

**EINO
MURTORINNE
VELJEYTTÄ
VIIMEISEEN
SAAKKA**

Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran julkaisuja

Pöytäkirjat liitteineen: I–X.

Vuosikirjat: I–V,

VII–X,	1892–1910 à 2:-	20:-
XI–XIV,	1911–1915 à 2:-	10:-
XV–XVIII,	1917–1920 yhtenä niteenä	5:-
XIX–XX,	1921–1924 ” ”	5:-
XXI–XXVIII,	1925–1928 ” ”	5:-
XXXI–XXXII,	1929–1930 ” ”	5:-
XXXIII–XXXIV,	1931–38 à 2:-	18:-
XXXV–XXXVI,	1941–42 yhtenä niteenä	5:-
XXXVII–XXXVIII,	1943–44 ” ”	5:-
XXXIX–XL,	1945–46 ” ”	5:-
XLI–XLII,	1947–48 ” ”	5:-
XLIII–XLIV,	1949–50 ” ”	5:-
45–47,	1951–52 ” ”	5:-
48–51,	1953–54 ” ”	5:-
52–53,	1955–57 ” ”	5:-
54–57,	1958–61 ” ”	8:-
58–59,	1962–63 ” ”	10:-
60–61,	1964–67 ” ”	15:-
62–63,	1968–69 ” ”	15:-
	1970–71 ” ”	10:-
	1972–73 ” ”	15:-

Toimituksia:

I.	<i>Leinberg</i> , Det odelade finska biskopsstiftets herdaminne ...	5:-
II–III.	<i>Consistorii Ecclesiastici Aboënsis protokoller 1656–64</i> ,	
	I–II (Loppuunmyyty)	
	<i>Vallinkoski</i> , Henkilö- ja paikannimihakemisto edelliseen	4:-
V.	<i>Leinberg</i> , Åbo stifts herdaminne	5:-
VI.	<i>Boëtius Murenius</i> , Acta visitatoria 1637–1666	5:-
IX.	<i>Österbladh</i> , Turun tuomiokapitulinarkiston luettelo	3:-
X.	<i>Simolin</i> , Petrus Bång	4:-
XII, 1–4.	Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta.	
	Asiakirjoja ja tutkimuksia	
	1. 1700-luvun herännäisyys (Loppuunmyyty)	
	2. 1800- ” ”	5:-
	3. 1700- ” ”	5:-
	4. 1800- ” ”	5:-
XIII: 1	<i>Simolin</i> , Urkunder rörande det äldre wiborgska stiftet I	5:-
XVI.	Lutherin uskonpuhdistus ja Suomen kirkko	3:-
XX.	<i>Malin</i> , Der Heiligenkalender Finnlands	10:-
XXI–XXII.	<i>Takolander</i> , E. G. Melartin I–II à 5:-	10:-
XXIII.	<i>Hallio</i> , Suomalaisen virsikirjan uudistus	3:-
XXV.	<i>Perälä</i> , Eskil Petraeus	5:-
XXVI.	<i>Takala</i> , Suomen evankelisen liikkeen historia I	6:-
XXVII.	<i>Schmidt</i> , Die Pfingstbewegung in Finnland	5:-
XXX.	<i>Jaakkola</i> , Vanhimmat historialliset kopiokirjamme	5:-
XXXII.	<i>Lehtonen</i> , Die livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius	5:-
XXXIV, XXXVI.	<i>Österbladh</i> , Pappissääty Suomen valtiopäivillä 1809–1906	
	I–II (I 4:-, II 6:-)	10:-
XXXV, XXXVII.	<i>Jonas Lagus</i> , Brev och skrifter I–II à 3:-	6:-
XXXVIII: 1.	<i>Rosengvist</i> , Det liturgiska arbetet i Finland I	5:-
XXXIX.	<i>Holmström</i> , Eerikki Eerikinpoika Sorolainen	5:-
XLI.	<i>Ur Alfr. Kihlmans brevväxling</i>	6:-
XLII.	<i>Björklund</i> , Suomen papisto 1800-luvulla	4:-
XLIV: 1–3.	<i>Gummerus</i> , Agricolan Rukouskirja I–III (I–II à 6:-, III 8:-)	20:-
XLV: 2.	<i>Maliniemi</i> , De Sancto Henrico II	10:-
XLVI.	Juhlakirja SKHS:n täyttäessä 50 v.	4:-
XLVII.	<i>Xenia Ruuthiana</i>	8:-
XLVIII.	<i>Newman</i> , Edvard Björkenheim I	5:-
L: 1–3.	<i>Laestadius</i> , Därrhushjonet I–II à 10:-, III 15:-	35:-

SUOMEN KIRKKOHISTORIALLISEN SEURAN
TOIMITUKSIA 94

*

FINSKA KYRKO HISTORISKA SAMFUNDETS
HANDLINGAR 94

VELJEYTTÄ VIIMEISEEN SAAKKA

SUOMEN JA SAKSAN KIRKKOJEN SUHTEET TOISEN
MAAILMANSODAN AIKANA 1940–44

Kirjoittanut
Eino Murtorinne

ZUSAMMENFASSUNG

DAS VERHÄLTNIS DER KIRCHEN FINNLANDS UND
DEUTSCHLANDS ZUEINANDER WÄHREND DES
ZWEITEN WELTKRIEGES 1940–44

HELSINKI 1975

SUOMEN KIRKKOHISTORIALLINEN SEURA

VELJEYTTÄ VUOROKAUKA SAAKKA

ROOMIN JA AAKSAN KIRKKOJEN VUOROKAUKA
MÄÄLÄKÄSIÖNÄ VUONNA 1900

KIRKKOJEN
ELIN MUUTOKSIA

ZUSAMMENFASSUNG

DAS VERHÄLTNIß DER KIRCHEN ZWISCHEN
DEUTSCHLAND UND RUßLAND WÄHREND DES
ZWEITEN WELTKRIEGES 1939-45

ISBN 951-9021-12-4 (Suomen Kirkkohistoriallinen Seura)

ISBN 951-26-1000-0 (Kirjayhtymä)

Länsi-Savo, Mikkeli 1975

SISÄLLYS

Alkusanat	7
Talvisodan perintö	9
I SAKSAN YSTÄVYYS KYSYTYIMMILLÄÄN	14
1. "Kuin hukkuva oljenkorteen"	14
2. Toivon ja epätoivon välillä	19
II YSTÄVYYS JA YHTEISTYÖ HAHMOTTUU	26
1. Saksan suojeleva varjo avautuu	26
2. Kirchliches Aussenamtin "uuden Euroopan" ohjelma ja Pohjoismaiden kirkot	32
a) Pohjolan luterilaisuus kiinnostuksen kohteena	32
b) Suunnitelmat saksalais-suomalaisen yhteistyön kehittämiseksi	40
3. Lutherin Saksan ja Agricolan Suomen ystävyysliitto	48
III KOHTI AVOINTA YHTEISTOIMINTAA	61
1. Ystävyysliitto hakee toimintamuotojaan	61
2. Suomen kirkon delegaatio Saksassa	66
3. Gerstenmaier paljastaa tulevaisuuden näköaloja	74
IV ASEVELJINÄ YHTEISTÄ VIHOLLISTA VASTAAN	82
1. "Nyt rintamaan ja lippu korkealle"	82
2. Lännen kirkot suomalais-saksalaisen yhteistyön ongelmana	89
3. Karjala yhteisen kiinnostuksen kohteena	101
V YSTÄVYYS JOUTUU KOETUKSELLE	111
1. Norjan kirkkotaistelu ystävyyden uhkana	111
2. Heckelin rauhoitusvierailu Suomeen	127
3. Saksan kirkon ulkomaansuhteet vaakalaudalla	134
VI KOHTALONYHTEYS SITOO KIRKKOJA	150
1. Usko Saksan voittoon horjuu	150
2. Taistelu kirkkojen välisen yhteyden säilymisestä	156
3. Yhteistyötä epäilyjen ristiaallokossa	165
VII ASEVELJEYDEN ILLUUSIO SÄRKYY	176
1. Haluttomuutta erillisrauhaan Suomen kirkossa	176
2. Välikirje käy väistämättömäksi	186
Lähdeviitteet	197
Lyhenteet	219
Lähde- ja kirjallisuusluettelo	221
Henkilöhakemisto	228

1	Alkusanne
2	Tuokiossa
3	1. KIRKON KÄSITYKSIÄ
4	1. Käsikirja
5	2. Käsikirja
6	3. Käsikirja
7	4. Käsikirja
8	5. Käsikirja
9	6. Käsikirja
10	7. Käsikirja
11	8. Käsikirja
12	9. Käsikirja
13	10. Käsikirja
14	11. Käsikirja
15	12. Käsikirja
16	13. Käsikirja
17	14. Käsikirja
18	15. Käsikirja
19	16. Käsikirja
20	17. Käsikirja
21	18. Käsikirja
22	19. Käsikirja
23	20. Käsikirja
24	21. Käsikirja
25	22. Käsikirja
26	23. Käsikirja
27	24. Käsikirja
28	25. Käsikirja
29	26. Käsikirja
30	27. Käsikirja
31	28. Käsikirja
32	29. Käsikirja
33	30. Käsikirja
34	31. Käsikirja
35	32. Käsikirja
36	33. Käsikirja
37	34. Käsikirja
38	35. Käsikirja
39	36. Käsikirja
40	37. Käsikirja
41	38. Käsikirja
42	39. Käsikirja
43	40. Käsikirja
44	41. Käsikirja
45	42. Käsikirja
46	43. Käsikirja
47	44. Käsikirja
48	45. Käsikirja
49	46. Käsikirja
50	47. Käsikirja
51	48. Käsikirja
52	49. Käsikirja
53	50. Käsikirja
54	51. Käsikirja
55	52. Käsikirja
56	53. Käsikirja
57	54. Käsikirja
58	55. Käsikirja
59	56. Käsikirja
60	57. Käsikirja
61	58. Käsikirja
62	59. Käsikirja
63	60. Käsikirja
64	61. Käsikirja
65	62. Käsikirja
66	63. Käsikirja
67	64. Käsikirja
68	65. Käsikirja
69	66. Käsikirja
70	67. Käsikirja
71	68. Käsikirja
72	69. Käsikirja
73	70. Käsikirja
74	71. Käsikirja
75	72. Käsikirja
76	73. Käsikirja
77	74. Käsikirja
78	75. Käsikirja
79	76. Käsikirja
80	77. Käsikirja
81	78. Käsikirja
82	79. Käsikirja
83	80. Käsikirja
84	81. Käsikirja
85	82. Käsikirja
86	83. Käsikirja
87	84. Käsikirja
88	85. Käsikirja
89	86. Käsikirja
90	87. Käsikirja
91	88. Käsikirja
92	89. Käsikirja
93	90. Käsikirja
94	91. Käsikirja
95	92. Käsikirja
96	93. Käsikirja
97	94. Käsikirja
98	95. Käsikirja
99	96. Käsikirja
100	97. Käsikirja

ALKUSANAT

Kolme vuosikymmentä on ehtinyt kulua toisen maailmansodan päättymisestä. Keskustelu siitä, miten Suomi joutui mukaan sotaan Saksan rinnalla, ei näytä kuitenkaan lakanneen. Edelleen kysytään, miten tapahtui Saksan ja Suomen lähentyminen talvisodan "pakkaskauden" päätyttyä? Kuka päätti viime kädessä läpikulkuluvan myöntämisestä saksalaisille joukoille? Missä määrin suomalaiset olivat ennakolta tietoisia Barbarossa-operaatioon liittyvistä suunnitelmista jne. Monet suomalaiset ja ulkomaiset tutkijat ovat etsineet vastausta jo mainittuihin ja lukuisiin muihin toista maailmansotaa koskeviin ongelmiin. Ajallisen etäisyyden lisääntyessä ja uusien lähdekokoelmien avautuessa yleiskuva tapahtumien kulusta onkin epäilemättä tarkentunut — olematta kuitenkaan yksityiskohdissaan lopullinen.

Käsillä oleva tutkimukseni liittyy osaltaan edellä mainittuun selvitystyöhön. Sen tarkoituksena on tuoda valaistusta kysymykseen, miten Suomen ja Saksan kirkkojen suhteet kehittyivät talvisotaa seuranneen välirauhan alkamisesta ns. jatkosodan päättymiseen. Vaikka kirkot eivät tietenkään näytelleet keskeistä osaa poliittisessa ja sotilaallisessa päätöksenteossa, ne muodostivat jo perinteisten yhteyksiensä pohjalta tärkeän kulttuuripoliittisen yhteykskanavan ja vaikuttivat varsin keskeisesti yleisen mielipiteen muodostukseen. Ajan poliittisten käänteiden vaikutus heijastui välittömästi myös kirkkopoliittisten suhteiden kenttään. Tästä syystä kirkkojenvälisiä suhteita on oheisessa tutkimuksessa pyritty tarkastelemaan suomalais-saksalaisen "aseveljeyden" synnyn ja sen hajoamisen yhtenä osavaikuttajana. Toisen keskeisen ongelmaryhmän on muodostanut Suomen kirkon aseman ja asenteiden tarkastelu siinä ideologisessa ristikkäispaineessa, minkä synnyttivät kommunistiseen Venäjään, kansallissosialistiseen Saksaan ja länsivaltoihin kohdistuneet pelot, epäilyt ja odotukset. Työn laajuus ei ole sen sijaan tarjonnut mahdollisuuksia kirkon sisäisen mielipiteenmuodostuksen yksityiskohtaiseen analysointiin. Sen suorittaminen vaatii oman tutkimuksensa.

Eräät kirkkojenvälisten suhteiden kannalta tärkeät yksityiskokoelmat ovat valitettavasti joko kokonaan tai osaksi hävinneet. Tämä on luonnollisesti vaikeuttanut tutkimustyötä. Nähtävästi uusien lähdekokoelmien avautuminen tuo aikanaan lisävalaistusta myös tässä tutkimuksessa käsiteltyjen ongelmien yksityiskohtiin. Ne tuskin kuitenkaan voivat oleellisesti muuttaa sitä kokonaiskuvaa, minkä tällä hetkellä voi hahmottaa saatavissa

olevan suomalaisen, saksalaisen ja skandinaavisen lähdeaineiston perusteella.

Työni valmistuessa haluan kiittää saamastani taloudellisesta tuesta erityisesti Valtion humanistista toimikuntaa. Tutkimustyötä varten saamani "vapaa vuosi" on ratkaisevasti jouduttanut tämän työn valmistumista.

Helsingissä joulukuun 13. päivänä 1974

Eino Murtorinne

TALVISODAN PERINTÖ

Maaliskuun 12. päivänä 1940 solmittu Moskovon rauha merkitsi vaikeaa koettelemusta koko Suomen kansalle. Yli kolme kuukautta kestänyt raskas sota oli päättynyt rauhaan, joka toi tullessaan suuria alueellisia ja taloudellisia menetyksiä. Varsinkin suuri yleisö, joka oli armeijan menestyksellisen puolustustaistelun ja maailman yleisen myötätunnon vuoksi asennoitunut sodan lopputulokseen toiveikkaasti, koki rauhanehdot raskaana pettymyksenä. Hetken mielialoja kuvaavasti kirjoitti kirkollinen sanomalehti Kotimaa rauhansopimuksen solmimisen jälkeen: "Ja nyt! Päätökseksi tälle taistelulle on tullut rauha, vihollisen sanelema pakkorauha, jonka hintana sodassa kärsimiemme uhrien lisäksi Suomen on luovutettava väkivaltaisen, tunnettoman vihollisen haltuun paljon muun ohella koko Karjalan kannas Viipuria myöten ja laajat alueet Keski- ja Pohjois-Karjalaa, jota Karjalan heimo on ikimuistoisista ajoista asuttanut, viljellyt ja palavasti rakastanut."¹

Kotimaan tavoin lukuisat suomalaiset kokivat rauhan paitsi erittäin raskaana myös syvästi epäoikeudenmukaisena. Kysymyksessä oli pakko-rauha, joka soti kaikkea oikeudentunnetta vastaan. Suomi oli lähtenyt sotaan vain puolustaakseen omia, historiallisesti sille kuuluneita alueita ja taistellut puhtain asein vihollisen väkivaltaisia valloituspyrkimyksiä vastaan. Siksi rauha, jossa siltä riistettiin huomattavia ja taloudellisesti merkitseviä alueita, saattoi kansan käsityksissä olla vain epäoikeudenmukainen ja väärä. Tätä käsitystä tuki myös laaja yleismaailmallinen mielipide, joka sodan kestäessä oli asettunut varauksettomasti Suomen puolelle ja tuominut Neuvostoliiton hyökkääjänä.

Rauhan epäoikeudenmukaisuuden kokeminen synnytti puolestaan tunteenomaisen uskon, että rauhansopimus ei voinut olla kestävä eikä lopullinen. Suomen kokeman vääryyden täytyi joskus, ehkä jo lähimmässä tulevaisuudessa tulla oikaistuksi. Tämä usko tuli esille mm. monien kirkonmiesten kirjoituksissa, jotka tarkastelivat rauhansopimusta jo "ammattinsa vuoksi" moraaliselta kannalta. Tämä vääryyden ja jumalattomuuden viitohteki ei voinut kestää kauan. Karjalan kärsimyksen päivät tulivat vielä kerran päättymään ja se oli kärsimysten kirkastamana helmenä loistava Suomen kruunussa, niin kuin eräs vakaa kirkonmies totesi rauhansopimuksen jälkeen.²

Usko oikeuden lopulliseen voittoon ja Karjalan takaisin saamiseen sai sekä historiallisia että raamatullisia perusteluja. Mm. Kotimaan pakinoitsija "Seppä", past. Verner Louhivuori totesi eräessä pakinassaan, että Jumala määräsi Raamatun mukaan kullekin kansalle sen asumisen rajat. Suomen kansan asumisen rajoja oli vuosisatojen kuluessa muutettu moneen kertaan Kannaksella. Mutta Suomen kansa oli palannut sinne aina uudel-

leen. Keinotekoisella ratkaisulla, jollaisesta tuolloin oli kysymys, ei ollut säilymisen mahdollisuutta.³

Talvisodan lopputuloksen tarkastelu, ei kansainvälis-poliittisena vaan oikeuskysymyksenä johti väistämättä käsitykseen, että kysymyksessä oli "raa'an vallan riemuvoitto oikeudesta", mikä ei voinut olla pysyvä. Tämän Suomen kansan suuren enemmistön käsityksen jakoivat myös lukuisat kirkonmiehet, aina kirkon johtoa myöten.⁴ Ainoaksi sodan myönteiseksi saavutukseksi jäi sodan raskaissa koettelemuksissa saavutettu kansallinen yksimielisyys sekä kirkon ja eri väestöpiirien välillä tapahtunut läheneminen, jota kirkonmiehet eri yhteyksissä erityisesti alleviivasivat.⁵

Moskovan rauhan epäoikeudenmukaisuuden kokeminen oli kuitenkin vain eräs osa talvisodan mukanaan tuomista pettymyksistä. Yhtä ahdistava kokemus oli, että Suomi oli joutunut lähtemään sotaan eristettynä ja lopettamaan sodan eristettynä, niin kuin Saksan Helsingin lähettiläs, ministeri v. Blücher totesi raportissaan sodan päättyttyä.⁶ Maailman yleisestä myötätunnosta huolimatta Suomi ei ollut saanut kipeästi kaipaamaansa sotilaallista apua. Tosin länsivallojat, Ranska ja Englanti, olivat tarjoutuneet lähettämään sotilasretkikunnan Suomen avuksi siirtääkseen sodan päänyttämön Pohjoismaihin ja vetääkseen Skandinavian puolueettomat valtiot liittoutuneiden puolelle. Mutta suunnitelma oli kaatunut omaan mahdottomuuteensa.⁷

Myös Suomen lähimmät pohjoismaiset naapurit Ruotsi ja Norja eivät kansan voimakkaasta myötätunnosta huolimatta olleet vain pidättyneet tulehasta asevoimin Suomen avuksi vaan myös kieltäytyneet myöntämästä läpikulkulupaa länsivaltojen sotilasretkikunnalle. Suomen itsenäisyyden säilymistä kohtaan tuntemastaan luonnollisesta kiinnostuksesta huolimatta Ruotsin hallitus oli pitänyt ensisijaisesti silmämääränään maansa pysyttämistä yleiseurooppalaisen sodan ulkopuolella sekä pyrkinyt estämään sen, ettei Ruotsi ja mikäli mahdollista myös muu Skandinaavia joutuisi sotapäättyneiksi. Kun Saksa oli antanut selvästi ymmärtää, että se ei tulisi jäämään pelkäksi sivustakatsojaksi, mikäli ranskalais-englantilaiset joukot tulisivat muodossa tai toisessa Skandinavian alueelle, ei Ruotsin enempää kuin Norjan hallitukseen katsonut voivansa edes harkita kulkuluvan myöntämistä länsivaltojen joukoille.⁸ Vaikka Ruotsin ja Norjan harjoittamassa politiikassa oli kysymys omien kansallisten etujen järkevistä ja kylmän harkitsevasta arvioinnista, jonka voitiin katsoa koituvan viime kädessä myös Suomen parhaaksi, se synnytti väistämättä yksin olemassaolostaan kamppailevissa suomalaisissa käsityksen, että kaikki pyheet pohjoismaisesta yhteistyöstä olivat olleet vain katteettomia fraaseja. Myötätunnosta ja lupauksista huolimatta Suomi oli jätetty yksin.

Yhtä suurta pettymystä kuin pohjoismaisten naapurien harjoittama kansallisen edun politiikka oli suomalaisille merkinnyt Saksan Suomea kohtaan omaksuma kylmän torjuva asenne, mikä oli ristiriidassa aiemmin koetun tunneperäisen ystävyyden ja hyvätahdon perinteen kanssa. Kun Neuvostoliitto oli elokuussa 1939 tehdyn Moskovan-Berliinin sopimuksen

perusteella saanut vapaat kädet Suomen suhteen, ei Saksa ollut katsonut voivansa tehdä mitään, mikä olisi poikennut kyseisen sopimuksen hengestä ja loukannut Neuvostoliittoa. Todistaakseen luotettavuutensa sopimus-kumppaniaan kohtaan Saksa ei ollut tyytynyt pysymään vain muodollisesti puolueettomana vaan sen politiikka oli saanut venäläisiä näkökantoja myötäilevän puolueettomuuden luonteen, minkä oli selitetty johtuvan Suomen ja sen lehdistön omaksumasta torjuvasta asenteesta Saksaan ennen sotaa. Tosiasiallisesti Saksa oli kuitenkin toivonut sodan nopeasti loppuvan ja Suomen säilyttävän joltisenkin riippumattomuutensa. Erityisesti se oli pelännyt selkkauksen laajenemista ranskalais-englantilaisten joukkojen suunnitellun väliintulon vuoksi, mikä ei olisi sopinut Hitlerin lännen offensiivia koskeviin suunnitelmiin.⁹ Varsinkin monille Saksan ystäville Saksan harjoittama "eiskalt"-politiikka oli merkinnyt katkeraa pettymystä.

Suomalaisten yleisesti tuntema katkeruus skandinaavisten naapurien ja Saksan harjoittamaa kansallisten etunäkökohtien sanelemaa politiikkaa kohtaan sai luonnollisesti sijansa myös kirkon piirissä. Erityisesti se kohdistui lähimpiin skandinaaviin naapureihin, joilta jo perinteisen pohjoismaisen yhteyden perusteella oli odotettu vilpittömintä tukea. Vaikka eräiden ruotsalaisten kirkonjohtajien aktiivinen toiminta Suomen hyväksi, jopa interventiopolitiikkaa suosiva asenne oli omiaan lieventämään suomalaisten tuntemaa närkästystä, huokui näiden monista kirjoituksista peitetty tyytymättömyys. He katsoivat skandinaavisten naapurien syyllistyneen laskelmoivaan reaali-politiikkaan, jolle kristillinen veljesrakkaus oli vieras.¹⁰ Piilevä katkeruus tuli näkyvimmin ilmi siinä reaktiossa, minkä Oslon piispa Eivind Berggravin vastaus arkkipiispa Kailan ulkomaisille kirkkoille esittämään vetoomukseen aiheutti. Kun Berggrav selitti avoimessa kirjeessään asettuneensa vastustamaan interventiopolitiikkaa sen perusteella, että hänen omatuntonsa oli kieltänyt häntä tukemasta ratkaisua, joka saattaisi Skandinavian pääsotanäyttämöksi, herätti Berggravin selitys Suomen kirkon taholla suuttumusta. Oslon piispan kanta oli suomalaisten mielestä kansallisia etunäkökohtia silmälläpitävän kylmäkiskoinen, jossa ei otettu huomioon, että Suomen puolustustaistelu oli taistelua koko Pohjolan vapauden puolesta jumalattomuutta vastaan.¹¹

Skandinaavisten naapurien lisäksi suomalaisten kirkonmiesten katkeruus kohdistui myös Saksaan, joka monille saksalaisystävällisesti orientoituneille suomalaisille oli merkinnyt aina viimekädessä Lutherin Saksaa. Suomalaisten kirkonmiesten oli vaikea ymmärtää, että Lutherin Saksa oli liittoutunut Moskovan kanssa ja asettunut tukemaan Neuvostoliiton näkökohtia. Olihan Saksaa totuttu aiemmin pitämään nimenomaan Suomen turvallisuuden takeena itää vastaan. Kun suomalaiset saivat kuitenkin välikäsien kautta talvisodan aikana tietää, että Saksan virallinen politiikka ei vastannut esim. sikkäläisen kirkon käsityksiä, oli tämä omiaan jossain määrin hillitsemään suomalaisten tuntemaa katkeruutta. Samoin suomalaisia pidatti julkisesta arvostelusta uskonvarainen toive, että Saksa sittenkin jossain muodossa auttaisi Suomea. Kun suomalaiset eivät katsoe

voivansa harjoittaa julkista kritiikkiä, herätti Saksan ja sen kirkon pidättävä asenne sen sijaan ihmettelyä ulkopuolisissa. Mm. tanskalainen kirkollinen päivälehti Kristeligt Dagblad sai helmikuussa 1940 aiheen todeta, että toisten protestanttisten kirkkojen osallistuessa mitä myötätuntoisimmin suomalaisten uskonveljiensä taisteluun, uskonpuhdistuksen äitikirko pysyi jatkuvasti täysin vaiti.¹² Tanskalaislehden ihmettely vastasi tietysti myös suomalaisten senhetkisiä tunteja.

Talvisodan yksinäisyyden kokemus löi leimansa suomalaisten mielialoihin vielä sodan päätyttyäkin. Suomen jääminen taistelussa yksin oli ollut osoituksena koko länsimaisen sivistyksen heikkoudesta, niin kuin eräs kirjoittaja totesi. Sopimukset ja valtiomiesten sanat olivat osoittautuneet tosi tilanteessa merkityksettömiksi.¹³

Yksinäisyyden ja turvattomuuden tunnetta oli rauhanteon jälkeen omiaan syventämään epätietoisuus Neuvostoliiton todellisista tavoitteista. Yleistä epäluuloa kuvastellen myös kirkolliset lehdet ilmaisivat pelkonsa, että silloinen raja olisi Moskovalle vain välitavoite, josta se pyrki sopivan tilaisuuden tullen jatkamaan marssia länteen. Tästä syystä ne ilmaisivat myös vilpittömän ilonsa välittömästi rauhanteon jälkeen esitettyjen pohjoismaista puolustusliittoa koskevien suunnitelmien johdosta. Mikäli mainittu suunnitelma toteutuisi, käyty sota olisi kääntynyt voitoksi Suomelle, kuten Församlingsbladet huomautti toivorikkaasti eräässä kirjoituksessaan.¹⁴ Kun neuvostohallitus omaksui kuitenkin pian tämän jälkeen pohjoismaiseen puolustusliittoon täysin torjuvan asenteen, pitivät monet tätä todisteena epäilyjensä oikeudesta. Rauhansopimuksen täytyi merkitä Neuvostoliitolle vain ensimmäistä askelta matkalla kohti länttä.¹⁵

Kirkon piirissä neuvostohallituksen tarkoituksia kohtaan tunnettu epäluulo sai omat erityispiirteensä. Niin kuin kirkonmiehet eivät olleet nähneet talvisotaa vain taisteluna kansallisesta olemassaolosta vaan myös ideologisena sotana ateistisen bolševismin hyökkäystä vastaan, niin he kokivat Neuvostoliiton uhkan erityisen pelottavaksi kirkon kannalta uudessa tilanteessa.¹⁶ Jo aikaisempina vuosina ja vuosikymmeninä bolševistista Venäjää kohtaan tunnettu kammo tiivistyi akuuttina koetuksi uhkaksi.

Neuvostoliiton oletettujen suunnitelmien pelottavuus korostui Saksan miehitettyä Tanskan ja Norjan huhtikuun alussa, vain vajaa kuukausi Moskovan rauhan jälkeen. Myös kirkolliset lehdet pitivät skandinaavisten naapurimaiden miehitystä uutena järkyttävänä ilmauksena siitä turvattomuuden tilasta, mihin kansat ja nimenomaan pienet kansat olivat silloisessa maailmantilanteessa joutuneet. Tasa-arvo ja veljeys olivat unohtuneet ja väkivalta oli muodostunut ainoaksi oikeudeksi.¹⁷ — Kirjoittajien mieltä askarrutti luonnollisesti pelko, että myös Suomi saattaisi joutua vastaavan tapaisen salamahyökkäyksen kohteeksi idän suunnalta.

Toisaalta Tanskan ja Norjan miehitys vaikutti selvästi Suomen poliittiseen asemaan. Ulkopoliittisesti ja taloudellisesti Suomi oli joutunut umpioon. Vielä muutamaa kuukautta aiemmin reaaliseltsä näyttänyt mahdollisuus länsivaltojen puuttumisesta Suomen kohtaloon oli kerralla pois ppyy-

hitty. Suomi oli yhä selvemmin kahden Itämeren alueen suurvallan Saksan ja Neuvostoliiton armoilla, joista viimeksimainitun se pelkäsi hautovan salaisia suunnitelmia itseään kohtaan. Millään muulla suurvallalla ei näyt-
tänyt enää olevan Suomen kohtalon kannalta merkitystä.¹⁸

Tanskan ja Norjan miehitys vaiensikin selvästi Saksaan kohdistunutta arvostelua Suomessa ja sai lukuisat suomalaiset unohtamaan talvisodan aikana ja sen jälkeen Saksaa kohtaan tuntemansa suuttumuksen ja katke-
ruuden. Poliittisen ahdingon keskellä saksalaisvihamielisyys oli suomalaisten kannalta pelkkää ylellisyyttä.¹⁹ Tämä koski epäilemättä myös Suomen kirkkoa, joka ateistista bolševismia kohtaan tuntemansa pelon vuoksi saat-
toi nähdä ainoan pelastuksen Saksassa. Kansallissosialistisen järjestelmän ja Saksan kirkkostaistelun edellisinä vuosina Saksaa kohtaan synnyttämä krii-
tisyys sai väistyä kansallisen turvallisuuskysymyksen tieltä, joka samalla
koski kirkon omaa turvallisuutta ja olemassaoloa.

1. "Kuin hukkuva oljenkorteen"

Huhtikuun viimeisenä päivänä 1940 Kotimaa-lehti julkaisi näkyvästi uutisen "Saksan kirkko tukee Suomen kirkkoa". Uutinen sisälsi Saksan kirkon ulkomaanviraston (Kirchliches Aussenamt) johtajan, piispa Theodor Heckelin Turun saksalaisen seurakunnan pastorille, lis. Geert Sentzkelle lähettämän yksityiskirjeen, jossa ensiksi mainittu esitti syvän osanottonsa Suomen ja sen kirkon kovaan kohtaloon. Heckel totesi rauhansopimuksen aiheuttamien menetysten syvästi liikuttaneen heitä Saksassa. Koska sota oli aiheuttanut suuria menetyksiä myös Suomen kirkolle, hän tunsu tarvetta ilmoittaa ja saattaa Sentzken välityksellä hänen suomalaisen kirkollisen esimiehensä tietoon, että Saksan kirkon ulkomaanvirasto halusi antaa lahjan seurakuntien ja jumalanpalvelushuoneustojen jälleenrakentamiseen. Heckelin kirje päättyi toivotukseen, että uusi uskon ja toivon pääsiäinen ylentäisi sydämet ylöspäin.¹

Heckelin yksityiskirjeen julkaiseminen oli eräänlainen mysteerio, sillä kirjeen saaja, lis. Sentzke ei ollut edeltäkään lainkaan tietoinen sen julkaisemisesta. Vielä viikkoja myöhemmin hän ihmetteli kirkolliselle esimiehelleen, piispa v. Bonsdorffille kirjeensä salaperäistä julkituloa, koska hän ei ollut ehtinyt saattaa sen sisältöä edes v. Bonsdorffin tietoon, jolle Heckelin terveiset oli tarkoitettu ensisijaisesti välitettäväksi. Toisaalta Sentzke ihmetteli Kotimaan kirjeen pohjalta tekemiä, pitkälle meneviä johtopäätöksiä. Hän selitti itsekkin olevansa täysin epä tietoinen, mitä Heckel oli lupauksellaan Suomen kirkon auttamisesta tarkoittanut. Oliko kysymys vain Porvoon hiippakuntaan kuuluvien Suomen saksalaisten seurakuntien — erityisesti Viipurin saksalaisen siirtoseurakunnan — auttamisesta, vaiko ehkä laajemmasta Suomen kirkon jälleenrakennustyön avustamisesta. Tästä hän aikoi ottaa selvää vasta pian tapahtuvan Saksan-matkansa yhteydessä.²

Tosiasiallisesti Heckelin kirjeen tulo julkisuuteen ei ollut niin salaperäinen asia kuin se Sentzken ihmettelystä päätellen näytti. Torjuakseen tanskalaisen Kristeligt Dagbladin paria kuukautta aiemmin esittämän väitteen, että uskonpuhdistuksen äitikirjko oli muista kirkoista poiketen asennoitunut täysin välinpitämättömästi Suomen kirkon kohtaloon, Heckel oli päättänyt saattaa Sentzkelle lähettämänsä kirjeen tarkoituksellisesti kyseisen lehden tietoon, joka oli julkaissut sen.³ Kotimaa oli puolestaan lainannut kirjeen mainitusta lehdestä tiedustelematta asiaa kirjeen vastaanottajalta, lis. Sentzkelä. Siten kirje oli tullut julkisuuteen Sentzken tietämättä lainkaan asiasta.

Yhtä aiheeton ei Sentzken ihmettely ollut kuitenkaan kirjeen sisältöä

koskevan tulkinnan osalta. Olihan Kotimaa tehnyt Heckelin auttamislupauksesta varsin pitkälle menevät johtopäätökset. Kirjeestä ei kuitenkaan käynyt ilmi, tarkoittiko Heckel lupauksellaan Suomen kirkon vaiko vain Viipurin saksalaisen seurakunnan jälleenrakennustyön avustamista, kuten Sentzke huomautti esimiehelleen v. Bonsdorffille. Näyttää ilmeiseltä, että Kotimaa halusi vallitsevassa tilanteessa tulkita uutisen mahdollisimman myönteisesti ja tarttua ensimmäiseen Saksan taholta tulleeeseen myönteiseen kannanottoon kuin hukkuva oljenkorteen.

Sama asenne kuin Kotimaan uutisessa kuvastui myös kirkon johdon toimienpiteissä. Vain muutamia päiviä kirjeen julkitulon jälkeen arkkipiispa Kailan sihteeri, pastori Johannes Kunila kääntyi kirjeitse Heckelin puoleen ja ilmaisi arkkipiispan nimissä ilonsa sen johdosta, että Saksan evankelinen kirkko oli lehti uutisen mukaan esittänyt osanottonsa Suomen kansan ja kirkon osaksi tulleeeseen raskaaseen koettelemukseen. Kunila selitti suomalaisien olleen aina vakuuttuneita siitä, että Saksan kirkon johtajat asennoituivat tällaisiin ajatuksiin ja tuntein Suomen kirkkoon. Olivathan Saksan ja Suomen kirkkojen suhteet olleet aina Lutherin päivistä, mutta varsinkin maailmansodan jälkeen sangen läheiset. Suomalaiset olivat kokeneet tuskallisenä edellisten kuukausien kehityksen, jonka valossa oli näyttänyt siltä, että Saksa ja Suomi ajautuisivat eri leireihin. Sitä enemmän suomalaiset saattoivat iloita sillä hetkellä, kun yksi Saksan kirkon johtavista miehistä oli ilmaissut Suomen kirkolle osanottonsa. Lopuksi Kunila ilmoitti oheistavansa laatimansa kertomuksen Suomen kirkon ja sen siirtoseurakuntien silloisesta tilasta.⁴

Niin kuin Kotimaa halusivat myös arkkipiispa ja hänen sihteerinsä tehdä Heckelin kirjeestä mahdollisimman pitkälle menevät johtopäätökset. Enemmän kuin Heckelin viittaus Suomen kirkolle annettavaan apuun merkitsi se, että kirje voitiin tulkita oireeksi Saksan talvisodan aikana harjoittaman "eiskalt"-politiikan päättymisestä. Tässä mielessä Heckelin kirje merkitsi pelon ja epävarmuuden keskellä eläville suomalaisille eräänlaista toivonkipinää, jota oli yritettävä mahdollisuuksien mukaan lietsoa suuremmaksi. Jo poliittinen realismi näytti vallitsevassa tilanteessa puoltavan tätä.

Suomalaisten toiveikkuutta oli omiaan vahvistamaan Heckelin toukokuun lopulla Kunilalle lähettämä vastauskirje, jossa hän antoi ymmärtää ryhtyneensä joihinkin alustaviin toimiin Suomen kirkon ja etenkin Suomen kirkon alaisuudessa toimivien saksalaisten seurakuntien jälleenrakennustyön avustamiseksi. Samalla Heckel ilmoitti olevansa valmis lähettämään saksalaista teologista kirjallisuutta eräille suomalaisille kollegoilleen, mikäli sellaista tarvittiin.⁵ Kun Heckel toivotti samanaikaisesti suomalaiset teologit jälleen tervetulleiksi Sondershausenin Luther-akatemiaan vuosittain pidettävälle luentokursseille⁶, joille suomalaiset olivat osallistuneet läpi 30-luvun, näyttivät merkit viittaavan talvisodan aikaisen "eiskalt"-asenteen lienty miseen ainakin Saksan kirkon osalta. Uusi uskon ja toivon pääsiäinen, johon Heckel oli ensimmäisessä kirjeessään viittannut, näytti ainakin kaukaisena sarastavan.

Heckelin myötätuntoiset kirjeet rohkaisivat suomalaisia uusiin yrityksiin kontaktien solmimiseksi Saksaan, jossa neuvostohallituksen tarkoituksia kohtaan epäluuloisuutta tuntevat suomalaiset näkivät ainoan pelastajan. Erityistä aktiivisuutta tässä toiminnassa osoitti arkkipiispan sihteeri, pastori Kunila, joka oli aiemmin toiminut mm. merimiespappina Hampurissa ja samalla lähetystöpappina Berliinissä. Jo kesäkuun alussa Kunila kääntyi opetusministeriön puoleen ja anoi matka-apurahaa osallistuakseen heinäkuun alussa Saksassa järjestettävään kansainväliseen Licht im Osten-järjestön vuosikokoukseen, johon hän oli saanut kutsun. Kun hänellä entisenä Berliinin lähetystön pastorina ja Hampurin merimiespappina oli lisäksi runsaasti tuttavuuksia Saksan kirkon johtavissa piireissä, aikoi hän samalla matkallaan etsiä kosketusta näihin sekä Saksan kirkon ulkomaansuhteita hoitavaan piispa Heckeliin. Kunila mainitsi neuvotelleensa asiasta sekä arkkipiispan että lis. Sentzken kanssa, jotka olivat pitäneet matkaa ja siihen liittyviä henkilökohtaisia kontakteja silloisessa vaikeassa tilanteessa kirkon kannalta erittäin toivottavina.⁷

Samanaikaisesti Kunila kääntyi myös ulkomaanpiispa Heckelin puoleen ja pyysi häneltä apua matkustuslupan järjestämiseksi Saksaan mainittua tarkoitusta varten. Samalla Kunila esitti arkkipiispan nimissä kiitoksensa Heckelin lupauksen johdosta lahjoittaa teologista kirjallisuutta suomalaisille virkaveljilleen ja kertoi, miten lähes sata pappia sekä Viipurin hiippakunnan tuomiokapituli oli menettänyt pääosan omaisuudestaan ja samalla kirjastostaan. Kirjallisuuden lähettäminen tulisi näin ollen ilmentämään vaikuttavalla tavalla Saksan ja Suomen kansojen läheistä yhteenkuuluvuutta.⁸

Vaikka Kunilan matkan muodollisena aiheena oli kansainvälisen Licht im Osten-lähetysliiton kokous, hänen samoin kuin hänen suomalaisten taustavoimiensa päätavoitteena oli epäilemättä kontaktien etsiminen Saksaan, mitä suomalaiset pitivät oman turvallisuutensa kannalta ensisijaisena. Niin ikään merkitsevämpi kuin Heckelin lupaama "kirjalahja" sellaisenaan oli suomalaisten silmissä se yhteenkuuluvuuden tunne, jonka he toivoivat sisältyvän lahjaan.

Kunilan matkasuunnitelmat saivat osakseen sekä suomalaisten että saksalaisten taholta myönteisen vastaanoton. Suomen ulkoministeriö päätti myöntää Kunilalle hänen anomansa matka-apurahan.⁹ Heckel asettui puolestaan Saksan ulkoministeriölle lähettämässään anomuksessa lämpimästi tukemaan matkustuslupan myöntämistä Kunilalle vedoten siihen, että matkalla oli myös huomattava kulttuuripoliittinen merkitys, koska Suomen kirkolla oli voimakas vaikutus kansan keskuudessa. Kun Suomen kirkko ei ollut anglosaksisen kirkon vaikutusyrityksistä ja sodan aiheuttamista koettelemuksista huolimatta halunnut luopua riippuvuudestaan Saksaan, oli yhteyksien ylläpitämistä siihen pidettävä merkitsevä. Kunilan vierailu tarjosi niin ikään mahdollisuuden neuvotella eräistä ajankohtaisista kysymyksistä, kuten suomalaisten teologien opiskelusta Saksassa sekä teologisen

kirjallisuuden lähettämisestä kirjastonsa menettäneille suomalaisille pa-peille.¹⁰

Heckelin lausunnossa ilmeni aito myötätunto Suomea ja sen kirkkoa kohtaan, mikä perustui hänen jo 30-luvulla Suomeen luomiinsa kontak-teihin.¹¹ Kun Heckel oli vastoin omaa käsitystään joutunut talvisodan aika-na Saksan virallisen politiikan mukaisesti torjumaan kaikki julkiset myötätunnonosoitukset Suomea kohtaan, hän tunsii tarvetta sovittaa tämän välit-tömästi sen jälkeen, kun ulkopoliittiset konjunktuurit tarjosivat siihen mah-dollisuuden. Näin ollen Heckelin lausunto oli vain merkinä siitä yleisestä asenteen muutoksesta Suomen kysymykseen, mikä oli havaittavissa esim. Saksan lehdistössä pian talvisodan jälkeen.¹²

Heckelin myönteisestä lausunnosta oli tietenkin pitkä matka talvisodan ajan vaikenemaan ja Neuvostoliiton näkökantoja myötäilevään Saksaan. Kun Heckel lähetti samanaikaisesti erälle tuntemilleen suomalaisille kir-konmiehille henkilökohtaisena tervehdyksenä kirjalahjoja¹³, aavistus asen-teen muuttumisesta tuli myös suomalaisten tietoon. Siten ainakin eräät suomalaiset kirkonmiehet olivat jo kesäkuun alkupuoliskolla 1940 saaneet varmalta näyttäviä viitteitä siitä, ettei Saksa eikä ainakaan Saksan kirkko ollut kokonaan unohtanut Suomea. Vaikka ystävyyden eleet olivat sangen vaatimattomia, ne näyttivät senhetkisen poliittisen tilanteen luomaa tausta vasten suomalaisten silmissä vähintään yhtä toivoa herättäviltä kuin oljenkorsi hukkuvan silmissä.

Jo Tanskan ja Norjan miehityksen suomalaisten keskuudessa synnyt-tämä tunne siitä, että vain Saksa Itämeren piirin toisena suurvaltana saat-toi rajoittaa Neuvostoliiton pyrkimyksiä tällä alueella, sai lisävahvistusta Saksan aloitettua voitonmarssinsa länteen touko-kesäkuussa 1940. Kun Sak-sasta Hollannin, Belgian ja Ranskan kukistuttua oli jo kesäkuun puolivä-liin mennessä muodostunut käytännöllisesti katsoen keski-Euroopan man-tereen herra, tunsivat varsinkin monet saksalaismyönteisesti asennoituneet piirit tarvetta ryhtyä aktiivisiin toimiin Suomen ja Saksan suhteiden kehit-tämiseksi ja vahvistamiseksi. Näihin pyrkimyksiin kuuluvat paitsi Saksan he-gemoniaa myötäilevät puheet uudesta paremmasta Euroopasta myös vaati-mukset Suomen ulkopoliittikan uudelleenorientoimisesta suhteessa Sak-saan.¹⁴

Samansuuntaisesti kuin Saksan kasvava mahti Euroopan mantereella vaikutti toisaalta suomalaisten käsityksiin lisääntyvä epäluulo neuvosto-hallituksen tarkoituksia kohtaan idässä. Jos jo eräät rauhansopimuksen tulkintaa koskevat erimielisyydet, venäläislehtien jyrkentyneet kirjoitukset ja kommunistisjohtoisen Suomi-Neuvostoliitto-Seuran perustaminen touko-kuussa 1940 olivat lisänneet suomalaisten tuntemaa levottomuutta, sai Neuvostoliiton politiikan aktivoituminen kesäkuun aikana levottomuu-den vaihtumaan peloksi. Varsinkin kesäkuun puolivälissä tapahtunut Baltian maiden miehitys ja sen jälkeen suoritettu näiden maiden asteit-tainen liittäminen Neuvostoliittoon tulkittiin Suomessa äärimmäiseksi hä-lytysmerkiksi. Lukuisat seikat näyttivät suomalaisten mielestä osoittavan,

että myös Suomea odottaisi pian Baltian maiden kohtalo.¹⁵

Neuvostoliiton pelon synnyttämässä ahdistuneessa ilmapiirissä myös suomalaiset kirkonmiehet tunsivat entistäkin voimakkaampaa tarvetta etsiä mahdissaan kasvaneen Saksan ystävyyttä ja takeita idästä uhkaavaa vaaraa vastaan. Kokivathan kirkonmiehet uhkan kenties monia muita omakohtaisempaan. Kun ulkomaanpiispa Heckel oli osoittanut jo aiemmin tiettyä myötätuntoa Suomea kohtaan, tarjosi tämä suomalaisille kirkonmiehille erään kanavan myötätunnon ja ystävyyden etsimiseksi. Niinpä arkkipiispa Kaila, kiittäessään Heckeliä saamastaan henkilökohtaisesta kirjalahjasta, esitti hänelle samalla onnitelunsa Saksan armeijan lännessä saavuttamien suurvoittojen johdosta. Saksalaisten näkökantoja myötäillen Kaila totesi, että voittojen myötä Versaillesin rauhan epäoikeudenmukaisuudet olivat vihdoin tulleet poispyyhityiksi.¹⁶

Prof. Rafael Gyllenberg, jolle Heckel oli hetkeä aiemmin esittänyt kutsuman osallistua jälleen Sondershausenin Luther-akatemian tieteellisille luentopäiville, viittasi vastauskirjeessään niin ikään Saksan voitollisen sodankäynnin synnyttämään uuteen tilanteeseen Euroopassa, mikä kenties pakottaisi sikäläiset kansat harmoniseen yhteistyöhön pitkäksi ajaksi eteenpäin. Samalla Gyllenberg kosketteli Suomen talvisotaa ja totesi sen olleen vain erään vaiheen idän ja lännen välisessä taistelussa Suomen herruudesta. Henkisessä ja kulttuurisessa mielessä suomalaiset olivat aina tunteneet kuuluvansa Pohjolaan ja pohjoismaisten kansojen yhteyteen, jonka yhteyden säilymistä he olivat halunneet puolustaa viimeiseen saakka myös äsken päättäneessä sodassa.¹⁷

Saksan sotilaallisia voittoja ylistävät lausunnot olivat tietenkin puhetta saksalaisten ”korvasyyhyhyn” mukaan, jonka tarkoituksena oli herättää saksalaisten mielenkiinto Suomea kohtaan. Gyllenbergin kirjeeseen sisältyi niin ikään varovainen viittaus siihen, että Suomi oli kuulunut ja halusi edelleen kuulua siihen osaan Eurooppaa, jonka kohtalo näytti tuolloin olevan yhä selvemmin Saksan päättäntävallassa.

Yritykset Saksan myötätunnon herättämiseksi eivät rajoittuneet vain yksityisluonteisiin lausuntoihin. Tarkoituksenmukainen uudelleenorientoituminen kuvastui myös eräissä lehtikirjoituksissa. Otsikolla ”Kirottu rauha” julkaisemassaan pääkirjoituksessa mm. Kotimaa kohdisti välittömästi Ranskan luhistumisen jälkeen arvostelunsa Versaillesin rauhaa ja Kansainliiton politiikkaa vastaan ja totesi, että Versaillesin rauhassa oli keinotekoisesti luotu Saksan ympärille joukko valtioita, joiden oli määrä palvella voittajavaltoja ja olla aseistamattoman Saksan alituisena uhkana. Kun aseistariisuntaa ei ollut toteutettu molemminpuolisena, ei Saksa ollut tuntenut itseään vain voitetuksi vaan myös petetyksi. Myös Kansainliitto oli tuottanut Saksan kansalle uuden pettymyksen, koska se oli osoittautunut eräänlaiseksi voittajavaltojen ”ulosottotoimistoksi” ja Versaillesin politiikan varjijaksi. Kun Hitler kannattajineen oli luonut Saksasta pelottavan sotilas-mahdin, voitiin tätä osittain pitää maailmansodan voittajavaltojen, Englannin ja Ranskan harjoittaman politiikan seurauksena. Ne olivat kasvat-

taneet Saksan sellaiseksi, mikä se sillä hetkellä oli.¹⁸

Vaikka Kotimaa ei halunnut hyväksyä Saksan uutta järjestelmää sel-laisenaan, sen länsivaltojen politiikkaan kohdistama kritiikki oli tarkoitettu selväksi myötätunnonosoitukseksi Saksalle ja irtisanoutumiseksi länteen orientoituneesta politiikasta. Diktatuurin epäilyttävät piirteetkin olivat seu-rausta lähinnä länsivaltojen väärästä politiikasta, niin kuin saksalaiset oli-vat halunneet uskotella. Näin kirjoittaessaan Kotimaa yhtyi vain monien muiden lehtien ja lukuisten suomalaisten senhetkiseen käsitykseen, jonka mukaan Saksan suopeuden etsiminen oli oman maan turvallisuuden kan-nalta ensisijainen tehtävä. Vain Saksa, joka tulisi määräämään Euroopan mantereen kohtalosta lähimmässä tulevaisuudessa, saattaisi antaa Suomelle takeet idästä uhkaavia vaaroja vastaan.¹⁹

Pisimmälle menivät ne kirjoittajat, jotka katsoivat Saksan suosion edel-lyttävän myös demokratian ja parlamentarismin itsekritiikkiä. Tämän-suun-taisia viitteitä esiintyi myös eräissä kirkollisten lehtien kirjoituksissa.²⁰ Sak-salaisystävälliset tunteet levisivät Baltian tapahtumien hermostuttamien suomalaisten keskuudessa ”lumivyöryn tavoin”, niin kuin ulkoministeri Wit-ting selitti Saksan lähettiläille heinäkuun alussa.²¹

2. Toivon ja epätoivon välillä

Suomalaisten lukuisat poliittiset lähentymisyritykset Saksaan oman ase-mansa vahvistamiseksi jäivät kesän 1940 alkupuoliskolla tuloksettomiksi. Vaikka eräät saksalaiset poliitikot, niiden joukossa Saksan Helsingin läheti-läs v. Blücher, olivat henkilökohtaisesti valmiit osoittamaan tiettyä myötä-mielisyyttä Suomea kohtaan, asennoitui Saksan poliittinen johto Suomen lähentymispyrkimyksiin edelleen viileän torjuvasti. Niinpä v. Blücher, joka oli oma-aloitteisesti yrittänyt suomalaisille raottaa edes hieman toivon ver-hoa, sai ulkoministeriöltään heinäkuun alussa 1940 käskyn pidättyä ehdot-tomasti kaikista kannanotoista, jotka voisivat herättää suomalaisissa turhia toiveita Saksan poliittisesta tuesta.²² Saksan poliittinen johto ei halunnut tässä vaiheessa antaa sopimuskumppanilleen Neuvostoliitolle vähäisintä-kään aihetta epäluuloon, että se toimisi elokuussa 1939 solmitun Moskovon-Berliinin sopimuksen vastaisesti.

Sen sijaan saksalaisten asenne kulttuuripoliittisten suhteiden lisäämi-seksi Suomen ja Saksan välillä ei ollut samassa määrin torjuva. Päinvastoin Suomen Berliinin lähettiläs T. M. Kivimäki kertoi eräässä raportissaan heinäkuun alussa, että kaikkialla Saksassa oli havaittavissa myönteistä mielialaa Suomea kohtaan, ja että saksalaiset itse toivoivat kulttuurisuhteiden lisäämistä Suomen ja Saksan kesken. Todisteena tästä Kivimäki mai-nitsi Nordische Verbindungstelle'n²³ johtajan tri Draegerin ehdottaneen hänelle uusien suomalais-saksalaisten yhdistysten perustamista sekä valit-taneen, että kulttuurisuhteiden ylläpito oli Helsingissä jäänyt lähinnä sikä-läisen saksalaisen siirtokunnan tehtäväksi. Kivimäki otaksui, että kulttuuri-

suhteiden vahvistamisen tietä tahdottiin ilmeisesti vahvistaa myös poliittisia siteitä kyseisten maiden kesken.²⁴

Viimeksi mainittu Kivimäen olettaus saattoi olla oikea. Nähtävästi saksalaiset toimivat jo tuolloin suhteessaan Suomeen ikään kuin kahdella tasolla. Samanaikaisesti kun he torjuivat Moskovan-Berliinin sopimuksen hengessä jyrkästi kaikki suomalaisten poliittiset lähentymisyritykset, he olivat toisaalta valmiit kulttuuripoliittisten yhteyksien tehostamiseen, kenties tulevaisuuden poliittisia päämääriä silmälläpitäen.

Mainittua otaksumaa näyttäisi tukevan myös kirkollisten suhteiden sektorilla tapahtunut kehitys. Samanaikaisesti kun v. Blücher sai ulkoministeriöltään ehdottoman kiellon toiveitten antamisesta suomalaisille, sai arkkipiispa Kaila puolestaan ottaa vastaan ulkomaanpiispa Heckeliltä kirjeen, jossa hän ilmoitti Kirchliches Aussenamtin olevan valmis auttamaan suomalaisia siirtoseurakuntien pappeja teologisen kirjallisuuden muodossa, mikäli nämä kykenivät käyttämään saksankielistä kirjallisuutta. Heckel ilmoitti jo välittömästi lähettävänsä suurehkon erän erästä katekeettista oppikirjaa arkkipiispan välityksellä kirjastonsa menettäneille pappismiehille.²⁵ Niin ikään suomalaiset saivat jo kesäkuun kuluessa Heckeliltä ja Sondershausenin Luther-akatemia johtajalta, prof. Carl Stangelta ilmoituksen, että saksalaiset olivat valmiit kustantamaan seitsemän suomalaisen teologin edestakaisen matkan Luther-akatemia elokuussa järjestämille tieteellisille luentopäiville sekä noin kuukauden ilmaisen oleskelun Saksassa.²⁶

Vaikka Saksan kirkon tarjoamat ”lahjat” jäivät esim. pohjoismaisten kirkkojen samanaikaiseen tukeen verrattuna vielä tässä vaiheessa sangen minimaalisiksi, niillä oli suomalaisten kannalta suuri symbolinen arvo. Ne osoittivat talvisodan jään alkaneen ainakin jossain muodossa sulaa. Tämä ilmeni myös niissä kiitoskirjeissä, joita Heckel sai lahjailmoitustensa johdosta.²⁷

Saksan kirkon antama tuki ei rajoittunut vain tähän. Kun lis. Sentzke ja past. Kunila matkustivat heinäkuussa 1940 Saksaan, he saivat matkansa aikana tilaisuuden keskustella Kirchliches Aussenamtissa piispa Heckelin kanssa ja selostaa hänelle Suomen kirkon silloisia tarpeita. Saamansa informaation pohjalta Heckel lupasi tällöin, että Saksan kirkko antaisi Suomen kirkolle 90 000 Suomen markan (5 000 Saksan markkaa) suuruisen rahalahjan, josta kolmannes tulisi lis. Sentzken käyttöön, toinen kolmannes käytettäisiin Porvoon hiippakuntaan kuuluvien Helsingin ja Turun saksalaisten seurakuntien tarpeisiin ja loput annettaisiin Suomen arkkipiispalle käytettäväksi Suomen kirkon jälle rakennus- ym. tarpeisiin. Samoin Saksan kirkko lupasi lahjoittaa Viipurin hiippakunnan tuomiokapitulille ja sikäläiselle piispalle, jotka olivat menettäneet kirjastonsa, joukon teologisia perusteoksia, sekä toimittaa siirtoseurakuntien papeille teologista kirjallisuutta Suomesta myöhemmin lähetettävän toivomusluettelon mukaisesti. Niin ikään neuvotteluissa luvattiin alustavasti, että suomalaisille teologeille varattaisiin vuosittain kaksi vapaata opiskelijapaikkaa jossakin Saksan yli-

opistossa. Piispa Heckel tulisi tekemään stipendiaattien vaihtoa koskevan ehdotuksen arkkipiispa Kailalle ja pyytämään henkilökohtaisesti, että arkkipiispa nimeäisi jo tässä vaiheessa kaksi stipendiaattiehdokasta ja esittäisi toivomuksen heidän mahdollisesta opiskelupaikkakunnastaan. Joku saksalainen teologi voisi puolestaan joskus opiskella Suomessa.

Heckelin ja Kirchliches Aussenamtin toivomuksesta lis. Sentzke kävi myös ulkoministeriön kulttuuripoliittisen osaston päällikön lähettiläs v. Twardowskin puheilla ja selosti hänelle Suomen tilannetta sekä Kirchliches Aussenamtin suunnitelmia Suomen kirkon avustamiseksi. v. Twardowski asennoitui Kirchliches Aussenamtin avustussuunnitelmiin täysin myönteisesti. Sen sijaan hän kehotti noudattamaan suurta varovaisuutta Neuvostoliiton suhteen ja esitti toivomuksen, että lahjoituksia koskevia tietoja ei saatettaisi missään tapauksessa julkisuuteen.²⁸

Kirchliches Aussenamtin avustuspäätös ja v. Twardowskin siihen omaksuma asenne noudattivat edellä otaksuttua Saksan Suomen-politiikan senhetkistä yleislinjaa. Kirkko- ja kulttuuripoliittisten yhteyksien rakentaminen Suomeen, jopa Suomen avustaminen tällä sektorilla oli luvallista ja toivottavaakin. Mutta tämä toiminta ei saanut olla niin näkyvää, että sen olisi voitu katsoa olevan ristiriidassa Saksan virallisen politiikan kanssa, joka perustui edelleen ainakin muodollisesti Moskovan-Berliinin sopimukseen. Siksi Saksan kirkon sinänsä hyväksyttävästä avustustoiminnasta oli julkisuudessa vaistettava. Lähettäessään Sentzken v. Twardowskin puheille Heckel pyrki nähtävästi varmistumaan oman ulkoministeriönsä kannasta.

Vain hetkeä myöhemmin v. Twardowski joutui toistamaan Sentzkele esittämänsä käsityksen. Kun past. Kunila Licht im Osten -liiton kokoukseen osallistuttuaan kävi paluumatkallaan toistamiseen Kirchliches Aussenamtissa neuvottelemassa mainitun järjestön tekemän kirjalahjoituksen toimittamisesta Suomeen ja tiedusteli samalla Saksan kirkon lahjan julkistamista Suomen lehdissä, kääntyi Kirchliches Aussenamtin palveluksessa toiminut konsistoriaalineuvos Wahl asiassa uudelleen v. Twardowskin puoleen. Aiemmin esittämänsä kannan mukaisesti v. Twardowski ilmoitti tälläkin kertaa pitävänsä toivottavana, ettei Saksan kirkon lahjasta keskusteltaisi julkisuudessa. Mikäli niin haluttiin, siitä voitiin korkeintaan mainita ohimennen lehdistössä. Mutta asiassa oli joka tapauksessa noudatettava mitä suurinta varovaisuutta. Niin ikään v. Twardowski ei halunnut ottaa Kunilaa henkilökohtaisesti vastaan ja totesi Kunilan Suomen kirkon puolesta Heckelille esittämän vierailukutsun johdosta, että tällainen vierailu saattoi tapahtua aikaisintaan seuraavan vuoden alussa.²⁹

v. Twardowskin asenne oli siis johdonmukaisen pidättyvä, mikä ilmeni myös siinä, että hän oli haluton vastaanottamaan suomalaista pastoria ja tahtoi lykätä ulospäin näkyvän kirkollisen vierailun kauas tulevaisuuteen.

Saksan ulkoministeriön pidättyvyys lahjan julkistamiskysymyksessä ei tietenkään vastannut suomalaisten syvimpiä odotuksia. Olisivathan suomalaiset juuri sillä hetkellä toivoneet lahjan julkistamista täsmälleen samasta syystä, jonka vuoksi Saksan ulkoministeriö halusi sen salata, nimittäin

Neuvostoliiton vuoksi. Tämä suomalaisten salainen toive ei jäänytkään saksalaisten taholla huomaamatta. Niinpä tri Wahl totesi Kunilan käyntiä koskevassa muistiossaan, että suomalaisten ilmeisenä päämääränä oli herättää Saksan mielenkiinto Suomea kohtaan ja sitoa maansa Saksan intresseihin turvatakseen asemansa Neuvostoliittoa vastaan.³⁰

Tri Wahlin tekemä havainto keskustelukumppaninsa poliittisista päämääristä oli epäilemättä oikea. Tämä ei kuitenkaan koskenut vain Kunilaa ja hänen matkaansa. Samanaikaisesti kun hän pyrki Berliinissä herättämään Saksan ja sen kirkon mielenkiintoa Suomea kohtaan, ponnistelivat hänen maanmiehensä saman päämäärän hyväksi kotimaassaan.

Näiden pyrkimysten taustalla oli Suomen kannalta yhä synkemmäksi muuttunut poliittinen tilanne. Sen jälkeen kun Neuvostoliitto oli kesäkuun kuluessa 1940 miehittänyt Baltian maat ja Bessarabian, vahvistuivat niin Suomessa kuin ulkomaillakin huhut Neuvostoliiton hyökkäysaikeista Suomea vastaan. Monilta eri tahoilta lähteneiden ja mm. diplomaattipiireissä varsin laajalle levinneiden huhujen mukaan Neuvostoliitto oli aloittanut joukkojen keskittämisen Suomen rajoille ja aikoi jo lähimpien viikkojen aikana selvittää lopullisesti välinsä Suomen kanssa. Hälyttävien ja luotettavalta tuntuvien tietojen perusteella Suomi näytti olevan vaarassa joutua uudelleen sotaan, mikäli Itämeren piirin toinen suurvalta, Saksa, ei puuttuisi millään tavoin asiain kulkuun.

Samaan suuntaan kuin hyökkäysvalmisteluja koskevat huhut näytti viittaavan myös Neuvostoliiton aloittama diplomaattinen sota Suomea vastaan. Esittihän neuvostohallitus kesä-heinäkuun kuluessa Suomen hallitukselle mm. vaatimuksensa Ahvenanmaan saariston demilitarisoisesta, toimiluvan saamisesta Petsamon nikkelikaivoksiin sekä läpikulkuliikenteen järjestämisestä Hangon tukikohtaan, jotka vaatimukset eivät näyttäneet merkitsevän vain sekaantumista Suomen asioihin vaan vaarantavan oleellisesti maan turvallisuutta. Kun neuvostohallitus asettui lisäksi varsin avoimesti tukemaan ”viidenneksi kolonnaksi” epäiltyä ja Baltian miehityksen jälkeen yhä äänekkäämmäksi muuttunutta Suomi-Neuvostoliitto-Seuraa, näyttivät monet seikat suomalaisten mielestä viittaavan pelottavassa määrin siihen, että Neuvostoliitto valmisteli Suomelle Baltian maiden kohtaloa. Mikäli Saksa ryhtyisi toteuttamaan hyökkäyssuunnitelmaansa Englantia vastaan, käyttäisi Neuvostoliitto kenties tilaisuutta hyväkseen hyökätäkseen Suomen kimppuun.³¹

Uhanalaiselta näyttänyt tilanne kannusti suomalaisia etsimään entistä päättävämmiin Saksan ystävyyyttä ja tukea. Samanaikaisesti kun suomalaiset poliitikot ponnistelivat parhaansa mukaan auttamistakuiden saamiseksi Saksalta diplomaattista tietä, pyrki lehdistö omalla tahollaan etsimään uhatulle maalleen paikkaa kansallissosialististen johtajien mainostamassa ”uudessa Euroopassa”. Eivät ainoastaan saksalaismyönteisesti asennoituneet piirit vaan myös lukuisat muut kirjoittajat pitivät tässä tilanteessa Suomen kannalta välttämättömänä mukautua Saksan ylivaltaan Euroopassa ja suuntautua mielipiteissäänkin uuden Saksan edellyttämällä tavalla myötä-

tunnon herättämiseksi Suomea kohtaan.³² Jo poliittinen realismi näytti edellyttävän tätä.

Viimeksi sanottu koski selvästi myös kirkollisia piirejä ja kirkollista lehdistöä, jotka näkivät Suomen yllä väkkyvän Baltian maiden kohtalon pelottavana paitsi poliittisista syistä aivan erityisesti kirkkonsa tulevaisuuden kannalta. Niinpä esim. Kotimaa käsitellessään eräässä kirjoituksessaan heinäkuun puolivälin jälkeen pienten kansojen turvatonta asemaa silloisessa Euroopassa asettui tarkoituksellisen selvästi myötäilemään Saksan näkökantoja länsivaltoja vastaan. Viitattuaan siihen, miten aikaisemmat vääryydet saattoivat olla syynä silloiseen tilanteeseen, lehti totesi, että räikein esimerkki tästä oli ollut englantilais-ranskalainen siirtomaapolitiikka Versaillesin rauhan jälkeen. Nimenomaan Englanti, jolla jo oli ollut puoli maailmaa hallussaan, oli riistänyt Saksalta sen afrikkalaiset siirtomaat, eikä ollut suostunut palauttamaan niitä takaisin, vaikka koko maailma oli tiennyt sen pitävän hallussaan ryöstösaalista. Ja kuitenkin Englanti oli samanaikaisesti pitänyt ääntä poliittisesta moraalista ja sanonut taistelevansa pienten kansojen oikeuksien puolesta. Mikäli Englanti olisi tehnyt oikeutta Saksalle, ei tilanne ehkä olisikaan johtanut siihen, mikä se oli pienten kansojen kannalta silloisessa Euroopassa. Lopuksi lehti viittasi Hitlerin Ranskan voiton johdosta kansalleen antamaan julistukseen, jossa hän oli puhunut Kaikkivaltiaan Saksalle antamasta avusta, ja totesi tämän osoittavan, että Saksan johtaja tunnusti olevansa riippuvainen Jumalan johduksesta.³³

Saksan senhetkiseen päävihoilliseen Englantiin kohdistetun moraalisen tuomion tarkoituksena oli tietenkin paitsi sanoutua irti kaikista englantilaissympatioista myös etsiä ainoan mahdollisen auttajan, Saksan suosiota. Vieläkin selvempänä tämä suosion etsiminen ilmeni haetulta tuntuva viittauksessa Hitlerin julistukseen, jonka ontoudesta kirjoittajan täytyi olla hyvin tietoinen.

Erityisen voimakkaana tarve etsiä Saksan suojelusta kuvastui siinä keskustelussa, joka virisi eräiden kansallissosialististen johtajien ”uutta Eurooppaa” ja sen valtapiiirijakoa koskeneiden puheiden johdosta. Kun kansallissosialistisen puolueen pääideologi Alfred Rosenberg oli eräässä sanomalehtihaastattelussaan heinäkuussa 1940 käsitellyt myös Skandinavian asemaa ja todennut sikäläisillä germaaneilla olevan paikkansa ”uudessa Euroopassa”, antoi haastattelu suomalaisille aiheen oman maansa asemaa koskeviin laajoihin spekulatioihin. Kun Rosenberg ei ollut sanallakaan kajonnut Suomen asemaan, paloivat suomalaiset halusta tietää, oliko myös heille varattu paikka ”uudessa Euroopassa”.³⁴

Rinnan päivälehdissä asiasta käydyin keskustelun kanssa kiiruhtivat myös kirkolliset lehdet, Kotimaa ja Herättäjä, todistelemaan miten Suomi oli aina kuulunut ja halusi kuulua Skandinaviaan ja länteen. Ihmeteltyään sitä, että Saksassa ei talvisodasta ja Suomen skandinaavisesta orientoitumisesta huolimatta ollut pidetty Suomen kuulumista länteen itsestään selvänä, Kotimaa halusi omasta puolestaan korostaa erityisesti Suomen kansan uskonnollisen elämän yhteenkuuluvuutta lännen kanssa. Lehti huomautti,

miten Suomen kansan suhteet länteen ja erityisesti Saksaan olivat läpi vuosisatojen olleet uskonnollisesti ja teologisesti läheiset. Uskonpuhdistajastaan Agricolasta lähtien suomalaiset olivat opiskelleet Saksassa ja viljelleet pääosin saksalaista teologiaa. Samoin suuri osa suomalaisista virsistä oli niin sanoiltaan kuin säveliltäänkin saksalais-luterilaista alkuperää. Myös se voimakas vapaudentunto, mikä oli aina ollut Suomen kansalle tunnusomaista, perustui suuressa määrin Lutheriin ja hänen julistamaansa omantunnonvapauteen. Näin ollen Suomi kuului tältäkin osin katsottuna eittämättä länsimaiseen elämänpiiriin.³⁵

Kotimaan tavoin myös Herättäjä piti itsestään selvänä, että Suomi oli aina ollut erottamaton osa Skandinaviaa, kun taas Skandinavia kokonaisuudessaan oli vanhastaan kuulunut saksalaisen kulttuurivaikutuksen piiriin. Samalla lehti kohdisti tarkoituksellisesti arvostelunsa Saksan oletettuun pääviholliseen Englantiin ja arveli, että tämä demokratian perinteinen kotimaa oli sisäisen kehityksensä myötä saanut diktatuurin piirteitä. Tästä oli osoituksena mm. se, että valtion valta yksityisomaisuuteen ulottui siellä pitemmälle kuin monissa ns. diktatuurimaissa.³⁶

Kun Rosenberg oli edellä mainitussa lausunnossaan viitannut myös siihen, että skandinaavisten kansojen tulisi ottaa ajastaan vaarin ja hylätä vanhentuneet demokraattiset aatteensa, katsoivat eräät kirjoittajat hetken tilanteen vaativan myös suomalaisilta demokratian itsekritiikkiä. Niinpä Kotimaan "Seppä" yhtyi pakinassaan pääministeri Rytin eräässä puheessaan tarkoituksenmukaisuussyistä esittämään toteamukseen, että demokraattinen järjestelmä oli ollut aikanaan hyvä, mutta sillä hetkellä kenties jo aikansa elänyt. Kirjoittajan mukaan oli kansan kalkkeutuneisuuden merkki, mikäli se pureutui niin tiukasti menneisyyteensä, ettei voinut ottaa oppia siitä, mitä ajassa tapahtui.³⁷

Enemmän kuin uuteen Saksaan ja sen järjestelmään kohdistunut ihailu määräsi edellä mainittujen kirjoittajien asennetta epäilemättä poliittiset tarkoituksenmukaisuussyyt. Niin kuin lukuisat tuon hetken suomalaiset paloivat myös suomalaiset kirkonmiehet halusta todistella epätoivoiselta näyttäneessä tilanteessa maansa kuuluvan Saksan vaikutuspiiriin. Kirkonmiehiä kannustivat tähän aivan erityisesti Baltian maiden kirkkojen kohtalosta samanaikaisesti kantautuneet ensimmäiset viestit. Jo heinä-elokuun vaihteessa sekä Kotimaa että Församlingsbladet kiinnitti pääkirjoituspaikallaan huomiota siihen, että Kaunas'in yliopiston teologinen tiedekunta oli päätetty uusien vallanpitäjien toimesta lakkauttaa ja kaikkien kristillisten ja juutalaisten erikoisjärjestöjen toiminta lopettaa vahingollisena sekä takavarikoida niiden kiinteä omaisuus.³⁸ Suomea uhkaamassa oleva Baltian maiden kohtalo näytti näin ollen kirkonmiesten silmissä tavallistakin peloittavammalta ja sai heidät etsimään muitakin aktiivisemmin huojenuksen merkkejä Saksasta.

Ilmeisesti suomalaisten virkaveljiensä kehotuksesta myös etelä-Saksassa lomamatkallaan ollut lis. Sentzke kääntyi elokuun alussa saksalaisen kirkollisen esimiehensä, ulkomaanpiispa Heckelin puoleen todistellakseen hänelle

suomalaisten halua kuulua Saksan vaikutuspiiriin ”uudessa Euroopassa”. Sentzke totesi, että sen jälkeen kun usko pienten kansojen omaperäiseen politiikkaan oli hävinnyt Kansainliiton myötä ja Englannin vaikutus menettänyt merkityksensä, ei Suomella ollut mitään epäilyjä, mihin leiriin se halusi kuulua. Suomalaisilla ei ollut mitään yhteistä Venäjän kanssa, eivätkä suomalaiset halunneet olla missään tekemisissä tämän perivihollisensa kanssa. Vaikka suomalaiset eivät ehkä rodultaan ja vereltään kuuluneet länteen, he historiansa, kulttuurinsa ja uskontonsa puolesta olivat osa läntistä Eurooppaa. Englantilaisten vaikutusyrityksistä huolimatta Saksan vaikutus oli niin ikään Suomessa suurempi kuin kenties missään muussa Euroopan maassa, ja Suomi oli aina ollut germaanisten kansojen paras suoja Pohjolassa Aasiaa vastaan. Sentzken mielestä ei ollut mitään epäilyjä siitä, että Neuvostoliitto halusi valmistaa Suomelle Baltian maiden kohtalon. Kysymys oli vain siitä, aikoiko se tehdä tämän väkivaltaisesti, vai toivoiko se Suomen putoavan ikään kuin kypsän hedelmän omaan verkkoonsa. Joka tapauksessa kehitys näytti selvästi viittaavan siihen, että vain Saksa saattoi suojella Suomea tältä kohtalolta.³⁹

Sentzken kirjeestä käy ilmi, että hän uskoi suomalaisten tavoin Saksan pidättävän asenteen Suomeen johtuvan ensisijaisesti suomalaisten omasta poliittisesta käyttäytymisestä, niin kuin Saksan poliittinen johto oli talvisodan aikana antanut suomalaisten ymmärtää.⁴⁰ Moskovan-Berliinin sopimuksen lisäpöytäkirja, joka tosiasiallisesti määräsi Saksan poliittisen asenteen Suomen-kysymykseen, oli hänelle niin kuin suomalaisillekin tuntematon. Sen vuoksi Sentzke, joka jo talvisodan aikana oli toiminut aktiivisesti Saksan myötätunnon herättämiseksi Suomea kohtaan⁴¹, halusi uudessa vaaratilanteessa vakuuttaa jälleen omille maanmiehilleen suomalaisten vilpittömyyttä ja osoittaa Suomen ainakin kulttuurinsa ja historiansa puolesta kuuluvan länteen. Niin ikään Sentzke halusi vakuuttaa, että vain Saksa saattoi asettaa sulun Neuvostoliiton aikeille.

Näin Saksan poliittisen johdon Moskovan-Berliinin sopimukseen nojaava virallinen politiikka oli omiaan ylläpitämään suunnatonta epävarmuuden tunnetta oman maansa tulevaisuudesta huolestuneiden suomalaisten taholla. Vaikka esim. asiasta tietoiset suomalaiset kirkonmiehet saattoivat syystä pitää Saksan kirkon lahjaa eräänlaisena ”Joonan merkkinä”, sen julkistamiseen liittynyt salakähmäisyys samoin kuin Saksan ulkoministeriön osoittama muu pidättyvyys näytti todistavan kokonaan muuta. Kaikesta huolimatta Saksa ei näyttänyt tuntevan vähäisintäkään poliittista kiinnostusta eristettyä ja uhattua Suomea kohtaan. Suomalaiset kokivat puolestaan elävänsä kuin purkautumaisillaan olevan tulivuoren partaalla, toivon ja epätoivon välillä.

II YSTÄVYYS JA YHTEISTYÖ HAHMOTTUU

1. Saksan suojeleva varjo avautuu

Heinäkuun kuluessa varsin laajoihin piireihin levinnyt pelko Suomea uhkaavasta vaarasta huipentui äärimmilleen elokuun ensimmäisten viikkojen aikana 1940. Arvailuja ja huhuja Neuvostoliiton sotilaallisista aikeista Suomea kohtaan vahvisti tällöin paitsi neuvostohallituksen yhä jyrkkenevät vaatimukset ja Suomi-Neuvostoliitto-Seuran yhä kumouksellisemmalla näyttäneyt esiintyminen etenkin Saksan Liettuan lähettilään ulkoministeriölleen toimittamat raportit, joiden mukaan Suomea oli uhkaamassa välitön sodanvaara. Korkeista yleisesikunta- ja diplomaattipiireistä saamiinsa tietoihin vedoten lähettiläs arveli, että Neuvostoliitto tulisi elokuun puolivälin jälkeen esittämään Suomelle uhkavaatimuksensa, joka johtaisi maan täydelliseen miehitykseen Baltian maiden tavoin.¹

Huhut Neuvostoliiton hyökkäysaikeista eivät kuitenkaan rajoittuneet vain Berliinin saamiin salaisiin tietoihin. Vastaavanlaisia arvailuja esitettiin myös monissa länsimaiden pääkaupungeissa, etenkin Lontoossa ja Tukholmassa, josta huhut kantautuivat Suomen hallituksenkin tietoon. Niinpä Suomen Moskovan lähettiläs J. K. Paasikivi, joka tilanteen ollessa huolestuttavimmillaan oli matkustanut Helsinkiin neuvottelemaan asioista hallituksen ja maan sotilasjohdon kanssa, sai elokuun 10. päivänä Tukholman kautta Moskovaan palatessaan havaita, että läntisen naapurin pääkaupungissa vallitsi lähes toivoton mieliala Suomen tilanteen osalta.²

Suomen hallitus reagoi yltyviin huhuihin lähinnä kahdella tavalla. Se yritti ensiksikin tyydyttää eräitä neuvostohallituksen Suomelle esittämiä vaatimuksia mm. hallituksen kokoonpanon ja Suomi-Neuvostoliitto-Seuran toimintavapauden osalta. Niinpä Kremlin ”henkilökohtaisena vihamiehenään” pitämä Väinö Tanner joutui tässä vaiheessa jättämään paikkansa hallituksessa. Toisaalta taas hallitus ponnisteli yhä tarmokkaammin suhteiden luomiseksi Saksaan saadakseen siltä edes joitakin takeita pahaenteiseltä vaikuttavassa tilanteessa. Tässä tarkoituksessa Suomen Berliinin lähettiläs T. M. Kivimäki kääntyi elokuun ensimmäisten viikkojen aikana sekä Saksan ulkoministeriön valtiosihteerin v. Weizsäckerin että poliittisen osaston päällikön, alivaltiosihteerin Woermannin puoleen ja yritti päästä selville, olisiko Saksa valmis antamaan Suomelle edes diplomaattista tukea siinä tapauksessa, että Neuvostoliitto ryhtyisi uusiin toimiin Suomea vastaan.

Ulkoministeri Witting ja pääministeri Ryti hakivat puolestaan Helsingissä useampaankin otteeseen kosketusta ministeri v. Blücheriin ja purkivat hänelle huolensa sekä vakuuttivat Suomen kansan myötätunnon vilpittömyyttä Saksa kohtaan. Suomalaisen toiveitten mukaisesti v. Blücher kääntyikin jo elokuun alkupäivinä valtiosihteerin v. Weizsäckerin puoleen ja

esitti hänelle suomalaisten tunteman syvän huolestumisen maansa asemasta. v. Blücher vetosi omasta puolestaan siihen, että Suomen joutuminen Neuvostoliiton kaltaisen suurvallan miehittämäksi tekisi Saksan sotilaspoliittisen aseman puolustamisen Pohjolassa mahdottomaksi, sekä kertoi saaneensa tietää, että eräät suomalaiset poliitikot olisivat valmiita Itämeren piirissä järjestelyihin, jotka merkitsivät heidän oman maansa suvereniteetin melkoista rajoittamista Saksan hyväksi. Samalla v. Blücher välitti Wittingin hänelle esittämän toivomuksen, että Ryt ja Witting matkustaisivat Berliiniin Hitlerin ja Ribbentropin puheille, mikäli nämä suostuisivat ottamaan suomalaiset vastaan.

Suomalaisten ponnistelut vastapainon löytämiseksi idän uhkaavalle painostukselle eivät tuottaneet tälläkään kertaa tulosta. Sekä v. Weizsäcker että Woermann torjuivat kylmästi kaikki Kivimäen heille osoittamat pyynnöt ja kieltäytyivät antamasta hänelle vähäisintäkään moraalista rohkaisua. Kivimäen yrittäessä tiedustella Saksan asennetta Ruotsin antamaan apuun Neuvostoliiton ja Suomen välisen selkkauksen mahdollisesti uusiutuessa, Woermann päätti keskustelun tylästi toteamukseen, että Saksan asenne Suomen ja Neuvostoliiton väliseen uuteen selkkaukseen ei tulisi poikkeamaan edelliskertaisesta. v. Weizsäcker torjui puolestaan yhtä päättävästi v. Blücherin suomalaisten puolesta esittämät vetoamukset, mm. ajatuksen Rytin ja Wittingin saapumisesta Berliiniin, ja kehotti häntä välttämään kaikkia kannanottoja, jotka koskivat kysymystä, mihin etupiiriin Suomi kuuluisi. Näin suomalaiset saivat kokea edelleen seisovansa täysin yksin varsin todennäköiseltä näyttävää vaaraa vastaan.³

Samanaikaisesti kun Auswärtiges Amt torjui kategorisesti kaikki Saksan apua koskevat kuvitelmat ja sai suomalaiset poliitikot tuntemaan itsensä ja maansa entistään eristetyimmäksi, Berliinissä oli tosiasiallisesti jo tehty suuntaa-antavia päätöksiä, joiden vaikutus heijastui pian myös Saksan Suomen-politiikkaan. Sen jälkeen kun Englanti oli torjunut Hitlerin sille heinäkuussa 1940 osoittamat rauhantarjoukset, Hitler oli päätenyt siihen käsitykseen, että Englanti jatkoi "mieletöntä" sotaansa panemalla toivonsa Neuvostoliittoon. Siksi Saksan oli tehtävä tästä toivosta loppu kukistamalla Neuvostoliitto. Nämä ajatuksensa Hitler esitti jo 21. 7. 1940 Berliinissä korkeimmalle sotilasjohdolle järjestetyssä kokouksessa ja antoi tätä koskevan selvityksen laatimisen sotilasesikuntiansa tehtäväksi. Siitä huolimatta, että Saksan korkein sotilasjohto asennoitui Johtajansa suunnitelmaan täysin varauksellisesti pitäen sitä liian vaarallisena, teki Hitler jo heinäkuun lopussa 31. 7. periaatepäätöksensä hyökkäyksestä Neuvostoliittoon keväällä 1941. Kun Neuvostoliitto oli murskattu, oli Englannin viimeinen toivo hävitetty.⁴

Hitlerin periaatepäätös hyökkäyksestä Neuvostoliittoon vastaan vaikutti välittömästi myös Saksan Suomen-politiikkaan. Mikäli Saksa toivoi voivansa käyttää Suomea eräänä Neuvostoliittoon suuntautuvan sotarekensä hyökkäysurana, sen oli käytännössä luovuttava Moskovon-Berliinin sopimuksen sanelemasta välinpitämättömyydestä Suomea kohtaan ja pyrittävä estämään Neuvostoliiton mahdolliset suunnitelmat Suomen osalta. Tätä sil-

mällä pitäen Saksan korkein sotilasjohto esittikin pian tämän jälkeen (10. 8.) *Auswärtiges Amt*lle vihjeen, että se esiintyisi Neuvostoliiton mahdollisia aikeita hillitsevästi korostaen Saksan taloudellisia intressejä Suomessa sekä säännöllisten raaka-ainekuljetusten tärkeyttä Saksan kannalta.⁵ Vetoaminen Saksan taloudellisten etujen turvaamiseen Suomessa oli ainoa varoitustapa, minkä voitiin katsoa sopivan voimassaolevan Moskovan-Berliinin sopimuksen etupiirijonon puitteisiin.

Hitler ei kuitenkaan tyytynyt vain Moskovan diplomaattiseen hillitsemiseen vaan päätti samanaikaisesti ryhtyä myös konkreettisiin toimiin suomalaisten vastarinnan vahvistamiseksi Neuvostoliiton mahdollisten aggressioiden varalta. Tähän rohkaisu- ja vahvistuspolitiikkaan kuului aseiden myynnin aloittaminen Suomelle, jollaista kauppaa suomalaiset olivat edellisten viikkojen ja kuukausien aikana saaneet turhaan pyytää. Niinpä Suomen sotilasasiamies eversti Horn, ja arvattavasti samalla kertaa Suomen Berliinin lähetystö, näyttää jo 9. 8. saaneen Wehrmachtin talous- ja varustelutoimiston päällikön, kenraali Georg Thomas'in välityksellä ensimmäisen vihjeen Saksan korkeimman johdon muuttuneesta asenteesta asekauppoihin. Saman tilaisuuden yhteydessä, jossa Thomas'ille ojennettiin Suomen Valkoisen Ruusun I luokan komentajamerkki, Thomas mainitsi juuri saaneensa Göringiltä ja Keitelilta luvan ryhtyä tukemaan Suomea. Poliittisista syistä asia vaati kuitenkin suurta varovaisuutta, mutta Saksa saattoi toimittaa materiaalia Ruotsin välityksellä.⁶

Muutamia päiviä myöhemmin (12. 8.) Keitel ilmoitti samasta asiasta puhelimitse valtiosihteerille v. Weizsäckerille ja antoi ymmärtää, että Hitler halusi epäsuorasti ja huomiota herättämättä rohkaista ja tukea suomalaisia ja oli tässä tarkoituksessa antanut suostumuksensa aseiden myymiseksi Suomelle. Asekauppa koski ensisijaisesti Suomen jo talvisodan aikana tanskalaiselta Madsenin asehtaalta tekemää, mutta saksalaisten sittemmin jäädettämää tilausta, jonka toteuttamista suomalaiset olivat aiemmin saaneet Saksalta turhaan anoa.^{5b}

Suomen puolustuskyvyn vahvistamiseksi tarkoitettun asekaupan käytännöllinen hoitaminen päätettiin uskoa Göringin henkilökohtaisen ystävän, eversti Joseph Veltjensin huoleksi, jolla oli vanhastaan läheiset kauppasuhteet Suomeen. Saatuaan 14. 8. käydyissä neuvotteluissa Göringiltä kuulla, että Führer toivoi pikaisia toimituksia Suomeen, koska hän ei halunnut lahjoittaa suomalaisia venäläisille, Veltjens matkusti jo elokuun 17. päivänä Suomeen, jossa hän asettui välittömästi yhteyteen maan korkeimman sotilasjohdon ja hallituksen edustajien kanssa. Veltjensin tehtäväksi oli samalla annettu pyytää suomalaisilta lupa kuljettaa saksalaisia ilmatorjuntayksiköitä Suomen alueen kautta Pohjois-Norjaan, jossa olevia saksalaisia joukkoja oli määrä vahvistaa Petsamon alueen nikkelitoimitusten varmistamiseksi kaikissa tilanteissa. Samanaikaisesti kun Veltjens välitti henkilökohtaisen viestin asekauppojen alkamisesta suomalaisille ja kehotti heitä toimittamaan luettelon tarvitsemistaan aseista Berliiniin, teki ulkoministeri v. Ribbentrop vastaavan ilmoituksen Berliinissä kauppaneuvotte-

luissa olleelle v. Fieandt'ille ja Suomen Berliinin lähettiläälle Kivimäelle.⁶

Veltjensin enempää kuin v. Ribbentropinkaan suomalaisille välittämä viesti ei sisältänyt mitään lupauksia siitä, että Saksa auttaisi Suomea Neuvostoliiton mahdollisen hyökkäyksen sattuessa. Päinvastoin Veltjens antoi saamansa tehtävän mukaisesti suomalaisten ymmärtää, että näillä ei ollut muuta mahdollisuutta kuin taistella viimeiseen saakka, mikäli Neuvostoliitto hyökkäisi Suomen kimppuun. Tästä huolimatta asekauppaa koskeva tieto herätti maansa turvattomasta asemasta huolestuneissa suomalaisissa suurta toiveikkuutta. Se oli ikään kuin valonsäteen pilkahdus pimeydestä, kuten eräs Veltjensin suomalaisista neuvottelukumppaneista totesi. Oikeutetusti suomalaiset tulkitsivat asekauppaa koskevan ilmoituksen ennen muuta merkiksi Saksan Suomen-politiikan täydellisestä muuttumisesta, jota he olivat edellisten viikkojen ja kuukausien aikana turhaan odottaneet.⁷

Edellä mainitusta syystä myös Veltjensin asetoimitusten vastapainoksi vaatima saksalaisten joukkojen kauttakulkulupa ei kohdannut asiasta tietoiseksi tulleiden suomalaisten taholta vastustusta. Eristyneessä ja uhanalaisessa asemassa edellisten viikkojen aikana eläneet suomalaiset ottivat nähtävästi ehdotuksen saksalaisten joukkojen tulosta Suomen maaperälle vastaan helpotuksen tuntein. Mitä useampi saksalainen astuisi Suomen maaperälle, sitä vaikeampi olisi kuvitella maan joutuvan venäläisten miehittämäksi. Näin ollen myös kauttakulkulupa näytti asiasta päättäneiden suomalaisten mielestä olevan osa sitä tehokasta vastapainoa Neuvostoliiton pyrkimyksiä vastaan, jollaisen ilmestymistä suomalaiset olivat odottaneet. Kenen toimesta päätös kulkuluvan myöntämisestä tehtiin, on toinen asia.⁸

Tiedot Saksan asetoimitusten alkamisesta, puhumattakaan kauttakulkulupaa koskevasta päätöksestä rajoittuivat varsin suppean poliittisen sisärenkaan ja korkeimman sotilasjohdon piiriin. Aavistukset ja suoranaiset tiedot Saksan Suomen-politiikan muuttumisesta levisivät sen sijaan hetkessä tätä "sisäpiiriä" huomattavasti laajemmalle, jopa ennen Veltjensin saapumista Suomeen. Viimeksi sanottu koski mm. eräitä kirkollisia piirejä. Niinpä arkkipiispan sihteeri, pastori Kunila, joka oli heinä-elokuun vaihteessa palannut Saksasta, ja jolla oli läheisiä henkilökohtaisia suhteita mm. Saksan Helsingin lähetystöön, saattoi jo 15. 8. kirjeessään piispa Lehtoselle todeta, että mielialat Helsingin johtavissa piireissä olivat muuttuneet "kuin taikasauvan kosketuksesta" rauhallisiksi. Eri tahoilla oli vakuutettu, että pahin oli jälleen ohi. Turusta Helsingissä käymässä ollut Kunila kertoi vierailleensa myös Saksan Helsingin lähetystössä ja käyneensä siellä toista tuntia kestäneen luottamuksellisen keskustelun, jossa oli käynyt ilmi, että sieläkin Suomen asemaa katseltiin "valoisasti". Samoin Saksan Suomessa ollut meriasiamies, jonka kanssa Kunila kertoi matkustaneensa Helsingistä Turkuun, oli asennoitunut Suomen asemaan toivorikkaasti.⁹

Kunilan kirje viittaa selvästi siihen, että Saksan korkeimman johdon päätös rohkaista suomalaisia oli muodossa tai toisessa tullut jo muutamia päiviä ennen Veltjensin saapumista toisia kanavia myöten suomalaisten tietoon ja levinnyt "sisäpiirejä" laajemmalle. Kirjoittihan Kunila kirjeensä

jo 15. 8., kun taas Veltjens saapui maahan vasta 17. 8. illalla. Millaisessa muodossa ja mitä kanavia myöten Kunilan mainitsemat, rauhoittavasti vaikuttaneet tiedot olivat tulleet Helsingin ”johtavien piirien” tietoon, ei ole varmuudella pääteltävissä.^{9a} Joka tapauksessa Kunilan tiedot koskivat Saksan Suomen politiikan muutosta, ja hän saattoi todeta niiden vaikutuksen sekä Helsingin johtavissa suomalaisissa piireissä että Saksan Helsingin lähetystössä. Kun Kunila itse oli jo aiemmin joutunut tekemisiin Saksan kirkon lahjoitusten kanssa, joka sekin enteili asenteen muutosta, hänen oli helppo tehdä saamistaan tiedoista tarvittavat johtopäätökset.

Vain muutamia päiviä myöhemmin suomalaiset kirkonjohtajat saivat myös toista tietä vastaavantapaisia tietoja. Palattuaan lomamatkaltaan Saksasta lis. Sentzke kirjoitti esimiehelleen, piispa v. Bonsdorffille 18. 8., että hän oli kaikkialla Saksassa kohdannut suurta kiinnostusta ja ymmärtämystä Suomea kohtaan. Sentzke lausui uskovansa, että Saksa, mikäli se oli sen poliittisten mahdollisuuksien rajoissa, tulisi tukemaan Suomea. Tämä edellytti kuitenkin, että Suomi orientoituisi täysin Saksaan ja olisi tässä yksimielinen. Etenkin Kirchliches Aussenamtissa Sentzke kertoi ilmenneen suurta myötätuntoa Suomea kohtaan, josta oli osoituksena sen Suomen kirkolle lupaamat lahjoitukset. Vaikka lahjoitukset olivat sinänsä vähäisiä, ne olivat osoituksena ”veljellisestä avusta” ja siinä mielessä varsin merkittäviä. Niiden muodossa haluttiin vahvistaa molempien maiden ja kansojen yhteyttä, mikä oli jatkunut läheisenä aina uskonpuhdistuksesta saakka.¹⁰

Myös Sentzken kirjeeseen sisältyi selvä vihje, että Saksa tulisi jossain muodossa tukemaan poliittisesti Suomea. Perustuiko tämä käsitys hänen Kirchliches Aussenamtista tai Auswärtiges Amtista saamiinsa vihjeisiin vai ko vain yleisiin vaikutelmiin, jää kirjeen perusteella epäselväksi. On kuitenkin todennäköistä, että Sentzke oli aikaisemmin kerrotun 4. 8. Heckelille lomapaikkakunnaltaan Etelä-Saksasta lähettämänsä pessimistisen raportin jälkeen saanut paluumatkallaan Berliinissä rohkaisevia tietoja, joihin hänen vihjeensä perustui. Saksan senhetkisen Suomen-politiikan kuvioihin soveltui epäilemättä hyvin myös se, että suomalaisia pyrittiin rohkaisemaan ulospäin vähemmän huomiota herättävää kirkollista kanavaa käyttäen samanaikaisesti, kun toisaalla valmisteltiin yhteyksiä poliittisella ja ennenkaikkeaa sotilaallisella tasolla. Sentzken viittaus siihen, että Saksan tuki edellytti suomalaisten täydellistä orientoitumista Saksaan, lienee käsiteltävä tulevaisuuteen tähtääväksi propagandaksi. Saksan suojelun ehtona oli toisin sanoen, että suomalaiset hyväksyisivät tulevaisuudessa Saksan ehdot sellaisenaan.

Sentzken välittämä uutinen Saksan mahdollisesta tuesta ja erityisesti Saksan kirkon ”veljellisestä avusta” sai myös konkreettisia piirteitä sikäli, että hän toi mukanaan ensimmäisen erän Saksan kirkon lupaamasta lahjasta Suomen kirkolle.¹¹ Enemmän kuin avustuksen määrä (49 000 Smk) merkitsi epäilemättä suomalaisille lahjan suomalais-saksalaista yhteyttä symbolisoiva luonne, niin kuin Sentzke itsekin kirjeessään v. Bonsdorffille totesi.

Samanaikaisesti kun lähinnä saksalaiset ja suomalaiset sotilaspiirit toimivat elokuun viimeisten viikkojen aikana aktiivisesti asekauppojen täytännönnäpanemiseksi sekä sotilaallisen kauttakulkusopimuksen toteuttamiseksi¹², aavistukset Saksan Suomen-politiikan muuttumisesta vahvistuivat myös kirkon piirissä. Niin kuin aiemmin on kerrottu, olivat piispa Heckel ja prof. Stange esittäneet jo kesäkuussa seitsemälle suomalaiselle teologille kutsun osallistua elokuussa pidettävälle Luther-akatemian luentopäiville akatemian kustantamana. Tätä Luther-akatemian kutsua täydensi hetkeä myöhemmin esitetty pyyntö, että suomalaiset osanottajat olisivat samalla matkallaan Berliinissä myös Kirchliches Aussenamtin vieraina.¹³

Muuttuneessa tilanteessa suomalainen delegaatio, jonka muodostivat prof. Rafael Gyllenberg, tri Lennart Pinomaa, tri Wolfgang Schmidt, fil. kand. Aaro Siljamäki sekä ylioppilaat Kusti Korhonen ja H. Wainio, sai Saksassa varsin huomaavaisen vastaanoton. Niinpä Luther-akatemian johtaja prof. Stange jakoi tunnustusta suomalaisille teologeille ja esitti toivomuksen, että Suomesta matkustaisi seuraavana vuonna entistä runsaslukuisampi osanottajajoukko Luther-akatemian tieteellisille luentopäiville.¹⁴ Piispa Heckel käsitteli puolestaan suomalaisille ja ruotsalaisille vieraille Kirchliches Aussenamtissa pitämässään puheessa luterilaisten kirkkojen silloista tilannetta ja laajenevia yhteistyömahdollisuuksia sekä kehotti pohjoismaisia kirkkoja syventämään yhteistyötä Saksan evankelisen kirkon kanssa.¹⁵

Saksalaisten osoittama huomaavaisuus suomalaisia kohtaan ja etenkin Heckelin ja Stangen yhteistoiminnan lisäämistä koskevat toivomukset antoivat suomalaisille aiheen epäsuoraan johtopäätökseen, että ainakin heidän saksalaiset isäntänsä katsoivat Suomen tulevaisuudessakin kuuluvan siihen osaan Eurooppaa, joka kuuluisi Saksan vaikutuspiiriin. Näin se toive, jota monet suomalaiset olivat vain hetkeä aiemmin pitäneet suurena tavoitteenaan näytti olevan toteutumassa.

Suomalaiset delegaation jäsenet pyrkivät puolestaan käyttämään Saksan vierailuaan mahdollisimman tehokkaasti maansa hyväksi ja julkaisivat varsin seikkaperäisiä matkakuvauksia kirkollisissa lehdissä. Yhtyen Heckelin ja Stangen ajatuksiin suomalaiset korostivat, että kaikkien luterilaisten kirkkojen tuli tuolloin entistäkin määrätietoisemmin osallistua Luther-akatemian toimintaan ja muuhun luterilaisten kirkkojen yhteistoimintaan, koska uusi tilanne saattoi muodostua ratkaisevaksi koko luterilaisuuden tulevaisuudelle. Niin ikään eräät kirjoittajista (W. Schmidt) kohdistivat saksalaisia näkökantoja myötäillen peitetyn arvostelunsa englantilaisjohtoista ekumeenista liikettä vastaan ja totesivat, että poliittisesti ja sosiaalisesti suuntautuneen ekumenian aika oli ohi. Sen sijaan oli tuolloin tullut luterilaisen ekumenian hetki, jonka oli määrä rakentua puhtaasti uskonnolliselle pohjalle ja nimenomaan Lutherin nimeen.¹⁶

Kohdistessaan kritiikkiä ekumeenista liikettä vastaan ja korostaessaan luterilaisen yhteistyön merkitystä suomalaiset halusivat tarkoituksellisesti yhtyä niihin käsityksiin, joita Saksan kirkon taholta oli esitetty 30-luvun

loppuvuosista lähtien.¹⁷ Siten Saksan-kävijäin kirjoituksiin sisältyi tavallaan tunnustus, että suomalaiset tahtoivat uudessa tilanteessa myös teologis-kirkollisesti orientoitua Saksaan. Saksan ulkoministeriön senhetkisistä asenteista tietoisina suomalaiset halusivat sen sijaan kirjoituksissaan välttää kaikkia poliittisluonteisiin kosketuksiin viittaavia seikkoja, joihin eräät vastaavalla matkalla olleet ruotsalaiset vieraat kiinnittivät huomiota omista matkakuvauksissaan.¹⁸ Saksan poliittisen asenteen muutoksesta kielivät uutiset eivät kuuluneet julkisuuteen.

Sekä kirkollisista että muista lähteistä tihkuneiden tietojen perusteella myös suomalaiset kirkonjohtajat saattoivat jo elokuun loppuun mennessä olla jokseenkin vakuuttuneita siitä, että suomalaisten edellisten viikkojen aikana kipeästi kaipaama "vastapaino" idän uhkalle oli ilmestymässä. Tähän näyttäisi viittaavan mm. piispa Lehtosen eräässä kirjeessään elokuun lopussa esittämä helpottunut toteamus, että eräät suuret asiat näyttivät sillä hetkellä lähteneen liikkelle.¹⁹ Piispan mainitsemat "suuret asiat" tuskin tarkoittivat yksinomaan Saksan kirkon alullepanemaa avustustyötä vaan samalla koko Saksan Suomen-politiikassa aavisteltavissa olevaa suunnan muutosta.

Saksan asennemuutoksen perimmäiset syyt jäivät luonnollisesti kirkonmiehille niin kuin muillekin tuon hetken suomalaisille tuntemattomiksi. He eivät voineet olla tietoisia siitä, että Saksan herännyt kiinnostus Suomea kohtaan perustui sen omiin sotilaspoliittisiin etulaskelmiin, ja yksinomaan näihin. Tietämättömyys asennemuutoksen todellisista syistä loi puolestaan pohjaa käsityksille, että Saksa olisi epäitsekäistä syistä halunnut asettua suojelemaan Suomea idästä uhkaavaa vaaraa vastaan. Kirkon piirissä tätä kuvaa oli omiaan vahvistamaan Kirchliches Aussenamtin jo samanaikaisesti aloittama avustustoiminta. Sen luomaa taustaa vasten Saksa ja sen kirkko näytti ennen muuta epäitsekäältä auttajalta, jota kohtaan suomalaisten oli syytä tuntea kiitollisuutta.²⁰ Neuvostoliiton samanaikainen painostus piti omalta osaltaan huolen siitä, että Saksa saattoi helposti korjata sen synnyttämän pelon hedelmät ja luoda itsestään tunteenomaisen kuvan Suomen pelastajana.

2. Kirchliches Aussenamtin "uuden Euroopan" ohjelma ja Pohjoismaiden kirkot

a) Pohjolan luterilaisuus kiinnostuksen kohteena

Ranskan luhistumisen jälkeen Saksan kansallissosialistiset johtajat pitivät mielellään puheita "uudesta Euroopasta" ja sen tulevasta järjestyksestä. Euroopan valtiaksi kohonneiden natsijohtajien puheet herättivät tiettyä vastakaikua myös sellaisilla tahoilla, missä ei välttämättä haluttu sitoutua kansallissosialistiseen ideologiaan ja sen värittämään Eurooppaan. Saksan

herruus Euroopan mantereella näytti yksinkertaisesti tosiasialta, joka oli aiheellista ottaa huomioon.

"Uuden Euroopan" ajatuksen innoittamana kiiruhti myös Saksan Kirchliches Aussenamt, jonka tehtäviin kuului yhteyksien hoitaminen ulkomaisiin kirkkoihin, esittämään jo 10. 7. 1940 Auswärtiges Amtille silloiseen tilanteeseen tarkoitettun toimintasuunnitelmansa. Suunnitelmassaan Kirchliches Aussenamt totesi aluksi, että Saksan voitto länsivalloista johti väistämättä Euroopan uudelleenjärjestelyihin, joiden myötä Saksa tulisi näyttelemään keskeistä osaa koko mantereella. Kun poliittinen uudelleenjärjestely toisi tullessaan muutoksia myös kulttuuripolitiikan alueella, olisi tärkeää, että Euroopan kirkkojen ja kirkollisten järjestöjen suhteet pyrittäisiin samalla uudelleenjäsentämään näissä puitteissa. Saksa joutui törmäämään kirkollisella kentällä lähinnä kahteen ulkopuoliseen pääliittoutumaan, nimittäin katoliseen kirkkoon, jota tässä yhteydessä ei haluttu käsitellä, sekä anglikaaniseen kirkkoon, joka oli osoittautunut eri yhteyksissä länsivaltojen politiikan myötäjuoksijaksi ja toiminut edellisinä vuosina aktiivisesti varsinkin pohjoismaisten luterilaisten kirkkojen ja Balkanin ortodoksisten kirkkojen myötätunnon voittamiseksi.

Edellä sanottuun liittyen Kirchliches Aussenamt esitti toimintasuunnitelmassaan joukon tehtäviä, joita se piti tärkeinä toisaalta anglikaanisen kirkon vaikutuksen vähentämiseksi sekä toisaalta Saksan uuden ulkopoliittisen aseman tukemiseksi. Näihin tehtäviin kuuluivat mm. seuraavat: 1. Siihen saakka Englannin vaikutuksen alaisina olleet mannermaiset kirkot olisi vastaisessa henkisessä konstellaatiossa saatettava entistä läheisempään yhteyteen Saksan kanssa. Tämä koskisi ennen muuta Pohjoismaiden luterilaisia kirkkoja sekä keski-Euroopan evankelisia kirkkoja, joihin olisi pyrittävä luomaan yhteyksiä järjestelmällisesti kehitetyn muodon. 2. Lännen, lähinnä Ranskan ja Hollannin protestanttisia kirkkoja tulisi tukea uskonpuhdistuksen emämaasta käsin roomaanisen blokin vastapainoksi. 3. Balkanin ortodoksiset kirkot, joihin Saksan kirkolla oli jo entuudestaan hyviä suhteita, olisi saatettava entistä läheisempään yhteyteen Saksan kanssa. Vaikka anglikaanisen kirkon harjoittama kirkkopoliitiikka menettäisi merkityksensä Balkanilla, tämä alue tulisi edelleen säilymään ristiriitaisten henkisten voimien taistelulenttänä. Kun sikäläisillä ortodoksisilla kirkoilla oli lujina valtiokirkkoina suuri merkitys tällä henkisesti rikkinäisellä alueella, olisi Saksan taholta ylläpidettävä yhteyksiä näihin kirkkoihin. 4. Olisi pyrittävä löytämään keinot, joilla voitaisiin estää Amerikan kirkoista muodostumasta anglikaanisen kirkon harjoittaman kirkkopoliitiikan perijöitä Euroopassa. Amerikan kirkot tulisivat epäilemättä tulevaisuudessa toimimaan varsinkin Länsi-Euroopassa aineellisen avun antamiseksi sikäläisille kirkoille sekaantuakseen tätä tietä myös muulla tavoin näiden kirkkojen elämään. Avustustyö ei olisi estettävissä. Mutta Kirchliches Aussenamt voisi omasta puolestaan pyrkiä ohjaamaan avustuksen suuntaa. 5. Sodan aikana Auswärtiges Amtin ja Kirchliches Aussenamtin välillä kehittynyttä tuloksellista yhteistyötä ei tulisi lopettaa sodan päättyessä vaan pikemminkin kehittää viha-

mielisten ideologiain torjumiseksi ja henkisten barrikaadien kaatamiseksi muualla.

Käsitellessään yksityiskohtaisemmin edellä mainittuja tehtäviä Kirchliches Aussenamt kiinnitti toimintasuunnitelmassaan erityistä huomiota ensiksi mainittuun kohtaan, joka koski yhteyksien lujittamista Euroopan luterilaisiin kirkkoihin. Kirchliches Aussenamt totesi, että Lutherin nimi oli Saksalle eräs sen tehokkaimmista puolestapuhujista. Varsinkin pohjoismaisille kirkkoille Luther oli eräänlainen symboli, joka merkitsi syvää henkistä liittymäkohtaa Saksaan. Siksi Saksassa sijaitsevia luterilaisia laitoksia oli kehitettävä kulttuuripoliittista ulkomaantoimintaa silmälläpitäen muodoltaan ja johdoltaan yhtenäisiksi sekä ulkonaisesti nykyajan vaatimuksia vastaavaksi. Tämä koski Wittenbergissä sijaitsevaa Luther-salia, joka toimi historiallis-taiteellisten muistojen kokoamispaikkana, Luther-seuraa (Luther-Gesellschaft), joka palveli ajankohtaista Luther-tutkimusta, Sondershausenin Luther-akatemiaa, joka toimi luterilaisten kirkkojen välisenä tieteellisenä yhdyssiteenä sekä Eisenachissa sijaitsevaa Meinstein-laitosta. Mainitut neljä laitosta olivat protestanttiselle maailmalle yksi ja sama käsite ja niiden kehittäminen soveltui sen vuoksi uudelleenjärjestelyjen lähtökohdaksi. Lukuunottamatta Wittenbergin Luther-salia nämä laitokset olivat aiemmin palvelleet lähinnä vain Saksan sisäisiä tarpeita. Kirchliches Aussenamt halusi saada tässä suhteessa aikaan muutoksen ja suunnata näiden laitosten toiminnan enemmän ulkomaisia yhteyksiä palvelevaksi.

Viimeksi mainitun ajatuksen toteuttamiseksi Kirchliches Aussenamtin lähiajan tavoitteisiin kuului toimintasuunnitelman mukaan ensiksikin, että Luther-seuran julkaisemaa ja toimittamaa kirjallisuutta ryhdyttäisiin levittämään entistä runsaammin Saksan etupiiriin kuuluville alueille, ulkomaille sekä ryhdyttäisiin toimiin käytännöllisten, populaarien Luther-julkaisujen toimittamiseksi laajoja ulkomaisia piirejä silmälläpitäen. Samoin tärkeimpiä Luther-teoksia käännettäisiin vieraille kielille ja jo alulle panun "Luther und die Welt"-julkaisusarjan toimittamista jatkettaisiin entistä laajemmissa puitteissa. Toiseksi Luther-akatemian tieteellisten luentopäivien suunnittelu ja toiminnan hahmottelu siirrettäisiin Kirchliches Aussenamtin tehtäväksi ja akatemian toimintaa pyritäisiin laajentamaan aiemmin esitetyllä tavalla. Meinstein-laitos järjestettäisiin puolestaan erityiskurssien pitopaikaksi, mutta sen toiminta aloitettaisiin uudessa muodossaan vasta sodan päättyttyä.

Euroopan luterilaisiin kirkkoihin kohdistuvan toimintasuunnitelman ohella Kirchliches Aussenamt esitti yksityiskohtaisen suunnitelman ja siihen liittyvän budjettiehdotuksensa myös Balkanin ortodoksisten kirkkojen ja lännen (Ranska, Alankomaat, Belgia) protestanttisten kirkkojen piirissä suoritettavaa työtä sekä Amerikan kirkkojen vaikutuksen torjumiseksi tehtävää työtä varten. Kirchliches Aussenamtin mukaan Euroopan luterilaisiin ja Balkanin ortodoksisiin kirkkoihin kohdistuva toiminta oli kuitenkin tärkeysjärjestyksessä etusijalla.²¹

Kirchliches Aussenamtin kaavailemassa "uuden Euroopan" kirkkopo-

liittisessä ohjelmassa kuvastui kyseiselle ajankohdalle tyypillinen usko poliittisen uudelleenjärjestelyn pysyvyyteen sekä Kirkollisen ulkomaanviraston kunnianhimoinen pyrkimys toimia Auswärtiges Amtin rinnalla ja sen kanssa yhteistyössä eräänlaisena kirkon "ulkoministeriönä". Viimeksi mainittua tarkoitusta silmälläpitäen Kirchliches Aussenamt ei epäillyt alistaa kirkkoa ja Lutherin perintöä uuden Saksan yleisen propagandatoiminnan palvelukseen. Ohjelma noudatti pääosin Kirchliches Aussenamtin jo 1930-luvulla hahmotteleman kirkollisen "ulkomaanpolitiikan" perusnäkömymiä. Se suuntautui ennen muuta anglikaanista kirkkoa vastaan, jonka saksalaiset kirkonmiehet olivat epäilleet sekä ekumeenisen liikkeen puitteissa että muulla tavoin toimivan Englannin yleisen hegemonian ja entente-politiikan vahvistamiseksi Euroopassa.²² Samalla kun Kirchliches Aussenamt aikoi Euroopan uudelleenjärjestelyn myötä tehdä tyhjäksi anglikaanisen kirkon vaikutuksen varsinkin Pohjolan luterilaisten ja Balkanin ortodoksisten kirkkojen piirissä, se halusi Lutherin perintöä ja Saksassa toimivia luterilaisia laitoksia hyväksi käyttäen kytkeä Euroopan luterilaiset kirkot entistä läheisemmin Saksan henkiseen vaikutuspiiriin.

Toisaalta Kirchliches Aussenamtin esittämässä toimintasuunnitelmassa ilmeni pyrkimys keskittää Saksan kirkon ulkomaisten suhteiden hoito kaikilta osilta sen omiin käsiin. Jo 30-luvulla Heckel oli pyrkinyt eräiden Saksassa toimivien yleisluterilaisten laitosten, kuten Sondershausenin Lutherakatemia osalta tähän, siinä kuitenkaan onnistumatta.²³ Sodan puhjettua ja Saksan saavutettua manner-Euroopan herruuden Kirchliches Aussenamt näki hetken koittaneen vanhan suunnitelmansa toteuttamiseksi. Kirchliches Aussenamtin keskitetyn johdon alaisina kansainväliset suhteet voitiin saattaa paremmin yhtenäiseen valvontaan ja palvelemaan yleisvaltakunnallisia etuja.

Kirchliches Aussenamtin toimintasuunnitelmaa ei ole kuitenkaan syytä pitää edellä esitetyllä tavalla yksiselitteisenä. Vaikka Kirchliches Aussenamtin suunnitelma tähtäsi epäilemättä kirkkopoliitiikan yhdensuuntaistamiseen Saksan yleisten poliittisten päämäärien kanssa, siihen sisältyi ilmeisesti samalla tietoinen pyrkimys raivata Saksan kirkolle hengitystilaa kansallissosialistisessa valtiossa ja "uudessa Euroopassa". Maailmansodan puhkeamisen jälkeen kirkon ja valtion välillä vallinneesta muodollisesta "linnarauhasta" huolimatta Saksan kirkko oli nimittäin joutunut kansallissosialistisen valtiomahdin yhä rautaisempaan puristukseen, joka uhkasi tukahduttaa kaiken kirkollisen toiminnan.²⁴ Tämä tajuttiin toki myös Kirchliches Aussenamtissa, joka halusi toimia suursaksalaisessa, mutta ei kansallissosialistisessa hengessä. Esittäessään Sakan poliittisia päämääriä palvelevan toimintasuunnitelmansa Kirchliches Aussenamt halusi näin ollen paitsi alleviivata omaa ja Saksan kirkon merkitystä valtakunnan yleisten etujen kannalta nähtävästi myös etsiä ulkomaaisista kirkollisista yhteyksistä tukea Saksan kirkolle. Viimeksi mainittuun seikkaan näyttäisi viittaavan mm. se tältä ajankohdalta oleva tieto, että Heckel olisi jo tällöin ollut täysin vakuutunut siitä, että kansallissosialistisen puolueen taholta kirkko haluttiin

lyödä pirstaleiksi.²⁵ Mainitun kaltainen käsitys saattoi olla eräänä vaikuttimena Kirchliches Aussenamtin pyrkimyksiin luoda suhteita ulkomaisiin kirkkoihin, kuten puolueen taholta myöhemmin epäiltiin.

Kirchliches Aussenamtin uusi toimintasuunnitelma sai joka tapauksessa osakseen myönteisen vastaanoton Auswärtiges Amtin taholla. Niinpä Auswärtiges Amtin kulttuuripoliittinen osasto päätti 28. 8. kyseiseen ohjelmaan viitaten lisätä tuntuvasti avustustaan ulkomaisten teologien kustantamiseksi vuosittain pidettäville Luther-akatemian luentopäiville sekä Balkanin ortodoksisten kirkkojen kanssa harjoitettavaa yhteistyötä varten.²⁶ Prof. Stangen vastusteluista huolimatta myös Sondershausenin Luther-akatemian toiminta päätettiin hetkeä myöhemmin alistaa erältä osin Kirchliches Aussenamtin valvontaan. Mm. akatemian kurssiohjelmien laatimisen ja ulkomaisten vieraiden kutsumisen tuli uuden päätöksen mukaan tapahtua yhteistyössä akatemian johdon, Kirchliches Aussenamtin ja Auswärtiges Amtin kulttuuripoliittisen osaston kesken.²⁷

Jo ennen tätä Kirchliches Aussenamt oli kuitenkin ryhtynyt toimiin uuden toimintaohjelmansa toteuttamiseksi. Ensimmäisen askeleen tällä tiellä muodosti Kirchliches Aussenamtin pyrkimys ekumeenisen liikkeen uudelleen organisoimiseksi Euroopan mantereella. Heinäkuun 22–25 päivänä pidettiin Novi Sad'issa Jugoslaviassa Kirkkojen kansainvälisen ystävyyden edistämisen maailmanliiton (World Alliance) paikalliskokous, johon osallistui paikallisten Balkanin ortodoksisten kirkkojen edustajien ohella joukko ekumeenisen liikkeen kärkimiehiä, kuten liikkeen pääsihteeri H. L. Henriod, ekumeenisen neuvoston pääsihteeri Visser't Hooft, kirkkojen maailmanneuvoston sosiaalieettisen tutkimuslaitoksen johtaja H. Schönfeld ja Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin johtaja N. Ehrenström. Saksan kirkon edustajana oli paikalla konsistoriaalineuvos tri Eugen Gerstenmaier Kirchliches Aussenamtista. Kokouksen aikana ja sen jälkeen Visser't Hooftin kanssa käymissään keskusteluissa Gerstenmaier selitti, että ekumeenisen liikkeen ja kirkkojen ekumeenisen neuvoston toiminta oli herättänyt Euroopan mantereella siinä määrin epäluuloja, että se rasitti kirkkojenvälistä toimintaa senhetkisessä Euroopassa. Sen vuoksi kirkkojenvälinen toiminta olisi saatettava Euroopan mantereella tosiasiallista tilannetta ja senhetkisiä voimasuhteita vastaavaksi ja perustettava kirkkojen ekumeenisen neuvoston asemesta Euroopan mantereen kirkkojen työvaliokunta, joka toimisi kiinteässä yhteistyössä Kirchliches Aussenamtin kanssa. Pääsihteerin asemesta "työvaliokunnalla" olisi Sveitsissä neljä sihteeriä Euroopan eri alueita, yksi Skandinavian kirkkoja (Ehrenström), yksi keski-Eurooppaa (Schönfeld), yksi läntisiä kirkkoja (Visser't Hooft) ja yksi idän ortodoksia kirkkoja (Zankow) varten. Koska kirkkojen ekumeeninen neuvosto oli vasta muodostamisvaiheessa, uuden työvaliokunnan muodostaminen ei edellyttänyt välttämättä sen lakkauttamista.²⁸

Gerstenmaierin ehdotus, joka merkitsi manner-Euroopan kirkkojenvä-

lisen työn kytkemistä Kirchliches Aussenamtin valvontaan sen uuden ohjelman mukaisesti, sai vallitsevassa tilanteessa osakseen Visser't Hooftin ja eräiden muiden ekumeenikkojen varauksellisen hyväksymisen. Vaikka kyseiset piirit katsoivat Euroopan mantereen kirkkoihin rajoittuvan toiminnan sotivan kirkkojen maailmanneuvoston perustamista koskevia päätöksiä vastaan ja pelkäsivät suunnitelman tukevan Euroopan poliittista uudelleenjärjestelyä Saksan hegemonian merkeissä, he pitivät suunnitelman toteuttamista kirkkojenvälisen toiminnan jatkumisen kannalta perusteltuna. Suunnitelman hyväksymistä oli asianomaisten mielestä omiaan tukemaan myös se näkökohta, että tämän avulla voitaisiin mahdollisesti estää tiettyjen saksalaisten piirien omaksumien epäilyttävien uskonnollisten ja aatteellisten näkemysten leviäminen Saksan miehittämiin maihin sekä vahvistaa aito-kristillisiä käsityksiä edustavien rintamaa Saksan evankelisen kirkon omassa piirissä.²⁹

Gerstenmaierin ehdotuksen saatua ainakin eräiden ekumeenisten piirien periaatteellisen hyväksymisen Kirchliches Aussenamt kiiruhti jatkaamaan sen mukaista toimintaansa. Toiminta suuntautui ensimmäiseksi Pohjoismaihin. Jo 7. 9. Gerstenmaier matkusti yhdessä Geneven sosiaalitieteellisen tutkimuslaitoksen johtajan tri Schönfeldin kanssa, joka oli niin ikään saksalainen³⁰, Ruotsiin neuvottelemaan kirkkojenvälisestä yhteistyöstä uudessa tilanteessa. Vierailukutsun oli esittänyt keväällä 1940 Sigtunaan perustetun yhteispohjoismaisen ekumeenisen instituutin johtaja past. Nils Ehrenström, jolle Gerstenmaier oli jo aiemmin kesällä esittänyt neuvotteluja koskevan toivomuksensa.³¹

Yhdeksän päivää kestäneen matkansa aikana Gerstenmaier ja Schönfeld tapasivat arkipiispa Eidemin ja useita muita Ruotsin kirkon, kirkollisten yhdistysten ja vapaakirkkojen johtajia sekä vierailivat Lundin ja Uppsalan yliopistojen teologisissa tiedekunnissa. Saksalaisten vieraiden ja ruotsalaisten kirkonjohtajien kesken käydyissä neuvotteluissa viimeksi mainitut antoivat periaatteellisen hyväksymisensä Gerstenmaierin manner-Euroopan kirkkojen välistä yhteistyötä koskeville suunnitelmille ja ilmaisivat valmiutensa yhteistyön kehittämiseksi Kirchliches Aussenamtin ja Ruotsin kirkon kesken.

Gerstenmaierin ja Ehrenströmin kesken Sigtunassa käydyissä neuvotteluissa asianomaiset sopivat alustavasti yhteistyöstä Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin ja Kirchliches Aussenamtin välillä. Alustavan sopimuksen mukaan mainitut laitokset lupasivat huolehtia mm. teologisten ja kirkollisten aikakauslehtien, tieteellisten uutisjulkaisujen, esitelmöitsijöiden ja yleisen informaation vaihdosta sekä tärkeimpien teologisten julkaisujen kääntämisestä vastavuoroisesti saksaksi ja ruotsiksi. Niin ikään neuvotteluissa kosketeltiin alustavasti stipendiaattien vaihtamista Saksan ja Ruotsin kirkkojen kesken kyseisten laitosten välityksellä. Gerstenmaierin lupauksen mukaan Kirchliches Aussenamt tulisi asettamaan ruotsalaisten teologien käyttöön vuosittain kaksi stipendiaattipaikkaa Saksan yliopistoissa, jos taas

jotkut ruotsinkielitä taitavat saksalaiset saisivat myöhemmin oikeuden opiskella stipendiaatteina Ruotsissa.³²

Gerstenmaierin ruotsalaisilta kirkonmiehiltä saamat alustavat lupaukset näyttivät merkitsevän Kirchliches Aussenamtin uuden ohjelman täydellistä voittoa. Toisin kuin vielä muutamia vuosia aiemmin, jolloin ruotsalaiset olivat torjuneet päättävästi kaiken yhteistyön Kirchliches Aussenamtin kanssa³³, sikäläiset kirkonjohtajat olivat muuttuneessa poliittisessa tilanteessa valmiit varsin pitkälle meneviin myönnetyksiin. Yhteistyöstä Suur-Saksaa edustaneen Kirchliches Aussenamtin kanssa ei ollut varaa kieltäytyä. Yhteistyöhalua oli nähtävästi lisäämässä myös se usko, että Kirchliches Aussenamt etsi yhteyksiä nimenomaan pohjoismaisiin kirkkoihin lisätäkseen omaa sisäistä liikkumavapauttaan suhteessa kansallissosialistiseen valtion, niin kuin mm. Schönfeld todisteli pohjoismaisille virkaveljilleen.³⁴

Ruotsista Gerstenmaierin ja Schönfeldin oli määrä jatkaa yhdessä Ehrenströmin kanssa matkaa Suomeen, jossa heidän tarkoituksenaan oli keskustella suomalaisten kirkonjohtajien ja ekumeenisesta työstä vastuussa olevien henkilöiden kanssa samoista kysymyksistä kuin Ruotsissa. Ilmoitettaessaan suunnitteilla olevasta vierailusta syyskuun alussa välittäjänä toiminut past. Ehrenström tähdensi vierailun luottamuksellista luonnetta ja toivoi, että tulevien neuvottelujen suhteen vältettäisiin kaikkea julkisuutta.³⁵ — Julkisuudesta varoittaessaan Ehrenström toimi ilmeisesti saksalaisilta saamiensa ohjeiden mukaisesti, jotka poliittisten suhteiden vuoksi halusivat karttaa nimenomaan Suomessa käydessään julkista esiintymistä.

Erään kiireellisen neuvottelukutsun vuoksi Gerstenmaier ja Schönfeld joutuivat kuitenkin keskeyttämään matkansa Ruotsiin ja palaamaan kiireesti takaisin Berliiniin. Uudeksi Suomen-vierailun alkamisajankohdaksi sovittiin 26. 9., jolloin Gerstenmaier ei kuitenkaan enää voinut Balkanille suuntautuvan uuden matkansa vuoksi osallistua Suomeen tehtävään matkaan.³⁶

Vierailun lykkääntyminen ja osittainen peruuntuminen herätti suomalaisissa, jotka nähtävästi omien Saksan-kävijäinsä välityksellä olivat saaneet kuulla jotain Kirchliches Aussenamtin yhteistyösuunnitelmista ja olivat omien turvallisuuspoliittisten intressiensä vuoksi pitäneet vierailua erittäin tervetulleena, harmistusta ja pahoja aavistuksia. Suomalaiset epäilivät, että vierailun lykkääntyminen ja Gerstenmaierin matkan peruuntuminen olisi johtunut ruotsalaisten kirkonmiesten omaksumasta torjuvasta asenteesta Kirchliches Aussenamtin suunnitelmiin, josta syystä Gerstenmaier olisi katsonut tarpeettomaksi jatkaa matkaa Suomeen.³⁷

Mainitusta epäilystä lähtien suomalaiset päättivät kääntyä välittömästi ruotsalaisten virkaveljiensä puoleen ja esittää heille peittelemättä omat näkökohtansa asiassa. Asian hoitamisen sai tehtäväkseen prof. G. O. Rosenqvist, jolla oli vanhastaan läheiset yhteydet Ruotsiin. Pian matkaa koskevan peruutuskirjeen saavuttua Rosenqvist kääntyikin kirjeitse Ehrenströmin puoleen ja totesi edellä mainittuihin epäilyihin viitaten, että suomalaisten täytyi silloisessa tilanteessa panna erityistä painoa yhteyksille Saksaan.

Tästä syystä suomalaiset olivat myös kirkollisella alalla valmiit viljelemään näitä yhteyksiä niin pitkälle kuin omatunto ja vakaumus suinkin sallivat ja olivat kiittollisia, jos myös ruotsalaiset tahtoivat hoitaa näitä suhteita sitä silmälläpitäen, että tällä tavoin voitiin tehdä palvelus kovasti koetellulle ja uhatulle Suomen kansalle. Rosenqvist selitti edelleen, että suomalaisten halu ylläpitää yhteyksiä Saksaan ei johtunut pelkästään opportunistisista syistä, vaan perustui vanhoihin historiallisiin ja hengellisiin yhteyksiin, joita Suomella ja koko Pohjolalla oli vanhastaan ollut Saksaan. Lopuksi Rosenqvist viittasi siihen, että pohjoismainen teologia ja hengenelämä nauttivat sillä hetkellä varsin suurta luottamusta Saksassa, josta syystä pohjoismaisilla kirkkoilla oli mahdollisuus yhteyksiensä tietä vaikuttaa Saksan kirkkoon.³⁸

Rosenqvistin kirjeessä kuvastuivat peittelemättöminä ne vaikuttimet, joista lähtien suomalaiset pitivät saksalaisten vieraiden saapumista tärkeänä. Heille kysymys oli ensisijaisesti turvallisuuspoliittinen, jossa pääpaino oli yhteyksien solmimisella Saksaan muodossa tai toisessa, ja jonka edessä Saksaan kohdistuvat uskonnollis-ideologiset epäilyt saivat väistyä. Tästä syystä Rosenqvist ja toiset suomalaiset pelkäsivät ennen muuta sitä, että heidän ruotsalaisten virkaveljiensä torjuva asenne Kirchliches Aussenamtin yhteyspyrkimyksiin ei ehkä olisi tehnyt tyhjäksi vain Gerstenmaierin matkaa Suomeen vaan häirinnyt myös Suomen aseman kannalta primäärisia Saksan suhteita yleensä. Näin Rosenqvistin kirjeeseen sisältyi myös talvisodan jälkeiselle ajalle tunnusomainen peitetty epäily, että ruotsalaiset eivät ehkä tälläkään kertaa olleet päätöksissään ottaneet kylliksi huomioon Suomen erityisintressejä.

Suomalaisten epäilyt osoittautuivat kuitenkin niin vierailumatkan siirtymisen kuin ruotsalaisten kirkonmiesten asenteen osalta perusteettomiksi. Vaikka syyskuun lopulle siirretty Suomen-matka supistui Schönfeldin ja Ehrenströmin ”ekumeeniseksi tynkävierailuksi”, suomalaiset eivät jääneet osattomiksi heitä eniten kiinnostavasta, saksalais-pohjoismaista yhteistyötä koskevasta informaatiosta. Gerstenmaierin poissaollessa selosti tri Schönfeld asiaa suomalaisille. Niinpä piispa Lehtonen, joka palasi yhdessä vieraiden kanssa Ruotsista kotimaahan osallistuttuaan Uppsalassa piispanvihkiäisiin, sai jo matkalla Schönfeldiltä perusteellisen selvityksen manner-Euroopan kirkollisesta tilanteesta ja sitä koskevasta yhteistyösuunnitelmista. Selostaessaan yhteistyösuunnitelmia Schönfeld tähdensi tälläkin kertaa, että Pohjoismaiden ja Saksan kirkkojen yhteyksillä oli myös viimeksi mainitun kirkon kannalta positiivinen merkitys, koska se toivoi niiden avulla voivansa vahvistaa omaa olemassaoloaan.³⁹ — Tähdentäessään uusien eurooppalaisten yhteyksien merkitystä Saksan kirkon sisäisen elämän kannalta Schönfeldin tarkastelukulma oli keskeisemmin ekumeeninen kuin Kirchliches Aussenamtin, joka näki asian ensisijaisesti kirkkopoliittisena. Toisaalta ekumeenisen liikkeen palveluksessa ollut Schönfeld saattoi vapaammin korostaa tätä näkökohtaa kuin Kirchliches Aussenamtissa toimivat virkaveljensä, jotka eivät voineet kiinnittää ulkomailla huomiota Saksan sisäisiin epäkohtiin.

Kaikesta päätellen Schönfeld selosti manner-Euroopan kirkkojen uusia yhteistyönäkymiä myös 27. 9. Helsingissä pidetyssä Suomen yleiskirkollisen toimikunnan kokouksessa sekä eräiden suomalaisten kirkonjohtajien kanssa käymissään yksityiskeskusteluissa. Tämän ohella vieraiden ja suomalaisten isäntien välisissä neuvotteluissa tulivat esille mm. Suomen poliittiseen asemaan liittyvät kysymykset sekä saksalais-pohjoismaiset yhteydet hetkeä aiemmin Ruotsissa Sigtunan Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin ja Kirchliches Aussenamtin välillä käytyjen neuvottelujen valossa. Niin ikään vieraiden mielenkiinto kohdistui toisaalta Suomen kirkon talvisodan aikana ja sen jälkitilanteesta saamiin ”hengellisen huollon” kokemuksiin sekä toisaalta Suomessa vireillä oleviin kirkollisten kirjojen uudistustyöhön. Ekumeeniset vieraat toivoivat, että varsinkin Suomen kirkon sodanaikaisessa tilanteesta saamia kokemuksia evankelioimis- ja maallikkotyöstä sekä homi-leettisesta ja sielunhoidollisesta toiminnasta voitaisiin käyttää hyväksi ekumeenisessa työssä.⁴⁰

Vaikka suomalaisten asenteesta manner-Euroopan kirkkojen välistä yhteistyötä koskeviin suunnitelmiin ei ole säilynyt suoranaisia tietoja, on edellä mainitun Rosenqvistin kirjeen sekä vieraiden suomalaisille isännilleen myöhemmin lähettämien kirjeiden perusteella pääteltävissä, että suomalaiset antoivat suunnitelmalle mielihyvin hyväksymisensä. Merkitsihän suunnitelma suomalaisten kannalta juuri idän uhkan vastapainoksi kaivatujen saksalaisten yhteyksien vahvistumista. Kun suunnitelma oli saanut myös Ruotsin kirkon ja Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin periaatteellisen hyväksymisen, näytti Kirchliches Aussenamtin manner-Euroopan kirkkojenvälistä työtä koskeva ohjelma olevan Pohjoismaiden osalta vahvassa myötätuulessa.

b) Suunnitelmat saksalais-suomalaisen yhteistyön kehittämiseksi

Saksan Suomen-politiikassa elokuussa tapahtunut käänne tarjosi Kirchliches Aussenamtille mahdollisuuden ryhtyä soveltamaan ”uuden Euroopan” ohjelmaansa myös suoraan Suomeen. Kun suomalaiset olivat omien turvallisuuspoliittisten intressiensä vuoksi osoittaneet suurta halukkuutta yhteistyöhön, tarjosi tämä Kirchliches Aussenamtin erinomaisen suotuisan lähtökohdan suunnitelmiansa toteuttamiseksi. Jo samanaikaisesti kun Gertenmaier ja Schönfeld olivat Ruotsissa neuvottelemassa Euroopan kirkkojen välisistä yhteistyökysymyksistä, kääntyi ulkomaanpiispa Heckel puolestaan kirjeitse lis. Sentzken puoleen ja esitti hänelle omat saksalais-suomalaisia yhteistyötä koskevat erityissuunnitelmansa.

Kirjeessään Heckel kertoi Suomen kirkon avustuskysymyksen yhteydessä saaneensa idean ryhtyä edistämään Saksan ja Suomen kirkkojen suhteita myös toisella tavoin, Luther-tutkimuksen alueella. Ne suomalaiset ja saksalaiset, jotka olivat erikoistuneet reformaation aikakauden teologiseen, historialliseen tai kulttuurihistorialliseen tutkimukseen taikka halusivat

muulla tavoin vaalia tätä perinnettä Suomessa ja Saksassa voisivat muodostaa yhteisen seuran tai työryhmän reformaatio-ajan tutkimusta varten. Seuran ensisijaisena tehtävänä olisi hahmotella tehtäväkenttä ja saattaa erilaiset tutkijavoimat hedelmälliseen yhteistyöhön. Mahdollisesti perustettavan seuran ja Kirchliches Aussenamtin kesken voitaisiin tehdä seuraavansisältöinen sopimus: 1. Kirchliches Aussenamt asettaa seuran käyttöön siten, jotta Luther-tutkimusta varten Saksassa. 2. Kirchliches Aussenamt ottaa tehtäväkseen sellaisten seuran tutkimusten kustantamisen ja painattamisen, jotka julkaistaan saksaksi. 3. Kirchliches Aussenamt antaa seuran käyttöön sen erityisesti toivomia tieteellisiä julkaisuja. 4. Seura sitoutuu puolestaan pitämään yllä yhteyksiä Kirchliches Aussenamtiin mm. sillä tavoin, että Kirchliches Aussenamtin nimeämä saksalainen sihteeri on yhdysmiehen ominaisuudessa mukana kaikissa seuran johdon kokouksissa. 5. Seura sitoutuu ottamaan toiminnassaan huomioon uskonpuhdistuksen kotimaan toiveet mm. siten, että Suomen uskonpuhdistuksen aikaa koskevat tutkimustulokset, joista on hyötyä vastaavalle saksalaiselle tutkimukselle, saatetaan saksalaisten tietoon. Vastaavasti Kirchliches Aussenamt toimittaa seuralle ja suomalaisille tutkijoille niitä hyödyttävää uskonpuhdistuskauden kirjallisuutta.

Heckelin mielestä suunnitellun seuran ei ollut tarpeellista muodostua kovin laajaksi. Sen sijaan oli välttämätöntä, että seuraan koetettaisiin saada mukaan varsinaisten ammatiteologiien ohella — mikäli mahdollista — muutamia päteviä historian tutkijoita ja muita asiasta kiinnostuneita maallikoita. Seuran johdon alustavan hahmottelun Heckel halusi jättää lis. Sentzen tehtäväksi, mutta ilmaisi samalla toivomuksen, että arkkipiispa pyydetäisiin sen kunniapuheenjohtajaksi. Seuran perustamisen tarkoituksena oli Heckelin mukaan auttaa tässä muodossa Suomen kirkkoa ja luoda samalla positiivisia yhteyksiä. Asia ei kuitenkaan saanut antaa aiheita kirkkopoliittisiin tai muihin spekulatioihin. Heckel lupasi antaa taloudellista tukea seuran käyntiinpanemiseksi, mutta jättää oman tai jonkun Kirchliches Aussenamtin edustajan osallistumisen seuran perustamistilaisuuteen toistaiseksi avoimeksi. Hän kertoi niin ikään aikoneensa aluksi kääntyä asiassa suoraan arkkipiispan puoleen, mutta päätyneensä lopulta siihen tulokseen, että hän uskoisi asian hahmottelun ja sen välittämisen arkkipiispalle Sentzen huoleksi.⁴¹

Heckelin esittämä suunnitelma kytkeytyi selvästi toisaalta Saksan Suomen-politiikassa tapahtuneeseen muutokseen sekä toisaalta edellä selostettuun Kirchliches Aussenamtin omaan ”uuseurooppalaiseen” ohjelmaan. Kaikesta päätellen Heckel oli erittäin hyvin perillä Saksan Suomen-politiikassa tapahtuneesta käänteestä ja kiiruhti esittämään tutkimusseuran perustamista koskevan suunnitelmansa jo samanaikaisesti, kun ns. kauttakulkusopimus lyötiin Saksan ja Suomen sotilasviranomaisten toimesta Berliinissä lopullisesti lukkoon.⁴² Saksan senhetkisen politiikan vivahteita tarkasti noudattaen Heckel katsoi kuitenkin samalla aiheelliseksi varoittaa vääristä spekulatioista tutkimusseurasuunnitelman suhteen. Toisin sanoen

tutkimusseura kuului vain kulttuuripolitiikan alueella tapahtuvan rohkaimisen piiriin, josta ei ollut lupa tehdä suoria poliittisia johtopäätöksiä.

Toisaalta tutkimusseuraa koskeva ehdotus merkitsi Kirchliches Ausseamtin kirkkopoliittisen ohjelman johdonmukaista soveltamista Suomeen. Muuttunutta poliittista tilannetta hyväksi käyttäen Heckel halusi lähentää Suomen kirkon suhteita uskonpuhdistuksen äitikirkkoon ja samalla Saksaan. Sopivan yhteistyömuodon näytti tarjoavan mainituntapainen tutkimusseura, jonka harrastus suuntautuisi molemmille osapuolille yhteiseen uskonpuhdistuksen perintöön, mutta joka olisi vailla ulospäin näkyvää poliittista roolia. Siten seura toimisi samalla kertaa sekä Saksan kirkon yhteys- ja avustustoiminnan kanavana että Saksan poliittisten ja kulttuuripoliittisten tarkoituksien välineenä. Nähtävästi Heckel tunsikin myös henkilökoh- taista halua auttaa Suomen kirkkoa, josta hänellä oli myönteisiä kokemuk- sia jo 30-luvulta.

Vaikka Heckel peitti osittain myös Sentzkeltä ehdotuksensa syvimmät motiivit, viimeksi mainittu oivalsi ne heti varsin hyvin nähtävästi aikaisem- pien keskustelujen perusteella. Välttömästi Heckelille lähettämässään vas- tauskirjeessä Sentzke totesi suoraan, että ehdotus tähtäsi Suomen ja Sak- san kirkollisten suhteiden lähentämiseen sekä samalla anglikaanisen kirkon ja Ruotsissa sijaitsevan, Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin vaikutus- sen eliminomiseen Suomessa. Sentzke piti ehdotusta sellaisenaan onnistu- neena ja katsoi tämän tapaisen tutkimuseuran perustamisen olevan tule- vaisuudessa mahdollista. Hän epäili kuitenkin, että Luther-tutkimuksen muodostama baasis olisi liian kapea, koska Luther-tutkimus oli Suomessa kovin vähäistä ja merkityksetöntä. Maan pienuuden ja tutkijain vähäisen lukumäärän vuoksi tällaisesta seurasta ei kenties muodostuisi merkitsevää eikä elinvoimaista. Seuraan liittyisi vain sangen pieni joukko tutkijoita. Sen vuoksi olisi ehkä syytä harkita tämän asemesta eräänlaisen yleisiä teo- logisia päämääriä palvelevan seuran perustamista, johon useammat teolo- git voisivat liittyä. Lopuksi Sentzke esitti toivomuksen, että Heckel tulisi mahdollisimman pian vierailulle Suomeen, jossa hän tulisi saamaan erit- täin ystävällisen vastaanoton. Mikäli Heckel ei voisi saapua, hän (Sentzke) toivoi siinä tapauksessa voivansa matkustaa Berliiniin.⁴³

Vain päivää myöhemmin Heckelille lähettämässään kirjelmässä Sentzke palasi uudelleen asiaan ja selosti laajasti sen taustaa. Hän kertoi, että tun- nelma oli sillä hetkellä Suomessa erittäin saksalaisystävällinen, josta syystä suomalaiset kirkolliset piirit olivat valmiit solmimaan läheiset suhteet Sak- saan. Myös kirkon virallinen johto — lähinnä Kaila ja Lehtonen — oli täl- laiseen valmis kirkkolain sallimissa rajoissa. Sellaisetkin henkilöt, jotka aiemmin olivat vannoneet Englannin nimeen, olivat kääntäneet kelkkansa. Sentzken mielestä tätä ei ollut kuitenkaan syytä pitää pelkkänä konjunk- tuuripoliittikkana, vaan se johtui Suomen ja Saksan välillä vanhastaan val- linneista läheisistä kulttuuri- ym. suhteista. Pikemminkin 1920-luvulta läh- tien voimistunutta englantilaista vaikutusta voitiin tätä taustaa vasten pitää konjunktuuripoliittikkana. Sentzken mielestä tuolloin vallinnutta suotuisaa

tilannetta oli käytettävä hyväksi englantilaisen ja anglosaksisen vaikutuksen poisjuurittamiseksi ja saksalaisen vaikutuksen vahvistamiseksi, koska anglosaksinen vaikutus tulisi ilmeisesti sodan päätyttyä jälleen voimistumaan ja Amerikka esiintymään monin tavoin Englannin perinnön jatkajana. Tällöin nähtävästi monet sellaiset, jotka aiemmin olivat tunteneeet myötätuntoa Englantia kohtaan, mutta sitten lähentyneet Saksaa, tulisivat jälleen palaamaan entisiin näkemyksiinsä. Esim. piispa Lehtonen, joka senhetkisessä tilanteessa oli asettunut tukemaan saksalaisystävällistä suuntausta, tuskin kadottaisi kaikkia englantilaissympatioitaan. Siksi suotuisaa tilannetta olisi käytettävä tehokkaasti hyväksi menetettyjen asemien takaisin valtaamiseksi. Suomen välityksellä saksalaisten olisi kenties mahdollista lisätä vaikutustaan myös Ruotsissa, vaikka tällainen olisi nähtävästi ruotsalaisten itsetietoisuuden vuoksi perin vaikeaa.

Kirjelmänsä lopussa Sentzke palasi Heckelin tutkimusseuran perustamista koskevaan ehdotukseen ja totesi sen saksalaisen vaikutuksen vahvistamisen kannalta käyttökelpoiseksi ja hyväksi. Samalla Sentzke toisti kuitenkin epäilynsä, että pelkkään Luther-tutkimukseen rajoittuva tutkimusseura olisi ehkä liian kapea-alainen. Monet tutkijat, jotka eivät lukeutuneet varsinaisiin Luther-tutkijoihin, olisivat suunnitelmasta kiinnostuneita. Niin ikään Sentzke uudisti pyynnön, että Heckel tulisi mahdollisimman pian vierailulle Suomeen. Tämä nopeuttaisi tutkimusseuran perustamista ja lujitaisi muutenkin Saksan ja Suomen kirkkojen suhteita.⁴⁴

Sentzken esittämä analyysi suomalaisten kirkonmiesten silloisista mielialoista ja tutkimusseuran perustamismahdollisuuksista oli ilmeisen oikea ja täsmälleen yhtäpitävä prof. Rosenqvistin ruotsalaisille virkaveljilleen samanaikaisesti lähettämän vetoomuksen kanssa. Kesän 1940 ”kylmän sodan” kokemusten jälkeen vihjeet Saksan asenteen muutoksesta oli otettu vastaan Suomen kirkon piirissä huojennuksen tuntein. Tästä syystä suomalaiset kirkonjohtajat olivat valmiit — menneisyydessä tuntemistaan epäilyksistä huolimatta — hyväksymään kaikki saksalais-suomalaiseen yhteistyöhön tähtäävät suunnitelmat ja unohtamaan mahdolliset englantilaissympatiansa, jotka silloisessa tilanteessa näyttivät perin epärelevanteilta. Niin kuin maan poliittinen johto näki Saksassa ainoan mahdollisen vastapainon Neuvostoliiton painostukselle, niin kokivat lukuisat suomalaiset kirkonmiehet lähentyminen Saksaan tässä tilanteessa vieläkin suuremmalla painokkuudella ainoaksi poliittiseksi ja kirkkopoliittiseksi vaihtoehdoksi.

Sentzken vakuutteleva suomalaisten kirkonjohtajien suopeus ja yhteistyöhalu sai virallisen vahvistuksen, kun piispa Lehtonen esitti jo muutamaa päivää ennen Sentzken lähettämiä kirjeitä Heckelille Suomen kirkon ja arkkipiispa Kailan nimissä virallisen vierailukutsun. Kutsukirjeessään Lehtonen totesi, että heidän henkilöinä samoin kuin Saksan ja Suomen kirkkojenkin oli silloisessa tilanteessa syytä ylläpitää elävää yhteyttä keskenään. Uskonpuhdistuksen äitikirkon edustajan vierailu olisi sen vuoksi Suomen kirkolle erittäin tervetullut, koska Suomen kirkon suhteet Saksan kirkkoon olivat olleet vanhastaan sangen läheiset. Samalla Lehtonen toivotti

Heckelin henkilökohtaisesti tervetulleeksi Tampereelle ja lupasi vierailun tapahtuessa järjestää pappeinkokouksen Helsinkiin.⁴⁵

Lehtosen esittämä vierailukutsu oli muodollisesti tarkoitettu kiittolisuuden osoitukseksi Heckelin Suomen kirkolle järjestämän avustuksen johdosta. Olihan past. Kunila jo Saksan matkansa yhteydessä esittänyt epävirallisesti vastaavanlaisen pyynnön. Tosiasiallisesti kutsu tähtäsi kuitenkin paitsi kirkkojenvälisten myös yleisten kulttuuripoliittisten ym. suhteiden vahvistamiseen Suomen ja Saksan kesken. Saksan asenteen muutoksesta kuultuaan suomalaiset kirkonjohtajat halusivat välittömästi käyttää tilannetta hyväkseen suhteiden kehittämiseksi mahdollisimman virallisella tasolla. Anglikaanisista sympatioistaan aiemmin tunnetun piispa Lehtosen esittämänä kutsun oli samalla määrä vakuuttaa, että Suomen kirkollinen johto kokonaisuudessaan toivoi suhteiden lähentämistä Saksaan, niin kuin Sentzke samanaikaisissa kirjeissään vakuutti. Nähtävästi Sentzke olikin tietoinen Lehtosen Heckelille esittämästä kutsusta kiirehtiessään myös omasta puolestaan Heckelin vierailua.

Suomalaisten kirkonjohtajien oman maansa turvallisuustarpeista nousut halu solmia nopeasti siteitä Saksan kirkkoon oli takeena siitä, että Heckelin tutkimusseuran perustamista koskeva ehdotus sai suomalaisten taholta sangen myönteisen vastaanoton. Niinpä Sentzke totesi hetkeä myöhemmin eräessä raportissaan Heckelille, että kaikkialla, missä hän oli keskustellut asiasta, ehdotus oli kohdannut suurta vastaanottavuutta. Sentzken mukaan tilanne oli maassa sillä hetkellä sellainen, että suomalaiset olivat valmiit suostumaan kaikkeen, mikä tuli Berliinistä. Kokonaan toinen asia oli, saattoiko kaikki se, mikä rakennettiin näiden edellytysten varaan, olla pysyvää.⁴⁶

Suomalaisten periaatteellisesta myöntyvyydestä huolimatta suunnitellut tutkimusseuran perustamiseksi eivät edenneet täysin kitkattomasti. Kun Sentzke esitti asian arkkipiispalle ja eräille muille kirkonjohtajille, antoivat nämä sille välittömästi hyväksymisensä. Heckelin ehdotuksen kirkkopoliittisia motiiveja tiedostamatta arkkipiispa Kaila päätyi kuitenkin hetkeä myöhemmin siihen käsitykseen, että olisi ehkä turhaa ryhtyä perustamaan uutta yhdistystä kyseistä tarkoitusta varten. Jo olemassa olevan Teologisen kirjallisuusseuran yhteyteen voitaisiin sen sijaan perustaa erityinen Luther-tutkimuksen harrastajain piiri, joka täyttäisi saman asian.⁴⁷ — Näin Kaila tarkasteli ehdotusta lähinnä teologisen tutkimusyhteistyön näkökulmasta tajuamatta täysin, että Heckelin ehdotus tähtäsi todellisuudessa pitemmälle, saksalais-suomalaista yhteyttä symbolisoivan seuran perustamiseen.

Omaksumansa käsityksen mukaisesti Kaila antoi sihteerinsä, pastori Kunilan tehtäväksi ryhtyä neuvottelemaan asiasta Teologisen kirjallisuusseuran kanssa. Kunilan Teologisen kirjallisuusseuran kokouksessa pitämän alustuksen pohjalta mainittu seura asetui lämpimästi kannattamaan Heckelin tutkimusyhteistyötä koskevaa ehdotusta, mutta katsoi Kailan mielipiteeseen yhtyen, että Luther-tutkijain piiri voisi järjestäytyä Teologisen kir-

jallisuusseuran puitteissa. Tätä tarkoitusta varten seura päätti alustavasti perustaa erityisen "Luther-valiokunnan" ja jättää asian edelleen kehittämisen johtokunnan tehtäväksi.⁴⁸

Arkkipiispan ja Teologisen kirjallisuusseuran omaksuma kanta ei kuitenkaan tyydyttänyt Sentzkeä, joka oli parhaiten perillä Heckelin suunnitelmista ja oli saanut häneltä tehtäväkseen asian käytännöllisen hoitamisen. Saatuaan vasta jälkikäteen kuulla Teologisen kirjallisuusseuran tekemästä päätöksestä Sentzke totesi seuran johtomiesten kanssa käymässään keskustelussa, että heidän päätöksensä poikkesivat tutkimusseuraa koskevista alku-peräisistä suunnitelmista. Vaikka suunnitellulla tutkimusseuralla tuli luonnollisesti olla läheiset kontaktit jo olemassa oleviin teologisiin seuroihin, sen ei ollut tarkoitus identifioitua mihinkään niistä.⁴⁹

Sentzken tyytymättömyys Teologisen kirjallisuusseuran päätökseen johtui paitsi ehkä hänen henkilökohtaisesta sivuuttamisestaan myös edellä selostetusta suomalaisten ja saksalaisten näkökantojen välisestä erosta. Kun suomalaiset luulivat suunnitelman tähtäävän lähinnä tutkimukselliseen yhteistyöhön, joka olisi ollut helposti niveltettävissä jo olemassa olevan seuran puitteisiin, pyrkivät Heckel ja hänen yhdysmiehenään toiminut Sentzke Kirchliches Aussenamtin ohjelman mukaisesti itsenäisen, kirkkopoliittista vaikutusta omaavan seuran aikaansaamiseen, jonka oli määrä samalla symbolisoida suomalais-saksalaista kirkollista yhteyttä.

Tosiasiallisesti ristiriita oli kuitenkin vain näennäinen ja johtui yksinomaan siitä, että Heckelin ehdotuksen todellinen luonne oli jäänyt suomalaisille hämäräksi. Tämä ilmeni mm. siinä, että niin arkkipiispa kuin Teologisen kirjallisuusseuran johtokin oli valmis välittömästi perääntymään omasta suunnitelmastaan kuultuaan Sentzken mielipiteen ja saatuaan häneltä lisää informaatiota. Asia ei ollut suomalaisille periaatteellinen.

Jo samanaikaisesti kun Sentzke raportoi edellä mainituista tapahtumista Heckelille ja lähetti tälle oman alustavan ehdotuksensa suunnitellun tutkimusseuran säännöiksi⁵⁰, suomalaiset kirkonjohtajat saivat vastaanottaa piispa Heckelin myönteisen vastauksen hänelle esitettyyn vierailukutsuun. Arkkipiispa Kailalle ja piispa Lehtoselle lähettämässään vastauksessa Heckel kiitti sydämellisesti saamastaan kutsusta ja ilmoitti olevansa nyt valmis noudattamaan sitä. Monien kiireellisten tehtävien ja passimuodollisuuksien vuoksi hän katsoi kuitenkin vierailun voivan tapahtua vasta marraskuun jälkipuoliskolla. Vierailuohjelman osalta Heckel esitti vain sen toivomuksen, että hän voisi tavata arkkipiispan ja käydä hänen kanssaan perusteellisen keskustelun. Hän ilmoitti myös olevansa valmis pitämään esitelmän pappeinkokouksessa sekä toisen yliopistossa tai muussa julkisessa paikassa.⁵¹

Heckelin myönteinen vastaus ja vierailun pikainen ajankohta olivat yllättäviä. Olihan lähettiläs v. Twardowski vielä muutamaa kuukautta aiemmin pitänyt tällaista vierailua mahdollisena aikaisintaan seuraavan vuoden alussa. Kaiken taustalla oli luonnollisesti Saksan Suomen-politiikassa tällä välin tapahtunut kehitys, erityisesti syyskuussa solmittu kautta-

kulkusopimus ja kuljetusten alkaminen kuukauden lopulla, joiden valossa kirkollisissa suhteissa tapahtunut läheneminen ei näyttänyt enää vaativan ehdotonta salaamista.

Suomalaiset pitivät luonnollisesti tietoa Heckelin saapumisesta erittäin tervetulleena ja ryhtyivät vierailun vaatimiin valmistelutoimiin antaakseen sille mahdollisimman vaikuttavat puitteet.⁵² Voitiinhan vierailua oikeutusti pitää eräänä sen tapahtumasarjan osana, mikä oli sitomassa Suomea Saksan vaikutuspiiriin ja mikä sen vuoksi näytti Suomen turvallisuuskysymyksen kannalta ensiarvoisen tärkeältä.

Suomalaisten valmistauessa vastaanottamaan Saksan kirkon ulkomaanpiispaa he saivat myös äsken maassa vierailleelta tri Schönfeldiltä samaan asiaan liittyvän kirjelmän. Tavattuuan Heckelin loka-marraskuun vaihteessa Berliinissä ja kuultuaan tältä hänen pian tapahtuvasta Suomenvierailustaan Schönfeld kääntyi eräiden äsken tapaamiensa suomalaisten kirkonmiesten (Lehtonen, Virkkunen) puoleen ja lähetti heille vierailua ja sen yhteydessä käytäviä keskusteluja silmälläpitäen oman muistionsa.⁵³

Muistionsa alussa Schönfeld viittasi suomalaisten Heckelin vierailua varten laatimaan monipuoliseen ohjelmaan ja totesi sen valossa, että vierailu loisi mahdollisuuksia entistä läheisemmälle yhteistyölle sekä hedelmälliselle ajatusten vaihdolle niistä teologisista ja kirkollisista kysymyksistä, joista hän oli keskustellut mm. piispa Lehtosen kanssa Suomen vierailunsa yhteydessä. Omasta puolestaan Schönfeld halusi kuitenkin vielä korostaa ensiksikin sitä, että suomalaiset keskustelisivat myös Heckelin kanssa yksityiskohtaisesti niistä kokemuksista, mitä he olivat saaneet Raamatun käännöstyöstä sekä virsikirjan uudistamistyöstä. Tämä oli tärkeää, koska erilaiset teologiset ja kirkolliset ryhmittymät tekivät näillä sektoreilla samanaikaisesti uudistustyötään Saksassa. Samoin olivat hänen mielestään Heckelin kannalta erityisen merkitseviä ne kokemukset, mitä Suomen kirkko oli saanut laajasuuntaisessa toiminnassaan sodan jälkeisinä kuukausina.

Toiseksi Schönfeld toivoi, että suomalaiset ottaisivat huomioon keskusteluissaan Heckelin kanssa sen Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin ja Kirchliches Aussenamtin välistä yhteistoimintaa koskevan alustavan sopimuksen, josta he olivat keskustelleet syyskuussa Ruotsissa ja josta Heckelin oli tarkoitus keskustella vielä paluumatkallaan Suomesta. Mitä kiinteämmäksi neljän pohjoismaisen kirkon yhteistyö muodostuisi Sigtunan ekumeenisen instituutin puitteissa, sitä tehokkaammin ne voisivat hoitaa suhteitaan Saksan kirkkoon ja suorittaa senhetkisessä tilanteessa välttämätöntä molempipuolista palvelua. Edelleen Schönfeld suositteli, että suomalaiset kirkonjohtajat vaihtaisivat Heckelin kanssa ajatuksia erilaisista evankelioimistyön muodoista sekä kirkollisesta maallikkotyöstä, joka oli tärkeä taistelussa kristillisen seurakunnan olemuksesta ja olemassaolosta silloisessa tilanteessa. Samoin hän piti toivottavana, että suomalaiset sosisivat neuvotteluissa Heckelin kanssa vastavuoroisesta osallistumisesta erilaisiin kokouksiin ja kursseihin, kirkonjohtajien ja professorien esitelmämatkoista ja ylioppilasuhtelusta sekä tärkeimpien teologisten ja kirkollisten kirjojen ja muiden jul-

kaisujen kääntämisestä. Tällä tavoin yhteistyö muodostuisi laajempia piirejä palvelevaksi ja monille hyödylliseksi.

Lopuksi Schönfeld kiinnitti erityistä huomiota Heckelin vierailua koskevaan julkiseen tiedottamiseen. Hän totesi Heckelin kaltaisen miehen odottavan, että kaikki julkisuuteen tarkoitetut uutiset hänen esitelmistään, keskusteluistaan ja koko hänen vierailustaan olisi etukäteen tutkittava erityisen huolellisesti ja osoitettava niiden julkaisemisessa suurta varovaisuutta. Tämän huomioonottaminen tulisi olemaan Heckelin vierailun ja samalla koko tulevan yhteistyön onnistumisen kannalta erityisen tärkeää. Mikäli esim. piispa Lehtosella itsellään ei olisi aikaa huolehtia vierailua koskevan tiedotuksen kontrollista, tämä tehtävä olisi uskottava erikseen jollekulle muulle asiaan perehtyneelle henkilölle. Myös muistiota seuranneessa lähete-kirjeessä Virkkuselle Schönfeld kiinnitti huomiota samaan asiaan ja totesi, että Heckelin asemassa olevan miehen täytyi silloisissa oloissa osoittaa erityistä varovaisuutta ja pidättyvyyttä. Tästä syystä suomalaisten isäntien tuli tarkastella hänen sanojaan aina tästä näkökulmasta ja pyrkiä kahdenkeskisiin tapaamisiin, koska tällaiset tarjosivat usein mahdollisuuden antoisampaan ajatusten vaihtoon.⁵⁴

Schönfeldin suomalaisille lähettämiä ohjeita on pidettävä sekä mielenkiintoisina että jossain määrin problemaattisina. Perustuivatko Schönfeldin toimenpiteet Heckelin nimenomaiseen toivomukseen, on vaikea päätellä. Niin kuin muistiosta käy selvästi ilmi, pyrki Schönfeld Novi Sadin kokouksen jälkeen tehdyn periaatepäätöksen mukaisesti tukemaan kaikin tavoin Kirchliches Aussenamtin ja Suomen kirkon välistä yhteistyötä, johon myös hänen syyskuussa tekemänsä matka oli tähdännyt. Hänen Heckelin vierailua ja yhteistyötä koskevat kaavailunsa olivat kuitenkin jossain määrin toiset kuin Kirchliches Aussenamtin ja suomalaisten samaan vierailuun liittyvät ennakkokaavailut. Niinpä Schönfeld piti ohjeissaan varsin määrätietoisesti kiinni siitä ”ekumeenikkojen” korostamasta näkökohdasta, että Euroopan mantereen kirkkojenvälisen yhteistoiminnan eräänä tehtävänä oli Saksan kirkon sisäinen tukeminen. Tähän viittaa mm. se, että Schönfeld kehotti suomalaisia keskustelemaan Heckelin kanssa erityisesti raamatunkäännös-, virsikirja-, evankelioimis- ja maallikkotyöstä ja painotti näiden kysymysten tärkeyttä. Kun Schönfeld oli saksalaisena hyvin tietoinen siitä, että eräät vaikutusvaltaiset Saksalaisten kristittyjen uskonnalliseen lukeutuvat piirit työskentelivät samanaikaisesti uuden juutalaisesta vaikutuksesta vapaan raamatunkäännöksen, saksalaista henkeä vastaavan virsikirjan, jumalanpalvelusjärjestyksen jne. aikaansaamiseksi⁵⁵, hän katsoi ulkomaisten kirkkojen vastavaikutuksen juuri näillä sektoreilla tarpeelliseksi ja halusi suositella suomalaisillekin näiden kysymysten käsittelyä yhteistyöstä puhuttaessa. Näin Schönfeld pyrki keskustelukysymyksiä koskevilla neuvoillaan ohjaamaan Heckelin ja suomalaisten välisiä neuvotteluja Geneven ja sikkäläisten ekumeenikkojen toivomaan suuntaan.

Myös Schönfeldin kehotukset varovaisuuteen Heckelin vierailua ja vierailuun liittyviä keskusteluja julkistettaessa lienee tulkittava niin, että ne

koskivat paitsi Suomen poliittiseen asemaan liittyviä kysymyksiä myös eräitä kirkollisia kysymyksiä. Mikäli neuvotteluissa kosketeltiin Saksan kirkon sisäisen tilanteen kannalta arkaluonteisia kysymyksiä, kuten Schönfeld itse toivoi, oli tietojen julkistamisessa osoitettava Heckelin ja Kirchliches Aussenamtin turvallisuuden vuoksi suurta varovaisuutta. Samoin oli otettava huomioon, ettei vieras voinut asemansa vuoksi puhua asioista avoimesti. Toisaalta Schönfeld halusi nähtävästi muistuttaa, että suomalaisten ei ollut lupa ainakaan julkisuudessa tehdä vierailusta ja sen aikana käydyistä keskusteluista sitä johtopäätöstä, että Saksan virallinen politiikka oli muuttumassa, koska Saksa piti edelleen muodollisesti kiinni Moskovon-Berliinin sopimuksesta.

Schönfeldin lähettämää muistiota tarkasteltaessa kiintyy huomio lisäksi siihen, että hän ei — Heckelin kanssa käymistään keskusteluista huolimatta — näytä olleen perillä eräistä jo vireillä olleista yhteistoimintasuunnitelmista Kirchliches Aussenamtin ja Suomen kirkon välillä. Niinpä Schönfeld kehotti suomalaisia keskustelemaan Heckelin kanssa mm. yliopilasvaihdosta ja teologisesta yhteydenpidosta, joita koskevat suunnitelmat olivat tosiasiallisesti olleet jo jonkin aikaa vireillä. Niin ikään Heckelin suomalais-saksalaista tutkimusseuraa koskevat suunnitelmat näyttäivät jääneen Schönfeldille tuntemattomiksi.

Edellä sanottu antaakin aiheen otaksua, että Geneve ja Berliini toimivat jossain määrin toisistaan poikkeaviin ohjelmiin nojaten ja toistensa tarkoituseristä tietämättöminä. Kun Schönfeld tarkasteli alkavaa suomalais-saksalaista yhteistyötä ekumeenisen työn jatkeena ja osana, tähtäsi Heckelin suunnitelma lähinnä bilateraalisten kirkkopoliittisten yhteyksien luomiseen Saksan ja Suomen kirkkojen välille. Schönfeld nojasi ohjeissaan ekumeenikkojen Novi Sadin kokouksen jälkeen hyväksymään toimintasuunnitelmaan, kun taas Heckel halusi toimia Kirchliches Aussenamtin alkuperäisen ”uuden Euroopan” ohjelman mukaisesti. Vaikka ohjelmat olivat samansuuntaiset, ne poikkesivat kuitenkin sisällöllisesti toisistaan.

Heckelin vierailun alkaessa suomalaisten kirkonjohtajien tehtäväksi jäi valita, kummanko ohjelman mukaista yhteistyötä he tässä tilanteessa halusivat toteuttaa, Berliinin vai Geneven.

3. Lutherin Saksan ja Agricolan Suomen ystävyysliitto

Syys-lokakuussa 1940 piispa Eino Sormunen julkaisi Kotimaassa kolmiosaisen jatko-artikkelin ”Lutherin Saksa ja Agricolan Suomi”. Viitattuaan kirjoitussarjansa alussa saksalaiselta taholta esitettyihin ajatuksiin, että Euroopan politiikan ja kaupan painopiste oli siirtynyt sillä hetkellä Itämeren piiriin, Sormunen kuvasi laajasti niitä historiallisia yhteyksiä, jotka keskiajalta lähtien olivat kytkeneet Pohjoismaat ja Suomen saksalaisen kulttuurin vaikutuspiiriin. Hampurin-Bremenin lähetykskautta oli seurannut suomalaisten opinkäynti Saksan yliopistoissa, uskonpuhdistuksen, sak-

salaisen idealismin, romantiikan, kansallisuusaatteen jne. vaikutus. Sormunen päätti kirjoitussarjansa toteamukseen, että suomalaisten sielu oli siinä määrin Lutherin peruskatsomusten kyllästämä, että lännestä kulkeutuneiden uusien uskonnollisten virtausten oli täytynyt uudelleenmuovautua, mikäli ne olivat halunneet saada pysyvää vaikutusta Suomessa.⁵⁶

Sormusen saksalais-suomalaisia kulttuurisuhteita kuvaava kirjoitus liittyi osana siihen suomalaisten poliitikkojen, kulttuurihenkilöiden ja lehti-miesten kirjoitusten sarjaan, jonka tarkoituksena oli ollut Saksan tuen toivossa kesästä 1940 lähtien todistella Suomen kuuluvan Pohjolaan ja nimen-omaan Saksan vaikutuspiiriin. Näin ollen kirjoitus oli ensisijaisesti osoituksena siitä epävarmuuden tilasta, missä lukuisat suomalaiset vielä syyslokakuussa elivät oman maansa poliittisen aseman vuoksi. Elo-syyskuun aikana tapahtuneesta Saksan Suomen-politiikan muutoksesta huolimatta tapahtumien merkitys oli Saksan noudattaman karttelevan taktiikan vuoksi jäänyt monilta suomalaisilta huomaamatta. Kun saksalaiset olivat lisäksi varoittaneet suomalaisia tekemästä esim. kauttakulkusopimuksesta ennen-aikaisia ja liian pitkälle meneviä johtopäätöksiä, näytti Suomen kansainvälinen asema varsinkin lukuisten poliittisista tapahtumista tietämättömien silmissä yhtä epävarmalta kuin ennenkin.⁵⁷

Viimeksi mainittu poliittisen epävarmuuden ilmapiiri oli osittain valalla vielä silläkin hetkellä, kun Saksan kirkon ulkomaanpiispa Theodor Heckel aloitti 15. 11. yksitoista päivää kestäneen Suomen-vierailunsa. Sen hetkistä poliittista ilmapiiriä oli lisäksi omiaan tihentämään juuri edellisinä päivinä 12–13. 11. tapahtunut ulkoministeri Molotovin Berliinin vierailu, johon koko maailman, mutta erityisesti suomalaisten mielenkiinto oli kohdistunut. Aavistelivathan suomalaiset täysin oikeutetusti, että näiden neuvottelujen yhteydessä oli heitetty arpaa myös heidän kohtalostaan.⁵⁸

Saavuttuaan lailla 15. 11. illalla Tukholman kautta Turkuun Heckel antoi lehdistölle välittömästi haastattelun, jossa hän kertoi tulleen arkkipiispan kutsumana Suomen kirkon vieraaksi. Hänen tarkoituksenaan oli vierailla Turun, Tampereen ja Helsingin saksalaisissa seurakunnissa sekä tavata eräitä suomalaisia virkaveljiään. Erityisesti Heckel kertoi haluavansa matkallaan tutustua Suomen kirkon elämään ja sen sodanjälkeisessä vaiheessa suorittamaan jälleenrakennustyöhön. Kun Saksan kirkko tiesi koke-muksesta jälleenrakennustyöhön liittyvät vaikeudet, se oli halunnut ojentaa Suomen kirkolle veljen käden ja asettua omasta puolestaan myös autamaan sitä tässä työssä.

Liittyen Heckelin ilmoitukseen Saksan kirkon avusta lehdistötilaisuudessa mukana olleet past. Kunila ja lis. Sentzke kertoivat paikalla olleille lehdistön edustajille tämän jälkeen, että Heckel oli jo pian talvisodan rauhan jälkeen kirjoittanut Suomeen ja ilmoittanut, että Saksan kirkko halusi kaikin tavoin tukea Suomen kirkkoa. Hänen toimestaan oli sittemmin järjestetty Viipurin hiippakunnan tuomiokapitulille ja siirtoseurakuntien pappeille lahjoituksena Saksasta arvokasta teologista kirjallisuutta. Niin ikään Saksan kirkko oli päättänyt antaa Suomen kirkolle merkittävän rahalahjan

jälleenrakennustyötä varten sekä sitoutunut kustantamaan vuosittain kahden suomalaisen teologin opiskelun jossakin Saksan yliopistossa.

Saksan kirkon silloisesta toiminnasta kertoessaan Heckel totesi, että jumalanpalveluselämä ja seurakunnallinen toiminta jatkuivat normaaliin tapaan. Kun kolmas osa kirkon työntekijöistä oli kuitenkin rintamapalveluksessa, oli tällä tietty vaikutus kirkolliseen elämään. Samalla kun sota-tila oli näin aiheuttanut kirkon toiminnalle tiettyjä vaikeuksia, kirkko oli lukuisten uusien ja vaativien tehtävien edessä.⁵⁹

Heckelin antaman haastattelun tarkoituksena oli saattaa myös suuren yleisön tietoon jo edellisenä kesänä alkanut, mutta siihen saakka suurelta yleisöltä tuntemattomaksi jäänyt yhteistyö ja Saksan kirkon avustustoiminta, jotka kytkeytyivät vierailulle saapuvan Heckelin persoonaan. Asian julkistaminen tässä tilaisuudessa merkitsi suomalaisten taholta näkyvää kiitollisuuden osoitusta Heckelille ja oli tarkoitettu osoittamaan, että uskonpuhdistuksen äitikirkko ei ollut suinkaan unohtanut Suomea ja Suomen kirkkoa. Saksan kirkon puolelta avustustyötä koskevan tiedon julkistaminen merkitsi puolestaan virallisuondeista osoitusta siitä, että talvisodan aikainen pakkaskausi Saksan ja Suomen suhteissa oli päättynyt, minkä tiedon oli määrä samalla rohkaista suomalaisia.

Molotovin Berliinin vierailua samanaikaisesti pelonsekaisella jännityksellä seurannut lehdistö kokikin Heckelin vierailun alkamisen ja sen yhteydessä julkitulleet tiedot ainakin vähäisenä rohkaisuna ja pyrki ottamaan tapahtuneesta irti kaiken sen tarjoaman propaganda-arvon. Tähän viittaa mm. se, että kaikki maan suurimmat päivälehdet julkaisivat Heckelin haastattelulausunnon kohtalaisen näkyvästi. Erityisen selvästi tämä sävytti kuitenkin kirkon ”puolivirallisen” äänenkannattajan Kotimaan asiasta julkaisemaa uutista. Kotimaa kytki Heckelin haastattelulausunnossa esille tulleet tiedot arkkipiispa Kailan talvisodan alkaessa ulkomaisille kirkkoille esittämään avustusvetoomukseen ja tulkitsi Heckelin apua koskevan ilmoituksen vastaukseksi arkkipiispan silloiseen avunpyyntöön. Samalla Kotimaa tiesi varsinaisten haastattelussa esille tulleiden tietojen lisäksi omista tietolähteistään kertoa, että jo edellisten kuukausien aikana uskonpuhdistuksen kotimaassa vierailleet suomalaiset olivat saaneet vakuuttavasti kokea, että Saksan kirkossa ei ollut Suomea unohtettu. ”Vuosisataiset uskonyhteyden siteet” olivat kestäneet tulikokeensa. Erikoistietoinaan lehti esitti niin ikään, että Heckelin vierailun aikana oli tarkoitus keskustella mm. yhteisen uskonpuhdistusseuran perustamisesta, joka seura hoitaisi ja kartuttaisi Saksan avun turvin uskonpuhdistuksen yhteistä perintöä.⁶⁰ — Näin Kotimaa halusi Heckelin vierailun alkaessa tehdä lukijakunnalleen selväksi, että Saksan talvisodan aikana osoittama välinpitämättömyys oli ollut vain ”paha uni”, joka oli syytä unohtaa. Uusi vaihe oli alkamassa.

Samalla kun suomalaiset isännät tulkitsivat Heckelin haastattelulausunnon odotetun uuden vaiheen alkamismerkiksi, he halusivat antaa hänen matkalleen alusta alkaen ystävyysvierailuun soveltuvat juhlat puitteet. Vierailun alkamista seuranneena päivänä Heckel oli paitsi arkkipiis-

pan ja tuomiorovastin myös Turun ja Porin läänin maaherran vieraana sekä piti Turun yliopistossa Hölderlinin aatemaailmaa koskevan esitelmän. Viimeksi mainittuun esitelmätilaisuuteen liittyen järjesti suomalais-saksalainen yhdistys Heckelin kunniaksi illanvieton, johon osallistui mm. arkkipiispa, maaherra, joukko paikallisia kulttuuri- ja talouselämän edustajia sekä lähes koko Turun papisto. Seuraavana päivänä Heckelin vierailuohjelmaan kuului mm. arkkipiispa Kailan hänen kunniakseen järjestämät juhlapäivälliset sekä Turun tuomiokirkossa järjestetty iltapäiväjumalanpalvelus, jossa Heckel esitti Saksan kirkon virallisuonteisen tervehdysten Suomen kirkkokansalle. Kolmantena varsinaisena vierailupäivänään Heckel oli mm. Åbo Akademin teologisen tiedekunnan vieraana, jossa hän esitelmöi Lutherin vähä-katekismuksesta, sekä teki yhdessä arkkipiispan kanssa tutustumismatkan Paraisille ja Naantaliin.⁶¹

Heckelin vierailu-ohjelman edustavuus ei jättänyt vähäisintäkään epäilyä siitä, että saksalainen vieras oli todella tervetullut. Tämä ilmeni myös eräissä Heckelin Turun vierailun yhteydessä hänelle pidetyissä puheissa. Niinpä arkkipiispa Kaila piti vieraan kunniaksi järjestämillään päivällisillä sydämellisen päivällispuheen, jossa hän loi varsin seikkaperäisen katsauksen Suomen ja Saksan välisiin vuosisataisiin suhteisiin. Myös suomalais-saksalaisen yhdistyksen puheenjohtaja korosti kyseisen yhdistyksen järjestämässä tilaisuudessa pitämässään puheessa saksalaisen uskonpuhdistuksen merkitystä Suomen kansalle ja suomalaiselle kulttuurielämälle siinä määrin, että se maallikon pitämänä herätti Heckelissä itessäänkin ihmettelyä.⁶²

Myös Heckel antoi omasta puolestaan varsin selvästi ymmärtää, että uusi vaihe saksalais-suomalaisten suhteitten historiassa oli alkamassa. Turun tuomiokirkon täyttäneelle yleisölle esittämässään Saksan kirkon tervehdyksessä Heckel totesi Saksan ja Suomen uskonpuhdistuskirkkojen ojentavan veljenkäden toisilleen keskellä valtavaa vapaustaistelua, jota Saksan kansa sillä hetkellä kävi. Heckel katsoi kolminkertaisen tunnustuksen siteen yhdistävän puheena olevia kirkkoja toisiinsa. Ensimmäinen näistä oli molempien kirkkojen tunnustautuminen yhteiseen "uskonpuhdistuksen henkeen", jota olivat edustaneet toisaalta saksalainen profeetta ja Jumalan evankelista Martti Luther sekä toisaalta Wittenbergissä "henkikasteensa" saanut Suomen uskonpuhdistaja ja kansallinen herättäjä Mikael Agricola. Näille molemmille oli Jumala ollut heidän vahva linnansa, ja tähän henkeen molemmat kirkot halusivat edelleen tunnustautua. Toiseksi molemmat kirkot tunnustivat saman katoamattoman evankelisen kristillisyyden elämänsä perustaksi ja panivat uskalluksensa yksin Jumalan vapaaseen armoon. Luther, jonka Jumala itse oli valinnut aseekseen, taisteli henkensä kautta yhä seurakuntansa keskellä elämän kaikissa ahdingoissa ja vaaroissa. Kolmanneksi molemmat kirkot tunnustivat elämän korkeimmaksi käskyksi velvoituksen "toinen toisemme puolesta". Se merkitsi yhteyttä esirukouksessa, yhteyttä yhteisten kuormain kantamisessa sekä yhteyttä teoissa ja uhrauksissa.⁶³

Heckelin kolminkertainen yhteydenjulistus noudatti varsin täsmällisesti

aiemmin esitetyn Kirchliches Aussenamtin kirkkopoliittisen ohjelman perusnäkemystä, joka tähtäsi yhteiseen uskonpuhdistuksen perintöön nojautuvan kirkollis-poliittisen yhteyden luomiseen Saksan ja Euroopan muiden luterilaisten kirkkojen välillä. Tämän kaavan sovellutuksena uskonpuhdistuksen esitaistelijat, Luther ja Agricola, saivat Heckelin tervehdyksessä samalla kansallisen herättäjän leiman ja uskonpuhdistuksen muodollinen ja aineellinen periaate muuntuivat käsitteellisesti hämäräksi puheeksi ”yhteisestä uskonpuhdistuksen hengestä” ja ”evangelisen uskon perustasta”. Kirkolliseen yhteydenvakuutukseen kytketyi näin peitettynä kauttaaltaan myös viittaus poliittiseen yhteistyöhön Saksan ja Suomen välillä, jota vihjettä suomalaiset luonnollisesti odottivatkin.

Toisaalta Heckel antoi ainakin vihjeenomaisesti ymmärtää, että myös Saksan kirkko kaipasi yhteistoiminnassa Suomen kirkon tukea. Puhuessaan arkkipiispan järjestämällä päivällisillä Heckel totesi mm., että Saksan evankelinen kirkko toivoi, että ne Suomen luterilaisen kansankirkon miehet, jotka olivat aikoinaan olleet Saksassa uskonpuhdistusta oppimassa, palaisivat vielä vuosisatojen jälkeen takaisin Saksaan, tällä kertaa opettamaan heitä.⁶⁴

Turusta Heckel jatkoi lis. Sentzken saattelmana matkaansa Tampereelle, missä hänen oli määrä olla piispa Lehtosen vieraana. Myös Tampereella saksalainen vieras sai varsin juhlavan vastaanoton. Niinpä Lehtosen Heckelin saapumisen kunniaksi järjestämille päivällisille osallistui paitsi joukko paikallista papistoa myös Tampereen kaupungin johtajia sekä talvisodan sankarina tunnetuksi tullut eversti Pajari, jonka mukanaolon symboliseen merkitykseen myös Heckel kiinnitti erityistä huomiota. Tampereelta käsin Heckel teki toista vuorokautta kestäneen tutustumismatkan edelleen Hämeen maaseudulle.⁶⁵ Keskeisen sijan Heckelin Tampereen vierailun ohjelmassa muodostivat kuitenkin hänen ja Suomen kirkon ulko-maansuhteita keskeisesti hoitaneen piispa Lehtosen väliset keskustelut. Niin kuin Heckelin ja Lehtosen välisestä myöhemmästä kirjeenvaihdosta käy ilmi, pääsivät mainitut kirkonjohtajat käydyissä keskusteluissa varsin täydelliseen yhteisymmärrykseen Saksan ja Suomen kirkkojen välisestä yhteistyöstä ja sen kehittämisestä.⁶⁶ Lehtosen anglikaanista kirkkoa kohtaan tuntemat sympatiat, joihin myös saksalaisella taholla oli aiemmin kiinnitetty huomiota, eivät tässä tilanteessa muodostaneet estettä ystävyysmuodostumiselle.

Heckelin vierailun kolmannen pääkohteen muodosti Helsinki, jonne hän saapui 22. 11. yhdessä piispa Lehtosen kanssa. Helsingissä Heckel esitelmöi suomalais-ruotsalaisessa pappeinkokouksessa ja Helsingin yliopiston teologisessa tiedekunnassa sekä oli mm. paikallisen saksalaisen seurakunnan ja Helsingin seurakuntien vieraana. Myös presidentin tehtäviä hoitanut pääministeri Risto Ryti ja opetusministeri Antti Kukkonen ottivat saksalaisen vieraan vastaan lyhyessä audiensissa ja Saksan Helsingin lähetystö järjesti hänen vierailunsa johdosta vastaanoton. Vierailunsa päätteeksi Heckel teki vielä piispa v. Bonsdorffin kutsusta Helsingistä käsin vierailu-

käynnin Porvooseen ja sieltä edelleen Agricolan syntymäpitäjään Pernajaan.⁶⁷

Helsingin vierailun yhteydessä kertautuivat osittain samat Suomen ja Saksan kirkkojen yhteyttä ja yhteistyötä koskevat korostukset, jotka olivat tulleet esille jo Heckelin Turun vierailun yhteydessä. Vastauksena Heckelin Suomen kirkkokansalle esittämään tervehdykseen Kotimaa julkaisi hänen Helsinkiin saapumispäivänään saksan- ja suomenkielisenä pääkirjoituksen, jossa se tervehti Suomen kirkkokansan nimissä pääkaupunkiin saapuvaa Saksan kirkon edustajaa. Viitattuaan aluksi niihin arvokkaisiin teologisiin ja kirkollisiin vaikutteihin, joita Suomen kirkko ja kansa olivat Saksasta saaneet uskonpuhdistuksesta alkaen, lehti kohdisti huomionsa Heckelin Suomen kirkolle esittämään tervehdykseen sekä sen yhteydessä Saksan kirkon sisäiseen tilaan. Lehti totesi tässä yhteydessä mm., että Saksan ja Suomen kirkkojen välillä aiemmin vallinneiden läheisten suhteiden vuoksi Suomessa oli seurattu Saksan kirkon sisäistä ja ulkonaista kehitystä monesti jännittyneinä parin edeltäneen vuosikymmenen aikana. Monet ilmiöt Saksan evankelisen kirkon elämässä olivat herättäneet Suomessa sekä oudoksumista että huolestumista, vaikka suomalaiset eivät olleetkaan menettäneet toivoaan, että Raamatun sanaan perustuva evankelinen usko säilyisi elinvoimaisena Lutherin oman synnyinmaan kirkon ja kansan elämässä. Tämän vuoksi Heckelin esittämä Saksan kirkon tervehdys, johon oli sisältynyt paitsi vakuutus Saksan kirkon myötätunnosta Suomen kirkkoa kohtaan myös osoitus sen halusta pitäytyä järkkymättä luterilaisen uskonpuhdistuksen perintöön, oli herättänyt Suomessa erityistä iloa. Siksi Suomen kirkkokansa oli omasta puolestaan valmis iloiten ja kiittollisena tarttumaan Heckelin ojentamaan veljenkäteen ja noudattamaan yhteisen perinnön säilyttämiseksi kehotusta ”kantakaa toistenne kuormia”.⁶⁸

Kotimaan pääkirjoitus oli virallisuonteinen vastaus Heckelin Saksan kirkon nimissä esittämään tervehdykseen. Viitattessaan Saksan kirkkotaitelun aiemmin Suomessa herättämään levottomuuteen sekä Heckelin tervehdyksessään tähdentämään uskonpuhdistuksen perinteeseen Kotimaa halusi tulkita lukijakunnalleen, että Heckelin lausunto oli poistanut Saksan ja Suomen kirkkojen välistä yhteistyötä aiemmin häirinneet esteet. Tästä syystä Suomen kirkkokansa saattoi sillä hetkellä tarttua epäilyksittä uskonpuhdistuksen äitikirkon ojentamaan käteen. Toisaalta lehden kirkkotaistelua koskevaan huomautukseen saattoi kätkeytyä peitetty varaus, että yhteistyö edellytti Suomen kirkon puolelta pitäytymistä uskonpuhdistuksen aitoon perintöön.

Samansuuntaisia ajatuksia kuin Kotimaan kirjoitus sisälsi myös piispa v. Bonsdorffin Heckelille suomalais-ruotsalaisen pappeinkokouksen alussa pitämä tervehdyspuhe. Todettuaan, miten Lutherilla ja hänen kirjoillaan oli aina ollut keskeinen sija Suomen kirkon, herätysliikkeiden ja kirkkokansan keskuudessa ja miten Lutherin taisteluvirsi oli muodostunut Suomen kansalle uskon ja lohdutuksen virreksi sen koettelemusten päivinä, piispa kiinnitti erityistä huomiota talvisodan synnyttämään uskonnolliseen

ilmapiiriin Suomessa. Vaikka sotatilanne oli synnyttänyt kansan ja varsinkin sotilaiden keskuudessa herätystä ja Raamattu, virsikirja, jumalanpalvelus jne. olivat palanneet uudelleen arvoonsa, oli jo sillä hetkellä syytä kysyä, oliko kysymys todella entistä elävämmästä Jumala-suhteesta vai jostakin muusta. Piispa päätti puheensa toteamukseen, että Kristuksen kirkon tehtävä oli joka tapauksessa käyttää sille annettu aika evankeliumin sanoman julistamiseen ja panna toivonsa yksin Jumalaan ja hänen saansa.⁶⁹

Viitattaessaan poikkeustilan synnyttämän uskonnollisuuden epämääräiseen ja haihtuvaan luonteeseen v. Bonsdorff halusi ilmeisesti painottaa, että kristillisen kirkon ei ollut syytä etsiä ongelmiinsa ratkaisua esim. kansallisista tunnetiloista, niin kuin eräät piirit Saksan kirkossa olivat tehneet, vaan omista perusteistaan. Siinä oli myös Saksan ja Suomen uskonpuhdistuskirkkojen yhteinen tehtävä.

Hahmotellessaan Kotimaalle antamassaan haastattelussa Saksan ja Suomen kirkkojen välisen yhteistyön näköaloja, myös Heckel katsoi omasta puolestaan aiheelliseksi korostaa yhteyden käytännöllis-uskonnollista luonnetta. Kysymys ei ollut "suurista maailmanohjelmista" eikä yleisten uudistusideoiden kehittämisestä vaan siitä, että palveltiin uskonnollista elämää sen oleellisissa kohdin. Eräänä keskeisenä asiana, jossa Saksan ja Suomen kirkkoilla oli paljon opittavaa toisiltaan, Heckel piti kristillistä julistusta, joka silloisessa henkisessä murroksessa etsi uusia muotoja. Tämä ei koskenut julistuksen sisällössä tehtävää uudistusta vaan lähinnä sitä, että sisältönsä menettäneet käsitteet oli tulkittava nykyaikaiselle ihmiselle hänelle tajuttavassa muodossa. Oman erityisongelman muodosti evankeliumin julistaminen miehille heidän jokapäiväisen elämänsä keskellä. Erityisesti tässä kohden Saksan kirkko saattoi Heckelin mielestä tarjota monia uusia kokemuksia, joita oli saatu varsinkin Saksan kirkon evankelisen miestöjärjestön piirissä. Muista työaloista, joiden piirissä Saksan kirkolla saattoi olla uutta ja omaperäistä annettavaa, Heckel mainitsi mm. aikuiskasvatus- ja raamattutyön sekä kirkkorakennustaiteen ja kirkkolaulun.⁷⁰

Heckelin sanat yhteistyön keskittymisestä uskonnollisen elämän oleellisiin kysymyksiin lienee tulkittava niin, että hän halusi vakuuttaa tulevan yhteistyön pysyvän vapaana niistä vieraista vaikutteista, jotka olivat herättäneet myös Suomen kirkon taholla tiettyjä epäilyjä. Kun eräät Heckelin mainitsemat työmuodot olivat samoja, joihin myös Schönfeld oli ohjeissaan kiinnittänyt huomiota, on syytä otaksua, että Heckelin ja suomalaisten kirkonjohtajien yhteistyötä koskevat keskustelut koskettivat myös Saksan kirkon sisäisen elämän kannalta ongelmalliseksi muodostuneita kysymyksiä.

Heckelin Helsingin vierailun päätapahtumaksi muodostui alkavaa suomalais-saksalaista yhteistyötä symbolisoivan tutkimusseuran Luther-Agriкола-seuran perustava kokous, joka pidettiin 23. 11. Helsingin eteläisen suomalaisen seurakunnan seurakuntasalissa. Jo syyskuusta alkaen valmistellaan ja Heckelin matkan aikana lopullisen hahmotuksensa saaneen tut-

kimusseuran perustavalle kokoukselle oli haluttu antaa varsin näyttävät puitteet. Niinpä arkkipiispa Kaila oli saapunut tätä tarkoitusta varten pääkaupunkiin. Hänen lisäksi perustavaan kokoukseen osallistuivat mm. piispat Lehtonen ja v. Bonsdorff sekä lukuisa joukko yliopistomiehiä ja papistoa.

Kokouksen avauksen suoritti arkkipiispa Kaila, joka kiinnitti alkajaispuheessaan huomiota saksalaisen uskonpuhdistuksen vaikutukseen Suomessa. Kaila huomautti puheessaan mm., että olisi saattanut pitää luonnollisena, että uskonpuhdistus olisi tullut Suomeen Ruotsin välityksellä. Näin ei ollut kuitenkaan tapahtunut, vaan uskonpuhdistuksen vaikutus oli kulkeutunut Suomeen suoraan Saksasta. Tällä seikalla oli ollut tärkeä merkitys koko uskonpuhdistuksen kehitykselle Suomessa. Kun uskonpuhdistuskirkko sai Ruotsissa eräänlaisen cesaropapistisen leiman, edustivat Suomen piispat alkuperäisen uskonpuhdistuksen henkeä, joka suuntaus jäi pysyväksi. Erik Sorolaisen kokemana vaino oli johtunut siitä, että hän oli edustanut Ruotsin kirkon käsityksistä poikkeavaa suomalaista linjaa. Hänen seuraajansa eivät voineet enää muuttaa tätä suuntausta. Näin Suomen uskonpuhdistuksella oli aivan omaperäinen, alkuperäisistä lähteistä peräisin oleva leima. Yhteydet kulkivat suoraan Wittenbergiin, Rostockiin, Leipzigiin ym. Saksan teologisiin keskuksiin. Toisaalta Suomella saattoi Kailan mielestä olla tämän yhteisen uskonpuhdistuksen perinteen vaalimisessa jotain annettavaakin. Olihan Suomen luterilaisuudelle luonteenomaista herätysliikkeet, joille uskonpuhdistuksen ydinsanoma uskonvanhurskaudesta oli aina ollut sydämen asia.

Kokouksen toisen puheenvuoron käytti piispa Heckel. Hän kiitti arkkipiispaa siitä, että tämä oli asennoitunut niin myötätuntoisesti ajatukseen yhteistoiminnasta uskonpuhdistuksen yhteisen perinnön pohjalla. Heckel lausui pitävänsä tärkeänä, että Saksassa siihen saakka sangen heikosti tunnettu Suomen uskonpuhdistaja, joka oli niin itsenäisesti ja omaperäisellä tavalla tulkinnut uskonpuhdistuksen sanomaa, tehtäisiin entistä paremmin tunnetuksi. Siksi perustettavan seuran eräänä tehtävänä tuli olemaan eräiden Agricolan teosten, ehkä ensimmäiseksi hänen rukouskirjansa julkaiseminen saksaksi. Niin ikään Heckel piti toivottavana, että Agricolan elämäkerta julkaistaisiin mahdollisimman pian saksaksi.

Piispa Lehtosen esitettyä alustavat suuntaviivat perustettavan tutkimusseuran toimintaa varten kokous päätti yksimielisesti perustaa seuran, jonka nimeksi päätettiin antaa Luther-Agricola-seura, ja valita sille johtokunnan, jonka tehtäväksi jäi seuran sääntöjen lopullinen valmistelutyö. Niin kuin jo Heckelin ja Sentzken välisissä ennakkosuunnitelmissa oli sovittu, päätettiin arkkipiispa Kaila valita seuran kunniapuheenjohtajaksi. Seuran varsinaiseksi puheenjohtajaksi valittiin prof. A. F. Puukko sekä varapuheenjohtajiksi piispat Lehtonen ja v. Bonsdorff. Johtokunnan muiksi jäseniksi kokous valitsi piispa Eino Sormusen, prof. Rafael Gyllenbergin, prof. Ilmari Salomiehen, tuomiorovasti A. Ahtolan, tri Paavo Virkkusen ja rovasti F. Namenhauerin sekä varalle tri Wolfgang Schmidtin ja tri V. K. Kuulialan.

Seuran suomalaisiksi sihteeriksi päätettiin valita tri Lennart Pinomaa ja saksalaiseksi sihteeriksi lis. Gert Sentzke. Lopuksi piispa Heckel ilmoitti lahjoittavansa perustetulle seuralle tuhat Saksan markkaa ja suomalaiset luovuttivat Heckelille kiitollisuudenosoituksena Agricolan teokset facsimile-laitoksena.⁷¹

Luther-Agricola-seuran perustaminen merkitsi Heckelin Suomen-vierailun huipentumaa. Vaikka seuran tehtävänä oli hetkeä myöhemmin vahvistettujen sääntöjen mukaan vain palvella uskonpuhdistuskauden tieteilistä tutkimustyötä sekä suomalais-saksalaista työyhteysttä tällä sektorilla ⁷², se tosiasiallisesti symbolisoi saksalais-suomalaista kirkollista yhteyttä yleensä, niin kuin Heckel oli alustavissa kaavailuissaan esittänyt. Tätä osoitti mm. se, että seuran johtoon valittiin eräiden aktiivisten tutkijain ohella joukko Suomen kirkon näkyvimpiä johtajia, joiden senhetkinen harrastus ei suinkaan kohdistunut tutkimustyöhön. Niin kuin Heckelin vierailun tarkoitus oli ojentaa Saksan kirkon veljenkäsi Suomen kirkolle varsin näkyvällä tavalla ja rohkaista suomalaisia Saksan senhetkisen Suomen-politiikan mukaisesti, niin oli Luther-Agricola-seuran määrä symbolisoida näkyvästi uskonpuhdistuksen yhteiseen perintöön nojaavaa ystävyyttä Saksan ja Suomen kirkkojen välillä. Ajatus Lutherin Saksan ja Agricolan Suomen ystävyyshankkeesta oli toteutunut täsmällisesti Kirchliches Aussenamtin "uuden Euroopan" ohjelman mukaisesti.

Luther-Agricola-seuran suomalais-saksalaista yhteyttä korostava luonne merkitsi samalla suomalaisten valintaa Heckelin suunnitelmien puolesta Geneven suosittelman yleiskirkollisen toimintalinjan asemesta. Niin kuin suomalaiset olivat kerran — arkkipiispa Kailan tarkoituksellisesti valitsemia sanoja käyttäen — hakenneet vaikutteensa suoraan Saksasta ja vältäneet Ruotsin vaikutuksen, niin he halusivat myös silloisessa tilanteessa harjoittaa ensisijaisesti kahdenkeskistä yhteistyötä uskonpuhdistuksen äitikirkon kanssa. Arkkipiispan ja toisten suomalaisten kirkonmiesten samansuuntaisiin lausuntoihin ⁷³ nojaten Heckel saattoikin matkansa jälkeen todeta, että käsitteellä "ekumeeninen" ei ollut hyvää kaikua Suomen kirkossa. Suomalaiset toivoivat ensisijaisesti välittömiä yhteyksiä Saksaan ja asennoituivat mm. Sigtunan ekumeeniseen instituuttiin pidättyvästi.⁷⁴

Suomalaisten halu kahdenkeskisten yhteyksien luomiseksi Suomen ja Saksan kirkkojen välille perustui luonnollisesti kaikkea hallitsevaksi muodostuneeseen Suomen turvallisuuskysymykseen, joka oli erityisesti aktualisoitunut samanhetkisen Molotovin Berliinin-vierailun vuoksi. Poliittisista vaikuttimista lähtevä kiinnostus suomalais-saksalaista kirkollista yhteistyötä kohtaan ilmeni jo siinä, että myös eräät Suomen hallituksen jäsenet katsoivat aiheelliseksi ottaa Heckelin vastaan. Ehkä kaikkein selvimpänä tämä tuli kuitenkin esille siinä puheessa, minkä tri Paavo Virkkunen piti saksalaiselle vieraalle hänen viimeisenä vierailupäivänään Helsingin seurakuntien tarjoamilla päivällisillä. Viitattuaan Heckelin henkilökohtaisiin ansioihin toiminnassa Suomen hyväksi Virkkunen katsoi aiheelliseksi puuttua myös senhetkiseen yleistilanteeseen ja todeta, että Suomen kansa samoin

kuin Saksan kansakin eli tuolloin historiallisessa käännekohtassa, josta syystä näillä kahdella oli olemassa hyviä edellytyksiä keskinäisen yhteisymmärryksen löytämiseksi. Virkkunen lausui edelleen, että Suomen kansa eli tuolla hetkellä ylimenokautta. Miten kauan tämä tulisi kestämaan, ei ollut tiedossa. Yksi asia oli kuitenkin Suomen kansalle selvä. Sen tuli olla valmiina, ulkonaisesti entistäkin valmiimpana kaikkien tapausten varalta. Snellmanin sanoja lainaten Virkkunen totesi lopuksi Suomen kansan sillä hetkellä tuntevan, että "oli mahdollista kuolla kansan mukana, mutta eläminen orjana, ilman vapautta ei ollut mahdollista".⁷⁵

Valtiopäivämiehenä ja Suomen kirkon pappisliiton puheenjohtajana tunnetun Virkkusen sanat eivät jättäneet saksalaiselle vieraille pienintäkään epäilyä siitä, mitä odotuksia suomalaiset sisällyttivät solmittuun ystävyysliittoon. Varsin peittelemättä Virkkunen ilmaisi suomalaisten toivovan, että kirkollinen ystävyysliitto olisi merkinä keskinäisen yhteisymmärryksen löytymisestä Saksan ja Suomen välillä myös laajemmassa, poliittisessa mielessä. Näin ollen suomalaisten poliittiset pyrkimykset ja Heckelin kirkkopoliittiset pyrkimykset olivat yhdensuuntaiset. Toisaalta Virkkunen ilmaisi selvästi käsityksensä, että suomalaiset eivät tulisi mahdollisen uuden selkkauksen sattuessa antautumaan taistelutta, mikä asenne vastasi täsmälleen Saksan senhetkisiä odotuksia ja Saksan Suomeen kohdistamaa rohkaisupolitiikkaa.

Suomalaisten yritykset saada Heckeliltä henkilökohtaisesti tai hänen vierailuunsa liittyen entistä selvempiä vakuuksia Saksan poliittisesta tuesta eivät johtaneet tulokseen. Heckel itse, jolta luonnollisesti puuttuivat kaikki tämänsuuntaiset valtuudet, pyrki tietoisesti välttämään selviä poliittisia kannanottoja ja tyytyi Auswärtiges Amtille antamassaan matkakertomuksessa toteamaan, että Suomen luterilaisen kansankirkon kaikki merkittävimmät johtajat halusivat todella vilpittömästi olla läheisessä yhteistyössä Saksan kanssa.⁷⁶

Yhtä pidättyvästi kuin Heckel asennoitui myös ministeri v. Blücher suomalaisten tässä yhteydessä tekemiin poliittisiin tunnusteluihin. Kun Saksan Helsingin lähetystö järjesti Heckelin vierailun kunniaksi lounaan, jolle kirkonjohtajien lisäksi osallistui mm. opetusministeri Kukkonen, käytti viimeksi mainittu tilaisuutta hyväkseen ja esitti lähettiläälle pyynnön saada keskustella kahdenkesken lounaan jälkeen. Kahdenkeskisessä keskustelussa varsin saksalaismyönteisesti orientoitunut Kukkonen vakuutti, että kaikkialla Suomessa vallitsi sillä hetkellä saksalaisystävällinen mieliala. Samanaikaisesti suomalaiset tunsivat kuitenkin suurta epävarmuutta Saksan Neuvostoliiton-politiikan vuoksi ja pelkäsivät Neuvostoliiton hautovan salaisia suunnitelmia. Kukkonen tiedusteli, eikö Saksa voisi tehdä jotain suomalaisten rauhoittamiseksi ja selittää esim., että se oli valmis auttamaan Suomea niin pitkälle kuin se voi. v. Blücher väisti kuitenkin opetusministerin kysymyksen ja selitti, että sellainen avunlupaus olisi poliittisesti merkityksetön. Sen jälkeen Kukkonen puuttui myös tuolloin uudelleen ajankohtaiseksi tulleeseen kysymykseen suomalais-ruotsalaisesta puolustusliitosta

ja totesi, että Ruotsin myönteinen asenne tähän riippui Saksan omaksumasta kannasta. Lähettiläs torjui kuitenkin tämänkin kysymyksen todeten, että asia ei ollut enää ajankohtainen.⁷⁷

v. Blücherin samoin kuin Heckelin suomalaisten Saksan poliittista asennetta koskeviin tunnusteluihin omaksuma asenne noudatti Hitlerin senhetkisen Suomen-politiikan perusnäkemystä, jonka mukaan suomalaisille ei ollut syytä antaa, taktisistakaan syistä liikaa julkista poliittista tai diplomaattista tukea vaan Saksan oli käytettävä hyväkseen ja kehitettävä olemassa olevia saksalaisystävällisiä tunteita Suomessa.⁷⁸ Näin ollen Molotovin Berliinin-vierailun vuoksi epävarmuutta tuntevat suomalaiset saivat Heckelin vierailun osalta tyytyä poliittisesti vain siihen moraaliseen rohkaisuun, mitä vierailu ja kirkollisen ystävyysliiton solmiminen sellaisenaan sisälsivät. Tämän mukaisesti v. Blücher saattoikin todeta raportissaan *Auswärtiges Amt*ille Heckelin käynnin sujuneen joka suhteessa tyydyttävästi. Esitysten ja keskustelujen tietä Heckel oli kyennyt raivaamaan monia väärinkäsityksiä sekä palauttamaan vanhat suhteet ja luomaan myös uusia. Näin matkaa oli lähettilään mielestä pidettävä voittona saksalais-suomalaisille suhteille.⁷⁹

Vaikka suomalaiset lienevät yleensä olleet tyytyväisiä Heckelin vierailun tuloksiin, sai syksyllä 1940 perustettu, kansallissosialistisia ihanteita korostanut "Vapaa Suomi"-ryhmä aiheen arvostella suomalaisia isäntiä. Kun ryhmän julkaisema samanniminen lehti oli Heckelin Turussa pitämässä puheessa nähnyt eräänlaisen Suomen kirkollekin soveltuvan uudentyyppisen uskonnollisen ja poliittisen ohjelmajulistuksen, se katsoi Heckelin vierailun päätyttyä suomalaisten isäntien asennoituneen liian innottomasti vieraan uusiin ajatuksiin.⁸⁰ Nähtävästi mainittu lehti ja sen takana ollut ryhmä olisi toivonut, että Suomen kirkon johto olisi selväpiirteisemmin julistautunut "uuden Euroopan" ja sen ihanteiden kannattajaksi. Vapaan Suomen kirjoituksen inspiroimana Paavo Virkkunen, jonka kirjoitukseen lehden kritiikki ensisijaisesti kohdistui, julkaisi myöhemmin Suomen tielehdessä vastineensa, jossa hän selosti yksityiskohtaisemmin alullepantua kirkollista yhteistyötä.⁸¹

Tykkäänään toisensuuntaista kritiikkiä suomalais-saksalainen ystävyysliitto herätti sen sijaan Pohjanlahden länsipuolella. Saatuaan kuulla Heckelin Suomen matkan vaiheista ja tuloksista Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin johtaja past. Ehrenström huomautti kirjeessään Schönfeldille (Geneve) hieman ironisesti, että Heckeliä oli juhlistu Suomessa kuin suurttakin kirkkоруhtinasta. Samassa yhteydessä Ehrenström totesi, että heidän yhteistyönsä Heckelin kanssa täytyi pysyä pohjojimaissa ja ekumeenisissa puitteissa eikä sitä voitu toteuttaa bilateraalilla pohjalla.⁸²

Ehrenströmin sanoissa kuvastui lievä pettymys suomalais-saksalaisen bilateraalisuuden yhteistyön johdosta, joka samalla merkitsi yleiskirkollisen toimintalinjan sivuuntumista. Ilmeisesti Ehrenström aavisti myös, että Luther-Agricola-seuran perustaminen suuntautui osittain hänen johtamansa Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin toimintaa vastaan, jonka lai-

toksen tehtävänä oli tietystä mielessä edustaa kaikkia pohjoismaisia kirkkoja. Toisin kuin Ehrenström Schönfeld piti kuitenkin Heckelin ja suomalaisten välillä solmittuja suhteita tervetulleina ja lausui mm. Virkkuselle lähettämässään kirjeessä toivovansa vilpittömästi, että syntynyt yhteys johtaisi myös jatkossa konkreettiseen ja hedelmälliseen yhteistyöhön.⁸³ — Schönfeldin tarkastelukulma oli ainakin jossainmäärin saksalainen.

Suomen vierailun päätyttyä Heckel matkusti Ruotsiin, missä hänen oli määrä jatkaa Gerstenmaierin aiemmin alullepanemia neuvotteluja Saksan ja Ruotsin kirkkojen välisestä yhteistyöstä. Ruotsissa Heckel sai kuitenkin toisenlaisen vastaanoton kuin Suomessa. Vierailtuaan syys-lokakuun aikana Norjassa ja Tanskassa ja keskusteltuaan sikäläisten kirkonjohtajien Berggravin ja Fuglsang-Damgaardin kanssa arkipöytäpäivä Eidein asennoitui Heckelin vierailuun varsin varauksellisesti ja kehotti vierailun käytännöllisestä järjestelystä vastannutta past. Ehrenströmiä antamaan vierailulle vain persoonallisen ystävyyskäynnin luonteen.⁸⁴ Myös Heckelin kanssa Uppsalassa käymissään henkilökohtaisissa neuvotteluissa Eidein asennoitui edellä mainituista syistä vieraansa yhteistyötä koskeviin ehdotuksiin varsin pidättyvästi. Kun Heckel vetosi keskusteluissa Saksan ja Suomen kirkkojen kesken äsken solmittuun ystävyysliittoon, otti Eidein puolestaan esille Norjan ja Tanskan kirkkojen asemaa koskevat kysymykset ja antoi ymmärtää, että sinänsä ajattelemisen arvoisena pidettävä käytännöllinen yhteistyörinta Saksan kirkon kanssa ei tästä syystä ollut silloisissa oloissa mahdollista.⁸⁵

Jossainmäärin suopeamman vastaanoton Heckel sai Sigtunassa, missä hän neuvotteli Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin hallituksen varapuheenjohtajan tri Manfred Björkqvistin, past. Ehrenströmin ja hänen apulaisensa past. Harry Johanssonin kanssa sekä luovutti Sigtuna-säätiön kirjastolle Kirchliches Aussenamtin lahjana laajahkon ekumeenisen kirjakokelman. Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin johdon ja Heckelin välisissä neuvotteluissa sovittiin tällöin niistä konkreettisista yhteistyömuodoista instituutin ja Kirchliches Aussenamtin välillä, joista Ehrenström ja Gerstenmaier olivat alustavasti päättäneet jo viimeksi mainitun tekemän Ruotsin-matkan yhteydessä. Samoin päätettiin, että Ehrenström ja Johansson matkustaisivat yhteistyön käytännöllistä järjestelyä silmälläpitäen jo lähimmässä tulevaisuudessa Berliiniin ja Gerstenmaier osallistuisi puolestaan eräaseen Sigtunan ekumeenisen instituutin järjestämään kokoukseen. Kun neuvottelujen ruotsalaiset osanottajat vaativat, että sopimus oli alistettava instituutin pohjoismaisen hallituksen hyväksyttäväksi, lupasi Heckel lähettää yhteistyötä koskevan sopimusluonnoksen kirjallisena Berliinistä Sigtunaan.⁸⁶

Varsin lupaavalta näyttäneet yhteistyösuunnitelmat kariutuivat kuitenkin viimeksi mainittuun ruotsalaisten esittämään vaatimukseen. Kun Heckel pian Berliiniin palattuaan lähetti Sigtunaan yhteistyötä koskevan sopimusluonnoksensa, joka eräiltä osin poikkesi keskusteluissa tehdystä päätöksestä ja tähtäsi vain Saksan ja Ruotsin kirkkojen väliseen yhteistyöhön,

herätti tämä Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin taholla epäilyjä. Instituutin työntekijät samoin kuin sen hallituksen ruotsalainen jäsen piispa Runestam ja arkkipiispa Eidem katsoivat, että instituutin ei tulisi ryhtyä mihinkään yhteistyötä koskeviin toimiin, jotka eivät olleet saaneet instituutin kaikkien pohjoismaisten jäsenkirkkojen, tässä tapauksessa erityisesti Tanskan ja Norjan kirkkojen hyväksymistä. Varsinkin Runestam ja Eidem korostivat, että sellaisen yhteistyön hyväksyminen, joka sulkisi Tanskan ja Norjan kirkot poliittisista syistä yhteistyön ulkopuolelle, ei ollut mahdollista. Päinvastoin Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin velvollisuus oli suhteessa Saksaan toimia Tanskan ja Norjan hyväksi niin, että sikäläiset kirkot saisivat kristillisen uskon ja julistuksen täyden vapauden.⁸⁷

Eidemin ja Runestamin omaksuma torjuva asenne antoi Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin johdolle tervetulleen aiheen keskeyttää instituutin ja Kirchliches Aussenamtin yhteistyön kehittämistä koskevat suunnitelmat. Muodollisen aiheen neuvottelujen siirtämiseen tuonnemmaksi tarjosi se seikka, että asia vaati instituutin hallituksen koollekutsumista, mikä puolestaan edellytti saksalaisten miehitysviranomaisten myöntämää matkustuslupaa hallituksen norjalaisille ja tanskalaisille jäsenille.⁸⁸ Mikäli hallituksen norjalaiset ja tanskalaiset jäsenet eivät voineet matkustaa kokoukseen, ei instituuttitkaan voinut aloittaa yhteistyötä.

Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin ja Kirchliches Aussenamtin välisten yhteistyöneuvottelujen kariutuminen, jota mm. Heckel itse oli Ruotsissa käymiensä keskustelujen perusteella osannut aavistella⁸⁹, saattoi saksalais-suomalaisen ystävyysliiton ja Luther-Agricola-seuran entistäkin korostetumpaan asemaan. Toisin kuin muut pohjoismaiset kirkot Suomen kirkko oli solminut bilateraaliset suhteet Saksan kirkkoon. Olipa Heckel käyttänyt suomalais-saksalaista ystävyysliittoa eräänä houkuttimenaan tai vutelllessaan ruotsalaisia kirkonjohtajia vastaavanlaiseen yhteistyöhön.

Vaikka Suomen kirkon valitsema poikkeava menettely herätti lievää arvostelua Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin taholla, niin kuin jo edellä on kerrottu, osoittivat ruotsalaiset kirkonjohtajat toisaalta ymmärtämystä suomalaisten tekemää valintaa kohtaan. Samalla kun Eidem torjui varsin päättävästi Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin ja Kirchliches Aussenamtin välisen yhteistyön Tanskan ja Norjan kirkkoihin vedoten, hän katsoi, että Luther-Agricola-seuran perustamista oli pidettävä Suomen sisäisenä asiana. Suomalais-saksalaisella lähentymisellä oli Eidemin mielestä omat, täysin ymmärrettävät poliittiset taustansa.⁹⁰

Ruotsin arkkipiispa tajusi siis selvästi, mistä Suomen ja Saksan kirkkojen lähentymisessä oli syvimmältään kysymys. Suomen vaikeasta poliittisesta asemasta hyvin tietoisena hän oli myös valmis osoittamaan ymmärtämystä suomalaisten virkaveljiensä menettelyä kohtaan, vaikka ei halunnutkaan hyväksyä vastaavanlaista yhteistyötä oman kirkkonsa osalta.

III KOHTI AVOINTA YHTEISTOIMINTAA

1. Ystävyyliitto hakee toimintamuotojaan

Berliinin vierailunsa yhteydessä marraskuussa 1940 Molotov vaati saksalaisilta isänniltään vastausta kysymykseen, oliko Moskovon-Berliinin sopimus Suomen osalta edelleen voimassa. Hän sai Saksan kannalta kiusalliseen kysymykseensä karttelevan mutta selvän vastauksen. Hitler selitti, että Saksa ei ollut rikkonut sopimuksen salaista lisäpöytäkirjaa vastaan ja tunnusti edelleen Suomen ensiarvoisen kiinnostavuuden Neuvostoliitolle. Lähinnä kauppapoliittisten intressiensä vuoksi Saksa toivoi kuitenkin, että Itämeren piirissä ei syntyisi mitään selkkausta, mikä rajoittaisi Saksan toimintavapautta tällä alueella. Kun Saksa oli osoittanut ymmärtämystä Neuvostoliiton toivomuksia kohtaan Liettuassa ja Bukovinassa, sillä oli oikeus odottaa, että Neuvostoliitto ottaisi puolestaan huomioon Saksan edut Suomessa.¹

Välttelevästä luonteestaan huolimatta Hitlerin vastaus merkitsi tosiasiallisesti sitä, että Saksa ei tulisi enää sallimaan Neuvostoliiton etenemistä Suomen suunnalla. Vaikka suomalaiset eivät tuolloin saaneet tietää, mitä Molotovin ja Saksan johtajien kesken oli Berliinissä keskusteltu, he saattoivat seuranneista tapahtumista päätellä, ettei Saksa ollut tällä kertaa ”myynyt” heitä. Antoivatpa saksalaiset omien salaisten kanaviensa välityksellä suomalaisten myös tietää, että Molotovin kanssa käydyissä keskusteluissa ei ollut ilmennyt mitään, mikä tekisi tarpeelliseksi liiallisen myöntyvyyden Neuvostoliiton painostuksen edessä.²

Berliinin neuvottelujen tuloksia koskevat arvailut sekä Heckelin ystävyysvierailu Suomessa herättivät myös kirkon piirissä selviä aavisteluja siitä, että yleistilanne oli muuttumassa Suomen aseman kannalta entistä turvallisempaan suuntaan. Viitattuana edellisen talven raskaisiin kokemuksiin arkkipiispa Kaila totesi vuoden vaihteessa Heckelille lähettämässään tervehdyksessä, että Saksan kansan ystävyys oli muodostunut suomalaisille sanomattoman kalliiksi.³ Piispa Lehtonen tähdensi puolestaan, että alkanutta Saksan ja Suomen kirkkojen yhteistyötä oli pyrittävä määrätietoisesti syventämään, koska tällä yhteydellä tuli olemaan tulevaisuudessa suuri merkitys paitsi Suomen kirkon kannalta myös laajemmalla kentällä.⁴

Pisimmälle tulevaisuutta koskevissa aavisteluissaan meni Paavo Virkkunen. Kiittäessään Heckeliä hänen Suomen kirkkoa ja kansaa kohtaan osoittamastaan ystävydestä Virkkunen arveli alkamassa olevan vuoden muodostuvan erääksi merkityksellisimmistä maailman historiassa. Hän lausui uskovansa lujasti siihen, että alkanut vuosi toisi tullessaan ratkaisun myös hänen oman kansansa elämään.⁵ — Millaista ratkaisua Virkkunen aavisteli ja toivoi, ei ole vaikeaa arvata.

Suomalaisten kirkonmiesten toiveikkuutta vahvisti omalla tavallaan Heckelin osoittama suuri huomaavaisuus suomalaisia virkaveljiä ja Suomen kirkkoa kohtaan matkansa jälkeen. Niinpä Heckel julkaisi pian matkalta palattuaan Wartburg-lehdessä sangen ylistävän kuvauksen Suomen kirkosta ja matkastaan Suomeen⁶ sekä lähetti arkkipiispalle ja maan molemmille teologisille tiedekunnille kiitokseksi prof. v. Kursellin maalaaman, uutta saksalaista henkeä heijastelevan Lutherin muotokuvan.⁷ Niin ikään Heckel esitti tammikuussa 1941 kokoontuneelle ylimääräiselle kirkolliskokoukselle Saksan evankelisen kirkon nimissä tervehdyksen, jossa hän vakuutti läheisten hengen ja rakkauden siteiden yhdistävän uskonpuhdistuksen äitikirkkoa ja Suomen kirkkoa toisiinsa.⁸

Kun arkkipiispan sihteeri past. Kunila matkusti helmikuun alussa jälleen Berliiniin, pyysi Heckel hänet Kirchliches Aussenamtin vieraaksi ja järjesti hänen kunniaakseen päivälliset, joille oli kutsuttu mm. Suomen Berliinin lähettiläs T. M. Kivimäki sekä joukko Saksan kirkon ja sikäläisen kulttuurielämän edustajia. Päivällisillä pitämässään puheessa Heckel kiinnitti huomiota Saksan ja Suomen välisiin perinteisiin kulttuurisuhteisiin ja totesi, että Saksan ja Suomen kirkkoja yhdistävät lujat siteet liittivät näitä toisiinsa tulevaisuudessakin. Yhdessä Kunilan kanssa Heckel osallistui Berliinin suomalaisen diasporaseurakunnan järjestämään illanviettoon, jossa hän kertoi äsken tekemästään Suomen-matkasta ja viittasi Saksan ja Suomen kirkkojen yhteisiin tulevaisuuden näkymiin.⁹

Heckelin osoittama huomaavaisuus arkkipiispan sihteerii ja suomalaista siirtokuntaa kohtaan oli tarkoitettu kiittollisuuden osoitukseksi hänen Suomessa saamansa ystävällisen vastaanoton johdosta. Muuttunut poliittinen tilanne tarjosi samalla Heckelille mahdollisuuden viitata entistä rohkeammin myös tulevaisuuden yhteistyönäkymiin Saksan ja Suomen välillä.

Heckelin osoittama ystävyys Kunilaa kohtaan vaikuttikin sen, että viimeksi mainittu asettui jo paluumatkallaan Skandinaviassa puolustelemaan Saksaa ja Saksan kirkkoa. Vieraillessaan samalla matkallaan Tanskassa Suomen kirkon avustustyön merkeissä Kunila tapasi mm. piispa Fuglsang-Damgaardin ja lukuisan joukon muita tanskalaisia kirkonmiehiä ja yritti omien sanojensa mukaan vaikuttaa heihin oikaistakseen vääristyneen kuvan Saksasta ja Saksan kirkollisista oloista.¹⁰ Uuden ystävyyden innoittamana Kunila katsoi näin velvollisuudekseen lähteä kirkastamaan myös ystävyysliiton toisen osapuolen kunniaa skandinaavisille naapureilleen.

Molemmipuolisten ystävyydenvakuutusten ohella suomalaiset ryhtyivät vuoden 1941 alkupuoliskolla aktiivisiin toimiin Heckelin vierailun yhteydessä sovittujen yhteistoimintamuotojen kehittämiseksi. Sen jälkeen kun Luther-Agricola-seura oli jo vuoden 1940 lopulla järjestäytynyt virallisesti, se päätti vuoden 1941 alussa ryhtyä toimittamaan seuran periaatteiden mukaista suomalais-saksalaista julkaisusarjaa. Kunnianosoituksena seuran perustajaa kohtaan sarjan ensimmäisenä niteenä päätettiin julkaista Heckelin Suomen matkallaan pitämä esitelmä ”Luthers kleiner Katechismus und die Wirklichkeit”. Samassa yhteydessä seuran johtokunta päätti toi-

mittaa — mikäli mahdollista jo kevään 1941 aikana — Jaakko Gummeruksen Mikael Agricolan elämäkerran saksankielisen laitoksen sekä bibliografian suomeksi ilmestyneistä Lutherin teoksista.¹¹

Vahvistaakseen seurain kannatuspohjaa sen johto päätti myöhemmin keväällä pitämänsä vuosikokouksen yhteydessä muuttaa sääntöjään sikäli, että henkilöjäsenten ohella myös seurakunnat ja muut yhteisöt saattoivat liittyä seurain kannatusjäseniksi.¹² Toimenpiteen tarkoituksena oli paitsi seurain jäsenmäärän korottaminen myös sen yleisen arvovallan vahvistaminen seurain senhetkistä kirkkopoliittista tarkoitusta silmälläpitäen.

Luther-Agricola-seurain ohella alkoivat myös eräät muut ystävyysliiton piiriin kuuluneet yhteistoimintamuodot hahmottua käytännön toiminnaksi. Niinpä Heckelin vierailun yhteydessä lopullisesti sovittu stipendiaattien vaihto pääsi vuoden 1941 alussa alkamaan ja ensimmäiset suomalaiset stipendiaatit past. Ensio Pihkala ja past. Esko Haapa matkustivat tammi-kuussa Saksaan.¹³ Samoin suomalaiset valmistelivat varsin suuren ja arvovallaisen delegaation lähettämistä kesällä pidettävälle Sondershausenin Luther-akatemia-kesäkursseille, joita vietettiin mainitun laitoksen kymmenvuotisjuhlien merkeissä. Paavo Virkkusen aloitteesta Helsingin seurakunnat päättivät jo talvella 1941 myöntää kuudelle papille matka-apurahan Sondershauseniin tehtävää matkaa varten. Heidän lisäksi myös useiden yliopistoteologien ja kirkonjohtajien oli määrä osallistua kyseisille luentopäiville.¹⁴ Varsinkin viimeksi mainituissa valmistelutoimissa kuvastui suomalaisten halu solmia mahdollisimman runsaasti henkilökohtaisia siteitä Saksaan mahdollisuuksien auettua tähän. Talvisodan yksinäisyys oli vielä monilla tuoreessa muistissa.

Kirkkojen välistä yhteistyötä koskeviin suunnitelmiin oli alusta alkaen kuulunut myös luennoitsijain ja esitelmäsihteerien vaihto, jollaista Heckel oli toivonut mm. neuvotteluissa Sigtunan ekumeenisen instituutin kanssa. Suomalaiset pyrkivät myös tältä osin panemaan sopimuksen mahdollisimman nopeasti täytäntöön. Kun konsistoriaalineuvos Gerstenmaierin matka oli edellisenä syksynä keskeytynyt Tukholmaan, saivat suomalaiset hyvän aiheen pyytää hänet luennoitsijaksi keväällä 1941 järjestettävälle Suomen kirkon pappisliiton luentopäiville.¹⁵ Gerstenmaierin kutsuminen näytti suomalaisten kannalta tarkoituksenmukaiselta paitsi sen vuoksi, että hän kuului Heckelin lähimpiin työtovereihin, myös siitä syystä, että eräät ruotsalaiset kirkonmiehet olivat suosittelleet häntä suomalaisille virkaveljilleen.¹⁶

Kirkonmiesten pyrkimykset suomalais-saksalaisten suhteiden lujittamiseksi saivat myös maan poliittisen johdon hyväksymisen. Kuvaavana voidaan pitää presidentti Risto Rytin asennoitumista. Kun Aleksii Lehtonen lähetti presidentille eripainoksen aiemmin mainitusta Heckelin Suomenmatkaa koskevasta artikkelista osoitukseksi Suomen ja Saksan kirkkojen välisestä yhteistyöstä, antoi Ryti asialle hyväksymisensä. Vastauskirieessään Lehtoselle Ryti totesi, että kirkkoa ei tosin ollut sekoitettava politiikkaan eikä käytettävä välikappaleena poliittisten päämäärien tavoittelussa. Mutta jos kirkko omalla tahollaan rakensi suhteita ja solmi ystävyysseiteitä

muihin maihin ja nämä suhteet tuottivat samalla hyötyä koko valtakunnalle, tästä saattoi olla vain hyvää sanottavana. Varsinkaan silloisissa oloissa ei Suomella ollut missään maassa eikä millään alalla liikaa ystäviä, eikä kukaan voinut tietää, miten ratkaiseva merkitys milläkin suhteella saattoi olla maan kohtalonkysymyksiä ratkaistaessa.¹⁷

Saksan ja Suomen välillä tapahtuneesta poliittisesta lähentymisestä huolimatta myös presidentti piti edelleen Suomen aseman kannalta tärkeänä eri sektoreilla tapahtuvaa ystävyyssteiden luomista Saksaan. Saksan psykologinen sodankäynti, johon kuului suomalaisten pitäminen epävarmuudessa, oli tuottanut tuloksen. Toisaalta presidentin sanoista on kenties luettavissa peitetty varoitus, ettei kirkkoa ollut syytä liiaksi sekoittaa politiikkaan.

Yhteistyö Saksan kirkon kanssa, jota sekä kirkollinen että poliittinen johto piti vallinneessa tilanteessa tarkoituksenmukaisena, ei kuitenkaan muodostunut suomalaisten puolelta täysin varauksettomaksi. Epäilyä ja epävarmuutta oli omiaan synnyttämään kansallissosialistisen valtiovallan harjoittama uskontopoliittikka ja Saksan kirkon sekava sisäinen tilanne, joista Suomeenkin kantautui eri kanavia pitkin tietoja. Niinpä prof. Rafael Gyllenberg, joka helmi-maaliskuussa 1941 teki Saksan teologisten tiedekuntien dekaanikonferenssin puheenjohtajan kutsumana useita viikkoja kestäneen luentomatkan Saksan yliopistoihin, kiinnitti huomiota Suomen yleiskirkolliselle toimikunnalle antamassaan matkaraportissa Saksan vaikeaan uskontopoliittiseen tilanteeseen. Eri lähteistä saamiinsa tietoihin vedoten Gyllenberg kertoi vaikutelmana, että sodan puhjettua valtion ja kirkon välillä solmittu linnarauha merkitsi Saksan kirkolle nähtävästi vain ylimenovaihetta, jonka jälkeen evankelisen kirkon asema tulisi entisestään vaikeutumaan. Monet vanhemman polven saksalaiset teologit olivat olleet Gyllenbergin mukaan huolestuneita Saksan kirkon piirissä vaikuttavista uusista suuntauksista sekä siitä, että valtiovalta oli kohdistanut taistelunsa myös teologisia tiedekuntia vastaan. Teologisia tiedekuntia pyrittiin lakkauttamaan, ja niiden opetus oli jätetty pääosin emeritusprofessorien varaan.¹⁸

Gyllenbergin antama raportti Saksan kirkollis-teologisesta tilanteesta samoin kuin muut vastaavantapaiset tiedot herättivät luonnollisesti epäilyjä alkamassa olevaa kirkollista yhteistyötä kohtaan. Vaikka Gyllenberg julkisuuteen antamissaan lausunnoissa vältti luonnollisesti kajoamasta Saksan sisäiseen tilanteeseen ja kiinnitti huomiota yksinomaan Saksassa osoitettuun mielenkiintoon Suomea kohtaan¹⁹, pelkäsi mm. Heckel hänen matkavaikutelmiensa negatiivista vaikutusta äsken solmittuun ystävyysliittoon. Kirjeessään Sentzkelle Heckel epäili oikeutetusti, että Gyllenberg ei kenties esiintyisi matkansa jälkeen kyllin varovasti Luther-Agricola-seuran piirissä.²⁰

Enemmän kuin Saksan kirkollista tilannetta koskevat tiedot herätti suomalaisten keskuudessa epäilyjä kirkkopoliittisen tilanteen samanaikainen kiristyminen Norjassa, johon myös Suomen kirkolliset lehdet kiinnittivät

sensuurin rajoituksista huolimatta varsin runsaasti huomiota vuoden 1941 alkupuolella.²¹ Kansallissosialistisen Quislingin hallituksen Norjan kirkkoon kohdistamat rajoittavat toimenpiteet²² sekä toisaalta Suomen kirkon lisääntyvät ystävyyssteet Saksaan koettiin ainakin eräillä tahoilla sangen ristiriitaisiksi. Niinpä Suomen ruotsinkielisen seurakuntatyön keskusliiton johtaja Erik Forsberg kiinnitti huomiota eräässä kirjeessään prof. Rosenqvistille tähän ristiriitaan ja totesi, että kirkollisen yhteistyön syventäminen saksalaisten kanssa, joiden alla norjalaiset samanaikaisesti huokailivat, tuntui syvästi vastenmieliseltä. Vaikka Suomen poliittinen asema ehkä olikin sellainen, että se vaati myymään sielunsa, oli solidaarisuuden osoittaminen Norjan kirkkoa kohtaan kirjoittajan mielestä välttämätöntä.²³

Norjan alkavan kirkkotaistelun aiheuttama ristiriita muodostui suomalaisten kirkonmiesten kannalta sitäkin ongelmallisemmaksi, kun Ruotsin kirkko ja sikäläinen lehdistö asettui voimakkaasti tukemaan Norjan kirkkoa ja toivoi myös yhteispohjoismaisia solidaarisuudenilmauksia Norjan sisarkirkon puolesta. Viimeksi mainittu ristiriita kuvastui mm. eräässä arkkipiispa Kailan Paavo Virkkuselle maaliskuun alussa 1941 lähettämässä kirjeessä. Kirjeessään Kaila pahoitteli Norjan tapahtumia ja kertoi arkkipiispa Eidemin jo aikaisemmin kiinnittäneen huomiota tähän. Kailan mielestä suomalaiset eivät kuitenkaan voineet silloisessa tilanteessa ryhtyä sekaantumaan Norjan asioihin ja lähteä esittämään esim. julkilausumia, koska Suomen kirkon linja oli tuolloin määrätty. Niin kuin piispa Berggrav oli talvisodan aikana kauttakulkusopimuksesta puheenollen vedonnut Norjan poliittisiin etuihin, niin oli suomalaisten kirkonmiestenkin sillä hetkellä katsottava ennen muuta Suomen asemaa ja pidettävä silmällä velvoitteita omaa maata kohtaan.²⁴

Vaikka Kaila saattoi ehkä oikeutetustikin vedota pohjoismaisten naapurien menettelyyn talvisodan aikana, se ei poistanut sitä periaatteellista ristiriitaa, minkä suomalais-saksalainen kirkollinen yhteistyö silloisessa tilanteesta aiheutti. Poliittisiin tarkoituksenmukaisuussyihin nojautuva ystävyysliitto oli alusta alkaen ristiriidassa kirkkojenvälisen solidaarisuuden ja yhteistoiminnan kanssa.

Mainittu ristiriita konkretisoitui erityisen selvästi Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin toiminnan puitteissa. Kun mainittu instituutti järjesti maaliskuussa 1941 ajankohtaista julistusta ja sielunhoitoa käsittelevän yhteispohjoismaisen seminaarin, eivät Norjan kirkon edustajat saaneet lupaa matkustaa kokoukseen. Norjan kirkon edustajien poissaolo samoin kuin kokouksessa mukana olleiden tanskalaisten miehitysvallan toimintaan kohdistamat valitukset herättivät kokoukseen osallistuneissa suomalaisissa entistäkin voimakkaampaa myötätuntoa pohjoismaisia sisarkirkkoja kohtaan. Eräissä sanomalehtikirjoituksissaan samoin kuin Suomen yleiskirkkoliselle toimikunnalle antamassaan raportissa suomalaiset osanottajat antoivat ymmärtää, että Norjan ja Tanskan kirkot kävivät sillä hetkellä vakavaa taistelua, jossa oli kysymys kristillisen kirkon olemassaolosta.²⁵ Latentti

jännitys perinteisen pohjoismaisen yhteistyön sekä toisaalta uuden saksalais-suomalaisen ystävyyden välillä oli ilmeinen.

2. Suomen kirkon delegaatio Saksassa

Jo Suomen vierailunsa yhteydessä marraskuussa 1940 Heckel oli keskustellut isäntiensä kanssa Suomen kirkon delegaation vastavierailusta Saksaan. Maaliskuun alkupuolella 1941 Heckel palasi asiaan ja kehotti Sentzkeä neuvottelemaan matkasta alustavasti arkkipiispan kanssa. Kun arkkipiispa oli jo aiemmin ilmoittanut, ettei hän terveydellisten syiden vuoksi voinut ajatella ulkomaista vierailumatkaa, esitti Heckel omana alustavana suosituksenaan, että Suomen kirkon delegaatioon valittaisiin piispa Lehtonen, prof. Salomies, kenttärovasti sekä joku kirkkomuusikko.²⁶

Samanaikaisesti Heckel kääntyi myös Saksan ulkoministeriön puoleen ja anoi lupaa suomalaisen delegaation vierailua varten. Perusteluissaan Heckel viittasi edellisenä syksynä tekemäänsä Suomen matkaan, jonka tarkoituksena oli ollut toisaalta anglikaanisen kirkon sekä toisaalta Ruotsin luterilaisen kirkon vaikutuksen eliminointi Suomessa. Suomen kirkon johto oli asennoitunut hänen matkaansa sangen myönteisesti ja vierailun yhteydessä oli perustettu suomalais-saksalainen seura yhteyksien lujittamiseksi. Heckelin mielestä silloinen ajankohta soveltui hyvin suomalaisen delegaation kutsumiseksi vastavierailulle Saksaan. Siten voitiin ensiksikin osoittaa, että Suomen kirkko halusi hoitaa suhteitaan Saksaan suoraan eikä Ruotsin välityksellä. Toisaalta vierailua voitiin taitavasti ohjattuna käyttää ulkomaiseen propagandaan erityisesti länsivaltoja silmälläpitäen. Vierailun pääkohteina tulisivat olemaan eräät Berliinin kirkolliset laitokset ja Luther-kaupunki Wittenberg. Näiden ohella vieraita voitaisiin tutustuttaa eräisiin tärkeisiin kansallissosialistisiin laitoksiin. Tilanteen huomioonottaen tämän tulisi kuitenkin tapahtua mahdollisimman peitetysti.²⁷

Vaikka Heckelin anomuskirjelmä oli selvästi tarkoituksenmukaisuusnäkökohtien sävyttämä, se kuvasteli osittain myös Kirchliches Aussenamtin senhetkisiä todellisia pyrkimyksiä. Epäonnistuttuaan neuvotteluissa Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin ja Ruotsin kirkon kanssa Heckel näki entistäkin tärkeämmäksi Suomen kirkon irrottamisen Ruotsin kirkon vaikutuksesta ja välittömien saksalais-suomalaisten yhteyksien painottamisen, joita voitiin käyttää mainiosti myös propaganda-aseina lännessä.

Saksan ja Suomen sotilaallisen yhteistyön kehittyminen vuoden 1941 ensimmäisten kuukausien aikana²⁸ oli takeena siitä, että Heckelin anomus ei kohdannut Saksan ulkoministeriön taholta mitään vaikeuksia. Jo maaliskuun lopulla Heckel saattoi esittää arkkipiispa Kailalle Saksan evankelisen kirkon virallisen vierailukutsun nelihenkisen delegaation lähettämiseksi Saksaan. Ennakoiviin keskusteluihin viitaten Heckel mainitsi delegaation mahdollisina jäseninä piispa Lehtosen, prof. Salomiehen sekä jonkun sotilaspapiston ja kirkkomusiikin edustajan. Vierailun pääkohteina

tulivat olemaan Berliini ja Luther-kaupunki Wittenberg. Suomen kirkon vaikeasta valuuttatilanteesta tietoisena Heckel ilmoitti Kirchliches Aussenamtin olevan valmis huolehtimaan myös kahden seurueen jäsenen matkakustannuksista.²⁹ Samanaikaisesti Heckel lähetti ilmoituksen vierailukutsusta Suomen Berliinin lähettiläälle sekä piispa Lehtoselle, jonka tarkoituksena oli virallisen vierailun jälkeen jäädä Saksaan lomamatkalle.³⁰

Heckelin esittämä kutsu sai Suomen kirkon johdon taholta sangen innostuneen vastaanoton. Vastatessaan Heckelin kutsuun arkkipiispa Kaila ylisti hänen henkilökohtaista uhrivalmiuttaan Suomen ja Saksan kirkkojen välisten suhteiden kehittämisen hyväksi. Samalla Kaila lausui toivovansa ja rukoilevansa, että molemmat kirkot voisivat toimia Jumalan välikkappaleina "uuden Euroopan" rakennustyössä.³¹ — Kailan vastausta sävytti entistä selvemmin tietoisuus siitä, että Suomella ei olisi enää mitään syytä pelkoon, vaan se tulisi osallistumaan Saksan rinnalla "uuden Euroopan" rakentamiseen.

Myönteisestä ilmapiiristä huolimatta vierailu ei kuitenkaan toteutunut täysin ennakkokaavailujen mukaisesti. Alkuperäisestä suunnitelmasta poiketen vierailun alkamisajankohta jouduttiin siirtämään huhtikuusta toukuuun alkuun. Myös delegaation kokoonpano sai jossainmäärin alkuperäisistä suunnitelmista poikkeavan muodon. Kun kenttärövästi ei Heckelin toivomuksen mukaisesti voinut tässä vaiheessa osallistua delegaation matkaan, ehdotti Heckel hänen tilalleen Paavo Virkkusta, jonka hän oli oppinut tuntemaan lämpimänä Saksan ystävänä. Tämä ehdotus ei kuitenkaan miellyttänyt piispa Lehtosta, josta syystä Virkkusen asemesta delegaatioon päätettiin valita Luther-Agricola-seuran johtokunnan jäsen, tuomiorövästi Ahtola sekä kirkkomuusikkojen edustajaksi tuomiokirkon urkuri Venni Kuosma. Näin suomalaisen delegaation muodostivat Lehtonen, Salomies, Ahtola ja Kuosma, kun taas kenttärövästin oli määrää tehdä myöhemmin yksityinen tutustumismatka Saksaan ja Virkkusen vierailla kesällä pidettävien Luther-akatemian luentopäivien yhteydessä Saksassa.³²

Delegaation lopullista kokoonpanoa tarkasteltaessa kiintyy huomio erityisesti siihen, että kukaan sen jäsenistä ei tiettävästi lukeutunut uutta Saksa-ideologisesti ihannoiviin piireihin. Päinvastoin näyttää ilmeiseltä, että delegaation johtajaksi nimetty piispa Lehtonen pyrki tällaista tietoisesti välttämään eikä halunnut tästä syystä ottaa saksalaismyönteisestä orientoitumisestaan tunnettua Paavo Virkkustakaan mukaan lähetystöön, jonka matka näytti kirkkojenväliseltä kannalta jossainmäärin arkaluonteiselta.

Ennen vierailumatkan alkamista Lehtonen katsoi aiheelliseksi perustella suomalaisen delegaation matkaa muutamin sanoin myös arkkipiispa Eidemille. Samalla kun Lehtonen toivotti Eidemin tervetulleeksi toukuuun lopulla pidettäville Suomen kirkon pappisliiton luentopäiville, hän selitti, että hänen samanaikaisesti tapahtuvan Saksan-matkansa oli aiheuttanut Heckelin edellisenä syksynä tekemä Suomen-vierailu ja sen yhteydessä tapahtunut Luther-Agricola-seuran perustaminen uskonpuhdistuksen yhteisen perinnön vaalimiseksi. Arkkipiispa Kaila oli uskonut suoma-

laisen delegaation vastavierailun johtamisen hänen tehtäväkseen. Vierailumatkan motiiveista puhuessaan Lehtonen viittasi myös siihen, että saksalaiset kirkonmiehet katsoivat yhteistyön pohjoismaisen luterilaisuuden kanssa olevan omiaan vahvistamaan aitoa kirkollista linjaa Saksan kirkossa. Lopuksi Lehtonen esitti toivomuksen, että hän voisi paluumatkallaan Saksasta käydä Uppsalassa tapaamassa Eidemiä.³³

Lehtosen kirjeessä kuvastui ilmeinen tarve perustella matkansa vaikuttimia Ruotsin kirkon arkkipiispalle, jonka asenteesta Saksan kirkkoon ja Kirchliches Aussenamtiin Lehtonen oli luonnollisesti hyvin tietoinen. Uuden suomalais-saksalaisen ystävyysliiton merkeissä tapahtuva vastavierailu tuntui sen johtajasta varsinkin Norjan tuoreimpien tapahtumien luomaa taustaa vasten kiusalliselta.

Suomalaisen delegaation kymmenen päivää kestänyt vierailumatka alkoi 8. 5. Berliinistä. Poliittisella ja sotilaallisella sektorilla tapahtunut Saksan ja Suomen suhteiden läheneminen löi leimansa alusta alkaen myös kirkollisen delegaation vierailumatkaan. Niinpä valtakunnan kirkollisministeri Hans Kerrlin lisäksi mm. ulkoministeriön valtiosihteeri, vapaa-herra v. Weizsäcker, kulttuuripoliittisen osaston päällikkö, lähettiläs v. Twardowski ja osastopäällikkö, lähettiläs v. Grundherr ottivat suomalaiset vieraat vastaan jo ensimmäisenä varsinaisena vierailupäivänä. Heidän lisäksi delegaation jäsenet saivat tavata monia Saksan evankelisen kirkon johtajia, heidän joukossaan evankelisen kirkon kirkkoneuvoston ja sodan alettua perustetun ns. hengellisen luottamusneuvoston jäseniä.³⁴ — Varsinkin ulkoministeriön johtavien virkamiesten osoittama huomauttamus kirkollista delegaatiota kohtaan oli merkinä saksalaisten isäntien vierailulle antamasta poliittisesta korostuksesta.

Vielä selvempänä kuin virallisissa vastaanottokäynneissä viimeksi mainitut piirteet ilmenivät Kirchliches Aussenamtin suomalaisten vieraiden saapumisen kunniaksi hotelli Esplanadissa järjestämällä juhلالunaalla. Tilaisuuteen oli kutsuttu mm. vuonna 1918 Suomessa taistelleiden saksalaisten joukkojen komentaja, kreivi von der Goltz, useita ulkoministeriön, kulttuurielämän ja kirkon johtomiehiä sekä Suomen Berliinin lähetystön ja Kirchliches Aussenamtin edustajia.

Vieraiden kunniaksi pitämässään puheessa Heckel viittasi aluksi eräänseen prof. V. A. Koskenniemen vuonna 1920 julkaisemaan runoon, jossa tämä oli kuvaillut Saksan silloista alennustilaa, mutta ilmaissut myös uskonsa sen uuteen tulemiseen. Suomalaisia vieraita tervehtien Heckel totesi, että heidän maanmiehensä runollinen ennustus oli sillä hetkellä toteutumassa, joskin Saksan kansan täytyi jälleen seistä aseissa ja lunastaa tulemisensa kärsimyksen ja taistelun tietä. Tämän jälkeen Heckel kohdisti sanansa Suomen kirkon delegaation jäsenille ja totesi, että Suomen kirkko ei ollut lähettänyt edustajiaan vain vaaliakseen yhteyksiä uskonpuhdistuksen kotimaahan vaan tutustuakseen myös uuden Saksan suuriin saavutuksiin ja sen moniin sosiaalisiin laitoksiin. Tämä oli todistuksena siitä, että Suomen kirkko tajusi oikein ajan merkit, kuten se oli tehnyt aikaisemmin-

kin. Niin kuin Suomen kirkko ei ollut keskiajalla suuntautunut Bysanttiin vaan länteen ja uskonpuhdistuksen kaudella tehnyt ratkaisunsa Wittenbergin hyväksi, niin se oli jälleen sillä hetkellä — tuskallisten vaiheiden jälkeen — solminut ensimmäisenä uudelleen suhteensa Saksan evankeliseen kirkkoon.

Puheensa lopussa Heckel lausui edelleen, että Eurooppa oli sillä hetkellä saamassa uuden poliittisen hahmon. Vaikka tämä uudelleenjärjestely oli lähinnä poliittisten johtajien tehtävä, hän rohkeni kuitenkin todeta, että tämä koski myös kristillisiä kirkkoja sekä sisäisesti että ulkonaisesti. Sen vuoksi oli ilolla tervehdittävä sitä, että Suomen kirkko ei ollut halunnut ajan suuressa henkisessä käymisprosessissa jäädä sivustakatsojaksi vaan oli aidon ystävän tavoin asennoitunut avoimesti niihin uusiin tehtäviin ja sisäisiin uudistuksiin, jotka nousivat suuren ja vakavan ajan keskellä hallitsevina haasteina.³⁵

Suomalaisen delegaation tervetuliaisjuhla sisälsi niin osanottajajoukon kuin Heckelin puheen osalta avoimen viittauksen Suomen ja Saksan tulevaan aseveljeyteen. Niin kuin Heckel oli saanut edellisenä syksynä tehtäväkseen rohkaista omalla toiminnallaan suomalaisia, niin hänen tehtäväänsä oli tällä kertaa viitata vierailleen jo selvästi näköpiirissä olevaan yhteistoimintaan Saksan ja Suomen välillä. Toisaalta Heckelin puhe saattoi suomalaisen delegaation jäsenet varsin yllättävään tilanteeseen. Antoihan Heckel selvästi ymmärtää, että myös Suomen kirkko oli Saksan kirkon rinnalla valmis vastaanottamaan sen haasteen, minkä ajan suuri aate ja ”uusi Eurooppa” kirkoille asetti. Heckelin puhe lienee kuitenkin ymmärrettävä niin, että hän halusi kohdistaa sanansa ainakin yhtä suuressa määrin paikalla olleille saksalaisille kirkonjohtajille ja viranomaisille kuin suomalaisen delegaation jäsenille. Näin ymmärrettynä hänen sanansa merkitsivät eräänlaista välttämätöntä ”poliittista uskontunnustusta” Kolmannelle valtakunnalle sekä omasta että vieraiden puolesta.

Saksalaisten isäntien varsin avomieliset viittaukset lähestyvään sotilaalliseen ja poliittiseen yhteistoimintaan Saksan ja Suomen välillä, jotka vihjeet näyttivät eräistä myöhemmistä ilmauksista päätellen esim. Lehtosen ja Heckelin välisissä yksityiskeskusteluissa saaneen vielä huomattavasti täsmällisemmän ja yksilöidymmän ilmoituksen luonteen³⁶, antoivat myös suomalaisille vieraille aiheen korostaa kirkollisten liittymäkohtien ohella myös poliittisluonteisia yhteyksiä Saksan ja Suomen välillä. Niinpä prof. Salomies korosti Berliinin yliopistossa uskonpuhdistuksen merkitystä suomalaiselle kansankulttuurille käsitelleessä vierailuluennossaan suomalaisen kulttuurin yleistä riippuvuutta saksalaisista esikuvista. Tuomiorovasti Ahtola päätti puolestaan erään ajankohtaista suomalaista teologiaa koskevan esityksensä toivomukseen, että Saksan ja Suomen kansojen välillä läpi vuosisatojen kestänyt yhteys ei jatkuisi vain kirkkojen puitteissa vaan koko elämää käsittävänä yhteytenä.³⁷

Myös piispa Lehtonen kosketteli Berliinin Pyhän Kolminaisuuden kirkossa pitämässään juhlasaarnassa uskonpuhdistuksen merkitystä omalle

kansalleen kansalliselta ja poliittiselta kannalta. Käsiteltyään laajasti Lutherin uskonpuhdistuksen aikaansaamaa vaikutussuhdetta Saksan ja Suomen kansojen välillä Lehtonen totesi, että vasta jälkeinpäin on tajuttu, miten ratkaisevaa käännettä uskonpuhdistus oli merkinnyt Suomelle myös kansallisesti. Uskonpuhdistuksen mukana se oli siirretty uskon ja vapauden ilmapiiriin, ja sen kohtalo oli kytketty entistä lujemmin länteen. Tämä evankelinen usko oli antanut Suomen kansalle myös sisäistä voimaa kestää vartiopaikallaan itää vastaan aina edellisenä talvena käytyä sotaa myöten.³⁸

Selvistä kansallisista ja poliittisista viittauksistaan huolimatta suomalaiset pyrkivät — ainakin säilyneistä lähteistä päätellen — välttämään sellaisia ideologisuusluonteisia korostuksia, joita sisältyi esim. Heckelin suomalaisille vieraille pitämään puheeseen. Niin kuin jo edellä delegaation kokoonpanosta puhuttaessa on viitattu, tämä perustui ilmeisesti suomalaisten tietoiseen toimintaperiaatteeseen. Suomalais-saksalaista yhteistyötä kohtaan tuntemastaan poliittisesta kiinnostuksesta huolimatta he kokivat ideologisperäisen yhteistyön perin vieraaksi ja pyrkivät sensuuntaisia korostuksia tietoisesti välttämään.

Suomalaisen delegaation jäsenten ja saksalaisten isäntien korostusten eroavuudet tulivat ilmi entistäkin selvempinä Wittenbergissä, jonne suomalaiset vieraat siirtyivät seitsemän päivää kestäneen Berliinin-vierailunsa jälkeen. Wittenbergissä, josta Kirchliches Aussenamtin ”uuden Euroopan” ohjelman mukaisesti oli määrä muodostaa Euroopan luterilaisuuden keskus ja eräänlainen näyteikkuna ulkomaisia protestanttisia kirkkoja varten, suomalaiset vieraat saivat tutustua myös niihin teologis-aatteellisiin tulevaisuudensuunnitelmiin, joille luterilaisuuden eurooppalainen keskus aiottiin rakentaa. Selostaessaan vierailleen Wittenbergin Luther-salin tarkoitusta ja toiminnan päämääriä sen johtaja prof. O. Thulin totesi mm., että silloisen aikakauden tehtävänä oli etsiä täydessä miehuuden voimassa olevaa, päämäärästään tietoisista, taistelevaa Lutheria. Niin kuin Führer oli maalauttanut itsestään kuvan parhaissa miehuutensa voimissa, niin oli suuren saksalaisen hengenliikkeen, uskonpuhdistuksen johtajasta luotava kokonaiskuva, joka tulkitsi oikein ja kokonaisvaltaisesti hänen elämäntyötään. Samalla Thulin antoi vieraittensa ymmärtää, että myös Suomi kykeni vahvojen kansallisten voimavarojensa avulla suorittamaan suuria palveluksia Führerin johdolla tapahtuvassa Euroopan uudelleenjärjestelytyössä.³⁹

Thulinin tavoin myös toinen paikallisista isännistä huomautti puheessaan, että Saksan ja Suomen kirkoilla oli yhteisen uskonpuhdistuskirkon juurista kasvaneina vesoina keskinäinen luottamus yhdessä kestää senhetkiset myrskyt ja käydä yhdessä luottavaisin mielin tulevaisuuteen. Puhuja lausui niin ikään toivovansa, että Suomen kirkko voisi yhdessä Saksan kirkon kanssa osallistua Euroopan uudelleen rakentamiseen sen uskon varassa, jonka molemmat olivat perineet isiltään kalleimpana omaisuutenaan.⁴⁰

Thulinin esittämä heroistinen Luther-kuva, joka vastasi Saksalaisten

kristittyjen uskonliikkeen esittämiä ihanteita, ei saanut osakseen ainakaan vieraiden julkista hyväksymistä. Päinvastoin piispa Lehtonen käytti Wittenbergin linnankirkossa pitämäänsä saarnaa hyväkseen korostaakseen tämän vastapainoksi uskonpuhdistuksen aidon perinnön vaalimisen tärkeyttä. Puhuessaan tekstistä ”Säilytä usko ja hyvä omatunto, jonka eräät ovat hyljännet ja uskossaan haaksirikkoon joutuneet” (1 Tim. 1:19) Lehtonen viittasi mm. siihen, miten monissa kristillisissä maissa ja kerran elävästä kristillisyydestään tunnetulla seudulla kristillisestä uskosta oli jäänyt jäljelle vain historiallinen muisto. Maallistumisen, kristillisen tavan rappeutumisen, uusien katsomusten ja elämäntapojen tietä kristillinen usko oli menettänyt merkityksensä usein juuri siellä, missä sen viljely oli ollut vanhinta ja kerran myös elävintä. Kuulijoihinsa vedoten Lehtonen tähdensi: ”Älkäämme valitko laihaa korviketta, kun meillä on perintönämme raamatullisen kristillisyyden puhdas ja vahva leipä.”⁴¹

Lehtosen puhe kohdistui varsin selvästi Saksalaisten kristittyjen uskonliikettä ja sen uusineologista luterilaisuuden tulkintaa vastaan, josta mm. prof. Thulinin vierailleen esittämät ajatukset olivat osoituksena. Puhuesaan luterilaisuuden historiallisessa keskuksessa, Wittenbergin linnankirkossa piispa katsoi velvollisuudekseen muistuttaa uskonpuhdistuksen aidosta perinnöstä, joka näytti olevan mainitun suunnan toimesta vaihtumassa sen ”laihaksi korvikkeeksi”. Näin Lehtonen halusi omalta osaltaan panna täytäntöön sen viimeksi kirjeessään Eidemille esittämänsä ajatuksen, että pohjoismaisten kirkkojen tuli pyrkiä omasta puolestaan yhteistoiminnan puitteissa vahvistamaan sisäisesti uskonpuhdistuksen äitikirkkoa.

Toisaalta Lehtonen halusi kuitenkin Saksan virallisen kirkon kutsuman delegaation johtajana osoittaa mitä suurinta poliittista ja kirkkopoliittista varovaisuutta. Tämä ilmeni hänen asenteessaan kansallissosialistisen valtiovallan epäsuosiossa olevaan Saksan tunnustuskirkkoon. Kun tunnustuskirkko ja sen edustajat oli jätetty tyystin Kirchliches Aussenamtin järjestämän vierailuohjelman ulkopuolelle, kääntyi Luterilaisen maailmankonventin pääsihteerinä tuolloin toiminut tri Hanns Lilje kirjeitse Lehtosen puoleen ja ehdotti hänelle yksityisluonteista tapaamista kotonaan Berliinissä, mikäli se suinkin oli vierailuohjelman puitteissa mahdollista.⁴² Liljen pyyntö ei kuitenkaan johtanut tulokseen.

Yhtä tuloksettomaksi kuin Liljen pyyntö jäi myös Hannoverin maapiispa Marahrensin vastaavataipainen ehdotus. Tavattuaan Lehtosen Kirchliches Aussenamtin järjestämällä juhlalounaalla, johon hänet oli kutsuttu Saksan evankelisen kirkon luottamusneuvoston puheenjohtajan ominaisuudessa, Marahrens esitti hänelle pyynnön osallistua 12. 6. Leipzigissa pidettävään Luterilaisen maailmankonventin paikalliskokoukseen, johon saapuisivat myös Etelä-Saksan luterilaiset maapiispat Meiser ja Wurm.⁴³ Kun Lehtonen ei katsonut mainitun ajankohdan soveltuvan virallisen vierailun jälkeen alkavaan loma-ohjelmaansa, esitti Marahrens uuden pyynnön, että Lehtonen lomanviettopaikastaan Schloss Elmausta palatessaan ottaisi yhteyttä Münchenissä piispa Meiseriin, joka halusi välttämättä

tavata hänet. Marahrens tähdensi, että oli tärkeää, että he voisivat pohjoismaisten veljiensä kanssa vaihtaa ajatuksia luterilaisuutta koskevista ajankohtaisista kysymyksistä.⁴⁴ Myös viimeksi mainittu Marahrensin ehdotus jäi tietävästi toteutumatta.

Lehtosen osoittama haluttomuus tavata Saksan luterilaisuuden nimekkäitä johtajia saattoi johtua virallisen ohjelman ja hänen silloisen terveydentilansa asettamista rajoituksista. Todennäköisempänä on kuitenkin pidettävä, että hän ei Saksan virallisen kirkon kutsuman delegaation johtajana katsonut voivansa asettua yhteyteen ohjelman ulkopuolelle jätettyjen tunnustuskirkon johtajien kanssa. Kuuluivathan nimenomaan Etelä-Saksan luterilaiset piispat Kolmannen valtakunnan poliittisesti epäilyttäviksi leimaamiin henkilöihin, joihin myös Heckel halusi säilyttää tietyn distanssin. Näin Kirchliches Aussenamtin ja Suomen kirkon välinen ystävyyssiitto johti omalla painollaan ainakin muodollisesti kannanmäärittelyyn virallisen kirkon puolesta tunnustuskirkkoa vastaan Saksan kirkon sisäisessä kiistassa.

Viimeksi mainittu seikka herättikin katkeruutta Saksan tunnustuskirkon taholla, missä Lehtosen haluttomuus tavata luterilaisia johtajia tulkittiin tarkoitukselliseksi väistelyksi. Niinpä tunnustuskirkkoa lähellä ollut Berliinin ruotsalainen lähetystöpastori Birger Forell arvosteli tämän johdosta suomalaisen delegaation vierailumatkaa sangen kärkevästi kirjeessään arkkipiispa Eidemille. Forell totesi mm., miten toista tuhatta tunnustuskirkon lehteä oli muka paperin puutteen vuoksi lakkautettu sodan alkamisen jälkeen ja miten kolmetoista tunnustuskirkon pappia istui silläkin hetkellä Gestapon suojissa. Samanaikaisesti kun vaino näin jatkui, oli piispa Lehtonen seurueineen ollut vierailulla Berliinissä ja saanut sekä valtion että puolueen taholta suurenmoisen vastaanoton. Heckel oli huolehtinut taitavasti ohjelmasta ja antanut listan niistä henkilöistä, joita tuli muistaa keskusteluihin ja käynneihin. Sen sijaan piispalle oli ilmoitettu, ettei ollut sopivaa hakea yhteyttä toiseen osapuoleen. Kun Lilje ja Meiser olivat ehdottaneet tapaamista, oli Lehtonen torjunut sen, koska erityisesti Meiser ei kuulunut toivottujen listalle. Myös Dibelius oli ollut Lehtosen ”uskollisuudesta” perin hämmästyneenä. Näin ollen Lehtonen oli palannut Suomeen siinä käsityksessä, että kaikki oli hyvin ja järjestyksessä. Forell päätti purkauksensa vetoamukseen, että Ruotsista käsin annettaisiin Suomeen hiukan ”valaistusta” mm. kirkollisten lehtien hävittämisestä, mistä Heckel oli varmaankin unohtanut vierailleen kertoa.⁴⁵

Forellin enemmän tai vähemmän värittyneessä kertomuksessa arkkipiispalleen kuvastui ennen muuta suomalaisen delegaation vierailumatkan herättämä pettymys tunnustuskirkon taholta. Asian todellisista vaikuttimista riippumatta tunnustuskirkon luterilaisten johtajien sivuuttaminen oli synnyttänyt kuvan, että Suomen kirkko halusi veljeillä niiden valanpitäjien kanssa, jotka samanaikaisesti toimivat tunnustuskirkon murskaamiseksi. Forellin välittämässä reaktiossa tuli samalla esille koko taktis-poliittisiin näkökohtiin nojaavan suomalais-saksalaisen kirkollisen ystä-

vyysliiton aiheuttama ristiriita. Etsiessään yhteistyötä Kirchliches Aussenamtin ja virallisen Saksan kanssa Suomen kirkko joutui kääntämään selkensä sille Saksan kirkolle, jonka se syvimmältään tunsikin omakseen, niin kuin Lehtosen Wittenbergin puhe osoitti. Kolmannen valtakunnan hovikelpoisuuden hintana oli näin tietty kirkollisen identiteetin ja uskottavuuden menetys.

Tosiasiallisesti Lehtonen ja Suomen kirkon delegaatio ei palannut suinkaan vierailumatkaltaan siinä määrin Saksan kirkollisesta tilanteesta tietämättömänä kuin Forell otaksui. Vaikka delegaation jäsenet eivät luonnollisesti julkisuuteen antamissaan uutisissa voineet puuttua Saksan kirkolliseen tilanteeseen⁴⁶, kertoi esim. Lehtonen eräässä yksityiskirjeessään tavanneensa virallista vierailua seuranneen lomamatkansa aikana joukon henkilöitä, joiden välityksellä hän oli voinut luoda varsin oikean kokonaiskuvan Saksan kirkosta ja saksalaisten silloisesta elämästä ja ajattelusta.⁴⁷ Tämän käsityksen sai myös Eidem, jonka luona Lehtonen lupauksensa mukaisesti vieraili Saksasta palatessaan. Lehtosen kanssa käymäänsä keskusteluun viitaten Eidem saattoikin vastauksena Forellin valituksiin todeta, että hänen suomalainen virkaveljensä oli ollut sangen hyvin perillä tunnustuskirkon lehdistöön kohdistetusta iskusta Saksassa.⁴⁸

Niin kuin Heckel oli jo suomalaisen delegaation matkaa valmistellessaan ulkoministeriölleen viitannut, pyrkivät saksalaiset käyttämään suomalaisten vierailua omien kirkkopoliittisten ja poliittisten päämääriensä ajamiseen. Välittömästi vierailun päätyttyä Heckel toimitti delegaation matkasta englanninkielisen uutisselostuksen Saksan ulkoministeriölle levitettäväksi Saksan lähetystöjen välityksellä edelleen länsimaihin.⁴⁹

Suomalaisen delegaation matkaa koskevien tietojen levittäminen länteen oli tähdätty ensisijaisesti sikäläisiä kirkkoja ja englantilaisjohtoista ekumeenista liikettä vastaan. Heckel näki tärkeäksi osoittaa, että aiemmin eristetyksi jäänyt Saksan kirkko oli kyennyt solmimaan luottamukselliset suhteet demokraattisen Suomen kirkkoon. Kirkkopoliittisten seikkojen merkitystä Saksan kannalta osoittaa mm. se, että v. Blücher katsoi samoihin aikoihin aiheelliseksi tiedustella ulkoministeri Wittingiltä Suomen kirkon asennetta ekumeeniseen liikkeeseen ja erääseen tämän liikkeen Kanadassa pidettävään kokoukseen. Kun ulkoministeri ei katsonut voivansa välittömästi vastata kysymykseen, huomautti lähettiläs omasta puolestaan, että englantilaisjohtoinen ekumenia oli Saksan etujen vastaista.⁵⁰

Toisaalta suomalaisen delegaation vierailulla ja siitä levitetyillä uutisilla oli oma tärkeä poliittinen propaganda-arvonsa Saksan kannalta hetkellä, jolloin saksalaiset pelkäsivät Amerikan liittymistä sotaan. Niin ikään Saksan ja Suomen kirkkojen näkyvä yhteistoiminta oli sekä sisään- että ulospäin muovaamassa omalta osaltaan kuvaa pian alkavasta Venäjän sotaretkestä ristiretkenä itää vastaan, jollaisen kuvan luomiseen saksalainen propaganda jo tässä vaiheessa tietoisesti pyrki.⁵¹ Jos Hitlerin joukkojen hyökkäykselle oli ongelmallista antaa ristiretken leima, sitä uskottavam-

malta tämä kuva tuntui sekä saksalaisten että ulkomaailman silmissä pien-
nen, demokraattisen Suomen osalta, joka vain hetkeä aiemmin oli taistellut
”kodin, uskonnon ja isänmaan puolesta” idän jättiläistä vastaan. Viimeksi
mainittu seikka antaa myös oikeuden otaksua, että suomalaisen kirkollisen
delegaation kutsuminen Saksaan vain toista kuukautta ennen idän sotaretken
alkamista ei ollut pelkkä sattuma vaan Saksan yleisen propagandan kannalta
varsin tarkasti ja kaukonäköisesti ajoitettu toimenpide.

3. Gerstenmaier paljastaa tulevaisuuden näköaloja

Toukokuun lopulla 1941 Suomen kirkon pappisliitto järjesti koko maata
käsittävät papiston luentopäivät Lapualla. Niin kuin jo edellä on kerrottu,
päätti pappisliiton johto pyytää yhdeksi ulkomaiseksi luennoitsijaksi luentopäiville
Heckelin työtoverin konsistoriaalineuvos Eugen Gerstenmaierin. Hänen lisäksi
vastaavanlainen kutsu päätettiin esittää arkkipiispa Eide-
mille.⁵² Nähtävästi Norjan ja Tanskan kirkollisen tilanteen inspiroimana
pappisliiton johto päätti hetkeä myöhemmin kääntyä vielä sikäläisten kirkonjohtajien
puoleen ja esittää heille pyynnön edustajansa lähettämiseksi luentopäiville.⁵³ Viimeksi
mainitun toimenpiteen tarkoituksena lienee ollut suomalaisten halu tasapainottaa sitä
ristiriitatilannetta, mikä vallitsi toisaalta äsken solmitun suomalais-saksalaisen
ystävyyssiiton sekä toisaalta perinteisten suomalais-skandinaavisten kirkollisten
suhteiden välillä, sekä toimia samalla eräänlaisena sillanrakentajana saksalais-skandinaavisten
yhteyksien hyväksi.

Sekä Eidem että Gerstenmaier vastasikin myönteisesti suomalaisten esittämään
kutsuun, kun taas Kööpenhaminan piispa Fuglsang-Damgaard ehdotti sijaisekseen
kirkkoherra L. P. Fabriciusta, joka oli talvisodan aikana ja sen jälkeen toiminut
aktiivisesti Suomen avustustyön hyväksi Tanskassa.⁵⁴ Näin pappisliiton luentopäivät
saivat ulkomaisten vieraiden osalta suomalaisten toivoman saksalais-skandinaavisen
leiman. Vain alkavan kirkkوتاistelun koettelema Norjan kirkko jäi kokouksessa
vaille edustusta.⁵⁵

Ystävyyden vakuutukset toisaalta skandinaavisia sisarkirkkoja sekä toisaalta
Saksan kirkkoa kohtaan saivat sijansa myös luentopäivien ohjelmassa. Niinpä
arkkipiispa Eidem päätettiin valita yhdessä arkkipiispa Kailan kanssa kokouksen
kunniapuheenjohtajaksi. Luentopäivien alkaispuheessaan pappisliiton puheenjohtaja
Paavo Virkkunen kohdisti sanansa erityisesti paikalla olleille pohjoismaisten
sisarkirkkojen edustajille ja vakuutti pohjoismaisten kirkkojen tuntevan
jatkuvasti läheistä yhteenkuuluvuutta toisiaan kohtaan. Tästä oli puhujan mielestä
osoituksena se runsas apu, mitä Suomen kirkko oli viimeksi kuluneen vuoden
aikana saanut pohjoismaisilta sisarkirkkoiltaan, ja minkä johdosta se tuns
näitä kohtaan suurta kiitollisuutta.⁵⁶

Myös pohjoismaisten kirkkojen edustajat vakuuttivat omasta puolesta

taan syvää yhteydentunnettaan Suomen kirkkoa kohtaan. Uudelle Suomelle antamassaan haastattelussa arkkipiispa Eidem lausui sydämensä ja ajatustensa olleen lakkaamatta Suomessa sen suurten koettelemusten aikana.⁵⁷ Kirkkoherra Fabricius valitti puolestaan sitä, että Tanskassa hyvään alkuun päässyt avustustyö Suomen kirkon hyväksi oli jouduttu osittain keskeyttämään miehityksen jälkeen.⁵⁸

Vallinneessa tilanteessa suomalaisten päähuomio kohdistui kuitenkin saksalaiseen vieraaseen, joka viisumi- ym. vaikeuksien viivyttämänä saapui Lapualle runsaan vuorokauden myöhässä vasta viimeisen kokouspäivän aamuna, jolloin mm. Eidem ja Kaila olivat ehtineet matkustaa kokouspaikalta. Toivottaessaan Gerstenmaierin tervetulleeksi Paavo Virkkunen lausui Suomen kirkon piirissä iloittavan siitä, että sen suhteet Saksan kirkkoon olivat muodostuneet entistä läheisemmiksi, mistä Gerstenmaierin matka oli eräänä todistuksena. Samalla Gerstenmaierin vierailu oli liittämässä Suomen kirkkoa siihen laajaan luterilaisen kristikunnan piiriin, johon hänen tiedettiin jo aiemmin solmineen yhteyksiä. Matkansa yhteydessä Gerstenmaier tulisi huomaamaan, miten Martti Lutherilla oli Suomen kansan elämässä yhtä keskeinen sija kuin Saksassakin. Silloisena ajan-kohtana tällä seikalla oli Virkkusen mielestä suurempi merkitys kuin koskaan aikaisemmin.⁵⁹

Gerstenmaierin kokouksessa pitämä kaksoisluento aiheesta ”Kansan sielunhoito ja yksityinen sielunhoito” samoin kuin äsken Saksaan tekemältään vierailumatkalta palanneiden prof. Salomiehen ja tuomiorovasti Ahtolan kokoukselle esittämät matkakuvaukset saivat kokousyleisön taholta osakseen varsin innostuneen vastaanoton.⁶⁰ Erityistä tyytyväisyyttä herätti suomalaisissa Gerstenmaierin esitelmän voimakkaasti kirkollinen perusintention, jonka mukaisesti hän korosti toisaalta kansankirkkojen tehtävää pyrkii vaikuttamaan julkiseen elämään sekä toisaalta kristittyjen velvollisuutta esiintyä persoonallisesti kristittyinä, mikä ei ollut silloisissa oloissa hänen mielestään vähäarvoinen tehtävä ainakaan manner-Euroopassa.⁶¹ Mm. kirkkoherra Jokipii totesi Gerstenmaierin esitelmää kommentoineessa Kotimaan pääkirjoituksessa saksalaisen kirkonjohtajan tarkastelleen tosiasiota avoimesti ja raittiisti. Kirjoittaja piti merkitsevä, että kyseiset ajatukset olivat tulleet nimenomaan Saksan kirkon edustajan taholta. Vaikka kirkon ja kristittyjen asema oli Suomessa edullinen ajan marttyyrikirkkoihin verrattuna, ei sielläkään ollut kirjoittajan mielestä yksinkertainen asia edustaa julkisesti evankeliumia.⁶² — Jokipiin sanoissa kuvastui aito tyytyväisyys Gerstenmaierin esitelmää kohtaan, jonka hän näki suuntautuneen osittain evankeliumin uudentyyppistä tulkintaa vastaan hänen omassa kotimaassaan, jopa sisältäneen viittauksen ajan kristittyihin marttyyreihin.

Esitelmänsä lisäksi Gerstenmaier osallistui Lapuan kirkossa pidettyyn luentopäivien päätösjumalanpalvelukseen, jossa hän piti juhlapuheen, sekä vieraili Karhunmäen kansanopistolla ja osallistui eräisiin paikallisiin herännäisseuroihin. Virkkusen pyynnöstä Gerstenmaier piti niin ikään vielä Hel-

singissä pienehkölle teologipiirille esitelmän, jossa hän käsitteli pääasiallisesti samoja asioita kuin Lapualla, sekä tapasi Virkkusen järjestämällä illallisilla mm. teologisen tiedekunnan opettajia sekä eräitä valtiollisen elämän edustajia.⁶³ Myös Helsingissä pitämässään esitelmässä Gerstenmaier vältti kaikkia ideologisia korostuksia ja totesi painokkaasti, että kirkolla oli tulevaisuutta vain siinä määrin kuin se oli uskollinen kaiken sen hoitamisessa, mikä sille oli uskottu.⁶⁴

Gerstenmaierin Suomen matkan ainoana tai edes pääasiallisena tarkoituksena ei kuitenkaan ollut osallistuminen edellä mainittuihin kirkollisiin kokouksiin. Hoidettuaan edellisen syksyn ja talven aikana Kirchliches Ausenamtin ”uuden Euroopan” ohjelman mukaisesti ja yhteistoiminnassa ulkoministeriönsä kanssa Saksan kirkon suhteita Balkanin ortodoksisiin kirkkoihin ja valmisteltuaan näiden kirkkojen piirissä mielialoja Saksan tulevaa idän sotaretkeä varten⁶⁵ Gerstenmaier oli saanut vastaavantapaisen erikoistehtävän myös Suomen matkalleen. Niin kuin Gerstenmaierin antamasta matkaraportista ilmenee, tähän erikoistehtävään kuului tietojen hankkiminen Suomen luterilaisesta, mutta ennen muuta Suomen ortodoksisesta kirkosta ja näiden kirkkojen mahdollisuuksista idässä myöhemmin tehtävää uskonnollista valistustyötä silmälläpitäen, mitkä tiedot edellyttivät samalla ainakin eräiden henkilöiden informoimista tulossa olevista tapahtumista. Tässä tarkoituksessa Gerstenmaier viipyi luentopäivien päätyttyä Helsingissä aina 5. 6. saakka, jona aikana hän oli kiinteässä yhteydessä maansa lähetystöön.⁶⁶

Gerstenmaierin suomalaisena neuvottelukumppanina toimi lähinnä Paavo Virkkunen, joka saksalaismyönteisesti asennoituneena valtiopäivämiehenä ja Suomen kirkon pappisliiton puheenjohtajana soveltui hyvin tähän tehtävään. Niin kuin Virkkusen arkkipiispa Kailalle vierailun jälkeen antamasta yksityiskohtaisesta raportista käy ilmi, raotti Gerstenmaier jo luentopäivien aikana Lapualla keskustelukumppaneilleen salaisuuden verhoa ja viittasi varsin avoimesti lähestyviin tapahtumiin. Kun Virkkunen selitti vieraalleen siirtoväen asuttamista sekä sen vaikutusta seurakuntien maa-omaisuuteen, antoi Gerstenmaier keskustelutoverinsa ymmärtää, että pika-asuttaminen oli tarpeetonta, koska suomalaiset saisivat Karjalan pian takaisin. Keskustelujen jatkuessa myöhemmin Gerstenmaier selitti tarkemmin äsken mainitun asian taustaa ja kertoi jokaisen Saksassa ja Italiassa olevan selvillä siitä, että Moskova toivoi sodan jatkuvan lännessä. Sen jälkeen kun Saksa ja Englanti olisivat kuluttaneet voimansa loppuun, se hyökkäisi heikentyneiden kimppuun ja korjaisi saaliin bolševismille. Tämän vuoksi oli selvää, että Saksan oli tehtävä Neuvostoliiton kanssa loppuselvitys jo lähimmässä tulevaisuudessa. Virkkusen tiedusteltua odotettavissa olevan ”loppuselvityksen” mahdollista ajankohtaa, Gerstenmaier totesi sen riippuvan sodan yleisestä kulusta. Hänen mielestään oli kuitenkin syytä otaksua, että lähimmät kolme viikkoa tulisivat olemaan käänteentekeviä. Gerstenmaier kertoi myös saaneensa varmalta taholta kuulla Hitlerin vakuuttaneen, ettei Suomi enää milloinkaan joutuisi taistelemaan

yskin Venäjää vastaan. Samoin Gerstenmaier ei pitänyt erilliss rauhan syntymistä Saksan ja Englannin välillä täysin mahdollisena. Neuvostoliiton kanssa käytävän loppuselvityksen huomioonottaen tämä ei kuitenkaan merkitsisi sodan päättymistä.

Helsingissä jatkuneiden keskustelujen yhteydessä Virkkunen sai Gerstenmaierilta myös vahvistuksen jo aiemmin muilta tahoilta kuulemiinsa huhuihin, joiden mukaan Saksan ja Suomen ylimpien sotilasviranomaisien kesken oli käymässä pitkälle meneviä yhteistyöneuvotteluja. Olipa eräs Helsingissä tuolloin oleskellut korkea saksalainen upseeri ilmaissut Gerstenmaierille halunsa saada tavata joku suomalainen pappi tai teologi, jotta hän voisi tältä saada Suomen kirkkoa koskevia tietoja. Gerstenmaierin lähdettyä Virkkunen kertoiakin yrittäneensä päästä kosketukseen kyseisen upseerin kanssa, mutta hän oli saanut kuulla tämän matkustaneen jo pois Helsingistä.

Omasta puolestaan Virkkunen totesi raportissaan Kailalle Gerstenmaierin idän sotaretkeä koskeneiden lausuntojen pitäneen yhtä sen kanssa, mitä hän oli sittemmin saanut kuulla eräältä asioita läheltä seuranneelta suomalaiselta asiantuntijalta. Tämän mukaan koko Venäjän-sotaretken laskettiin kestävän vain 2–3 viikkoa. Retki tulisi alkamaan etelästä. Kun se olisi jatkunut muutamia päiviä, lähtisi Norjassa oleva pohjoinen armeija liikkeelle. Tällöin olisi Suomenkin vuoro. Suomalaisille sanottaisiin niin kuin unkarilaisillekin: ”teillä on nyt tilaisuus ottaa, mitä teille kuuluu”. Ruotsia ei vaivattaisi tulemaan mukaan. Se saisi jäädä omaan eristäytymiseensä. Mutta sillä ei liioin tulisi olemaan mitään sanomista sodan lopussa.

Barbarossa-suunnitelman yleiskulkua koskevien paljastusten ohella Gerstenmaier keskusteli Helsingissä Virkkusen kanssa omaan erityistehtäväänsä liittyvistä kysymyksistä. Gerstenmaier selitti, että Venäjän ortodoksista kirkkoa ryhdyttäisiin ennen pitkää saattamaan uudelleen jaloilleen. Hänen käsityksensä mukaan venäläisten emigranttien keskuudessa oli monia nuoren polven edustajia, jotka kykenisivät uskonnolliseen toimintaan Venäjällä, kunhan heitä autettaisiin eteenpäin tässä tehtävässä. Samoin Balkanin ortodoksisten kirkkojen piirissä oli sellaisia nuoria miehiä, jotka olivat Saksassa saaneet perehtyä teologiaan ja kirkolliseen elämään ja jotka saattoivat tulevaisuudessa työskennellä Venäjällä. Gerstenmaier halusi kuitenkin ensisijaisesti tietää, miten suomalaiset katsoivat voivansa toimia tämän avautumassa olevan tehtävän hyväksi.

Gerstenmaierin esittämän kysymyksen johdosta Virkkunen totesi, että Venäjällä oli lukuisa joukko suomensukuisia kansoja, joiden parissa suomalaiset olivat silloin tällöin tehneet lähetystyötä jo keisarillisen Venäjän aikana. Suomalaiset eivät kuitenkaan halunneet tehdä venäläisistä evankelisia, yhtä vähän kuin he halusivat harjoittaa käännätyspropagandaa oman ortodoksien väestönsä keskuudessa. Sen sijaan suomalaiset olivat kiinnostuneita ”raamattukristittyjen” kasvattamisesta. Virkkunen viittasi tässä yhteydessä aikaisempiin Suomen Sisälähetysseuran Raamattu-

lähetystä koskeviin suunnitelmiin sekä sen toimittamaan laajaan venäjänkieliseen Raamattu-painokseen, joka talvisodan päättyessä oli kuitenkin jäänyt Sortavalaan. Virkkunen katsoi suomalaisten kristittyjen olevan valmiita tämänluonteiseen toimintaan mahdollisuuksien avautuessa siihen. Niin ikään hän totesi Suomessa olevan runsaasti varttunutta nuorisoa, joka olisi valmis lähtemään intomielin palvelemaan rajantakaisia heimokansoja tilaisuuden tarjoutuessa siihen. Varsinaisen venäläisen väestön parissa tehtävää työtä haittasi kuitenkin kielitaidon puute.

Gerstenmaier esitti edelleen Virkkusen mukaan ”näköaloja halkovia” ajatuksia ja arveli eräänä päivänä voivan tapahtua, että Saksasta ja muualta lännestä (mm. Suomesta) lähetettäisiin aina kymmeneen tuhatteen nouseva valistustyöntekijöiden joukko Venäjälle kohentamaan siellä kaikilla aloilla paljon kärsineen kansan elämää. Tällainen saattoi olla odotettavissa jo varsin pian. Kun Virkkunen arveli keskustelukumppaninsa sanoihin sisältyvän melkoisesti mielikuvitusta, totesi Gerstenmaier liikkuvansa tarkasti tosiasiain ja käytännöllisten mahdollisuuksien pohjalla. Hänellä ei ollut aikaa eikä haluja pelkkään kannunvalantaan. Virkkusen tiedusteltua, oliko hänen kenties syytä informoida edellä mainituista tulevaisuuden tehtävistä myös sitä nuorta suomalaista miespolvea, joka joutuisi ensisijaisesti antautumaan tähän laajasuuntaiseen rakennustyöhön, Gerstenmaier vastasi myöntävästi. Suomalaistenkin oli valmistauduttava suorittamaan palvelustehtävänsä, kun heitä siihen kutsuttiin.⁶⁷

Gerstenmaierin Virkkuselle antamaa ”tilanneselostusta” on pidettävä sekä erittäin mielenkiintoisena että valaisevana. Paljastihan Gerstenmaier keskustelukumppanilleen paitsi Barbarossa-suunnitelman yleiset suuntaviivat myös operaation varsin tarkan alkamisajankohdan, kun v. Blücher oli vielä paria viikkoa aiemmin Saksan ulkoministeriön antamien ohjeiden mukaisesti vakuutellut mm. ulkoministeri Wittingille, että hän ei uskonut Saksan ja Neuvostoliiton välisen selkkauksen syntymiseen.⁶⁸ Tämä viittaa siihen, että Saksan ulkoministeriö katsoi toukokuun 20 päivän tienoilla ministeri Schnurren välityksellä tapahtuneen poliittisen yhteydenoton Suomen hallituksen ja sittemmin Saksan ja Suomen pääesikuntien välillä Salzburgissa käytyjen neuvottelujen jälkeen tilanteen siinä määrin muuttuneen, että hyökkäyssuunnitelma voitiin paljastaa tarpeen mukaan myös eräille ”sisäpiiriin” kuulumattomille henkilöille. Kun Suomen hallituksen ja sotilasjohdon voitiin katsoa näissä neuvotteluissa sitoutuneen ottamaan sen osan, minkä Saksa oli Suomelle varannut tulevassa selkkauksessa Neuvostoliiton kanssa⁶⁹, ei Barbarossa-suunnitelman salassapito ollut enää samassa määrin välttämätöntä. Kun Gerstenmaier oli lisäksi Helsingissä oleskelunsa aikana kiinteässä yhteydessä oman maansa lähetystöön ja sai siltä taholta kuulla Helsingissä samanaikaisesti käydyistä sotilaallisista jatkoneuvotteluista, joissa sotilaallinen yhteistyö lyötiin lopullisesti lukkoon⁷⁰, ei tilanne näyttänyt asettavan mitään estettä sille, että Gerstenmaier sai luvan paljastaa tulevaisuuden näkymiä oman erityistehtävänsä vaatimissa puitteissa. Samalla Virkkusen raportti osoittaa, että hän varsin keskeisestä

poliittisesta asemastaan huolimatta oli Gerstenmaierin käyntiin saakka ollut sangen tietämätön suomalais-saksalaisen yhteistoimintasuunnitelman kehityksestä.

Toisaalta Gerstenmaierin Virkkuselle esittämät tiedot paljastivat Kirchliches Aussenamtin Barbarossa-operaatioon kytkemät kirkkopoliittiset erityissuunnitelmat. Niin kuin Gerstenmaierin sanoista käy selvästi ilmi, hän oli ryhtynyt jo aiemmin Barbarossa-suunnitelman edellyttämiin kirkkopoliittisiin valmisteluihin toisaalta Balkanin ortodoksisten kirkkojen sekä toisaalta ortodoksisten venäläisten emigranttien keskuudessa, joitten piiristä oli määrä kouluttaa työntekijöitä valloitetuilla venäläisillä alueilla myöhemmin toimeenpantavaa kirkollista valistustyötä varten. Barbarossa-suunnitelman toteutumishetken lähestyessä Gerstenmaierin tehtäväksi tuli hankkia tiedot myös tulevan aseveljen, Suomen mahdollisuuksista osallistua tähän valistustyöhön. Näin Gerstenmaierin matka kytkeytyi sekä ajallisesti että asiallisesti Saksan ja Suomen välillä touko-kesäkuun vaihteessa käytyjen poliittisten ja sotilaallisten neuvottelujen aikatauluun. Sotilaallis-poliittisen yhteistyön varmistuttua myös tulevaisuuden kirkkopoliittiset yhteistyökaavailut voitiin ottaa esille.

Samalla on kuitenkin merkille pantavaa, että Gerstenmaierin esittämä kirkollisen valistustyön suunnitelma ei tähdännyt ideologiseen sodankäyntiin kansallissosialismin hengessä eikä edes valloitetujen alueiden ortodoksien väestön käännytystyöhön. Barbarossa-suunnitelman valloituspolitiikalle antamastaan hyväksymisestä huolimatta Gerstenmaier halusi omassa suunnitelmassaan pitäytyä lähinnä kirkolliseen toimintaan ja pyrkiä Venäjän ortodoksien kirkon tukemiseen ja elvyttämiseen valloitetuilla alueilla. Vaikka myös tämä toiminta sisälsi luonnollisesti suursaksalaisen kulttuuri-propagandan piirteitä, se poikkesi epäilemättä niistä suunnitelmista, joita kansallissosialistisen puolueen taholta haudottiin valloitetujen alueiden väestön ”valistamiseksi”. Tämä näyttäisi tukevan jossainmäärin sitä Gerstenmaierin toiminnan puolustamiseksi myöhemmin sodan jälkeen esitettyä näkökohtaa, että hän ortodoksien kirkkojen toimintaa tukemalla halusi myös rajoittaa kansallissosialististen aatteiden leviämistä valloitetuille alueille.⁷¹ Gerstenmaierin kirkollisen valistustyön suunnitelma tähtäsi joka tapauksessa lähinnä suursaksalaisiin eikä kansallissosialistisiin päämääriin.

Poliittisen ja kirkkopoliittisen informaation ohella Gerstenmaierin kertomus sisälsi nähtävästi myös suomalaisten mielialojen hoitamiseksi tarkoitettua propagandaa. Tällaisena lienee pidettävä mm. Suomelle esitettyjä tulevaisuuden lupauksia, viittausta Saksan ja Englannin välisen rauhan mahdollisuuteen sekä Ruotsin jäämistä sivuun tulevasta ”saaliinjaosta”, joiden vihjeiden tarkoituksena lienee ollut sitoa Suomi entistä kiinteämmin Saksaan ja luoda kuva tulevasta sodasta maailmankatsomuksellisenä taisteluna bolševistista Venäjää vastaan. Sisältyihän esim. viittaukseen Saksan ja Englannin välisestä mahdollisesta erillisrauhasta se suomalaisten mielialojen kannalta tärkeä näkökohta, että tulevassa taistelussa ei olisi kysymys taistelusta läntistä demokratiaa vaan ensisijaisesti bolševismia vastaan.

Ulkoministeriölleen antamansa matkaraportin mukaan Gerstenmaier keskusteli Virkkusen kanssa myös Suomen ortodoksisen kirkon silloisesta asemasta ja mahdollisuuksista tulevassa valistustyössä. Virkkunen, joka toimi tuolloin eduskunnan sivistysvaliokunnan puheenjohtajana, tiesikin kertoa keskustelukumppanilleen, että Suomen eduskunta oli juuri hetkeä aiemmin säätänyt lain, jonka perusteella ortodoksinen kirkko sai valtiolta 20 miljoonan markan avustuksen. Gerstenmaier katsoi tämän varsin korkean avustussumman samoin kuin Virkkusen hänelle esittämien muiden tietojen olevan merkinä siitä, että Suomen valtio tajusi kyseisen kirkon merkityksen siltana itään ja halusi tukea erityisesti tätä Karjalan menetyksen vuoksi kärsimään joutunutta kirkkoa.

Samasta asiasta Gerstenmaier keskusteli myös Saksan Helsingin lähetystössä ministeri v. Blücherin kanssa, joka Gerstenmaierin mukaan oli varsin paljon perillä ortodoksisesta kirkosta. Sen sijaan Gerstenmaierin yritykset päästä henkilökohtaiseen kosketukseen Suomen ortodoksisen kirkon kanssa eivät johtaneet tulokseen. Ajan puutteen vuoksi Gerstenmaier ei – v. Blücherin kehotuksista huolimatta – katsonut voivansa matkustaa Kuopioon arkkipiispa Hermanin puheille, kun taas Helsingissä asuva piispa Aleksanteri oli sillä hetkellä sairaana. Tämän vuoksi Gerstenmaier päätti antaa lis. Sentzken tehtäväksi vierailla seuraavan Kuopion matkansa yhteydessä arkkipiispa Hermanin luona. Sentzken tehtäväksi jäi paitsi selostaa Suomen ortodoksisen kirkon johtajalle odotettavissa olevaa tilannetta myös luovuttaa ortodoksiselle kirkolle Saksan evankelisen kirkon puolelta 3 000 Saksan markan suuruisen ystävyyslahja sekä neuvotella mm. Suomen ortodoksisen kirkon stipendiaattien lähettämisestä Saksaan.⁷²

Gerstenmaierin toimenpiteet tähtäsivät Suomen ortodoksisen kirkon vetämiseksi mukaan siihen ortodoksisten kirkkojen yhteisrintamaan, jota oli määrä käyttää kirkolliseen valistustoimintaan itäisillä alueilla Barbarossa-operaation toteututtua. Jo kesäkuun puolivälin tienoilla Sentzke suoritti Gerstenmaierin hänelle uskoman tehtävän ja ilmoitti arkkipiispa Hermanin ottaneen Saksan kirkon lahjan vastaan ei vain tervetulleena materiaalisena apuna vaan myös Saksan kirkon ystävyyden todisteena yhteisessä taistelussa bolševismia vastaan Karjalan takaisin saamiseksi.⁷³ Gerstenmaierin lahja oli täyttänyt tehtävänsä.

Gerstenmaierin Virkkuselle antama tilanneselostus ei ollut jättänyt mitään epätietoisuutta tapahtumien tulevasta suunnasta. Tämän kertomuksen valossa oli selvää, että Saksa tulisi jo lähimpien viikkojen aikana aloittamaan sodan Neuvostoliittoa vastaan ja Suomi osallistumaan siihen muodossa tai toisessa Saksan rinnalla. Näin ainakin Virkkunen oli perillä tilanteen todellisesta kehityksestä jo ainakin viikkoa aikaisemmin kuin presidentti Ryti informoi ensi kerran 9. 6. koko hallitusta ja ulkoministeri Witting 13. 6. eduskunnan ulkoasiainvaliokuntaa tilanteesta.⁷⁶ Kun Gerstenmaier oli lisäksi antanut Virkkuselle luvan informoida myös muita tulevaisuuden tehtävistä, saivat arkkipiispa Kailan ohella nähtävästi myös useat muut suomalaiset kirkonmiehet jo kesäkuun alussa tietää tilanteen

todellisesta kehityksestä. Viittasipa Virkkunen jo kesäkuun 12. päivänä arkkipiispa Eidemille lähettämässään kirjeessä selvin sanoin lähestyvään sotaan. Gerstenmaierin kanssa käymiinsä keskusteluihin viitaten Virkkunen totesi, että sikäli kuin hän ymmärsi asioita, suomalaiset seisovat sillä hetkellä ratkaisevien tapahtumien edessä. Yhä enemmän vahvistui se käsitys, että suomalaisilla oli asiallinen syy nähdä suuri elinkysymyksensä uudessa valossa.⁷⁷ Näin myös naapurimaan arkkipiispa sai tärkeitä vihjeitä Suomen tulevaisuuteen liittyvistä seikoista jo hyvissä ajoin ennen konfliktin puhkeamista. Tosin Ruotsin poliittinen johto oli jo helmikuusta 1941 lähtien ollut perillä Saksan ja Neuvostoliiton välillä odotettavissa olevasta yhteenotosta sekä siitä, että Saksa tukisi Suomea mahdollisen konfliktin sattuessa.⁷⁸

Seuraavien viikkojen kuluessa aavistukset ja tiedot sodan alkamisesta levisivät luonnollisesti varsin laajalle myös kirkon piirissä. Viittasipa Kotimaan pakinoitsija Seppä, Vernerer Louhivuori eräässä pakinassaan varsin selvästi tähän. Seppä totesi, että suomalaiset olivat saaneet kuluneen vuoden aikana havaita, että heille annettu apu oli estänyt pahan hankkeiden ja juonien toteutumisen heitä vastaan. Pian alkavaa ratkaisua ennakkoiden Seppä arveli edelleen, että Jumalan tarkoituksena oli kenties tuolla hetkellä poistaa tämä pahan uhka kokonaan Suomen kansan yltä.⁷⁹

Neuvostoliiton uhkan kokeminen erityisen pelottavaksi kirkon kannalta, johon edellä on eri yhteyksissä viitattu, vaikutti nähtävästi sen, että tiedot Saksan ja Neuvostoliiton välisen konfliktin lähenemisestä, johon myös Suomi tulisi muodossa tai toisessa osallistumaan, otettiin kirkon taholta Sepän tavoin vastaan sangen toiveikkain mielin. Epäilyihin tai kritiikkiin ei näyttänyt olevan ainakaan julkisuudessa mitään syytä.

Sen sijaan lähestyvä konflikti ja suomalaisten asenne siihen herätti arvostelua ruotsalaisella taholla. Mm. Helsingissä toiminut ruotsalainen lähetystöpastori Folke Palmgren kuvaili sodan kynnyksellä Eidemille lähettämässään kirjeessä Suomen ja suomalaisten asenteita jossainmäärin kriittisesti. Hän kertoi mm. tavanneensa muutamaa päivää aiemmin Paavo Virkkusen, joka oli ollut matkalla eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan kokoukseen. Hän oli hymyillen arvellut, että sotilaalliset valmistelut olivat niin pitkällä, että niitä oli mahdoton peruuttaa. Palmgrenin mielestä Suomea ei voitu enää kauan pitää puolueettomana maana, vaan se tulisi olemaan Saksan rinnalla sodassa. Mustaltamereltä Petsamoon kaikki oli valmiina hyökkäykseen Venäjää vastaan. Myös Ruotsin lehdet antoivat Palmgrenin mielestä virheellisen kuvan tilanteesta puhuessaan Suomen puolustussodasta. Kysymys oli hyökkäyksestä, menetettyjen alueiden takaisinvaltaamisesta.⁸⁰

Palmgrenin kirje kuvasteli arvattavasti Ruotsin lähetystön senhetkisiä jossainmäärin arvostelevia mielialoja. Samalla se oli osoituksena siitä, että ruotsalaiset olivat lähetystöpastoria myöten sangen tarkoin perillä tilanteen kehityksestä Suomessa.⁸¹

IV ASEVELJINÄ YHTEISTÄ VIHOLLISTA VASTAAN

1. "Nyt rintamaan ja lippu korkealle"

Tuskin oli Gerstenmaierin Virkkuselle vihjeenomaisesti esittämä määräaika, kolme viikkoa ehtinyt kulua umpeen, kun hänen ennustamansa "lopuselvitys" Saksan ja Neuvostoliiton välillä alkoi. Varhain aamulla 22. 6. 1941 saksalaiset joukot ylittivät laajalla Itämereltä Mustallemerelle ulottuvalla rintamalla Neuvostoliiton rajan ja ryhtyivät hyökkäykseen äskeistä liittolaistaan vastaan. Suuri idän sotaretki, operaatio Barbarossa, oli peruuttamattomasti alkanut.¹ Samalla vuoden 1939 Berliinin-Moskovan sopimus, joka oli heittänyt varjonsa myös Suomen ylle, menetti lopullisesti merkityksensä ja Saksan propagandaministeriö saattoi jälleen kaivaa esille vanhan propagandasuostuksen taistelusta "aasialaista barbarismia" ja "bolševistista maailmansalaliittoa" vastaan. Nyt kysymyksessä oli lähinnä "ristiretki" Eurooppaa uhannutta bolševismia vastaan, niin kuin myös Gerstenmaier oli keskustelussaan Virkkusen kanssa antanut ymmärtää.

Sodan alkamishetkellä 22. 6. Saksan radio välitti propagandaministeri Göbbelsin suulla maailmalle Hitlerin julistuksen, johon sisältyi myös seuraava Suomea koskenut lausunto. "Rinnan suomalaisten toveriensa kanssa seisovat Narvikin voittajat Pohjoisen Jäämeren äärellä. Saksalaiset divisioonat Norjan valloittajan johdossa samoinkuin suomalaiset vapaussankarit oman marsalkkansa johdossa suojelevat Suomen aluetta." Niin ikään Hitler viittasi julistuksessaan Molotovin kanssa edellisenä syksynä Berliinissä käymiinsä keskusteluihin Suomen asemasta. Tämän mukaan Molotov oli vaatinut oikeutta "päättää tilinsä Suomen kanssa". Hän (Hitler) oli kuitenkin torjunut tämän vedoten siihen, että Saksan hallitus ei voinut sallia uutta sotaa pientä Suomen kansaa vastaan varsinkaan, kun se ei voinut uskoa Suomen taholta Neuvostoliittoon kohdistuvaan uhkaan.²

Hitlerin julistus saattoi maansa muodollista puolueettomuutta korostaneen Suomen hallituksen yllättävään tilanteeseen. Tosiasiallisesti julistus oli kuitenkin sopusoinnussa niiden neuvottelujen ja päätösten kanssa, joita saksalaisten ja suomalaisten kesken oli viimeksi kuluneen kuukauden aikana käyty ja tehty.³

Kun Suomi muutamia päiviä kestäneen "ontuvan puolueettomuuden" jälkeen päätti 25. 6. 1941 yhtyä sotaan Neuvostoliittoa vastaan⁴, tarjosivat Hitlerin julistuksessaan tekemät "paljastukset" samoin kuin bolševismin uhkaa korostanut propaganda suomalaisille tervetulleen aiheen puolustaa sodan moraalista oikeutta ja yhteistoimintaa Saksan kanssa. Näihin aiheisiin tarttui tässä tilanteessa varsin halukkaasti myös maan kirkollinen lehdistö. Mm. Kotimaa keskittyi sodan puhkeamista seuranneessa numerossaan tarkastelemaan erityisesti Molotovin edellisenä syksynä Hitlerille esit-

tämiä Suomea koskevia vaatimuksia. Nämä Hitlerin paljastamat vaatimukset osoittivat lehden mielestä sen ”kaamean tosiasian”, että Moskovan rauha oli merkinnyt venäläisille vain aselepoa. Siitä huolimatta, että Suomi oli täysin lojaalisti täyttänyt rauhansopimuksen ehdot, neuvostohallitus oli esittänyt yhä uusia, Suomen suvereniteettia loukkaavia vaatimuksia, joiden taustalla oli piillyt ajatus tehdä loppu Suomen itsenäisyydestä. Ilman Hitlerin selvää epäystä Suomi olisi todennäköisesti joutunut yksin uuteen sotaan Neuvostoliiton kanssa, mikä pahimmassa tapauksessa olisi merkinnyt Suomelle Baltian maiden kohtalon jakamista. Saksan valtakunnan Johtajan torjuva asenne Molotovin Suomea koskeviin vaatimuksiin oli omiaan tekemään Suomen suhteet Saksaan entistä vilpittömämmiksi ja hälventämään erinäisiä suomalaisten keskuudessa aiemmin vallinneita epäluuloja.⁵

Kotimaa katsoi siis Hitlerin ”paljastusten” tukevan paitsi idän sotaretken moraalista oikeutta myös Suomen lähentymistä Saksaan. Kun Hitler oli asettunut puolustamaan Suomea Molotovin vaatimuksia vastaan, tämä oli lehden mielestä omiaan poistamaan ne epäluulot, joita Suomessa oli tunnettu talvisodan aikana Saksan harjoittaman ”eiskalt”-politiikan vuoksi. Saksa oli osoittanut olleensa vilpittömän Suomen ystävä myös menneisyydessä, jollaisen kuvan Hitler oli ”paljastuksellaan” halunnutkin luoda.

Vielä pitemmälle menevät johtopäätökset kuin Kotimaa teki Herättäjän Vaeltaja mainitusta Hitlerin puheen kohdasta. Kirjoittaja totesi suoraan, että Hitlerin julistus oli poistanut ne harhaluulot, joita monilla oli ollut Saksan osuudesta syksyllä 1939 alkaneeseen talvisotaan. Neuvostoliitto oli silloin hyökännyt Suomen kimppuun saamatta Saksalta suostumusta ja loukaten siten saksalais-venäläisen sopimuksen kirjainta ja henkeä.⁶ Joko tarkoituksellisesti tai poliittista naivuttaan kirjoittaja halusi poistaa lukijainsa mielestä Moskovan-Berliinin sopimuksen synnyttämän viimeisenkin epäilyksen varjon ja kirkastaa uuden aseveljeyden kunnian.

Yhtä syyttävän ja yhteydentunnetta vahvistavan aiheen kuin Hitlerin ”paljastukset” tarjosi kirkollisten piirien kannalta saksalaisen propagandan taidokkaasti viljelemä ajatus idän sotaretkestä Euroopan ”ristiretkenä aasialaista bolševismia vastaan”, jonka iskulauseen myös johtavat suomalaiset päivälehdet ottivat tarkoituksenmukaisuussyistä välittömästi käyttöönsä ja johon myös Mannerheim ensimmäisessä päiväkäskyssään viittasi.⁷ Kun suomalaiset kirkonmiehet olivat kaiken aikaa ja viimeksi Baltian miehityksen yhteydessä joutuneet kiinnittämään kielteistä huomiota neuvostohallituksen harjoittamaan uskonto- ja kirkkopoliitiikkaan, tarjosi saksalaisten markkinoima ”ristiretki”-ajatus näille luonnollisen poliittis-uskonnollisen liittymäkohdan. Niinpä rovasti Kares totesi Herättäjän pakinalpallallaan pian sodan puhjettua, että vaikka hän ei periaatteessa halunnut sekoittaa uskontoa politiikkaan, ristiretki-sana oli silloisesta sodasta puheenollon paikallaan. Maailmassa ei Ranskan vallankumouksen jälkeen ollut löytynyt toista hallitusjärjestelmää, joka olisi ollut perustuksiltaan niin avoimesti antikristillinen kuin Venäjän kommunistinen järjestelmä.

Taistelu kaikkea uskontoa vastaan oli kuulunut bolševistisen hallituksen perustuslakeihin, ja se oli toiminut kaikkea vastaan, mikä viittasikin Jumalaan.⁸

Samoin kuin Kares puolustivat myös useat muut kirkolliset kirjoittajat alkaneen sodan oikeutta taisteluna länsimaisen sivistyksen puolesta "jumalankielteistä bolševismia" vastaan, joka oli tietoisesti vihkiytynyt jumalattomuuden aseenkantajaksi. Siksi nimitykset "ristiretki" ja "pyhä sota" olivat heidän mielestään täysin oikeutettuja ja ne, jotka koettivat vaikeuttaa Saksan aloittamaa ja koko Euroopan omakseen tunnustamaa sotaa bolševismin hävittämiseksi, taistelivat viimekädessä siveellistä maailmanjärjestystä vastaan.⁹

Myös ruotsinkielinen kirkollinen päälehti Församlingsbladet, joka asennoitui sodan alkamista ja sen vaikuttimia koskevaan pohdintaan selvästi muuta kirkollista lehdistöä pidättyvämmiin, antoi vihdoin heinäkuun puolivälissä hyväksymisensä ristiretki-ajatukselle. Pääkirjoituksessaan lehti luonnehti tapahtunutta Jumalan armolliseksi puuttumiseksi Suomen asioihin ja totesi, että sota ei ollut taistelua Venäjän kansaa vastaan vaan siellä vallitsevaa häikäilemätöntä järjestelmää vastaan. Ristiretki-ajatuksen teki lehden mielestä oikeutetuksi se, että Saksa, Suomi, Pohjola ja koko Eurooppa tulivat pelastetuiksi bolševismin uhalta ja kauhujen yö päättyi Venäjän paljon kärsineeltä kansalta.¹⁰

Näin saksalaisten alulle panema ja Suomen lehdistön sotapropagandassaan käyttöönottama ristiretki-ajatus sai kirkonmiesten viljelemänä eräänlaisen uskonnollis-ideologisen sävytyksen, jolle loi oman taustansa Neuvostoliiton ja sen piiriin joutuneiden maiden uskontopoliitiikka. Alkanut sota ei heille ollut vain taistelua kansallisen olemassaolon ja länsimaisen sivistyksen puolustamiseksi vaan ideologista taistelua, "ristiretki" anti-kristillistä bolševismia vastaan, joka oli pyrkinyt hävittämään alistamiensa kansojen keskuudesta kaiken kristillisen Jumala-uskon. Kun useat ristiretki-ajatuksen innokkaimmista viljelijöistä lukeutuivat lisäksi poliittisesti niihin, jotka olivat asennoituneet myönteisesti uuteen Saksaan, jäi ristiretki-idean ja sen käytännöllisen toimeenpanijan, kansallissosialistisen Saksan välillä vallinnut räikeä sisäinen ristiriita vaille huomiota.

Ristiretki-ajatuksen ideologisenä käyttövoimana oli edelleen talvisodan rauhan epäoikeudenmukaisuuden syvä kokeminen. Niin kuin lukuisat kirkonmiehet ja koko kansan valtava enemmistö olivat leimanneet Moskovian rauhan vääryyden ja jumalattomuuden riemuvoitoksi, niin he katsoivat uuden sodan tämän epävanhurskauden sovituksiksi. Vastassa oli vihollinen, joka oli uhannut pyyhkäistä koko Suomen kansan pois maanpäältä, kuten eräs kirjoittajista totesi. Tuhoa uhkaavassa tilanteessa Suomelle oli kuitenkin annettu avuksi suurvalta, jota Jumala käytti välikappaleena hankkiakseen sille oikeutta ylivoimaisen vihollisen sortoa vastaan. Punainen peto, joka oli uhannut Suomen koko olemassaoloa, oli joutunut itse maailman parhaan sotilasmahdin hakattavaksi.¹¹ Kysymys uudessa sodassa oli siten vain lähimenneisyydessä tapahtuneen vääryyden oikaisemisesta,

johon suomalaisilla oli vahvat moraaliset perusteet.

Sodan päämäärien yhteisyys samoin kuin Saksan asemahdin kokeminen Suomen pelastajaksi olivat luonnollisesti vahvistamassa myös Suomen ja Saksan kirkkojen välistä yhteydentunnetta. Tämä tuli ilmi mm. suomalaisten kirkonjohtajien saksalaisille virkaveljilleen esittämissä tervehdyksissä sodan puhkeamisen jälkeen. Välttömästi sodan alettua Heckelille lähettämässään kirjeessä arkkipiispa Kaila totesi ihastuneena sen hetken koitaneen, jolloin vanhurskas Jumala toteutti tuomionsa ja käytti Saksan ja Suomen kansoja välikappaleinaan tehdäkseen tyhjäksi maailman historian suurimman jumalattomuusliikkeen, bolševismin.¹² Suomen kirkon delegaation vierailumatkaan osallistunut tuomiorovasti Ahtola esitti puolestaan Heckelille kiitoksensa paitsi matkan aikana osakseen tulleesta ystävyydestä myös Saksan kansan Suomea kohtaan osoittamasta kiinnostuksesta ja rakkaudesta. Ahtola totesi, että arpa oli sillä hetkellä heitetty ja molemmat kansat seisoivat yhteisessä rintamassa aasialaista bolševismia vastaan, joka vuosikymmenten ajan oli jumalattomuuspropagandallaan rikkonut kansojen yhteyttä ja kaivanut maata kristillisen kulttuurin alta.¹³

Myös äskettäin Saksan-matkaltaan palannut piispa Lehtonen totesi kirjeessään ministeri v. Blücherille, että Suomen kansa tunsi odottavaa riemua pian tapahtuvan bolševismin uhkan väistymisen vuoksi. Lehtonen lausui aina aavistaneensa, että Saksan rintama tulisi lopulta muodostumaan juuri sellaiseksi, kuin se sillä hetkellä oli.¹⁴ Heckelille hetkeä myöhemmin lähettämässään kirjeessä Lehtonen viittasi suureen yhteiseen ristiretkeen ja esitti unelmanaan, että he voisivat vielä kerran tehdä yhdessä matkan itään ja sikäläisiin kirkkoihin.¹⁵

Hetken tilanteen innoittamana kirjoitettuja suomalaisten kirkonjohtajien kirjeitä sävytti lehtikirjoitusten tavoin uskonnollis-ideologisesti motivoitu ristiretki-ajatus. Samalla mainituissa kirjeissä kuvastui sangen voimakkaana se pelko, mitä erityisesti kirkon piirissä oli tunnettu bolševistista Venäjää kohtaan edellisen vuoden aikana. Tilanteen laukeaminen tältä osin synnytti eräänlaisen vapautuneen riemun tunteen, joka peitti alleen kysymyksen siitä, mitä vaikeuksia yhteistyö Kolmannen valtakunnan ja sen kirkon kanssa saattoi tuoda mukanaan.

Toisaalta Saksan-suhteita hoitaneet kirkonmiehet ilmaisivat yksityiskirjeissään ilonsa siitä, että Suomen oli Saksan sotavoimien tuella mahdollisuus saada takaisin vähintään Moskovan ”pakkorauhassa” menettämänsä alueet ja tehdä tyhjäksi lopullisesti maata ja kirkkoa idästä uhannut vaara. Peittelemättömimpänä tämän käsityksen ilmaisi pastori Kunila. Kirjeessään Heckelille Kunila viittasi jo kesällä 1940 Saksassa tapaamansa vanhan Suomen-taistelijan, eversti Ausfeldin sanoihin, että Suomen oli turhaa uhrata liiaksi voimiaan Karjalan siirtolaisten asuttamiseen. Saksa tulisi pitämään huolen siitä, että Suomi saisi Karjalan takaisin. Kunilan mielestä myös piispa Heckel itse oli marraskuussa 1940 tekemänsä Suomen-vierailun yhteydessä lisännyt tätä uskoa Saksan ja Suomen kansojen kohtalonyhteyteen, joka sillä hetkellä oli tosiasia, kun molemmat kansat seisoi-

vat yhteisessä rintamassa bolševismia vastaan.¹⁶ — Kunilan sanoista käy ilmi, miten kysymys Suomen ja Saksan yhteistyöstä oli yksityisellä tasolla ollut ilmassa jo kesällä 1940, kuten edellä on todettu.

Myös Heckel yhti omasta puolestaan suomalaisten ilmaisemaan iloon vanhan aseveljeyden uudistumisesta Suomen ja Saksan välillä. Kunilan välityksellä arkkipiispalle lähettämässään tervehdyksessä Heckel viittasi edellisenä syksynä Turun tuomiokirkossa Suomen kirkkokansalle esittämänsä tervehdykseen, jossa hän oli todennut kolminkertaisten siteiden liittävän Saksan ja Suomen kansoja toisiinsa. Sillä hetkellä tätä yhteyden sidettä oli vahvistamassa yhteinen taistelu bolševismia vastaan. Heckel kertoi myös aavistelevansa, miten suomalaisten sydän tulikaan lyömään, kun siltä riistetyt alueet jälleen vapautettiin ja karkoitettut karjalaiset saivat jälleen palata kotiseudulleen.¹⁷ — Heckel osasi käyttää taitavasti hyväkseen Moskovon rauhan kirvelevää muistoa ja Karjalan palautuksen suomalaisissa herättämiä tunne-elämyksiä.

Kun papisto kokoontui elokuussa 1941 hiippakunnittain synodaalokokouksiin, kysymykset sodan moraalisesta oikeudesta samoin kuin saksalais-suomalaisesta aseveljeydestä joutuivat pohdinnan kohteiksi kokousten ohjelmaan perinteisesti kuuluneissa piispojen ajankohtaisissa katsauksissa. Puolustaessaan alkaneen sodan moraalista oikeutta kirkonjohtajat viittasivat erityisesti siihen vaaraan, minkä bolševistinen Venäjä oli muodostanut paitsi Suomen kansalliselle olemassaololle ennen muuta kristilliselle kirkolle. Kristillisen perinteen hävittäminen Itä-Karjalasta ja Inkeristä kahden vuosikymmenen kuluessa samoin kuin Moskovon rauhassa luovutettujen alueiden kirkkojen, hautausmaiden jne. raiskaaminen puhuivat selvää kieltä siitä vaarasta, mikä Suomen kirkkoa samoin kuin koko eurooppalaista kristikuntaa oli uhannut neuvostojärjestelmän taholta.¹⁸

Edellä mainittua taustaa vasten piispat pitivät myös Suomen yhtymistä bolševismin vastaiseen ristiretkeen eräänlaisena selviönä ja Suomen kansan historiallisena kutsumuksena.¹⁹ Puhuessaan tästä piispa Lehtonen viittasi vanhan saksalaisen kirkonjohtajan, kenraalisuperintendentti Wilhelm Zöllnerin jo vuonna 1936 kristillisille kirkkoille esittämään avoimeen vetoomukseen, jossa tämä oli kehoittanut kaikkia kristittyjä kansoja yhtymään taisteluun Idän hyökkäävää ateismia vastaan, jonka viha kohdistui ensisijaisesti kirkkoihin. Zöllner oli tuolloin todennut, että ellei Saksa kestäisi tässä taistelussa, tulisi varma tuho kohtaamaan sen läntisiä naapureitakin. Lehtosen mielestä se, mitä Zöllner oli tuolloin lausunut, soveltu sanasta sanaan Suomen kansaan, joka talvella 1939–40 oli yksin joutunut käymään taistelua koko länsimaisen kristikunnan pyhimmän perinnön puolesta, mutta joka sillä hetkellä oli saanut liittolaisekseen maailman vahvimman sotilasmahdin.²⁰

Alkaneelle sodalle ja bolševismin vastaiselle taistelulle antamastaan yleisestä hyväksymisestä huolimatta eräissä piispojen puheenvuoroissa kuvastui kuitenkin tietty epäily suomalais-saksalaista yhteistyötä kohtaan. Niinpä Oulun piispa Mannermaa viittasi katsauksessaan Saksan kirkko-

taisteluun, joka puhujan mukaan oli tuolloin ainakin tilapäisesti vaiennut. Todettuaan, että tuomio kävi sillä hetkellä sekä bolševismin että väärän liberalistisen demokratian yli, piispa ilmaisi samalla epäilynsä demokraattisen Suomen asemasta diktatuurin rinnalla. Mitä tästä samoin kuin Saksan kirkon tilanteesta seuraisi, sen saattoi piispan mielestä vain Jumala tietää.²¹ Korostettuaan voimakkaasti bolševismin vastaisen taistelun oikeutta Saksan rinnalla myös Kuopion piispa Eino Sormunen arveli katsauksensa lopussa, että silloista sotaa seuraisi maailmankatsomuksellinen taistelu, jossa kirkon oli edustettava Jumalaan sidottua omantunnon ääntä kaikkia houkuttelevia seireeniään vastaan ja valmistauduttava pitämään kiinni totuudesta, vaikka se merkitsisi marttyyrin osaa. Mahtavan taistelutoverin sankarillisessa maailmankatsomuksessa oli paljon sellaista, joka oli tullut suomalaisille tutuksi ja rakkaaksi vuosisataisessa taistelussa, mutta piispan mielestä suomalaiset olivat saaneet sankarillisen voimansa yksinomaan uskosta siihen Jumalaan, joka ei unohtanut eikä hyljännyt lastaan.²²

Viimeksi mainitut, julkisiin puheenvuoroihin sisältyneet varaukselliset viittaukset olivat merkinä siitä, että suomalaiset kirkonjohtajat halusivat aseveljeyden synnyttämästä innostuksesta huolimatta tehdä eron Saksan ja Suomen sodanpäämäärien ja toimintaperiaatteiden välillä, jopa tunsivat pelkoa uuden Saksan valtiollisia ja ideologisia päämääriä kohtaan.

Samansuuntainen epäily tuli esille myös niissä keskusteluissa, joita prof. Elis Gulin kävi saksalaisten isäntiensä kanssa osallistuessaan elokuussa 1941 Sondershausenin Luther-akatemian luentopäiville ja vieraillessaan samalla matkalla Kirchliches Aussenamtissa Berliinissä. Gerstenmaierin tekemien muistiinpanojen mukaan Gulin otti käytyjen keskustelujen yhteydessä pariinkin otteeseen puheeksi saksalaisten Norjassa ja Tanskassa harjoittaman kulttuuri- ja kirkkopoliitikan sekä tiedusteli, mitä näistä kysymyksistä oli ajateltava ja millaisen selityksen hän saattoi niistä antaa kotimaassaan.²³ Kun Gulin joutui jälleen kuukautta myöhemmin matkustamaan Saksaan, tällä kertaa Gustaf-Adolf-Vereinin kokoukseen Leipzigiin, hän otti jälleen esille keskusteluissaan saksalaisten isäntiensä kanssa Norjan ja Tanskan tilanteen. Tällöin hänen saksalainen isäntänsä, prof. Sommerlath uskoutui hänelle ja kertoi kahdenkeskisessä keskustelussa, että myös kristittyjen Saksassa täytyi toivoa Saksan häviävän sodan, koska kristillinen kirkko joutuisi muussa tapauksessa hävitetyksi maasta.²⁴

Gulinin saksalaiselta virkaveljeltään saamat hälyttävät tiedot samoin kuin eräistä muista lähteistä tulleet vastaavantapaiset valitukset^{24a} olivat omiaan horjuttamaan suomalaisten kirkonmiesten luottamusta aseveljeyteen. Vaikka Gulin ei tietenkään voinut julkisuuteen antamissaan matkakertomuksissa puuttui näihin kysymyksiin²⁵, Norjan ja Tanskan tilanne samoin kuin hänen Saksan kirkon tilaa koskevat tietonsa heittivät epäilyksen varjon aseveljeyden ylle kirkon näkökulmasta. Viittasivathan sekä Saksan miehittämistä naapurimaista kantautuneet että Sommerlathin Saksan kirkkoa koskevat tiedot siihen, että aseveljen voitto ei tulisi johtamaan kirkon kannalta onnelliseen lopputulokseen.

Aseveljeyden ja sensuurin asettamista rajoituksista huolimatta myös kirkolliset lehdet pyrkivät säilyttämään tietyn lojaalisuutensa pohjoismaisia sisarkirkkoja kohtaan. Niinpä Kotimaa julkaisi heinäkuun lopulla pienehkön uutisen Norjan kirkon pappisyhdistyksen jäsenten vangitsemisesta²⁶ ja Församlingsbladet kiinnitti hetkeä myöhemmin huomiota mm. Quislingin hallituksen piispa Berggravia vastaan kohdistamiin toimiin samoin kuin Norjan kirkon yleiseen asemaan uudessa tilanteessa.²⁷

Aseveljeyden mukanaan tuoma läheneminen ja keskinäisen solidaarisuuden kasvu vaikutti kuitenkin sen, että Saksaa ja Saksan kirkkoa koskeva kirjoittelu muuttui yleensä Suomen kirkollisessa lehdistössä sodan alettua entistä kunnioittavammaksi. Sen sijaan kyseiset lehdet kiinnittivät huomiota erinäisiin tapahtumiin, jotka olivat omiaan kirkastamaan aseveljen kuvaa. Niinpä Herättäjä julkaisi heinäkuun alussa varsin näkyvästi uutisen Saksan evankelisen kirkon luottamusneuvoston idän sotaretken alkaessa Hitlerille lähettämästä sähköestä, jossa se vakuutti Saksan evankelisen kirkon nimissä uskollisuuttaan Kolmannen valtakunnan Johtajalle, joka oli hävittänyt bolševismin vaaran ensin kotimaassaan ja kutsunut sillä hetkellä kaikkia Euroopan kansoja taisteluun järjestyksen ja sivistyksen veriviiholliseksi osoittautunutta bolševismia vastaan.²⁸

Mainittu uutinen oli omiaan luomaan kuvan Saksan hallituksen ja sikkalaisen evankelisen kirkon välillä vallitsevasta yhteisymmärryksestä. Suomalaisen lukijakunnan tietoon jäi kuitenkin tulematta, että juuri kyseinen sähkö synnytti varsin voimakasta kritiikkiä Saksan evankelisen kirkon omassa keskuudessa ja mm. Etelä-Saksan luterilaiset maapiispat kielsivät sen lukemisen saarnatuoleista sillä perusteella, että heidän omat seurakuntansa elivät tosiasiallisesti kristinuskonvastaisten voimien puristuksessa.²⁹

Aseveljeyden velvoittamina myös eräät muut kirkolliset lehdet ja niiden kirjoittajat kiinnittivät myönteistä huomiota uuden Saksan positiivisiin ilmiöihin, kuten nuorison kurinalaisuuteen ja uhrivalmiuteen, yleiseen "raittiushenkisyyteen", naisten valmiuteen seurakunnallisen vastuun kantamisessa jne.³⁰ Vertasipa eräs innostunut kirjoittaja uuden Saksan toimintaa kokonaisuudessaan Saksan kansan aikaisempiin profeettallisiin tekoihin ja arveli, että Saksa, joka oli kerran kantanut helmassaan Lutherin, oli jälleen kerran valittu aseeksi toimittamaan Herran tekoja.³¹ Nähtävästi tietoisuus Saksan kirkon asemasta ja muut uuteen Saksaan kohdistuneet epäilyt vaikuttivat sen, että kirkollinen lehdistö halusi kuitenkin yleisesti ottaen pidättyä aseveljen kohtuuttomilta ylistyksiltä.

Aseveljeyden synnyttämästä lähentymisestä huolimatta sodan alkaminen vaikutti toisaalta kirkkojenvälistä ulkonaista yhteydenpitoa rajoittavasti. Mm. talvesta saakka vireillä olleesta suunnitelmasta entistä mieslukuisamman suomalaisen teologiryhmän lähettämiseksi Sondershausenin Luther-akatemian luentopäiville jouduttiin alkaneen sodan vuoksi luopumaan.³² Samoin Paavo Virkkunen, jonka oli ollut määrä tehdä Luther-akatemian luentopäivien yhteydessä laajahko vierailumatka Saksaan, joutui muuttuneiden olosuhteiden vuoksi luopumaan kokonaan suunnitelmas-

taan.³³ Näin ollen prof. Gulin, jonka matkaan on jo edellä viitattu, joutui yksin edustamaan Suomea kesän 1941 luentopäivillä, joiden oli alunperin toivottu muodostuvan jo suurehkon suomalaisen osanottajajoukon vuoksi suomalais-saksalasta kirkollista yhteyttä symbolisoivaksi tapahtumaksi.

Yhtä tuloksetta kuin Sondershausenin matkaa koskevat suunnitelmat jäi myös ennen operaatio Barbarossan alkamista vireille pantu suunnitelma 12-henkisen suomalaisen delegaation vierailumatkasta Wittenbergissä pidettäväksi suunniteltuun Luther-Gesellschaftin kokoukseen syyskuussa 1941. Kirchliches Aussenamtin ”uuden Euroopan” ohjelman mukainen, luterilaisten kirkkojen yhteiskokous, jossa piispa Sormusen oli määrä luennoida suomalaisen Luther-tutkimuksen edustajana, jouduttiin kuitenkin sotatilanteen vuoksi kokonaan peruuttamaan.³⁴

Yhteistoiminnasta huolimatta myös Saksan taholla suomalaisten kirkonmiesten vierailumatkoihin asennoiduttiin jossain määrin varauksellisesti ja pyrittiin mahdollisuuksien mukaan kontrolloimaan heidän luotettavuuttaan. Niinpä Saksan ulkoministeriö vaati mm. edellä mainittuun Luther-Gesellschaftin kokoukseen aikoneen suomalaisen delegaation jäsenistä erikoistietoja omalta lähetystöltään Helsingistä. Kysymys koski ensisijaisesti sitä, voitiinko delegaation jäseniin luottaa siinä mielessä, että he eivät matkalta palattuaan antaisi Saksaa vahingoittavia lausuntoja.³⁵ Nähtävästi saksalaiset pelkäsivät varsinkin kirkkostaistelua koskevien tietojen leviävän kirkollisten vieraiden mukana maan rajojen ulkopuolelle ja asennoituivat heihin tästä syystä epäluuloisesti. Siten kirkkojenvälistä yhteistyötä varjosti kaiken aikaa molemminpuolinen luottamuspulla, joka kuitenkin toistaiseksi peittyi yhteisen aseveljeyden lipun alle.

2. Lännen kirkot suomalais-saksalaisen yhteistyön ongelmiana

Sodan puhkeaminen ja suomalais-saksalainen aseveljeys lisäsi sitä jo aiemmin ilmennyttä ristikkäispainetta, mikä vallitsi toisaalta Suomen kirkon perinteisten läntisten suhteiden sekä toisaalta uuden suomalais-saksalaisen ystävyyden välillä. Joutuihan Suomen kirkko sodan alettua sidotuksi entistä kiinteämmin Saksaan, jota kohtaan läntiset kirkot asennoituivat sangen varauksellisesti.

Tämä uuden tilanteen synnyttämä ristikkäispaine ilmeni mm. lähimmän läntisen naapurin, Ruotsin kirkollisten johtajien asenteessa Suomen sotaan. Vaikka lukuisat ruotsalaiset kirkonmiehet olivat valmiit pitämään Suomen sotaa talvisodan koettelemusten valossa oikeutettuna ja katsoivat Suomen toimivan ikään kuin valittuna aseena koko Pohjolan vapauttamiseksi bolševistisen idän vaarasta³⁶, heidän asenteensa uuteen sotaan ei ollut täysin varaukseton. Samalla kun esim. arkipiispa Eidem lausui todella sydämeästään toivovansa, että alkanut sota päättyisi oikeudenmukaiseen ja pysyvään rauhaan, hän katsoi aiheelliseksi kirjeessään v. Bonsdorffille varoittaa naapureitaan peitetysti sotatilanteen helposti synnyttämästä hybrik-

sestä. Tällainen hybris, joka ei ottanut huomioon sitä, mikä oli Jumalan tahto, johti helposti taisteluun, jonka loppu oli katastrofi.³⁷ Myös kirjeessään Kailalle Eidem viittasi ilmeisen tarkoituksellisesti Norjan kirkollisen tilanteen samanaikaiseen vaikeutumiseen ja katsoi olevan epätietoista, miten esim. piispa Berggravin tulisi käymään.³⁸

Sama myönteinen pidättyvyys, mikä sävytti Eidemin kirjeitä, kuvastui myös piispa Briliothin virkaveljelleen v. Bonsdorffille esittämässä tervehdyksessä. Ilmaistuaan vilpittömän ilonsa siitä, että Suomi oli käymässä valoisampaa tulevaisuutta kohti raskaan sodan tietä, Brilioth lausui toivovansa, ettei tilanne vahingoittaisi niitä siteitä, jotka perinteisesti olivat yhdistäneet Suomen ja Ruotsin kansoja toisiinsa. Niin ikään Brilioth lausui odottavansa sitä päivää, jolloin Pohjolan kirkkojen keskinäinen yhteys saisi jälleen aidosti toteutua.³⁹

Kun mainitut ruotsalaiset kirkonjohtajat ilmaisivat huolestumisensa suomalais-pohjoismaisen kirkollisen yhteistyön säilymisestä, kohdisti Helsingissä toiminut ruotsalainen lähetystöpastori Folke Palmgren puolestaan varsin kärkevää kritiikkiä Suomen uuteen poliittiseen orientoitumiseen. Kirjeessään Eidemille pian sodan puhkeamisen jälkeen Palmgren paheksui erityisesti sitä, että suomalaiset olivat kehittäneet suhteitaan Saksaan Ruotsin lähettilästä ja hallitusta informoimatta. Samalla Palmgren valitti Suomessa ilmeneviä ruotsalaisvastaisia mielialoja ja esitti pahaa aavistelevan epäilynsä, miten Suomi tulisi selviämään irti sodasta, johon se oli liittynyt.^{39a}

Palmgrenin kirje kuvasteli nähtävästi Ruotsin Helsingin lähetystön mielialoja, joka tunsu tulleen syrjäytetyksi suomalais-saksalaista yhteistyötä koskeneiden neuvottelujen osalta. Palmgren katsoi suomalaisten näin omasta aloitteestaan irtautuneen perinteisestä pohjoismaisesta yhteistyöstä.

Kun Ruotsin lehdistö aluksi Suomen sotaan omaksumansa varsin myönteisen asenteen jälkeen kohdisti lisääntyvässä määrin arvostelua varsinkin Suomen sodan päämääriin⁴⁰, sai kriittinen mieliala entistä runsaammin sijaa myös sikäläisen kirkon piirissä. Mm. göteborgilainen hovisaarnaaja Isaac Béen, joka oli talvisodan alusta alkaen toiminut aktiivisesti Suomen avustustyön hyväksi, valitti jo elokuussa 1941 Paavo Virkkuselle, että hänen toimintansa Suomen hyväksi ei sillä kertaa saanut osakseen jakamatonta suosiota. Yhä useammat ruotsalaiset totesivat, että Suomen asia ei enää ollut Ruotsin asia, vaan Suomi kuului yhteen Saksan kanssa. Siksi Béen toivoi suomalaisilta virkaveljiltään pikaista informaatio-apua asiain oikean luonteen selvittämiseksi ruotsalaiselle yleisölle.⁴¹

Béenin vetoamus samoin kuin muut Ruotsin kirkon asenteesta kantautuneet hälyyttävät tiedot pakottivatkin Suomen kirkon ryhtymään aktiivisiin toimiin heikentyneiden suhdanteiden parantamiseksi läntisten kirkkojen piirissä. Tässä tarkoituksessa useat suomalaiset kirkonjohtajat lähettivät Valtion tiedotuslaitoksen välityksellä tai muita teitä ulkomaiselle lehdistölle laatimiaan kirjoituksia, joissa he perustelivat Suomen käymän sodan moraalista ja uskonnollista oikeutta. Suomen käymän sodan yksin-

omaisena päämääränä oli se, että kristillinen usko sekä länsimainen kulttuuri ja yhteiskuntamuoto voisivat säilyä maassa, kuten piispa v. Bondorff Ruotsin lehdistölle tarkoittamassaan artikkelissa selitti.⁴²

Samassa tarkoituksessa matkustivat myös useat suomalaiset kirkonmiehet, kuten tri Virkkunen, prof. Gulin, past. Kunila ja toiminnanjoht. Tunkelo, syyskesällä 1941 Ruotsiin, missä he pitivät esitelmiä mm. Suomen käymän sodan luonteesta, siihen johtaneista tekijöistä, Karjalan uudelleenrakentamisesta jne. Béenin esittämien toivomusten mukaisesti suomalaiset korostivat esitelmissään mm. sitä, miten Suomi kävi sotaa koko Pohjolaa uhanneen vaaran torjumiseksi, ja miten suomalaiset Saksan ja Suomen välisestä aseveljeydestä huolimatta pitivät arvossa suhteita läntiseen naapurimaahansa. Bolševismin Suomea ja koko Pohjolaa väijynyt uhka oli kohdistunut erityisesti kirkkoihin, niin kuin Karjalan kirkkojen vandalisoiminen osoitti.⁴³

Erityisen ansiokkaasti toimi häiriytyneiden suomalais-ruotsalaisten suhteiden palauttamiseksi prof. G. O. Rosenqvist. Kun arkipiispa Kaila ja prof. Rosenqvist promovoitiin lokakuussa 1941 vietetyn ruotsalaisen Raamatun 400-vuotisjuhlan yhteydessä järjestetyssä promootiossa Uppsalan yliopiston kunniatohtoreiksi, käytti Rosenqvist tilaisuutta hyväkseen puuttuakseen julkisesti Suomen ja Ruotsin kirkkojen senhetkisiin suhteisiin. Juhlassa pitämässään puheessa, joka sittemmin julkaistiin myös Kristen Gemenskap -lehdessä, Rosenqvist korosti pohjoismaisen yhteyden merkitystä Suomen kirkolliselle elämälle ja totesi, että Suomen ja Ruotsin kirkkojen välillä olivat olemassa kaikki edellytykset yhteyksien ylläpitämiseksi poliittisten olosuhteiden aiheuttamista ristiriidoista huolimatta. Yhteyksien laiminlyöminen merkitsi sen sijaan paitsi uskottomuutta kirkon olemukselle myös näiden kirkkojen historiallisen yhteenkuuluvuuden ja ajankoh- taisten tehtävien kieltämistä.⁴⁴

Rosenqvistin puhe samoin kuin suomalaisten kirkonjohtajien kirjoitukset ja esitelmämatkat tähtäsivät niiden epäluulojen hälventämiseen, joita toisaalta uuden saksalais-suomalaisen yhteistyön sekä toisaalta perinteisen suomalais-skandinaavisen yhteyden ristikkäispaine aiheutti. Suomen kirkon perinteiset skandinaaviset suhteet olivat joutuneet vastakkain maan uuden ulkopoliittisen suuntauksen ja sitä myötäilevän kirkkopoliittikan kanssa ja vaativat Suomen kirkon taholta erityistoimenpiteitä.

Vieläkin pidättyvämmän kuin eräät ruotsalaiset kirkonjohtajat asen- noitui saksalaisen miehitysvallan puristuksessa eläneen Norjan kirkon johto saksalais-suomalaisen aseveljeyden merkeissä käytyyn sotaan bolševismia vastaan. Pian sodan alettua Nasjonal Samlingin lehti Fritt Folk ja eräät tähän puolueeseen lukeutuneet papit julkaisivat vetoamuksen, jossa he kehottivat Norjan kansaa osallistumaan vapaaehtoisesti siihen ratkaise- vaan loppuselvitykseen, mitä käytiin Norjan ja Suomen kansojen sekä kristillisen uskon ja kulttuurin puolesta bolševismia ja sen edustamaa kan- sainvälistä jumalattomuusliikettä vastaan.⁴⁵

Quislingin hallituksen ja saksalaisten miehittäjien yritys käyttää Suo-

mea eräänlaisena syöttinä mielialojen nostattamiseksi Norjassa idän sotaretken puolesta ei kuitenkaan herättänyt vastakaikua Norjan kirkon johdon taholla. Mm. Norjan piispainkokous, jolle edellä mainittu vetoomus esitettiin allekirjoitettavaksi, torjui sen sillä perusteella, että Neuvostoliiton vastainen taistelu ei kuulunut piispainkokouksen asioihin, eikä piispainkokouksella ollut mitään perusteita ottaa siihen kantaa. Siten Suomen ja Norjan kansojen puolesta ateistista bolševismia vastaan esitetty vetoomus sai allekirjoittajikseen vain 27-päisen Nasjonal Samlingiin lukeutuvan papipisryhmän, jonka vetoomus esitettiin myös Suomen lehdissä.⁴⁶

Vähintään yhtä problemaattiseksi kuin pohjoismaisten sisarkirkkojen pidättyvyys Suomen asiassa muodostui Suomen kirkon kannalta katsottuna Englannin ja Englannin kirkon asenne uudessa kansainvälispoliittisessa konstellaatiossa. Kun Englanti ryhtyi välittömästi Saksan hyökkäyksen tapahduttua neuvottelemaan käytännöllisestä yhteistyöstä Neuvostoliiton kanssa ja pääministeri Winston Churchill julisti jo sodan alkamispäivänä pitämässään radiopuheessa jokaisen Hitlerin rinnalla taistelevan kansan olevan myös Englannin vihollisen⁴⁷, herätti Englannin omaksuma asenne levottomuutta myös Suomen kirkon taholla. Kuuluihan Englanti jos mikään perinteisen käsityksen mukaan sen länsimaisen kristikunnan ja sivistyksen piiriin, jonka puolesta suomalaiset olivat ilmoittaneet taistelevansa. Englannin asenteesta yllättyneenä eräät kirkonmiehet arvelivatkin Englannin joutuneen sillä kertaa bolševistisen Venäjän pettämäksi, niin kuin se oli kerran pettänyt Saksan. Tätä käsitystä tukivat mainittujen kirjoittajien mielestä hetkeä myöhemmin maailmalle levinneet tiedot neuvostohallituksen toimeenpanemista kirkkopoliittisista lievennyksistä, joiden arveltiin tähtäävän nimenomaan Englannin ja Yhdysvaltojen luotamuksen saavuttamiseen.⁴⁸

Englannin poliittisen asenteen pelästyttämänä eräät johtavat suomalaiset kirkonmiehet kääntyivät jo heinäkuun alkupuolella piispa Lehtosen puoleen ja esittivät hänelle pyynnön, että hän kääntyisi tuntemiensa englantilaisten kirkonjohtajien puoleen ja selostaisi heille Suomen ja sen kirkon asemaa taistelussa neuvostohallituksen pyrkimyksiä vastaan. Piispa ilmoittikin suostuvansa pyyntöön ja lupasi kääntyä asiassa Yorkin arkkipiispa William Templen puoleen ja selostaa hänelle sekä Suomen kansainvälispoliittista asemaa että neuvostohallituksen toimenpiteiden tarkoituksia.⁴⁹

Ennen kuin suomalaiset ehtivät toteuttaa edellä mainitun hyväuskoisuutta osoittavan suunnitelmansa, he joutuivat täysin päinvastaisen uutisen yllättämäksi. Heinäkuun puolivälin jälkeen Lontoosta kantautuneiden tietojen mukaan Canterburyn arkkipiispa Cosmo Lang oli hiippakuntalehdessään puuttunut suomalaisia askarruttaneeseen Englannin ja Neuvostoliiton suhteisiin ja ilmaissut asennoituvansa mainittujen valtioiden yhteistoimintaan myönteisesti. Arkkipiispan mukaan englantilaisten oli toivottava urheille neuvosto-armeijoille menestystä taistelussa Hitlerin Saksa vastaan ja oltava valmiit antamaan niille kaikkea mahdollista apua.

Englannin liittoutumista bolševistisen Venäjän kanssa voitiin pitää outona, koska Englanti taisteli kristillisen sivistyksen puolesta. Arkkipiispan mielestä tässä ei kuitenkaan tarvinnut olla mitään epäilyttävää, koska oleellista silloisessa taistelussa oli Saksan taholta tuleva vaara. Englantilaisten tavoin myös venäläiset taistelivat vapautensa ja kansallisen riippumattomuutensa puolesta natsivaltaa vastaan, joka teki jokaisen siedettävän hallitusmuodon mahdottomaksi.⁵⁰

Canterburyn arkkipiispan kirjoitus, jossa hän asettui maansa virallisen ulkopoliittikan mukaisesti puolustamaan yhteistyötä Neuvostoliiton kanssa, merkitsi kylmää suihkua hänen suomalaisille virkaveljilleen, jotka olivat odottaneet saavansa asialleen ymmärtämystä nimenomaan Englannin kirkon taholta. Suomalaisten kannalta katkerinta oli kuitenkin se, että Englannin kirkon arvostettu johtaja omaksui kirjoituksessaan kansallissosialistiseen Saksaan samansuuntaisen ristiretki-asenteen kuin hänen suomalaiset virkaveljensä bolševistiseen Venäjään. Käsitysten ristiriita oli näin ollen täydellinen.

Canterburyn arkkipiispan kirjoitus herättikin Suomen kirkon piirissä ennennäkemättömän kiivaan reaktion. Jo välittömästi kirjoituksen julkutulon jälkeen eräät suomalaiset kirkonmiehet kiiruhtivat kommentoimaan arkkipiispan lausuntoa ja katsoivat hänen tehneen kirkostaan Englannin poliittisten päämäärien välikappaleen niiden arkojen omientuntojen vakuuttamiseksi, jotka eivät voineet ymmärtää Englannin liittoutumista kristinuskon vannoutuneen vihollisen, Neuvostoliiton kanssa. Lankeemuksen syynä kirjoittajat pitivät lähinnä suurpolitiikan aiheuttaman ”profetaallisen katseen” himmenemistä.⁵¹

Canterburyn arkkipiispan kirjoituksen aiheuttama pettymys ei rajoittunut vain lehdistöpolemiikkiin. Lähes samanaikaisesti kun Suomen hallitus katkaisi Saksan painostuksesta diplomaattiset suhteensa Englantiin⁵², arkkipiispa Kaila julkaisi englantilaisen virkaveljensä kirjoituksen johdosta virallisuonteisen lausunnon, jossa hän kääntyi varsin jyrkkäsanaisesti Canterburyn arkkipiispan käsityksiä vastaan. Lausuntonsa aluksi Kaila viittasi siihen ristiriitaan, mikä vallitsi toisaalta Canterburyn arkkipiispan talvisodan aikana Suomen puolesta esittämän esirukouskehoituksen ja hänen uuden kannanottonsa välillä, jossa hän toivotti Venäjän kansalle ja urheille venäläisille joukoille menestystä. Kailan mielestä Suomen asema oli perimmältään sama kuin talvisodan aikakin. Ero oli vain siinä, että se taisteli tällä kertaa paremmin aseina ja myös paremmin toivein. Suomen kansa tiesi, että sitä uhkasi Neuvostoliiton taholta vaara, joka koski sen sielua. Vähäisistä uskontopoliittisista myönnytyksistä huolimatta neuvostojärjestelmä perustui jumalankielteisyyteen ja vainosi niitä, jotka tunnustivat uskonsa Jumalaan. Näin ollen suomalaiset tiesivät, etteivät he taistelleet vain vapautensa vaan myös uskonsa puolesta. Kailan mielestä jo bolševismin periaatteellisen kristinuskonvastaisuuden olisi luullut tekevän mahdottomaksi sellaisen lausunnon, minkä Englannin kirkon priimas oli antanut. Mitä yhteistä saattoi olla Kristuksen ja Belialin välillä? Kun

bolševistisen hallitusvallan hirmuteot Baltiassa ja muualla tulivat julki-suuteen, joutui Canterburyn arkkipiispan myönteinen lausunto yhteistyöstä neuvostohallituksen kanssa kaameaan valaistukseen.⁵⁵

Kailan lausuntoa ohjasivat arvattavasti yhtäältä poliittiset tarkoituksenmukaisuussyyt, jotka vaativat tässä tilanteessa asettumaan päättävästi vihollisen liittolaiseksi asettunutta Englantia ja sen arkkipiispaa vastaan. Nähtävästi Kailan lausunnossa kuvastui kuitenkin samalla suomalaisen kirkonjohtajan aito katkeruus kansainvälisesti tunnetun ja tunnustetun Canterburyn arkkipiispan lausunnon johdosta, jossa suomalaisten kirkonmiesten viljelemä ristiretki-ajatus oli tavallaan asetettu kyseenalaiseksi ja sovellettu vastaavaa näkemystä Suomen senhetkiseen aseveljeen, Saksaan. Käsittiväthän suomalaiset taistelevansa todella saman oikean asian puolesta, minkä oikeuden myös Canterburyn arkkipiispa oli talvisodan aikana tunnustanut. Neuvostohallituksen harjoittama uskonnonvastainen politiikka oli taas suomalaisten näkökulmasta siinä määrin selviö, että sen ei pitänyt jättää kenellekään epäilyksen sijaa. Näin ollen Englannin kirkon priimaksen suosittelema liitto bolševistisen diktatuurin kanssa saattoi Kailan mielestä olla vain luonnoton.

Suomalaisten ärtymyksen aitous kuvastui myös siinä lukuisten lehtikirjoitusten ja erilaisten paheksumislausuntojen sarjassa, jonka arkkipiispan virallisuonteinen vastine pani alulle ja joka jatkui käytännöllisesti katsoen vuoden 1941 loppuun saakka. Siitä huolimatta, että sensuuri antoi heinäkuun lopulla kehotuksen välttää Englantia koskevia hyökkääviä kirjoituksia⁵⁶, lukuisat kirkolliset kirjoittajat suuntasivat Kailan lausuntoa seuraten katkeruuden sävyttämän kritiikkinsä Canterburyn arkkipiispaa vastaan. He katsoivat poliittisten päämäärien muodostuneen Englannin kirkolle uskonnollisia ja eettisiä näkökohtia tärkeämmiksi. Suuret kristilliset periaatteet ja ikuinen totuus oli uhrattu itsekkäiden pyyteiden ja valtiolisten laskelmien hyväksi. Tätä näkemystä oli kirjoittajien mielestä omiaan tukemaan Englannista kantautuneet uudet tiedot, joiden mukaan Canterburyn arkkipiispan kannanotto oli saanut Englannin kirkossa yleistä hyväksymistä. Näin ollen koko Englannin kirkon voitiin katsoa langenneen yhä syvemmälle ja kaivaneen menettelyllään hautaa ei vain itselleen vaan koko kristikunnalle.⁵⁷

Vaikka eräät kirjoittajat rohenivat vielä tässä vaiheessa suositella pidättyvyyttä Englannin kirkon tuomitsemisessa sen todellisen kannan selvittämiseksi⁵⁸, jopa peitetysti varoittaa omaa kirkkoaan luisumasta vastaavantapaisiin korostuksiin⁵⁹, asenne Englannin kirkkoon ja sen priimakseen muodostui kauttaaltaan tuomitsevaksi. Kuvaavana voidaan pitää esittelijäsihteeri K. K. Aron elokuussa 1941 piispa Lehtoselle esittämää ihmettelyä. Viitattuaan siihen, miten hän näki silloisen sodan kahden maailmankatsomuksen välisenä kamppailuna, Aro totesi, ettei hän voinut käsittää, miten Englanti ja sen mukana koko anglosaksinen maailma, jonka oli katsottu ainakin suurin piirtein kannattavan kristillistä maailmankatsomusta, oli voinut tehdä liiton jumalattomuutta ja aasialaista raakuutta

edustavan valtakunnan kanssa. Vielä käsittämättömämpää oli, että maan virallinen kirkko tai ainakin sen korkein esimies oli asettunut puolustamaan tällaista liittoa ja kehottanut maansa kirkkokansaa rukouksillaan tukemaan bolševikkien taistelua Saksaa ja samalla myös Suomea vastaan, jonka puolesta hän oli kuitenkin vielä puolitoista vuotta aiemmin kehottanut rukoilemaan. Aro totesi edelleen, että hän ei ollut henkilökohtaisesti koskaan ihaillut Englantia. Hän ei kuitenkaan olisi voinut uskoa, että Englanti ja sen kirkko vajoaisi niin syvälle, että tekisi liiton Neuvosto-Venäjän kanssa aikana, jolloin koko Eurooppa seurasi myötätuntoisesti Saksan ja sen liittolaisten taistelua koko eurooppalaisen kulttuurin perivihollista vastaan.⁶⁰

Aron kirje oli osoituksena siitä aidosta ristiriidan tunteesta, minkä Englannin liittoutuminen Suomen vihollisen, Neuvostoliiton kanssa oli aiheuttanut. Tämä ristiriita koettiin kaikkein voimakkaimpana nimenomaan ideologisella tasolla. Asettuessaan avoimesti puolustamaan Englannin ja Neuvostoliiton yhteistyötä Canterburyn arkkipiispa oli saattanut kyseenalaiseksi sen ristiretkiajatuksen, jolle varsinkin suomalaisten kirkonmiesten sodan oikeutta koskeva puolustelu rakentui. Samalla Englannin kirkon priimaksen lausunto kohdistui myös niitä ideologisia perusteita vastaan, joihin varsinkin kirkonmiehet olivat katsoneet suomalais-saksalaisen yhteistyön perustuvan.

Samasta syystä kuin Aro ilmaisivat myös useat piispat elokuussa pidetyissä synodaalikokouksissa pettymyksensä Englannin kirkon omaksuman asenteen vuoksi. Tampereen synodaalikokouksessa Lehtonen arvosteli sangen kärkevästi englantilaisen virkaveljensä kannanottoja ja totesi anglosaksisen maailman kulkevan siinä määrin sotapsykoosin vallassa, etteivät sikäläiset kirkonjohtajatkaan nähneet sitä vaaraa, mikä sisältyi liittoon Neuvosto-Venäjän kanssa.⁶¹ Piispa Sormunen piti puolestaan surullisena ajanmerkkinä sitä, että erään kristityn maan arkkipiispa kehotti jatkuvasti rukoilemaan voittoa sen saman Venäjän aseille, joka oli häväissyt tuhansia kirkkoja sekä surmannut tuhansia piispoja, pappeja ja munkkeja heidän uskonsa tähden.⁶² Porvoon hiippakunnan pappeinkokous päätti taas piispansa esittämiin käsityksiin yhtyen esittää julkilausuman, jossa se ilmaisi epäilynsä, vastasiko Canterburyn arkkipiispan kannanotto todella Englannin kirkon yleistä mielipidettä.⁶³

Samalla kun suomalaiset kirkonmiehet tuomitsivat Canterburyn arkkipiispan käsitykset kotimaassaan kristillistä oikeudentunnetta loukkaavina, he pyrkivät vetoamaan asiassa myös toisten kirkkojen, erityisesti Ruotsin kirkon kantaan. Tässä tarkoituksessa he toimittivat Kailan virallislousteisen vastineen lisäksi myös Porvoon hiippakunnan papiston kokouksessaan antaman julkilausuman sekä piispa v. Bonsdorffin tätä täydentävän artikkelin Valtion tiedotuslaitoksen välityksellä Ruotsin lehdistölle. Arkkipiispa Kailan vastineeseen ja oman hiippakuntansa pappeinkokouksen julkilausumaan viitaten v. Bonsdorff korosti mainitussa artikkelissaan, että Canterburyn arkkipiispan Englannin politiikkaa myötäilevistä lausunnoista

huolimatta anglikaanisen kirkon piirissä oli epäilemättä runsaasti niitä, jotka poliittisista päämääristä piittaamatta katsoivat ateistisiin periaatteisiin nojaavan Neuvostovaltion olevan kypsän tuomiolle.⁶⁶

Nähtävästi samassa tarkoituksessa Kaila kääntyi myös henkilökohtaisesti arkkipiispa Eidemin puoleen ja valitti, että Englannin kirkon priimaksen lausunto oli tehnyt painostavan vaikutuksen Suomen kirkkoon. Ihmetellen Kaila kysyi, oliko kristinuskon vaikutus Englannissa käynyt niin merkitykselliseksi, että se voitiin selittää epäoleelliseksi, kun oli kysymys poliittisesta liitosta niiden kanssa, jotka pröystäilivät jumalattomuudellaan.⁶⁷

Suomalaisten erityisesti Ruotsin kirkkoon kohdistamat vetoomukset herättivätkin vastakaikua varsinkin eräissä suomalaisystävällisimmin asennoituneissa piireissä. Niinpä Isaac Béen paheksui yksityiskirjeessään Virkuselle Canterburyn arkkipiispan esittämiä käsityksiä ja ilmaisi pelkonsa sen johdosta, että ne vahingoittaisivat edelleen Suomen asiaa Ruotsissa.⁶⁸ Prof. Ragnar Bring ilmaisi puolestaan myötätuntonsa Kailan ja Bonsdorffin lausuntoja kohtaan ja katsoi, että Canterburyn arkkipiispa oli poikennut kaikista ekumeenisista ja kristillisistä ihanteista. Bring ihmetteli, mitä Englannin arkkipiispan nationalistisen egoismin karkea käyttäminen tulisi vaikuttamaan koko ekumeeniseen liikkeeseen.⁶⁹ Reaktiona Englannin kirkon arkkipiispan lausuntoja vastaan myös Göteborgin ja Bohusläänin eteläisen rovastikunnan papisto lähetti elokuun lopulla rovasti Rhedinin johdolla Suomen kirkkokansalle tervehdyssähkeen, jossa se ilmoitti haluavansa rukouksin ja uhrein tukea Suomen kirkkoa taistelussa jumalattomuutta vastaan vapauden ja luterilaisen uskon puolesta.⁷⁰

Viimeksi mainitussa myötätunnonosoituksessa kiintyy huomio siihen, että sen ensimmäisenä allekirjoittajana oli saksalaismyönteisistä asenteistaan tunnetuksi tullut Göteborg Stifts-Tidningin päätoimittaja Ivar Rhedin.⁷¹ Siten Suomen kirkolle lähetetty sähke sisälsi ilmeisesti samalla myötätunnonosoituksen suomalais-saksalaisen aseveljeyden ja taistelun puolesta yleensä Englantia ja Englannin kirkkoa vastaan.

Myös arkkipiispa Eidem valitti vastauskirjeessään Kailalle Englannin liittoutumista bolševistisen Venäjän kanssa ja kertoi erityisesti Canterburyn arkkipiispan ja muiden sikeläisten kirkonmiesten lausuntojen aiheuttaneen monille surua ja huolta. Tasapainottaakseen tilannetta Eidem totesi kuitenkin toisaalta, että sekä aikaisempi Saksan että senhetkinen Englannin aseveljeyys Neuvostoliiton kanssa olivat heidän mielestään samalla tavoin tuomittavia. Niin ikään Eidem viittasi samassa yhteydessä Norjan kirkon vaikeaan asemaan saksalaisten miehittäjien puristuksessa.⁷²

Vaikka Eidem oli valmis jakamaan osittain suomalaisen virkaveljensä närkästyksen Englannin arkkipiispan lausuntojen vuoksi, hän viittauksellaan Saksan aikaisempiin ja samanhetkisiin toimintatapoihin halusi samalla selvästi jäähdyttää suomalaisten ylikuumentuneita tunteita sekä vihjata peitetysti myös suomalais-saksalaisen yhteistyön kyseenalaisiin piirteisiin. Olivathan ruotsalaiset kirkonjohtajat itsekkin asennoituneet Suo-

men sotaan Saksan rinnalla jossainmäärin pidättyvästi, kuten edellä olemme nähneet.

Jos Ruotsin kirkon ylimmän johdon asenne suomalaisten vetoomuksiin oli empivän pidättyvä, sitäkin suopeamman vastaanoton Kailan jyrkkä vastine ja muut suomalaisten reaktiot saivat Kirchliches Aussenamtin taholta. Kun Kunila ja Sentzke toimittivat Heckelille välittömästi saksankielisen käännöksen Kailan esittämästä kannanotosta⁷³, pyrki Kirchliches Aussenamt saattamaan vihollismaan, Englannin arkkipiispaan kohdistuneen arvostelun mahdollisimman tehokkaasti julkisuuteen. Kohdistuihan Kailan vastalause lisäksi Canterburyn arkkipiispaan, jonka kanssa Heckel oli joutunut varsin kärkevään polemiikkiin vastaavantapaisen lausunnon vuoksi jo Tšekkoslovakian kriisin jälkeisessä tilanteessa keväällä 1939.⁷⁴ Niinpä Kailan vastine julkaistiin Kirchliches Aussenamtin välittämänä paitsi Saksan myös sen eräiden itäisten liittolaismaiden lehdissä.⁷⁵

Saatuaan Sentzken ja Saksan ulkomaisen lehdistöpalvelun välityksellä yksityiskohtaisempia tietoja Canterburyn arkkipiispan kannanoton herättämistä reaktioista Suomessa ja Ruotsissa⁷⁶, Heckel kääntyi myös henkilökohtaisesti suomalaisten kirkonjohtajien puoleen ja ilmaisi tyytyväisyytensä vastalauseiden johdosta. Kirjeessään Lehtoselle Heckel viittasi edellä mainittuun Tšekkoslovakian kriisin jälkeen Canterburyn arkkipiispan kanssa käymäänsä kiistaan ja huomautti, miten hän oli tuolloin joutunut kiivaan arvostelun kohteeksi Englantia myötäilevien valtioiden lehdistössä. Se, mitä Canterburyn arkkipiispa oli tällä kertaa sanonut, oli Heckelin mielestä tosiasiallisesti täysin samaa evankeliumin ja politiikan väärää sekoittamista kuin silloinkin. Silloin muut kirkot olivat kuitenkin pidättyneet kaikesta kritiikistä Englannin kirkon priimaksen evankeliumin väärinkäyttöä vastaan. Heckelin mielestä Canterburyn arkkipiispan kannanotot olivat osoituksena paitsi korkeasta englantilaisesta kirkkopoliitikasta ja taktikasta myös siitä täydellisestä riippuvuussuhteesta, missä sikäläinen kirkko oli suhteessaan valtioon. Tämän vuoksi oli ollut ilahduttavaa kuulla, että ei vain Suomen kirkko vaan myös eräät Ruotsin kirkolliset piirit olivat nousseet sitä vastustamaan.⁷⁷

Heckelin sanoissa kuvastui paitsi aikaisempien ristiriitojen jälkeensä jättämä kauna Canterburyn arkkipiispaa kohtaan myös tyytyväisyys sen johdosta, että Englannin kirkonjohtaja oli tällä kertaa joutunut myös toisten kirkkojen kritiikin kohteeksi. Olihan Suomen arkkipiispan esittämällä vastalauseella yleiskirkollista kenttää ajatellen kokonaan toinen merkitys kuin Englannin vihollismaana tunnetun Saksan taholta esitetyillä vastaavantapaisilla mielipiteenilmaisuilla. Näin ollen Suomen kirkon arkkipiispan julkinen vastalause tarjosi Saksan kirkolle tervetulleen propaganda-aseen taistelussa Englannin kirkkoa vastaan. Niin kuin kansallissosialistinen Saksa saattoi käyttää ainoaa demokraattista aseveljeään Suomea eräänlaisena poliittisena näyteikkunana länteen, niin tarjosi myös lännessä good-willää nauttinut Suomen kirkko erinomaisen sivustatuen Kirchliches Aussenamtin käymässä propagandasodassa. Niin kuin Hecke-

lin kirjeestä käy ilmi, hän toivoi Suomen kirkon asenteiden vaikuttavan myös Ruotsin kirkkoon, josta oli muodostunut Heckelin yhteistoimintapyrkimysten kompastuskivi.

Nähtävästi myös englantilaiset kirkonjohtajat tajusivat varsin pian Saksan käyttävän Suomen kirkon reaktioita omien tarkoituksperiensä ajamiseen ja kiiruhtivat jo tästäkin syystä osoittamaan sovinnoneleitä narkästyneille suomalaisille. Niinpä Englannin tiedotusministeriö julkaisi elokuun lopulla tiedotuslehtisessään vastineen Kailan kirjoituksen johdosta. Vastineessa todettiin, että vaikka Englannin kirkko tiesi Suomen kirkon elävän saksalaisten propagandan vaikutuksen alaisena, sen piirissä ei ollut esiintynyt juuri nimeksikään Suomen kirkkoon kohdistunutta kritiikkiä. Englannin kirkon taholla ymmärrettiin Suomen erikoisasema ja toivottiin, että yhteydet Suomen ja Englannin kirkkojen kesken voisivat palata normaaleiksi. Samoin Englannin kirkon taholta suositeltu yhteistyö Neuvostoliiton kanssa ei merkinnyt sitä, että se olisi halunnut hyväksyä neuvostohallituksen harjoittaman uskontopolitiikan. Se toivoi yhteistyön johtavan uskonnonvapauden laajenemiseen Neuvostoliitossa sodan jälkeen. Sen sijaan Englannin kirkko piti selvänä, että se tulisi kieltäytymään kaikesta yhteistyöstä Hitlerin Saksan kanssa.⁷⁸

Englannin tiedotusministeriön julkaisema vastine oli selvä kädenojennus Suomen kirkolle, jonka tarkoituksena oli osoittaa, että Englannin kirkonjohtajien lausunnot eivät koskeneet Suomea. Englannin ja Englannin kirkon silmissä Suomi oli edelleen poikkeusasemassa, vaikka se ei voinut omalta osaltaan hyväksyä mitään yhteistyötä Hitlerin Saksan kanssa. Samoin yhteistyö Englannin ja Neuvostoliiton kesken ei merkinnyt bolševistisen järjestelmän ja uskontopolitiikan hyväksymistä vaan ensisijaisesti yhteistoimintaa taistelussa kansallissosialistista Saksaa vastaan.

Vaikka kirkolliset päälehdet julkaisivat Ruotsin lehtien välityksellä suomalaisten tietoon tulleen Englannin vastineen, suomalaiset kirkonmiehet eivät yleispoliittisen tilanteen ja senhetkisten ideologisten tulevaisuudennäkyjen ylikuumentamina voineet tai halunneet kiinnittää siihen erityisempää huomiota. Vastaukseen sisältyneet myönteiset viiheet Suomen kirkolle peittyivät lisäksi pian tämän jälkeen Englannista kantautuneisiin uusiin viesteihin, jotka suomalaisten mielestä vahvistivat aiemmin saatua kuvaa. Kun Canterburyn arkkipiispa piti 7.9.1941 maailmansodan alkamisen kolmivuotispäivän merkeissä radiopuheen, jossa hän kehotti englantilaisia muistamaan rukouksissaan paitsi miehitettyjä maita Puolaa, Kreikkaa ja Jugoslaviaa myös vaikeissa koettelemuksissa kamppailevaa Venäjän armeijaa ja kansaa, jotka kärsivät häikäilemättömän viholaisen raakalaisuudesta⁷⁹, antoi tämä päinvastoin ylykettä yhä katkerampiin syytöksiin Englannin kirkkoa vastaan. Lukuisissa Canterburyn arkkipiispan puhetta kommentoivissa kirjoituksissaan suomalaiset kirkonmiehet saivat aiheen puhua Englannin kirkon ”synkästä tahrasta”, ”romahduksesta” ja ”alennustilasta”, jonka syynä oli se, että Englannin kirkko oli uhrannut kristilliset periaatteet itsekkäiden pyyteiden ja valtiollisten

laskelmien alttarille. Olipa eräs moraalisesti närkästyneistä kirjoittajista valmis pitämään Canterburyn arkkipiispan esirukouskehotusta Neuvostoliiton puolesta jumalanpilkkana ja vertaamaan Englannin kirkkoa Ilmes-tyskirjan petoon, joka oli juopunut pyhien verestä.⁸⁰

Hakiessaan syitä Englannin kirkon ”lankeemukseen” useat arvovaltai-set suomalaiset kirkonmiehet katsoivat sen löytyvän Englannin kirkon yleisestä asennoitumisesta maailmansotaa edeltäneenä aikana. Syytös koh-distui erityisesti Englannin kirkon johtamaan ekumeeniseen liikkeeseen, joka useiden kirjoittajien mielestä oli piilopoliittisissa ja laskelmoivissa pyrkimyksissään toisaalta vähätelty Neuvostovenäjän taholta kristinuskoa uhkaavaa vaaraa sekä toisaalta pyrkinyt kansainliiton hengessä sulkemaan uuden Saksan ja sen kirkon toimintansa ulkopuolelle. Näin ekumeniasta oli joko tarkoituksellisesti tai tahattomasti muodostunut anglosaksisen maailman asia ja sen poliittisten pyrkimysten peitetty väline. Vaativatpa eräät kirjoittajat samalla myös Ruotsin kirkon ekumeenisista harrastuk-sistaan tunnettuja johtajia tilille siitä, että he olivat siihen saakka kuitan-neet Canterburyn arkkipiispan ateistista Neuvostovaltiota puolustavat mielipiteet ”varovaisella vaitiololla”.⁸¹

Suomalaisten Englannin kirkkoon ja ekumeeniseen liikkeeseen kohdis-tama kritiikki, joka vastasi täsmälleen saksalaisten jo 30-luvulla ekumee-nisesta liikkeestä esittämää arvostelua⁸², herätti luonnollisesti tyytyväi-syyttä Kirchliches Aussenamtin taholla. Heckel, joka oli kaiken aikaa nähnyt Suomen ja Englannin kirkkojen välisten suhteiden kärjistymisen Saksan kannalta tarkoituksenmukaiseksi, pyrki omasta puolestaan lisää-mään vettä suomalaisten myllyyn. Eräissä yksityiskirjeissään Heckel lei-masi suomalaisiin yhtyen Canterburyn arkkipiispan viimeisimmät lausun-not ennenkuulumattomiksi ja arveli, että Englannin arkkipiispa oli kadot-tanut kaiken arvostelukykyänsä. Samalla Heckel ilmaisi salaisen toiveensa, että Ruotsin kirkon olisi Canterburyn arkkipiispan lausuntojen vuoksi pakko pian luopua pidättyvästä asenteestaan. Muussa tapauksessa sekin menettäisi kaiken uskottavuutensa.⁸³

Osoitukseksi suomalaisten esittämän kritiikin saamasta positiivisesta vastaanotosta Heckel välitti mm. Kroatian saksalaisen piispa Popp’in Kai-lalle osoittaman kirjeen, jossa tämä ilmoitti yhtyvänsä radion ja lehdis-tön välityksellä tunnetuksi tulleeseen Kailan kirjoitukseen Canterburyn arkkipiispaa vastaan. Kirjeessään Popp totesi Kailan lausunnon vastan-neen myös kroatialaisten sydämen salatuimpia ajatuksia. Canterburyn arkkipiispan asenne ajankohtaiseen konfliktiin oli sen sijaan piispan mie-lestä kristillisten arvojen pilkkua ja osoitti, miten englantilaiset käyttivät kristillistä sanomaa epäilyttävällä tavalla Englannin poliittisten intressien palvelukseen.⁸⁴

Heckelin toiveet Canterburyn arkkipiispan ja Suomen kirkon välisen ristiriidan vaikutuksesta Ruotsin kirkkoon eivät jääneet täysin perusteet-tomiksi. Tästä oli osoituksena mm. se, että prof. Ragnar Bring arvosteli eräässä Sigtunassa syyskuun lopulla 1941 pidetyssä ekumeenisessa veljes-

kokouksessa voimakkaasti Canterburyn arkkipiispan lausuntoja ja vaati Ruotsin ekumeenista neuvostoa irtisanoutumaan niistä julkisesti. Tämä oli Bringin mielestä välttämätöntä, koska Canterburyn arkkipiispalla oli sangen keskeinen asema ekumeenisessa liikkeessä. Niin ikään Bring julkaisi vuoden lopulla *Kyrkor under korset* -lehdessä Suomen sotaa ja sen moraalista oikeutta puolustavan kirjoituksen, joka oli syntynyt selvästi mainittujen vaikutteiden pohjalta.⁸⁵ Myös Eidem, jolle Bringin vaatimus esitettiin, piti Canterburyn arkkipiispan kannanottoja epäonnistuneina ja arveli, ettei hän voinut täysin hiljaisuudessa sivuuttaa tällaista. Lieventävänä asianhaarana Eidem piti kuitenkin sitä, että Englannin kirkon priimaksen lausunnot olivat tulleet yleisön tietoon hieman kärjistetyssä muodossa, mikä ei täysin vastannut arkkipiispan lausuntojen sisältöä.⁸⁶

Toteuttiko Eidem jossakin muodossa uhkauksensa, ei ole tiedossa. Ruotsin ekumeeninen neuvosto ei tietävästi kuitenkaan katsonut aiheelliseksi ryhtyä ottamaan julkisesti kantaa sen kannalta sangen komplisoituun asiaan. Sen sijaan Canterburyn arkkipiispan uusi kannanotto antoi suomalaisille aiheen jatkuvaan kirjoitteluun, joka suuntautui osaksi Valtion tiedotuslaitoksen välityksellä ulkomaille.⁸⁷ Kun Englanti sitten itsenäisyyspäivänä 6. 12. 1941 julisti Suomelle sodan, pitivät eräät kirkolliset kirjoittajat tätä vain johdonmukaisena seurauksena Englannin ja sen kirkon jo aiemmin omaksumasta epäilyttävästä suuntauksesta.⁸⁸

Suomalaisten kirkonmiesten osoittama pysyvä ärtymys Canterburyn arkkipiispan ja Englannin kirkon omaksuman asenteen vuoksi johtui tietenkin osittain sotatilanteesta ja siihen liittyneestä halusta todistella länsivaltojen ja Neuvostoliiton yhteistyö luonnottomaksi. Suomen ja Englannin poliittisten suhteiden rikkoutumistapaan verrattuna, joka muistutti konfliktitilanteen asemesta ”sivistynyttä välirikkoa”⁸⁹, kirkkojenvälinen ristiriita muodostui Suomen puolelta yllättävän kärkeväksi. Niin kuin jo edellä on viitattu, reaktioiden voimakkuuteen vaikutti nähtävästi suomalaisten kirkonmiesten käsitys käymästään sodasta ideologisena sotana uskonnon ja länsimaisen sivistyksen puolesta ateistista bolševismia vastaan, josta syystä he kokivat Englannin kirkonjohtajan kannanotot opportunistisiksi ja omia periaatteellisia lähtökohtiaan syvästi loukkaaviksi.

Vaikka Englannin kirkon asenne synnytti epäilemättä varsinkin vanhastaan länsiystävällisesti asennoituneissa piireissä tiettyä ristikkäispainetta, se lisäsi selvästi toisaalta suomalaisten yhteydentunnetta Saksaan ja Saksan kirkkoon. Canterburyn arkkipiispan lausuntojen valossa monet arvatavasti kokivat samalta taholta Saksaan ja Saksan kirkkoon aiemmin kohdistetun arvostelun olleen liioittelevaa, niin kuin Heckel yritti kiistan aikana suomalaisille omasta puolestaan todistaa. Niin ikään ne poliittis-ideologisesti Saksaan suuntautuneet kirkonmiehet, jotka olivat vanhastaan tunteneet epäluuloa ja vastenmielisyyttä Englantia kohtaan, saivat Englannin kirkon priimaksen kannanotoista tervetulleen todisteen sekä antidemokraattisille että antiekumeenisille käsityksilleen. Englannista ja Eng-

lanin kirkosta oli näin muodostunut Suomen ja Saksan kirkkojen yhteinen "vihollinen".

3. Karjala yhteisen kiinnostuksen kohteena

Niin kuin edellä on jo viitattu, käsittivät suomalaiset alkaneen sodan erääksi keskeiseksi päämääräksi Moskovan rauhassa menetetyn Karjalan takaisin saamisen, jota menetystä lukuisat suomalaiset olivat pitäneet epäoikeudenmukaisena ja oikeudentunnetta syvästi loukkaavana. Kysymys ei näin ollen ollut suomalaisten mielestä valloitus sodasta vaan toista vuotta aiemmin tapahtuneen vääryyden oikaisemisesta. Monien talvisodan päättyessä ilmaisema tunteenomainen usko siihen, että kyseinen rauhansopimus ei voinut olla siihen sisältyvän historiallisen vääryyden vuoksi kestävä, näytti näin olevan toteutumassa.

Saksan asemahdin tuki ja usko Suomen omaan menestykselliseen sodankäyntiin Saksan rinnalla nostattivat samalla monien suomalaisten mieliin myös vanhan haaveen Suur-Suomesta. Suomen oli Moskovan rauhassa menettämiensä alueiden takaisin saamisen lisäksi käytettävä suotuisaa tilannetta hyväkseen lisäalueiden hankkimiseksi sekä rajojensa turvaamiseksi pysyvästi itää vastaan.⁹⁰ Niinpä Paavo Virkkunen lausui vain muutamia päiviä sodan puhkeamisen jälkeen Uuteen Suomeen kirjoittamassaan pääkirjoituksessa, että sodassa oli kysymys lähinnä Karjalan, mutta myös koko Suomen historian vuosisataisen ongelman ratkaisusta.⁹¹ Virkkusen toteamus perustui paitsi Mannerheimin edellisenä päivänä antamaan päiväkäskyyn, missä Syväri ja Äänisjärvi oli mainittu sotilaallisina tavoitteina, myös hänen kolme-neljä viikkoa aiemmin Gerstenmaierin välityksellä saamiin tulevaisuuden ennusteihin.

Ajatus Karjalan palauttamisesta ja Suur-Suomesta, josta muodostui keskeinen teema myös eräiden päivälehtien palstoilla sodan alkamista seuranneina viikkoina⁹², herätti erityisen voimakasta vastakaikua varsinkin AKS:n riveissä kasvaneen nuoren pappispolven keskuudessa, joka katsoi jo 1920-luvulla esittämänsä unelman Suur-Suomesta olevan tuolloin toteutumassa. Sama koski niitä kirkollisia piirejä, jotka olivat kantaneet huolta ns. heimolähetyksestä maailmansotien välisenä aikana.⁹³ Lukuisissa kirjoituksissaan etenkin mainitut kirkolliset piirit puhuivat innostuneesti uuden päivän sarastuksesta Suomelle, heimoveljien vapautuksesta, Karjalan heräämisestä, keinotekoisien rajojen kaatumisesta jne. Katsoivatpa eräät kirjoittajat Vianan ja Aunuksen liittämisen Suomeen vain välitavoitteeksi, jota tuli seurata muiden suomensukuisten heimojen, ennen muuta Inkerin liittäminen Suomeen. Uskottiin, että vaikeiden kokemusten jälkeen Jumala oli halunnut antaa Suomelle ja sen heimolle lujat ja luonnolliset rajat sekä lahjoittaa paljon kärsineille heimokansoille vapauden.⁹⁶ Siten bolševismin vastaiseen ristiretki-ajatukseen kytkeytyi oleellisenä osana niin ikään uskonnollis-ideologisesti perusteltu heimolähetys-ajatus.

Jumala oli määrännyt siinä tilanteessa Suomen vapauttajaksi sen heimo-kansoille, josta syystä ns. menetetyn Karjalan valtaus ja eteneminen vuoden 1939 rajojen yli ei ollut mikään moraalinen tai poliittinen ongelma.

Saksan sotilasmahdin tuella tapahtunut luovutetun Karjalan takaisinvaltaus synnytti luonnollisesti voimakasta kiitollisuuden tunnetta Saksaa kohtaan. Käsittiväthän suomalaiset talvisodan rauhan yhteydessä kärsimänsä vääryyden tulleen korjatuksi juuri Saksan antaman avun turvin. Mm. *Församlingsbladet*, joka oli asennoitunut kirkollisista sanomalehdistä kaikkein pidättyvimmin saksalais-suomalaiseen yhteistyöhön sodan alkaessa, totesi välittömästi Viipurin valtauksen jälkeen, että Saksa oli ainoa mahti maailmassa, joka saattoi lyödä Neuvostoliiton. Mitä olisivat Suomen urhoolliset sotilaat ja taitava sotilasjohto voineet, ellei Jumala olisi antanut Saksaa liittolaiseksemme.⁹⁷ Lehden sanoissa kuvastui aito kiitollisuuden tunne Saksaa kohtaan.

Karjalan vapautuminen ja Viipurin valtaus, jotka kansa tulkitsi yleisesti eräänlaiseksi sodan käännekohtaksi, johtivatkin välittömiin ystävyyden osoituksiin Saksan ja Suomen kirkollisten johtajien kesken. Välittömästi Viipurin valtauksen jälkeen piispa Lehtonen lähetti Heckelille Suomen kirkon nimissä juhlallisen sähkönen, jossa hän esitti tälle henkilökohtaisesti sekä hänen välityksellään koko Saksan evankeliselle kirkolle veltjellisen tervehdyksensä ja kiitoksensa Karjalan ja sen pääkaupungin Viipurin vapautumisen johdosta antikristillisen bolševismin ikeestä.⁹⁸ Arkkipiispa Kaila totesi puolestaan muutamaa päivää myöhemmin Heckelille lähettämässään kirjeessä, että suomalaiset tunsivat syvää kiitollisuutta Saksan voitokasta armeijaa ja sen johtoa kohtaan sekä iloitsivat kansojen välillä vallitsevasta aseveljeydestä. Suomalaiset olivat tunteneet erityistä iloa Viipurin valtauksen johdosta, koska Viipurin linna oli merkinnyt aina symbolia taistelussa itää vastaan. Samalla Kaila katsoi aiheelliseksi torjua Yhdysvaltain taholta esitetyt vihjeet Suomen erillisrauhasta ja huomauttaa, että mainituntapaiset huhut ovat peräisin vihollisesta ja asiallisesti katsoen mielettömiä.⁹⁹

Heckel yhtyi niin ikään suomalaisten virkaveljiensä kansalliseen riemuun ja ilmaisi sähkönessään Kailalle osanottonsa sankarillisen Suomen ja sen urhoollisen kirkon tuntemaan iloon Karjalan ja Viipurin vapautumisen johdosta. Samalla Heckel ilmoitti, että Saksan evankelinen kirkko oli valmis antamaan apua Suomen kirkolle valloitetun Viipurin seurakunnallisessa jälleenrakennustyössä.¹⁰⁰

Vain muutamaa päivää myöhemmin Heckel kääntyikin Saksan evankelisen kirkon johtajien puoleen ja esitti Suomen kirkon johtajien kanssa käymäänsä sähkönen vaihtoon viitaten vetoamuksen keräyksen toimeenpanemiseksi Viipurin seurakunnan jälleenrakennustyön hyväksi. Heckel viittasi kirjelmässään siihen, että kaikkien Saksan maakirkkojen yhteistyö jälleenrakennuslahjan kokoamiseksi Suomen kirkolle olisi voimakkaana todistuksena siitä uskon ja aseveljeyden luomasta yhteydestä, mikä valitsi Saksan ja Suomen kansojen välillä. Kun Suomen kirkko joutui jäl-

leenrakentamaan noin kuudessakymmenessä seurakunnassa, oli apu Viipurin seurakunnan hyväksi sekä tarpeellinen että kiireinen. Heckel mainitsi lähettäneensä jo 5 000 Saksan markkaa Viipurin saksalaisen seurakunnan jälleenrakennustyöhön ja esitti toivomuksen, että Saksan evankelisten kirkkojen yhteislahjan kokonaissumma nousisi ainakin 30 000 Saksan markkaan.¹⁰¹

Heckelin toimenpiteen tarkoituksena oli paitsi Suomen kirkon materiaalin tukeminen myös sen kytkeminen entistä kiinteämmin Saksaan ja Saksan kirkkoon. Tietoisena Karjalan ja Viipurin tunne-arvosta suomalaisille Heckel halusi juuri Viipuriin kohdistuvan lahjoituksen muodossa lujittaa Suomen ja Saksan kirkkojen välisiä siteitä, jotka hän koki myös Kirchliches Aussenamtin toiminnan kannalta arvokkaiksi.

Viimeksi mainittuun seikkaan viittaa Heckelin Saksassa olleille Kirchliches Aussenamtin stipendiaateille pian tämän jälkeen lähettämä kiitokirje, jossa hän kertoi Saksan kirkon ryhtyvän yhdessä Suomen kirkon kanssa jälleenrakentamaan Hansa-kaudelta peräisin olevaa Viipurin tuomiokirkkoa. Samalla Heckel viittasi aiemmin puheenaolleeseen Canterburyn arkkipiispan ”poliittiseen” radiopuheeseen, joka hänen mielestään osoitti, että Englannin kirkko ei ollut koskaan tajunnut uskonpuhdistuksen sanomaa. Siihen saakka hän oli joutunut yksin torjumaan Englannin kirkon johtajan vääristyneitä käsityksiä. Tällä kertaa myös Suomen kirkko oli asettunut niitä päättävästi vastustamaan ja oli esittänyt niiden johdosta jyrkän vastalauseensa.¹⁰² Kytkemällä yhteen Suomen kirkolle annettavan lahjoituksen ja Canterburyn arkkipiispan lausuntojen aiheuttaman polemiikin Heckel halusi osoittaa, että aseveljeys kantoi välittömästi hyviä hedelmiä.

Saksan kirkon avustus Karjalan pääkaupungin, Viipurin seurakunnan ja tuomiokirkon jälleenrakennustyön hyväksi muodostuikin Saksan ja Suomen kirkkojen välisen yhteistyön keskeiseksi symboliksi syksyn 1941 aikana. Saatuaan eräiltä maakirkkojen johtajilta välittömästi myönteisen vastauksen avustusta koskevaan tiedusteluunsa¹⁰³, Heckel saattoi jo syyskuun puolivälissä Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokoukselle lähettämässään tervehdyksessä vahvistaa aiemmin antamansa lupauksen. Viitaten siihen syvään yhteenkuuluvuuden tunteeseen, mikä yhdisti Saksan ja Suomen kirkkoja toisiinsa taistelussa bolševismia vastaan, Heckel ilmoitti kutsuneensa kaikki Saksan evankeliset maakirkot yhteisesti avustamaan Suomen kirkkoa Viipurin jälleenrakennustyössä. Viipurin tuomiokirkko, jonka saksalainen rakennusmestari oli kerran rakentanut, oli Heckelin sanoja käyttäen jälleen kohoava ja oleva yhteisen taistelun sekä sisäisenä että ulkonaisena tunnusmerkkinä.¹⁰⁴

Heckelin ilmaisema toive, että Viipurin tuomiokirkon jälleenrakennustyö muodostuisi Saksan ja Suomen kirkkojen yhteistyön sisäiseksi ja ulkonaiseksi tunnusmerkiksi, toteutuikin odotusten mukaisesti. Jo kirkolliskokouksen aikana Sentzke kertoi kirjeessään Heckelille, miten hänen sähkönsä oli saanut kirkolliskokouksessa sangen lämpimän vastaanoton. Eri-

tyisesti sen sisältämä tieto Viipurin tuomiokirkon yhteisestä jälleenrakentamisesta oli Sentzken mukaan tehnyt kokouksen osanottajiin syvän vaikutuksen.¹⁰⁵ Sentzken välittämää kuvausta vahvistivat arkkipiispan ja Viipurin hiippakunnan tuomiokapitulin samanaikaisesti Heckelille lähettämät sähköte, joissa nämä vakuuttivat omasta puolestaan syvää kiitollisuuttaan Heckelin ilmoituksen johdosta.¹⁰⁶

Vaikuttavaksi yhteyden eleeksi tarkoitettu Viipurin tuomiokirkon jälleenrakennustyön avustussuunnitelma ei kuitenkaan sujunut täysin Heckelin kirkkopoliittisten piirustusten mukaisesti. "Häiriön" aiheuttajina olivat tälläkin kertaa eräät ruotsalaiset kirkonmiehet, joille ilmeisesti jotkut suomalaiset olivat vihjanneet Heckelin tässä asiassa harjoittamasta mielenvaltauspolitiikasta.¹⁰⁷ Samalla kun Sentzke kertoi lokakuun alussa toistamiseen Heckelille tämän avustushankkeen tekemästä syvästä vaikutuksesta Suomessa, hän kiinnitti Heckelin huomiota Suomen lehdistä lukemaansa uutiseen, jonka mukaan myös Ruotsin kirkko oli ilmoittanut olevansa halukas osallistumaan Viipurin tuomiokirkon jälleenrakennustyöhön. Vaikka ruotsalaisten asenne Suomen käymään sotaan oli ollut viileän pidättyvä, tämä piispa Kullbergin ilmaisema suunnitelma oli Sentzken mielestä syytä ottaa vakavasti. Tämän vuoksi Sentzke kehottikin Heckeliä kiirehtimään Viipurin tuomiokirkon hyväksi suoritettavaa keräystä, jotta ruotsalaiset eivät ehtisi asialle ennen heitä.¹⁰⁸

Olivatko Ruotsin kirkon avustussuunnitelmat paikkansapitäviä, ei ole tiedossa. Joka tapauksessa Viipurin tuomiokirkon jälleenrakennustyön avustaminen sai siihen sisältyvän propaganda-arvon vuoksi eräänlaisen kilpajuoksun luonteen ja muodostui samalla kirkkopoliittiseksi taisteluksi suomalaisten sieluista. Nähtävästi Sentzken kirjeen havahduttamana ja Heckelin toivomuksesta Hampurin saksalaisiin kristittyihin lukeutunut maapiispa Tügel, joka oli ensimmäisenä antanut myönteisen vastauksensa Heckelin avustuspyyntöä koskevaan tiedusteluun¹⁰⁹, kiiruhti pian tämän jälkeen kirjoittamaan Saksan kirkon avustustyöstä past. Kunilalle, jonka hän oli tavannut keväällä 1941 Saksassa. Innostuneesti Tügel totesi, että sen jälkeen kun Führer oli aloittanut voitokkaan loppukamppailun bolševismia vastaan, hän saattoi ilmaista ne tunteet, joita hän ei ollut vielä edellisenä keväänä voinut julkisaattaa. Evankelisina saksalaisina he ajattelivat suurella lämmöllä Suomen kansaa, jota Hitler oli viimeisessä puheessaan nimittänyt todelliseksi sankarikansaksi. Tietoisena siitä, että suomalaiset olivat sillä hetkellä Saksan uskollisia ja urhoollisia liittolaisia, hän oli kokenut suurta iloa sen johdosta, että Hampurin maakirkko oli voinut olla mukana keräystyössä Viipurin tuomiokirkon jälleenrakentamiseksi.¹¹⁰

Saksalaisten kristittyjen uskonliikkeen intentioita kuvastava Tügelin kirje, jossa uskonyhteys ja aseveljeys elivät sulassa sovussa keskenään, oli tarkoitettu vahvistamaan suomalaisten uskoa Saksan kirkon taholta tulevaan apuun. Säilyttääkseen saksalaisten kirkkopoliittisen etulyöntiaseman kyseisessä asiassa myös Sentzke riensi antamaan lokakuun lopulla Herättä-

jälle haastattelulausunnon, jossa hän Heckeliltä saamiinsa tietoihin nojaten totesi, että Saksan eri maakirkoissa kannettiin kolehteja Suomen kirkon ja erityisesti Viipurin tuomiokirkon jälleenrakennustyön hyväksi.¹¹¹ Nähtävästi Sentzken aloitteesta myös Kotimaa julkaisi samoihin aikoihin uutisen Saksan kirkon osallistumisesta Karjalan kirkkojen jälleenrakennustyöhön, jossa se toisti Heckelin kirkolliskokoukselle lähettämässä sähkössä esitetyt tiedot.¹¹²

Mainitut toimenpiteet olivat osoituksena siitä, miten tärkeänä Kirchliches Aussenamt piti Viipurin tuomiokirkon jälleenrakennustyön avustamista siihen sisältyvän propaganda-arvon vuoksi, ja miten se pelkäsi Ruotsin kirkon vievän itseltään tämän kunnian. Niin kuin saksalaiset halusivat tässä vaiheessa yleensä heikentää Suomen ja Ruotsin suhteita ja liittää siten Suomen lujemmin itseensä¹¹³, niin pyrki myös Heckel käyttämään kirkollista avustustyötä hyväkseen suomalaisiin kohdistuvassa mielenvaltauspolitiikassa ja torjumaan sen avulla Ruotsin vaikutuksen. Enemmän kuin materiaalisesta avusta Saksan kirkon lahjassa oli kysymys ystävyyden eleestä, jonka oli määrä symbolisoida saksalais-suomalaista yhteyttä. Suomen aseveljeys oli Saksan kannalta merkitsevä.

Kirchliches Aussenamntin kiinnostus ei rajoittunut vain ns. luovutettuun Karjalaan. Se kohdistui osittain — joskin kokonaan toisessa mielessä — myös valloitettuun tai valloitettavaksi aiottuun Itä-Karjalaan. Niin kuin edellä on kerrottu, valotti Gerstenmaier keskusteluissaan Virkkusen kanssa jo ennen sodan puhkeamista suunnitelmiaan vallattujen itäisten alueiden kirkollisen työn järjestämiseksi ja pyrki tässä tarkoituksessa Sentzken välityksellä kosketukseen mm. Suomen ortodoksisen kirkon kanssa.

Sodan puhjettua Gerstenmaier jatkoi kirkolliseen idänpolitiikkaansa liittyviä suunnitelmia ja pyysi kesä-heinäkuun vaihteessa Sentzkeä toimittamaan itselleen lisätietoja Suomen ortodoksisesta kirkosta ja Itä-Karjalan uskonnollisista oloista.¹¹⁴ Jo heinäkuun aikana Sentzke laatikin mainittua aihepiiriä koskevan laajahkon muistion, jossa hän tarkasteli sekä ortodoksisen kirkon historiaa että silloista asemaa Itä-Karjalassa ja Suomessa. Muistiossaan Sentzke totesi mm., että Itä-Karjalan väestö oli ennen bolševikkien valtaantuloa ollut puhtaasti ortodoksisista. Mikäli tämä alue liitettäisiin Suomeen, se tultaisiin luultavasti alistamaan kirkollisesti Suomen ortodoksisen arkkipiispan alaisuuteen. Tämä ei tulisi sanottavassa määrin muuttamaan ortodoksisen kirkon asemaa kolme ja puoli miljoonaa jäsentä käsittävän Suomen luterilaisen kirkon rinnalla, koska ortodoksisen kirkon jäsenmäärä lisääntyisi korkeintaan 100 000 hengellä. Mikäli tämä alue liitettäisiin Suomeen, ortodoksisella kirkolla tulisi kuitenkin olemaan tärkeä tehtävä sikäläisen väestön liittämiseksi henkisesti ja uskonnollisesti Suomen kansaan varsinkin sitä taustaa vasten ajateltuna, mitä bolševismi oli 20-vuotisen herruutensa aikana vaikuttanut kansaan.

Suomen ortodoksisen kirkon oikeudellinen asema oli sen sijaan Sentzken mielestä Suomen itsenäistymisen jälkeen selvästi vahvistunut hallituksen myönteisten toimenpiteiden seurauksena. Samoin ortodoksisen kir-

kon sisäinen uskonnollinen elämä oli kaikin tavoin syventynyt ja saanut aikaisemman venäläisen luonteen asemesta kauttaaltaan suomalais-kansallisen leiman. Tästä huolimatta oli kuitenkin selvää, että kysymyksessä oli sangen pieni ja köyhä vähemmistökirkko, jonka vaikutus kansaan tuli jatkuvasti vähentymään. Näin tuli tapahtumaan siitakin huolimatta, vaikka ortodoksit pääsisivät palaamaan takaisin kotiseudulleen Karjalaan. Tästä syystä oli varsin kyseenalaista, missä määrin tämä kirkko kykenisi antamaan apuaan Neuvosto-Karjalan kirkon saattamiseksi uudelleen jaloilleen ja lähettämään pappeja tähän työhön. Kun hän (Sentzke) oli keskustellut tästä kysymyksestä arkkipiispa Hermanin kanssa, oli tämä katsonut lähinnä oman kirkkonsa tehtäväksi huolehtia Itä-Karjalan väestön hoidosta ja sikäläisestä ortodoksisesta kirkosta, vaikka hän oli aluksi epäillyt kirkkonsa mahdollisuuksia tähän. Myös Sentzken oman käsityksen mukaan ortodoksisen kirkon merkitys tuli olemaan yhtäältä siinä, että se Itä-Karjalan todennäköisen Suomeen liittämisen jälkeen huolehtisi osaltaan tämän alueen väestön sisäisestä sulattamisesta Suomen kansaan. Toisaalta ortodoksisen kirkon merkitys tuli olemaan siinä, että se voisi toimia siltana itään samalla tavoin kuin ruotsinkielinen väestönosa ja ruotsinkielinen hiippakunta toimi siltana Skandinaviaan.¹¹⁵

Sentzken raportti liittyi elimellisesti niihin keskusteluihin, joita Gerstenmaier oli käynyt Virkkusen ja eräiden muiden henkilöiden kanssa Suomen matkansa aikana, ja jotka tähtäsivät ortodoksisen kirkon uudelleen elvyttämiseen vallatuilla itäisillä alueilla. Näin ollen kyseinen suunnitelma poikkesi täydellisesti Saksan kansallissosialistisen johdon idän vallattujen alueiden hoitoa koskevista samanaikaisista suunnitelmista, joiden päämääränä oli kaiken kansallisen kulttuurin estäminen ja sikäläisten kansojen alistaminen Saksan herruuteen.¹¹⁶

Nähtävästi mainittu ristiriita olikin syynä siihen, että Gerstenmaierin omaperäinen, ensisijaisesti kirkollisiin päämääriin tähtäävä ja omapohjaista venäläistä kulttuuria tukeva suunnitelma joutui alusta lähtien vastatuuleen. Niinpä Gerstenmaier lähetti jo heinä-elokuun vaihteessa Sentzkelle kirjeen, jossa hän toivoi, että Sentzke ei lähettäisi siinä vaiheessa ortodoksisista kirkkoa ja arkkipiispa Hermanin kanssa käymäänsä keskustelua koskevaa raporttia hänelle. Tilanteessa sillä välin tapahtuneeseen muutokseen vedoten Gerstenmaier painotti erityisesti sitä, että kyseistä asiaa koskevia raportteja ei tulisi lähettää ainakaan Saksan lähetystön ja ulkoministeriön tietä.¹¹⁷

Gerstenmaierin kirjeessä ilmeni pelko, että Sentzken raportti saattaisi joutua virkatietä kulkiessaan "vieraisiin käsiin" ja paljastaa hänen omaperäiset suunnitelmansa henkilöille, joitten tietoon niitä ei ollut tarkoitettu. Ennen kuin Gerstenmaierin varoituskirje oli saapunut perille, Sentzke oli kuitenkin ehtinyt lähettää raporttinsa Gerstenmaierin varoittamaa tietä.

Gerstenmaierin kirkollista työtä koskevat suunnitelmat eivät kuitenkaan kohdanneet vaikeuksia vain saksalaisella taholla. Suunnitelmia oli omiaan vaikeuttamaan myös suomalaisten Itä-Karjalan sielunhoitotyön

järjestelyä koskevat sisäiset erimielisyydet. Ristiriidat koskivat lähinnä sitä, kummalle kirkkokunnalle Itä-Karjalan uskonnollinen hoito ensisijaisesti kuului, ortodoksiselle vai luterilaiselle. Ortodoksiset kirkonmiehet katsoivat, että Itä-Karjala kuului ellei yksinomaan, niin ainakin pääasiallisesti ortodoksisen kirkon traditionaaliseen toimialueeseen, josta syystä ortodoksisen kirkon toimintaa oli pidettävä tällä alueella myös poliittisesti tarkoituksenmukaisena. Eräät voimakkaimmin suomalais-kansallisia näkökohtia painottaneet luterilaiset piirit asennoituivat kuitenkin ortodoksisen kirkon etuoikeutettuun asemaan jossainmäärin pidättyvästi ja arvelivat, että ortodoksinen kirkko ei kykenisi venäläisen perinteensä vuoksi liittämään sikäläistä väestöä kyllin tehokkaasti Suomen kansaan. Kun uskonnollinen perinne oli lisäksi näiltä alueilta suureksi osaksi hävinnyt, oli Itä-Karjalaa heidän mielestään pidettävä lähinnä uskonnollisena tyhjiönä, jossa uskonnollinen samoin kuin muu valistustoiminta oli aloitettava alusta. Tällöin luterilaisessa hengessä tapahtuva toiminta oli sekä poliittisesti että uskonnollisesti kaukonäköisempi ratkaisu.¹¹⁸

Raportoidessaan Itä-Karjalan uskonnollista hoitoa koskevista kysymyksistä Gerstenmaierille elokuun alussa Sentzke valitti edellä mainittua ristiriitaa ja kertoi keskustelleensa asiasta mm. arkkipiispan kanssa. Sentzken mukaan Kaila oli ollut valmis pitämään ortodoksista kirkkoa eräänlaisena Itä-Karjalan kansankirkkona ja antamaan tämän vuoksi Suomen ortodoksiselle kirkolle tietyn etuoikeutetun aseman siellä harjoitettavassa toiminnassa. Mainitulla kirkolla ei kuitenkaan ollut kylliksi kapasiteettia huolehtia koko alueen hoidosta, eikä ortodoksista traditiota voitu pitää enää varsinkaan nuorison keskuudessa elävänä. Toisaalta Suomen luterilaisen kirkon ruokahalu oli Sentzken mukaan kasvanut syödessä. Varsinkin nuorempi papisto oli kiinnostunut tämän alueen luterilaistamisesta ja katsoi, että ortodoksinen kirkko ei ollut kansallisesti kyllin luotettava. Samoin pienellä ja varsin alkukantaisella ortodoksella kirkolla ei näiden mielestä ollut todellisuudessa mahdollisuuksia toimittaa tarvittavaa määrää hyvin koulutettuja pappeja, minkä seikan myös arkkipiispa Herman oli tavaltaan myöntänyt.¹¹⁹

Sentzken lähettämät tiedot Itä-Karjalan sielunhoitotyön järjestelyn aiheuttamista ristiriidoista suomalaisten keskuudessa, joiden lähempi tarkastelu ei kuulu tämän tutkimuksen piiriin, oli omiaan herpaannuttamaan Gerstenmaierin mielenkiintoa koko asiaa kohtaan. Vastauskirjeessään Sentzke Gerstenmaier totesi, ettei hän voinut ilman muuta yhtyä suomalaisten luterilaistamispyrkimykseen Itä-Karjalassa, vaikka Suomen ortodoksisen kirkon toimintamahdollisuuksien rajallisuus tekikin nähtävästi luterilaisen kirkon toiminnan tällä alueella välttämättömäksi. Gerstenmaierin mielestä oli kuitenkin tärkeää, että ortodoksiselle kirkolle annettaisiin — mikäli mahdollista — eräänlainen etuoikeutettu asema Itä-Karjalassa. Hän ei kuitenkaan voinut eikä halunnut sekaantua suomalaisten keskinäiseen kiistaan. Sen sijaan hän pyysi Sentzkeä ilmoittamaan arkkipiispa Hermanille, että Kirchliches Aussenamt oli edelleen valmis asetta-

maan Suomen ortodoksisen kirkon käytettäväksi yhden opiskelijapaikan Saksassa, josta oli jo aiemmin ollut puhetta.¹²⁰

Gerstenmaierin kirjeestä ilmenee, että hän oli alkuperäisen suunnitelman mukaisesti kiinnostunut ensisijaisesti paikallisen kirkollisen toiminnan elvyttämisestä vallatuilla itäisillä alueilla, josta syystä hän asennoitui pidättyvästi myös Itä-Karjalan luterilaistamispyrkimyksiin. Näin tehdesään hän toimi täsmälleen päinvastaisella tavalla kuin hänen kansallissosialistiset johtajansa, joitten päämääränä oli kansallisen kulttuurin hävittäminen valtaamistaan maista. Perustuiko tämä tietoiseen kansallissosialistien toiminnan vastustamiseen, on vaikea päätellä. Ilmeisesti tämä seikka oli kuitenkin osaltaan synnä siihen, että Gerstenmaierin toiminta joutui jo vuoden 1941 lopulla Saksan turvallisuuspalvelun epäilysten kohteeksi.¹²¹ Puhdas kirkollinen valistustoiminta, mikä voitiin käsittää kansallissosialistisen "viennin" kilpailijaksi, ei voinut saada vallanpitäjien hyväksymistä.

Saksan taholla heränneet epäilyt samoin kuin suomalaisten sisäiset kiistat vaikuttivat nähtävästi sen, että Gerstenmaier tyytyi tämän jälkeen vain Sentzken välityksellä seuraamaan tilanteen kehitystä. Kun keskustelu Itä-Karjalan sielunhoitotyön järjestelystä kiihtyi elo-syyskuun kuluessa, Sentzke raportoi tilanteesta useampaankin otteeseen Gerstenmaierille ja kertoi, miten nuorempi kansallishenkinen luterilainen papisto oli valmis luterilaistamaan koko alueen, kun taas ortodoksinen kirkko piti sikäläisen väestön hoitoa etuoikeutenaan ja oli tässä tarkoituksessa ryhtynyt toimiin voidakseen lähettää tulevaisuudessa lisää työntekijöitä vallatuille alueille. Tässä valossa oli Sentzken mielestä selvää, että Itä-Karjalan tunnustuksellinen yhtenäisyys ei tulisi säilymään. Sen sijaan oli toiveet kohdistettava siihen, että kyseiset kirkot voisivat toimia rauhassa rinnakkain, niin kuin ne olivat toimineet sovussa erällä alueilla Suomessakin.¹²²

Itä-Karjalan sielunhoitotyön järjestelyä koskeneen kiistan ollessa kiihkeimmillään Sentzke kääntyi asiassa myös ministeri v. Blücherin puoleen ja selosti hänelle, miten suomalais-kansallisesti asennoitunut luterilainen papisto oli valmistellut suunnitelmia luterilaistaakseen Itä-Karjalan väestön ja tehdäkseen sen samalla hengellisesti luotettavaksi. Pääosa sikäläisestä väestöstä oli kuitenkin ortodokseja, josta syystä monet näkivät viisaammaksi, että tälle alueelle pystytettäisiin ortodoksinen kirkko, mikäli Suomen ortodoksisella kirkolla olisi resursseja tähän. Samalla Sentzke kertoi erään suomalaisen kirkonjohtajan esittäneen hänelle käsityksensä, että Suomi ottaisi mielellään Itä-Karjalan lisäksi myös Kuolan niemimaan itselleen. Kun Suomen valtiolla ei kenties olisi kylliksi voimia tämän alueen hallussa pitämiseen, olisi toinen mahdollisuus, että saksalaiset jollaintavoin asuttaisivat sen. v. Blücher enempää kuin Gerstenmaierkaan ei tuntenut kiinnostusta ryhtyä oikeuden jakajaksi Itä-Karjalan uskonnollista hoitoa koskevassa suomalaisessa kiistassa. Sivuttaen kokonaan tämän kysymyksen v. Blücher kehotti Sentzkeä vain sopivaksi katsomallaan tavalla saatamaan suomalaisen papiston tietoon, että Kuolan niemimaan haltuunottoa koskeva kysymys oli sillä hetkellä liian kaukainen asia pohditta-

vaksi.¹²³ Siten lähettiläs halusi taittaa kärjen innokkaimpien Suur-Suomi-harrastajien tulevaisuutta koskevilta spekulatioilta ja palauttaa heitä maan pinnalle.

Kun Itä-Karjalan uskonnollisten asiain hoito päätettiin sittemmin alistaa Itä-Karjalan sotilashallinnon alaisuudessa toimineelle kirkollisasiain-toimistolle, jossa molemmat uskontokunnat olivat edustettuina¹²⁴, herätti tämä tyytyväisyyttä myös saksalaisella taholla. Raportissaan Gerstenmaierille Sentzke totesi, että mainittu järjestely oli omiaan tasoittamaan tilannetta, joskaan se ei kyennyt poistamaan kokonaan kahden kirkkokunnan välistä hyödytöntä jännitystä. Niin ikään oli ilahduttavaa, että molemmat kirkkokunnat olivat kieltäneet kaikenlaisen pakon käyttämisen kirkollisessa toiminnassa. Aiemmin Itä-Karjalassa harjoitettu tehokas jumalattomuuspropaganda vaati toki vastapainokseen molempien kirkkokuntien täyden toimintapanoksen.¹²⁵

Itä-Karjalan kirkollisessa hoidossa saavutettu muodollinen sovinto herpaannutti kaikesta päättäen lopullisesti Gerstenmaierin mielenkiinnon tšekäläisten vallattujen alueiden uskonnollista huoltoa kohtaan. Olihan suomalaisten valloittama Itä-Karjala lisäksi ainoa alue, missä Gerstenmaierin vallattujen alueiden kirkollista työtä koskeva suunnitelma oli päässyt edes tyydyttävästi toteutumaan. Kun vastaavat pyrkimykset olivat saksalaisten valloittamilla alueilla jääneet tyystin toteutumatta, saattoi Gerstenmaier jättää Itä-Karjalan uskonnollista hoitoa koskevat huolet mielihyvin suomalaisille, jotka sisäisistä skismoistaan huolimatta olivat hoitaneet osansa ainoina valloittajina sangen tyylikkäästi.

Saksan oma sisäinen tilanne johti jo vuoden 1941 lopulla myös siihen, että Suomen kirkko joutui omasta puolestaan auttajan osaan. Kun Saksan poliittinen johto rajoitti pian sodan alettua paperin puutteeseen vedoten kaiken kirkollisen kirjallisuuden julkaisemisen minimiin¹²⁶, esitti Heckel erään Berliinissä vierailleen suomalaisen papin välityksellä tiedustelun, voisiko Suomen kirkko kenties auttaa heitä Raamattujen ja hengellisten traktaattien toimittamiseksi lähinnä Saksassa oleville venäläisille sotavangeille. Heckelin toivomus sai Suomen kirkon taholla myönteisen vastaanoton ja suomalaiset ilmoittivat jo loka-marraskuun vaihteessa, että he olivat valmiit toimittamaan jopa 100.000 kappaletta venäjän-, puolan- ja ukrainankielistä laitosta, joka sisälsi Luukkaan ja Johanneksen evankeliumit sekä valikoiman hengellisiä lauluja. Samoin he ilmoittivat olevansa valmiit painattamaan myös muita Uuden Testamentin osia mainituilla kielillä, mikäli tarve niin vaatisi.¹²⁷

Suomalaisten tarjoama apu herätti suurta tyytyväisyyttä Kirchliches Aussenamtissa, jonka sotavankien sielunhoitoa koskevat suunnitelmat olivat uhanneet kilpistyä hallitusvallan uskonnollista kirjallisuutta koskeviin painatusrajoituksiin. Niinpä Heckel esitti toivomuksen, että suomalaiset lähettäisivät välittömästi 25.000 kappaletta jo valmiina olevaa venäjänkielistä laitosta Sotavankien ja internoitujen evankeliseen auttamiskeskukseen Berliiniin. Samoin Heckel toivoi, että mahdollisesti toimitettavaan

uuteen laitokseen sisällytettäisiin useampia Uuden Testamentin osia ja tällainen toimitettaisiin uutta venäläistä ortografiaa noudattaen. Tällaisen laitoksen tarpeeksi Heckel esitti peräti 300 000 kappaletta.¹²⁸

Heckelin toivomus kyseisen Uuden Testamentin laitoksen toimittamiseksi käynnisti varsin laajasuuntaisen avustustyön, joka jatkui vielä seuraavan vuoden aikana. Samalla se herätti myönteistä huomiota myös Saksan ulkopuolella. Niinpä sekä tri Visser't Hooft että tri Schönfeld esittivät Genevestä käsin suuren tyytyväisyytensä sen johdosta, että suomalaiset olivat ryhtyneet laajasuuntaiseen avustustyöhön tällä sektorilla. Samalla Schönfeld viittasi kirjeessään Virkkuselle tätä toimintaa koskeviin ulkonaisiin vaikeuksiin, jotka johtuivat siitä, että monilla tahoilla ei ymmärretty lainkaan kyseisen työn merkitystä tai pidettiin muita tehtäviä sitä tärkeämpinä.¹²⁹ Schönfeldin valitus koski nähtävästi niitä vaikeuksia, mitä sotavankien sielunhoitotyön järjestely kohtasi saksalaisten vallanpitäjien taholta, ja mistä Heckel ei ollut voinut suomalaisille virkaveljilleen kertoa apua pyytäessään.

Vaikeutuvasta sisäisestä tilanteesta huolimatta tai nimenomaan tämän seikan kannustamana Heckel halusi määrätietoisesti vaalia suhteita Saksan ainoan demokraattisen ”liittolaisen”, Suomen kirkkoon. Tässä tarkoituksessa hän osoitti eri yhteyksissä suurta henkilökohtaista huomaavaisuutta niin suomalaisia kirkonjohtajia kuin eräitä yhteisessä taistelussa omaisiaan menettäneitä suomalaisia kohtaan, jotka huomaavaisuuden osoitukset saivat monesti näkyvän sijan myös Suomen kirkollisessa lehdistössä.¹³⁰ Niin ikään Kirchliches Aussenamt halusi sotatilanteesta huolimatta jatkaa alulle pantua stipendiaattien vaihtoa. Kun Saksassa sodan alkaessa stipendiaattina ollut past. Ensio Pihkala oli lähtenyt suomalaisen SS-pataljoonan mukana rintamalle ja kaatunut siellä, halusi Heckel saada välttämättä hänen tilalleen uuden stipendiaatin jatkaakseen siten alulle pääsnyttä yhteistyötä. Myöhemmin syksyllä matkustikin uutena Suomen kirkon stipendiaattina Berliiniin past. Erkki Kansanaho, joka Suomen laivaston pastorin tehtävistä vapauduttuaan peri Pihkalalta vapautuneen stipendiaattipaikan.¹³¹ Siten opiskelijavaihto, jota Kirchliches Aussenamt oli pitänyt alusta alkaen tärkeänä kirkkojenvälisen yhteistoiminnan muotona, sai sotatilanteesta ja Kirchliches Aussenamtin oman aseman vaikeutumisesta huolimatta jatkua normaalissa uomissa. Yhteyksien ylläpitäminen Suomen kirkkoon oli Kirchliches Aussenamtin itsensä kannalta tärkeää.

1. Norjan kirkkوتاistelu ystävyiden uhkana

Vuoden 1941 lopulla sotatoimet olivat hiljentyneet kaikilla Suomen rintamalla. Suomi oli saavuttanut ne strategiset tavoitteet, joihin se oli pyrkinyt, ja saattoi keskittyä valtaamiensa alueiden hallussapitoon. Yleisesti vallinneesta optimismista huolimatta maan sotilaspoliittisen aseman kestävyys herätti asioista perillä olleissa piireissä myös piilevää epävarmuutta. Olihan Hitlerin idän sotaretken ensimmäiseksi päätavoitteeksi asettama Leningradin valtaus jäänyt saavuttamatta ja saksalaisten joukkojen eteneminen tyrehtynyt neuvostojoukkojen tiukentuneeseen vastarintaan sekä syyssateiden ja pakkasten synnyttämiin ylipääsemättömiin vaikeuksiin.

Enemmän kuin itärintaman sotilaspoliittinen tilanne antoi suomalaisille kuitenkin vuoden 1941 lopulla aihetta huoleen Suomen läntisten suhteiden heikkeneminen, erityisesti Yhdysvaltain suomalaisten sotatoimiin omaksuma jyrkän kielteinen asenne.¹ Tämän vaikutus ilmeni myös kirkollisella taholla. Pohtiessaan marraskuun puolivälissä Suomen asemaa suurpolitiikan ristiaallokossa mm. Kotimaa totesi yleisiä mielialoja kuvastellen, että lännen taholta Suomelle osoitettu suosio oli muuttumassa arvosteluksi. Lehti katsoi kuitenkin tämän johtuvan ensisijaisesti siitä, että länsivallat halusivat pelastaa liittolaisensa Neuvostoliiton sortumiselta ja vaativat tämän vuoksi Suomea luopumaan taistelusta. Yhtyen hallituksen viralliseen selitykseen lehti korosti, että Suomi kävi oman turvallisuutensa puolesta omaa taisteluaan, vaikka se ei luonnollisestikaan voinut samalla olla toivomatta silloisen Venäjän luhistumista.² Näin Suomen kirkon ”puolivirallinen” äänenkannattaja korosti ensi kerran Suomen käymän sodan omaa erillisluonnetta, joskin se tapahtui vain hallituksen kannanottoa myötäillen.

Kun Englanti tyydyttääkseen Neuvostoliiton vaatimuksia julisti itsenäisyyspäivänä 6. 12. 1941 Suomelle sodan, antoi tämä myös kirkollisille lehdille aiheen kiinnittää edelleen huomiota muuttuneisiin läntisiin suhteisiin. Mm. Kotimaa huomautti pääkirjoituspalstallaan, että suomalaiset eivät tietenkään voineet pitää vähäpätöisenä Englannin antamaa sodanjulistusta. Sitä lievensi kuitenkin tietoisuus, että se oli tapahtunut vastenmielisesti ja Neuvostoliiton painostuksesta. Toisaalta lehden mielestä oli kuitenkin arveluttavaa, että Englanti oli tällä tavoin joutunut bolševikkien talutusnuoraan.³ Hieman toisin kuin Kotimaa katsoi K. R. Kares Herättäjän pakinapalstallaan, että suomalaiset saattoivat ottaa Englannin sodanjulistuksen varsin kevyesti, koska heillä oli asiassa täysin puhdas omatunto. He eivät olleet voineet tehdä mitään asian estämiseksi, eikä heille ollut jäänyt valinnan varaa suursodan puhjetessa. Tekopyhyttä osoittavalla

sodanjulistuksellaan Englanti oli vain menettänyt viimeisetkin ystävänsä Suomessa.⁴

Vaikka mainitut kirjoittajat katsoivat oikeutetusti Suomesta riippumattomien tekijöiden johtaneen Englannin sodanjulistukseen, varsinkin Kotimaan kirjoituksessa oli rivien välistä luettavissa tapahtuman herättämää levottomuutta. Entisen ystävän ja parlamentarismin emämaan siirtymistä – vaikka vain muodollisesti – vihollisten leiriin ei voitu sivuuttaa täysin samantekevänä asiana. Toisaalta sama tapahtuma antoi monille kirkollisille kirjoittajille aiheen syyttää Englantia entisten periaatteiden kieltämisestä ja valtiollisesta laskelmoinnista sekä korostaa, että Englannin sodanjulistus oli tehnyt Suomen tien entistäkin selvemmäksi. Mikäli Suomi halusi elää vapaana kansakuntana, sen ainoa tie oli tämän jälkeen taistella Saksan rinnalla.⁵ Siten Englannin sodanjulistuksen katsottiin vain syänneen Suomen entistäkin kiinteämmin Saksan rinnalle.

Jos brittiläisen demokratian ”luonnoton” liitto bolševistisen diktatuurin kanssa näytti näin tukevan suomalais-saksalaista aseveljeyttä, antoi vuoden vaihteen tienoilla uudelleen kärjistynyt Norjan kirkkotaistelu suomalaisille kirkonmiehille vastaavasti toisensuuntaisia virikkeitä. Jo pitemmän aikaa kytentyn Quislingin hallituksen ja Norjan kirkon välinen jännitys purkautui marras-joulukuussa 1941 avoimeksi kiistaksi. Kiistan muodollisena lähtökohtana oli eräs Quislingin hallituksen kirkollisministeriön suoraan papistolle lähettämä määräys, joka koski jumalanpalveluksen musiikkia. Kun Oslon piispa Eivind Berggrav toisten piispojen kanssa asiasta neuvoteltuaan huomautti kyseisen määräyksen johdosta kirkollisministerille, että kaikissa jumalanpalvelusta koskevista kysymyksissä Norjan kirkkoa edustivat piispat eikä hallinnollisia asioita hoitava kirkollisministeriö, huomautti kirkollisministeriö puolestaan, ettei Oslon piispalla ollut mitään oikeutta esiintyä kaikkien Norjan piispojen nimessä. Niin ikään kirkollisministeriö katsoi itsellään olevan vuoden 1845 kuninkaallisen päätöksen nojalla oikeuden antaa myös jumalanpalvelukseen liittyviä määräyksiä.⁶

Mainittu kiista, jonka Norjan kirkollinen johto näki periaatteelliseksi, kirkon sisäistä koskemattomuutta sivuavaksi kysymykseksi, pani alulle pitkällisen taistelun kirkollisministeriön ja kirkon johdon välillä. Sen jälkeen kun piispat olivat joulukuun puolivälissä lähettäneet kirkollisministeriölle perusteellisen selvityksen kirkon järjestystä ja piispojen asemaa koskevasta kysymyksestä, kiista tosin väimeni tilapäisesti yli kuukauden ajaksi. Helmikuun alussa hallituksen ja kirkon johdon välinen erimielisyys leimahti kuitenkin uudelleen liekkiin erään Nasjonal Samlingin Trondheimin tuomiokirkossa järjestämän jumalanpalveluksen johdosta, jonka vastustamisen vuoksi tuomiorovasti Arne Fjellbu joutui erotetuksi virastaan.

Piispa Berggravin koolle kutsuma piispainkokous protestoi voimakkaasti viimeksi mainittua hallituksen päätöstä vastaan ja katsoi, että valtiovalta oli itse rikkonut kirkon järjestystä ja jumalanpalveluksen koskemattomuutta. Lippujen ja muiden poliittisten tunnusten käyttö kirkossa, mitä

Fjellbu oli asettunut vastustamaan, oli rikos sitä rauhaa vastaan, minkä kirkossa tuli vallita jumalanpalveluksen aikana. Samalla piispat päättivät valtiovallan kirkkoon kohdistamien loukkausten vuoksi pyytää vapautusta virastaan valtion virkamiehinä. Jo samana päivänä pitämässään istunnossa hallitus päättikin pidättää piispat toistaiseksi virantoimituksesta ja asettaa heidät poliisin valvontaan sekä erottaa päävastustajansa, piispa Berggravin kokonaan virastaan.⁷

Quislingin hallituksen toimenpiteet kirkon johtoa vastaan nostattivat kuitenkin sangen voimakkaan reaktion Norjan kirkon ja papiston piirissä. Pääosa Norjan kirkon papistoa kiiruhti vakuuttamaan solidaarisuuttaan virantoimituksesta pidätettyjä piispoja sekä erotettua piispa Berggravia kohtaan ja uhkasi myötätunnonosoituksena piispojaan kohtaan jättää virkansa. Niin ikään papisto protestoi piispojensa johdolla Quislingin hallituksen esittämää uutta kasvatushjelmaa vastaan ja luki maaliskuun lopulla lähes kaikissa Norjan kirkkoissa saarnatuolijulistuksen, jossa todettiin, että kirkko ei voinut jättää vastuuta nuorison kasvatuksesta valtion yksinomaiseksi tehtäväksi. Papiston virassapysymisen ehtona oli, että hallitus osoitti tässä samoin kuin muissakin asioissa kunnioitusta kirkon näemyksiä kohtaan.⁸

Dramaattisia muotoja saanut Norjan kirkkوتاistelu herätti luonnollisesti suurta huomiota etenkin Ruotsissa ja Ruotsin kirkossa, missä voitiin suhteellisen vapaasti seurata tilanteen kehitystä läntisen sisarkirkon piirissä. Lähes päivittäin toistuvien sanomalehti uutisten ja artikkelien ohella myös Ruotsin piispat kiinnittivät helmikuussa 1942 seurakunnille lähettämässään paastonajan tervehdyksessä erityistä huomiota Norjan kirkolliseen tilanteeseen. Tervehdyksessä, joka oli samalla osoitettu myös Tanskan ja Suomen kirkkoille Ruotsin piispat totesivat, että Norjan kirkko taisteli sillä hetkellä suurenmoista rohkeutta osoittaen ja Jumalaan luottaen kristityn omantunnon oikeuden ja hengellisen vapauden loukkaamattomuuden puolesta.⁹

Vaikka sensuuri kiiruhti varoittamaan, että Norjaa koskevia uutisia oli julkaistava mahdollisimman rajoitetusti¹⁰, Norjan kirkkوتاistelua koskevat uutiset kulkeutuivat Ruotsin lehdistön välittämänä osaksi myös Suomen kirkollisiin lehtiin. Jo vuoden vaihteen tienoilla Församlingsbladet julkaisi pari pikk-uutista kirkollisministeriön ja Norjan piispojen välisestä konfliktista.¹¹ Kirkkوتاistelun kiihdyttyä helmi-maaliskuun aikana asia sai osakseen lisääntyvää huomiota myös Suomen ”valvotussa” kirkollisessa lehdistössä. Varsinkin Kotimaa julkaisi useita Ruotsin lehdistön välityksellä saatuja uutisia Norjan tilanteesta ja kehotti Norjan piispojen eropäättöksestä kertoneen uutisen yhteydessä Suomen kristikansaa sulkemaan Norjan kirkon hartaisiin esirukouksiinsa.¹²

Vastoin sensuurin määräyksiä viimeksi mainittu lehti puuttui Norjan tilanteeseen peitetysti myös pääkirjoituspalstallaan. Otsikolla ”Yhteiskunnan henki” julkaisemassaan pääkirjoituksessa lehti huomautti, miten tykkien jylistessä ja konekiväärien soidessa kantautui korviin myös toisenlai-

sen taistelun kaiku, joka muistutti aina olemassaolevasta henkivaltojen taistelusta. Kirjoituksensa päätteeksi lehti lainasi katkelman hetkeä aiemmin erotetun tuomiorovasti Fjellbun saarnasta, jossa tämä oli viitannut edellisen maailmansodan aikana yleisesti vallinneeseen uskoon, että kaikki kävisi parempaan suuntaan sodan päätyttyä. Maailmansotien välinen aika olikin ollut voimakasta ideologiain nousukautta, jotka ideologiat olivat luvanneet tehdä kaiken uudeksi. Kuitenkin oli jouduttu havaitsemaan, ettei mikään tullut todella uudeksi, ellei seurattu Jeesusta. Ilman tätä kaikki ideologiat veivät enemmän tai myöhemmin turmioon.¹³

Viittaus henkivaltojen taisteluun ja Fjellbun sanoihin koski selvästi Norjan kirkkوتاistelua ja oli tarkoitettu vihjeeksi, että Norjan kirkkوتاistelussa oli kysymys juuri tällaisesta sodasta. Samalla arvostelu kohdistui välillisesti Saksan kansallissosialistiseen järjestelmään, jonka voitiin katsoa olevan myös Norjan tapahtumien perimmäisenä syynä.

Norjan kirkkوتاistelua koskevat tiedot lisäsivätkin epäluuloa saksalais-suomalaisista aseveljeyttä kohtaan varsinkin niissä piireissä, jotka olivat asennoituneet ystävyyteen Saksan ja saksalaisen kirkon kanssa jo aikaisemmassa vaiheessa epäilevästi. Kun Göteborgin tuomiorovasti Olle Nystedt vieraili tammi-helmikuun vaihteessa Suomessa, ilmaisi mm. prof. Gulin keskusteluissa hänen kanssaan Norjan tapahtumiin liittyen epäilynsä Saksaa kohtaan. Gulin totesi Berggravin ystävänä tunnetulle Nystedtille, että Pohjan parasta ajatellen oli ensisijaisen tärkeää bolševistisen Venäjän lyöminen. Mutta olisi vaarallista, jos senhetkinen Saksa perisi kaiken saaliin. Tästä syystä ”etelä” (Saksa) oli vain varauksellisesti suomalaisille ystävää.¹⁴

Gulinin sanat, joissa kuvastui pelko, että myös Saksan voitto muodostuisi kenties kirkon kannalta kohtalokkaaksi, vastasi ilmeisesti varsinkin monien skandinaavisesti orientoituneiden kirkonmiesten käsitystä. Etenkin Norjan kirkkوتاistelun luomaa taustaa vasten Suomen taistelu Saksan rinnalla merkitsi kirkon kannalta vain valintaa kahden vaihtoehdon välillä, joista kumpikaan ei ollut täysin tyydyttävä.

Kirkollisen johtoryhmän ohella Norjan tilannetta koskevat tiedot nostattivat esille vanhoja epäluuloja myös seurakuntapapiston keskuudessa. Niinpä Heinolan kirkkoherra Onni Eerikäinen kääntyi asian johdosta esimiehensä piispa Lehtosen puoleen ja ilmaisi tyytymättömyytensä sen johdosta, että Kotimaa oli vihdoinkin rohjennut raottaa salaisuuden verhoa suurelle yleisöllekin. Eerikäisen mielestä Norjan kirkko kävi taistelua, jollainen Raamatun mukaan odotti koko maailman kristittyjä ja koski sitä, pitäytyvätkö kristityt kokonaiseen evankeliumiin vai kumarsivatko he ihmisen muovailemaa uskontoa ja typistettyä Kristusta. Samalla Eerikäinen esitti piispalleen toivomuksen, eikä hän voisi panna arvovaltansa likoon ja koettaa esim. jonkun saksalaisen piispan välityksellä saattaa itsensä Hitlerin tietoon, mitä kristillinen maailma ajatteli mm. Suomessa, jolle saksalaiset ja Hitler antoivat niin suuren arvon, Quislingin ja Terbovenin tapaisten miesten edesottamuksista. Ei ollut oikein ihmisten eikä Jumalan edessä

vaieta tässä asiassa. Lisäksi oli mahdollista, että suomalaiset itse joutuisivat ennen pitkää saman valinnan eteen, missä norjalaiset olivat sillä hetkellä. Eihän kukaan voinut varmasti sanoa, miten "Saksan apu" Suomelle lopulta päättyisi. Suomi joutuisi kenties enemmän kuin luultiinkaan poliittisesti, taloudellisesti ja ehkä uskonnollisestikin Saksan määräysvallasta riippuvaiseksi, ja suomalaisten keskuudessa oli tarpeeksi omia "Quislingejä", jotka odottivat vain sopivaa hetkeä. Tämän vuoksi suomalaisten kirkonmiesten oli Eerikäisen mielestä syytä jo ennakolta varautua tällaiseen tilanteeseen ja seistä tinkimättä isiltä perityn kokonaisen evankeliumin puolesta.¹⁵

Eerikäisen kirjeessä kuvastui Gulininkin sanoja selvempänä Norjan kirkkostaistelun herättämä pelko kansallissosialistista järjestelmää ja uuden Saksan herruutta kohtaan. Siten Norjan kirkkostaistelu herätti uudelleen henkiin ne epäilyt, joita Suomen kirkossakin oli esiintynyt kansallissosialistista Saksaa kohtaan 30-luvun lopulla, mutta jotka sittemmin olivat peittyneet maan turvallisuuskysymyksen ja aseveljeyden kaikkipeittävän verhon alle. Kirkko joutui uudelleen kysymään omaa identiteettiään. Kohdistuihan epäily perimmältään siihen, millaiseksi Suomen kirkon asema muodostuisi kansallissosialistisen Saksan mahdin kasvaessa. Jäljet pelottivat.

Quislingin hallitus, johon syytökset ensisijaisesti kohdistuivat, pyrki omasta puolestaan toimimaan epäluulojen hälventämiseksi mm. Suomessa. Tässä tarkoituksessa kääntyi eräs suomalaissyntyinen norjalaispappi Johan Beronka kirkollisministeriönsä kehotuksesta jo vuosien 1941/1942 vaihtessa piispa Loimarannan puoleen ja esitti toivomuksen, että hän voisi tulla Suomeen tehdäkseen arkkipiispalle ja mahdollisesti myös papistolle selkoa Norjan kirkollisesta tilanteesta miehityksen aikana. Neuvoteltuaan asiasta arkkipiispan kanssa Loimaranta asennoitui asiaan myönteisesti ja kehotti Beronkaa ottamaan esitelmätilaisuuksia silmälläpitäen yhteyttä Suomen Kirkon Pappisliiton puheenjohtajaan, Paavo Virkkuseen.

Loimarannan myönteisestä kannasta kuultuaan Beronka kirjoitti useampaankin kertaan matkasuunnitelmistaan Virkkuselle ja esitti toivomuksen, että hän voisi Turussa käytyään pitää joko pienemmälle tai suuremmalle pappisjoukolle Norjan kirkkoa koskevan esitelmän. Samalla Beronka esitti toivomuksen, että Suomen kirkko lähettäisi Norjaan jonkun nuoren papin, joka voisi sikäläisissä piireissä tehdä selkoa Suomen ja samalla Saksan käymästä taistelusta bolševismia vastaan ja herättää myötätuntoa tätä kohtaan. Tähän tehtävään soveltuisi parhaiten nuori pappismies, joka tuntisi ymmärtämystä kansallissosialismia kohtaan.

Virkkunen asennoitui Beronkan esitelmätilaisuuden järjestämiskysymykseen sangen myönteisesti ja lupasi järjestää sellaisen pienemmälle kuulijapiirille Helsingissä. Sen sijaan hän torjui Beronkan ehdotuksen suomalaispapin lähettämisestä Norjaan vedoten siihen, että pääosa papistoa oli rintamalla ja siviilissä olevat papit olivat puolestaan sangen ylikuormitettuja. Norjan kirkkostaistelun kiristyttyä maaliskuun huhtikuussa myös Beronka

katsoi viisaimmaksi luopua siinä vaiheessa suunnittelemastaan Suomen matkasta. Samalla kun Beronka katsoi Norjan piispojen ilman riittävää syytä pyytäneen eroa virantoimituksesta, hän tähdensi toisaalta, että hallituspuolue asennoituisi Suomen-asiaa kohtaan ystävällisesti ja näki bolševismin vaaran peloittavana.¹⁶

Beronkan matka- ym. suunnitelmat olivat osoituksena Quislingin hallituksen pyrkimyksistä vaikuttaa Suomen kirkkoon. Vaikka suomalaiset asennoituivat aluksi Beronkan valistusmatkaan sangen suopeasti, hänen yhä pitemmälle menevät yhteistoimintaa koskevat ehdotuksensa ja Norjan kirkkostaistelun samanaikainen kiihtyminen alkoivat kuitenkin epäilyttää selvästi suomalaisia. Pelkkä vetoaminen bolševismin vastaiseen taisteluun ei ollut riittävä peruste läheisten suhteiden solmimiseksi Quislingin hallituksen edustajiin.

Norjan tapahtumien lisäksi suomalaiset saivat samanaikaisesti kuulla epäedullisia viestejä myös eräistä muista Saksan miehittämistä maista. Mm. past. Juhani Jääskeläinen, joka oli saanut vuoden 1942 alussa luvan matkustaa yhdessä parin muun suomalaisen kanssa tutustumaan Inkerin kansan oloihin, valitti matkalta antamassaan raportissa, että Inkerin suomalaisten kohtalona oli ollut kulkea pettymyksestä toiseen. Inkeriläisten usko, että saksalaiset venäläisiä valistuneempina ja evankelisina kristittyinä toisivat heille vapauden, ei ollut suinkaan toteutunut. Monin paikoin saksalaiset olivat päinvastoin anastaneet heiltä kaiken ruuan ja rahan sekä pakottaneet heidät muuttamaan kotoaan kurjiin leireihin, joissa heiltä puuttui sekä aineellinen että henkinen huolto. Jääskeläisen mukaan inkeriläiset kaipasivat vaikeissa oloissaan ennen muuta suomalaisia pappeja ja heidän tukeaan.¹⁷ Inkeristä tulleet tiedot näyttivät siten pitävän yhtä Norjasta kantautuvien viestien kanssa.

Samalla kun Saksan miehittämistä maista, erityisesti Norjasta kantautuneet tiedot synnyttivät epäluuloa aseveljeä kohtaan, kyseinen tilanne loi omalla painollaan tilaa pohjoismaiselle yhteyden tunteelle, mikä oli kaiken aikaa elänyt eräissä kirkollisissa piireissä varsin voimakkaana. Ulkonaiset puitteet tälle yhteydelle tarjosi vallinneessa tilanteessa Pohjoismaiden ekumeeninen instituutti, joka oli perustettu nimenomaan pohjoismaisten kirkkojen ekumeeniseksi yhteistyöelimeksi. Kun mainitun instituutin hallituksen oli määrä aiemmin tehdyn päätöksen mukaisesti kokoontua vuoden 1942 alkupuolella Suomessa¹⁸, teki hallituksen puheenjohtajana toiminut prof. Rosenqvist vuoden alussa ehdotuksen, että kokous laajennettaisiin sillä kertaa yleiseksi pohjoismaiseksi keskustelukokoukseksi, johon kutsuttaisiin hallituksen jäsenten lisäksi eräitä kirkonjohtajia lähinnä Ruotsista ja Suomesta. Tällöin eri osapuolten olisi mahdollista keskustella ajan-kohtaisista ongelmista sekä oikaista kirkkojen välillä mahdollisesti vallitsevia väärinkäsityksiä. Niin ikään Rosenqvist ehdotti, että Turussa pidettävän hallituksen kokouksen ja yksityisluonteisen neuvottelukokouksen jälkeen pohjoismaiset vieraat siirtyisivät Helsinkiin, jossa he olisivat Suomen yleiskirkollisen toimikunnan vieraina, sekä tekisivät sieltä käsin tutustumis-

matkan takaisin vallattuun Karjalaan.¹⁹

Rosenqvistin ehdottaman kokouksen tarkoituksena oli jo aiemmin pohjoismaisten kirkkojen välillä ilmenneen ja Norjan kirkkotaistelun lisäämän jännityksen lieventäminen ja mahdollisten epäluulojen hälventäminen. Samalla suomalaiset halusivat antaa skandinaavisille ystävilleen havainnollisen kuvan Suomen kirkon asemasta ”lännen etuvartiona” ja herättää heidän mielenkiintoaan Karjalan jälleenrakennustyötä kohtaan.²⁰

Edellä mainitun suunnitelman mukaisesti suomalaiset esittivät tammi-helmikuun vaihteessa vierailukutsun paitsi Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin hallituksen jäsenille myös erälle ruotsalaisille kirkonjohtajille. Kutsuttujen joukossa olivat mm. ruotsalaiset piispat Runestam, Ljunggren ja Jonzon, rehtorit Björkquist, Nordström ja Rudberg sekä instituutin johtaja past. Ehrenström ja hänen apulaisensa past. Johansson.²¹ Suomen kirkon taholta oli Turussa pidettäväksi aiottuun kokoukseen pyydetty instituutin hallituksen jäsenten Rosenqvistin ja Gulinin lisäksi mm. arkkipiispa Kaila, piispat Lehtonen ja v. Bonsdorff, prof. Gyllenberg ja tuomiorov. Ahtola.²²

Jo vuoden 1942 alussa vireille pantu suunnitelma pohjoismaisen keskustelukokouksen järjestämiseksi instituutin hallituksen kokouksen yhteydessä joutui jossainmäärin uuteen valoon Norjan kirkkotaistelun kiihdyttyä äärimmilleen helmi-maaliskuun aikana. Norjan tilannetta vasten tarkasteltuna huhtikuun alussa pidettäväksi aiottu kokous sai ainakin ulkopuolisten silmissä entistä selvemmin pohjoismaisen solidaarisuuskokouksen luonteen. Tätä ulkonaista vaikutelmaa lisäsi osaltaan johtavien kirkollisten päivälehtien kokoukseen omaksuma korostetun myönteinen asenne. Kokouksen alkamishetkellä sekä Kotimaa että Församlingsbladet julkaisivat asian johdosta pääkirjoitukset, joissa ne alleviivasivat kokouksen merkitystä nimenomaan pohjoismaisen yhteenkuuluvuuden näkökulmasta. Erityisen voimakkaasti tätä näkökohtaa painotti Kotimaa, joka totesi kaksikielisessä pääkirjoituksessaan Pohjolan kansoja aina yhdistäneen yhteydentunteen ei vain säilyneen vaan myös syventyneen silloisen ankaran paineen alla. Monista erottavista tekijöistä huolimatta pohjoismaisia kansoja yhdisti lehden mielestä toisiinsa länsimainen kulttuuri sekä ennen muuta luterilainen kansan kristillisyyys, joka oli luonteenomaista kaikille Pohjolan kansoille.²³ Pohjoismaisen yhteyden velvoituksia korostaen Kotimaa julkaisi samalla viereisellä palstalla uutisen, jossa kerrottiin Norjan papiston uhkauksesta luopua virastaan vastalauseksi Quislingin hallituksen toimenpiteille.²⁴

Myös pohjoismaisille vieraille suunniteltu vierailuohjelma Suomessa sai voimakkaasti pohjoismaista yhteyttä korostavat puitteet. Ennakkokaavailujen mukaan ohjelmaan kuului Turussa Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin hallituksen kokouksen ohella mm. vierailu arkkipiispan luona sekä yksityisluonteinen neuvottelukokous aiheesta ”Pohjoismainen yhteys, sen tehtävät ja vaikeudet”. Helsingissä pohjoismaisten vieraiden oli puolestaan määrä olla paitsi Suomen yleiskirkollisen toimikunnan myös opetus-

ministerin vieraina sekä jatkaa sieltä edelleen matkaa Karjalaan.²⁵

Suomen poliittinen asema ja sen kirkon ystävyyssuhteet Saksaan sekä toisaalta Norjan kirstyvä kirkkotoistelu ja samanaikaisesti Suomessa järjestettäväksi aiottu yhteispohjoismainen neuvottelukokous saattoi Suomen kirkon vastuullisen johdon varsin kiusalliseen välikäteen. Voitiinhan Norjan kirkkotoistelun varjossa järjestettävää pohjoismaista kokousta jo sinänsä pitää eräänlaisena mielenosoituksena Saksaa kohtaan. Vielä vaikeamman ongelman muodosti se, että Norjan kysymyksen käsittelyä ei näyttänyt olevan mahdollista välttää vallinneessa tilanteessa.

Jo helmikuun puolivälissä, toista kuukautta ennen pohjoismaisten vieraiden saapumista, Kaila selitti vaivautuneena kirjeessään v. Bonsdorffille, että Eidem oli äskettäin kirjoittanut hänelle ja lähettänyt kappaleen Ruotsin piispojen seurakunnilleen osoittamaa paastonajan kirjettä, jossa oli muistettu Pohjolan muita kansoja, erityisesti Norjaa. Kaila arveli Eidemin tarkoituksena olleen, että Suomen piispat julkaisisivat jotain vastaavantapaista. Hän (Kaila) ei ollut kuitenkaan aikonut tehdä mitään tällaista, koska suomalaisten asema oli kokonaan toinen, eikä suomalaisilla ollut edes kylliksi tietoja Norjan tilanteesta. Kaila kertoi myös Lehtosen olevan asiasta kanssaan samaa mieltä.²⁶

v. Bonsdorffille esittämänsä näkemyksen mukaisesti Kaila lausui myös vastauskirjeessään Eidemille, että suomalaiset tunsivat suurta lämpöä pohjoismaisia ystäviä ja veljiä kohtaan. Idänvastainen taistelu aiheutti kuitenkin sen, että heidän oli seurattava eurooppalaista linjaa. Suomi oli tietysti kohtalonyhteydessä Saksan ja sen liittolaisten kanssa eikä se voinut väistyä tältä linjalta. Englantilaisten puheet Neuvostovenäjän rauhanomaisista pyrkimyksistä eivät olleet omiaan herättämään luottamusta Suomessa.²⁷

Kailan kirje merkitsi selvää irtisanoutumista läntisten naapurien reaktioista Norjan kysymykseen. Norjalaisia kohtaan tuntemastaan myötätunnosta huolimatta Kaila katsoi Suomen kirkon olevan poliittisesti sidottu Saksaan, josta syystä se ei voinut lähteä julkisesti osoittamaan myötätuntoaan Norjan kirkon puolesta.

Pohjoismaisen kokouksen lähestyessä Kaila ilmaisi saman kantansa kirjeessään Virkkuselle. Kaila lausui tällä kertaa pelkäävänsä kovin, että ruotsalaiset kenties ehdottaisivat pohjoismaisten neuvottelujen yhteydessä Norjan tilannetta koskevaa julkilausumaa, jollainen ei soveltunut suomalaisille. Mikäli julkilausuma muotoiltaisiin taas kovin pyöreäksi, sellaisesta ei olisi mitään hyötyä. Torjuvaa asennettaan Kaila perusteli piispa Berggravin talvisodan aikana hänelle lähettämällä avoimella kirjeellä, jossa tämä oli vedonnut Norjan poliittisiin etuihin sen käsityksen puolustamiseksi, ettei Norjan ja Ruotsin tullut myöntää länsivaltojen joukoille läpikulkulupaa Suomeen. Berggrav oli Kailan mielestä tuolloin ollut nähtävästi oikeassa. Mutta Suomen kirkolla täytyi puolestaan sillä hetkellä olla oikeus pitää silmällä oman maansa etuja varsinkin, kun mitkään julkilausumat eivät voineet parantaa Norjan asemaa.²⁸ Siten Kaila katsoi Suomen

kirkon pidättävän asenteen noudattavan vain samaa poliittisen tarkoituksenmukaisuuden periaatetta, mitä Norjan kirkon johtaja oli noudattanut talvisodan aikana.

Nähtävästi sama skandinaavisten ongelmien ja Saksan aseveljeyden synnyttämä ristikkäispaine, joka kuvastui Kailan kirjeissä, aiheutti sen, että Lehtonen aikoi jäädä kokonaan pois Turussa käytävästä pohjoismaisesta neuvottelusta. Lehtonen perusteli kantaansa paitsi työesteellä myös sillä, että hän tapaisi vieraat myöhemmin Helsingissä.²⁹ Ilmeisesti muiden suomalaisten toivomuksesta Lehtonen osallistui kuitenkin kokoukseen.

Esittivätkö pohjoismaiset vieraat Turussa käydyissä neuvotteluissa yhteistä julkilausumaa Norjan tilanteen johdosta, ei ole tiedossa. Säilyneistä lähteistä päätellen Kaila noudatti joka tapauksessa jo edellä esille tullutta linjaansa ja piti suomalaisten yhtymistä julkisiin mielenilmauksiin mahdolltomana. Oman kantansa tueksi Kaila viittasi mm. Sentzken hänelle esittämään käsitykseen, että julkilausumasta olisi Norjan kirkolle enemmän vahinkoa kuin hyötyä³⁰, mikä käsitys vastasi tietenkin saksalaisten näkemystä asiassa. Samalla Kaila korosti pohjoismaisille vieraille arkkipiispan talossa pitämässään puheessa, että Suomi ei ollut suinkaan kevytmielisesti mennyt mukaan silloiseen sotaan. Taistelu koski sen elämää ja olemassaoloa, sen kulttuuria ja tulevaisuuden mahdollisuuksia, josta syystä kaikki myötätunnonosoitukset ja apu toisten Pohjoismaiden taholta otettiin kiitollisuudella vastaan.³¹

Kun Kaila torjui epävirallisten neuvottelujen yhteydessä kaikki julki-set kannanotot Norjan puolesta, osoittivat Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin hallituksen suomalaiset jäsenet sen sijaan varsin avoimesti solidaarisuuttaan Norjan kirkkoa kohtaan instituutin hallituksen kokouksessa. Niinpä Rosenqvist esitti hallituksen kokouksen alussa pitämässään puheessa valittelunsa sen johdosta, että hallituksen norjalaiset jäsenet eivät olleet päässeet mukaan kokoukseen, ja ilmaisi syvän osanottonsa Norjan kristittyjen kohtaloon, jotka joutuivat tuolloin elämäänsä kovan vainon alla. Samalla kokous päätti lähettää hallituksen poissaoleville jäsenille, joista norjalaisen toimistopäällikkö Kristian Hansenin tiedettiin sillä hetkellä olevan vangittuna, kirjallisen tervehdyksensä.³²

Norjan kirkkوتاistelu tuli esille myös yhteispohjoismaisesta Kristen Gemenskap -lehestä hallituksen kokouksessa keskusteltaessa. Hallitukselle lähettämässään kirjeessä lehden toimitussihteeri past. Nils Karlström oli ilmoittanut, että lehden toimitus oli siihen saakka pidättynyt kaikista Norjan kirkkوتاistelua koskevista kannanotoista. Kirkkوتاistelun kiristyessä tilanne ei kuitenkaan voinut sellaisena jatkua. Kirjelmän johdosta kokous päätti, että asiaa käsiteltäisiin jo seuraavassa lehden numerossa toimitukseen kuuluvien henkilöiden toimesta, ja suositteli kirjoittajiksi piispa Runestamia ja rehtori Björkquistiä. Hallituksen päätöksen mukaan kirjoituksissa oli otettava huomioon molemmissa ideologisissa pääleireissä, kommunistisessa ja kansallissosialistisessa, tapahtunut kristillisten kirkkojen vaino. Jatkossa jokainen kirjoittaja saisi sen sijaan vastata henkilökohdaisesti kirjoituksensa sisällöstä.³²

Instituutin hallituksen suomalaisten jäsenten, Rosenqvistin ja Gulinin, Suomen kirkon johtoa jossainmäärin jyrkempi asenne Norjan kirkkotaisteluun johtui paitsi mainittujen professorien skandinaavisesta orientoitumisesta myös heidän silloisesta asemastaan. Asemansa vuoksi yliopistomiehinä he eivät olleet kannanotoissaan siinä määrin sidottuja kuin kirkon ulkomaansuhteista vastuussa olleet kirkon johtajat, jotka eivät katso-neet siinä tilanteessa voivansa asettua aseveljen, Saksan poliittisia intressejä vastaan. Toisaalta instituutin hallituksen suomalaisten jäsenten henkilökohtainen kanta jäi ulospäin varsin näkymättömäksi ja peittyi yhteispää-töksen alle. Edellä mainittuihin syihin näyttäisi viittaavan myös se, että pohjoismaisessa neuvonpidossa mukana olleet kirkonjohtajat v. Bonsdorff ja Lehtonen lähettivät yksityisesti tervehdyksensä norjalaiselle virkavel-jelleen piispa Berggraville, joka oli joutunut Norjan kirkkotaistelun poltto-pisteeseen.³³ Siten suomalaiset kirkonjohtajat näkivät parhaaksi valita julkisuuden asemesta ”Nikodeemuksen tien”.

Ne solidaarisuuden tunteet, joihin Suomen kirkon johto ei katsonut voivansa julkisesti yhtyä, tulivat sen sijaan esille jossainmäärin lehdistössä. Pohjoismaista kokousta kommentoivassa pääkirjoituksessaan mm. Kotimaa puuttui toistamiseen Norjan kirkkotaisteluun ja sen syihin. Lehti huo-mautti, miten Norjan jouduttua Saksan miehittämäksi oli aluksi näyttä-nyt siltä, että kirkko saisi jatkaa rauhassa toimintaansa. Quislingin tultua hallituksen johtoon tilanne oli kuitenkin muuttunut. Hallitus oli yrittänyt pakottaa kirkon kansallissosialistiseen järjestykseen ja tehdä siitä tämän ideologian suuntaisen. Piispat ja papisto samoin kuin kirkkokansakin oli kuitenkin asettunut päättävästi vastustamaan tätä. Lopuksi lehti totesi, että suomalaiset eivät voineet olla myötätuntoisesti seuraamatta Norjan kirkon taistelua. Vaikka objektiivisten tietojen saaminen Norjan tilan-teesta oli vaikeaa, piispojen ja pappien eroamiset osoittivat, että hallituk-sen ja kirkon välisten ristiriitojen täytyi olla vakavia ja syviä. Suomen kirkkokansalla ei ollut mahdollisuutta vaikuttaa Norjan kirkon ahdinko-tilaan. Rukouksissaan se saattoi kuitenkin muistaa sisarkirkkoaan ja pyy-tää, että sen kokema ahdinko muuttuisi aikanaan sen parhaaksi.³⁴

Kotimaan syytös kohdistui muodollisesti vain Quislingin hallituksen harjoittamaan kirkkopoliitiikkaan. Välillisesti se suuntautui kuitenkin sak-salaisiin miehittäjiin ja kansallissosialistiseen järjestelmään, joita voitiin pitää konfliktin todellisina aiheuttajina. Siten kirkon ”puolivirallinen” äänenkannattaja toi julki ne solidaarisuuden tunteet, joita kirkon johto ei ollut katsonut voivansa julkisesti ilmaista. Tapahtuiko tämä kirkon joh-don hiljaisen hyväksymisen turvin, ei ole tiedossa.

Församlingsbladet julkaisi puolestaan pohjoismaisten vieraiden haas-tattelun, jossa nämä tähdensivät perinteisen kristillisen yhteyden merki-tystä pohjoismaisten kansojen välillä sekä isolaation vaarallisuutta. Niin ikään Gulin kirjoitti vierailun johdosta mainittuun lehteen artikkelin, jossa hän käsitteli pohjoismaisen yhteistyön tehtäviä ja vaikeuksia.^{34a}

10 Suomen kirkon johdon pidätyminen Norjan kysymyksessä herätti

myös peitettyä arvostelua lehdistössä. Mm. Suomen Sosiaalidemokraatin päätoimittaja Eino Kilpi, joka oli muutamaa päivää aiemmin arvostellut lehdessään Norjan ja Tanskan oloja yleensä³⁵, sai pohjoismaisten vieraiden käynnin tiimoilta aiheen puuttua myös Norjan kirkkostaisteluun. Lehden pääkirjoituksessa Kilpi totesi miten Norjan kirkko oli piispojensa johdolla rohjennut seistä sen takana, mitä oli pitänyt oikeana ja totena. Tämä oli johtanut siihen, että kirkon johtava mies, piispa Berggrav oli suljettu vankilaan ja miltei kaikki papit olivat joutuneet jättämään paikkansa. Tämä kirkkostaistelu oli synnyttänyt toisten pohjoismaisten kirkkojen piirissä syvää myötätuntoa Norjan kirkkoa ja papistoa kohtaan, minkä myös Suomessa vierailleet ruotsalaiset kirkonmiehet olivat omasta puolestaan selvästi ilmaisseet. Pohjoismaisten vieraiden lausunnot osoittivat kirjoittajan mielestä, miten selvästi siellä tajuttiin ajan vaatimukset. Kirkon tehtävänä ei ollut suinkaan vain siunata jokaista toimenpidettä, mihin maassa ryhdyttiin, vaan tarvittaessa asettua myös sitä vastaan. Kirkolla saattoi tässä suhteessa olla suuriakin mahdollisuuksia, ja siitä saattoi juuri taistelevana kirkkona muodostua todellinen kansankirkko.³⁶

Kilven kirjoitukseen sisältyi kätkeyttä kritiikkiä paitsi Norjan miehittäjävaltaa, Saksaa myös Suomen kirkon johtoa vastaan. Korostaessaan Ruotsin kirkon ja maassa vierailleiden pohjoismaisten kirkonmiesten arvostelun merkitystä kirjoittaja halusi epäsuorasti arvostella oman kirkkonsa johtoa pidättyvyydestä ja alistumisesta virallisesti hyväksyttiin käsitykseen. Myös Suomen kirkon tehtävä oli asettua entistä tarmokkaammin ja rohkeammin puolustamaan sitä, mitä se piti oikeana.

Kilven esittämä kätkeytä vihje Suomen kirkolle ei jäänytkaan huomaamatta. Hengellisessä Kuukauslehdessä heränneisiin lukeutunut kouluneuvos Matti Pesonen puuttui Kilven esittämään haasteeseen ja totesi syystä, että Sosiaalidemokraatin kirjoitukseen oli kätkeytynyt peitettyä tyytymättömyyttä Suomen kirkkoa kohtaan, samalla kun lehti oli ilmaissut selvän tyytyväisyytensä Ruotsin, Tanskan ja erityisesti Norjan kirkollisia johtajia kohtaan. Pesonen katsoi kuitenkin, että se taisteleva kirkko, jonka lehti oli asettanut esikuvakseen ei ollut Herran seurakunta ecclesia militans merkityksessä, vaan kysymys oli ulkonaisesta kirkkolaitoksesta, jonka lehti toivoi ottavan kantaa ajan poliittisiin kysymyksiin. Pesosen mielestä kirjoittajan ihannoimat skandinaaviset kirkot olivatkin saaneet vaikutteita anglikaaniselta kirkolta, joka vallantavoittelussaan oli kulkenut käsi kädessä Englannin maailmanvallan kanssa, sekä ekumeenisesta liikkeestä, joka oli pyrkinyt rakentamaan jumalanvaltakunnan maan päälle. Tämä oli ollut synnä paitsi Englannin kirkon liehittävään asenteeseen bolševikkejä kohtaan myös siihen, että esim. Ruotsin kirkon johtajat eivät olleet asettuneet päättävämmiin vastustamaan Canterburyn arkkipiispan ”häpeällistä” käytäytymistä. Suomen kirkko oli aiemmin tuntenut hengen yhteyttä erityisesti Norjan kirkkoon, mutta tämä yhteys oli hävinnyt eräiden sikäläisten kirkonjohtajien menettelyn vuoksi. Varsinkin sillä hetkellä suuresti ihailun piispa Berggravin outo asennoituminen Suomen talvisotaan oli ikä-

vässä muistossa siihen sisältyneen politikoimisen vuoksi. Vaikka senhetkisen Norjan kirkkotaistelun syvimät syyt eivät olleet tiedossa, oli Pesosen mielestä otaksuttavissa, että Berggravin ja hänen kirkkonsa halu sekaantua politiikkaan näytteli tässäkin jotain osaa. Mikäli skandinaaviset kirkonmiehet olivat bolševistisen demokratian elähdyttämiä tai sitä kohtaan suvaitsevia, heidän "taistelevan kirkon" ihanteensa ei kelvannut suomalaisten esikuvaksi.³⁷

Pesosen jyrkän torjuva asenne Kilven kirjoitukseen johtui paitsi poliittisesta epäluulosta kirjoittajaa kohtaan myös hänen pietistis-nationalistisesta kirkkokäsityksestään. Tämän pohjalta hän näki Kilven esittämässä "taistelevassa kirkossa" omalle uskonkäsitykselleen vieraita piirteitä, joiden hän katsoi nousevan lähinnä anglikaanisen kirkon ja ekumeenisen liikkeen poliittista osallistuvuutta korostavasta maaperästä. Varsinkin Canterburyn arkkipiispan edellisenä syksynä suomalaisia suuresti ärsyttäneet kannanotot olivat Pesosen mielestä hyvänä ja konkreettisena todisteena tämän kirkkokäsityksen vieraudesta suomalaiselle kristillisyydelle.

Ratkaisevammin kuin mainitut periaatteelliset näkökohdat Pesosen reaktioon vaikuttivat nähtävästi senhetkiset poliittiset tekijät. Aktiivisena heimolähetysmiehenä hän oli ollut aiemmin suuresti huolestunut suomensukuisten kansojen ja sikäläisten kirkkojen kohtalosta. Kun useat suomensukuiset kansat olivat suomalais-saksalaisen aseveljeyden tuloksena saaneet vapautensa, näki Pesonen sen kaukaisten unelmiensa toteutumisena. Tätä taustaa vasten Pesonen koki Norjan tilanteen aiheuttaman ristiriidan sangen kiusalliseksi ja vaatimukset Suomen kirkon vetämiseksi mukaan tähän taisteluun vastenmielisiksi. Eiväthän Norjan kirkon koettelemukset olleet Pesosen mielestä verrattavissa niihin kärsimyksiin, jotka olivat tulleet hänelle läheisten heimokansojen ja sikäläisten kirkkojen osaksi.

Viimeksi mainitut näkökohdat herättivät myös pohjoismaisten vieraiden taholla tiettyä ymmärtämystä suomalaisten asennetta kohtaan. Kun pohjoismaiset vieraat tekivät Helsingistä käsin Gulinin, Salomiehen ja kenttäpiispa Björklundin johdolla laajahkon tutustumismatkan Karjalaan, teki matka ja erityisesti kirkkoihin siellä kohdistettu hävitystyö vieraisiin sangen voimakkaan valituksen.³⁸ Myös pohjoismaiset vieraat joutuivat hetkellisesti kokemaan sen ristikkäispaineen, missä heidän suomalaiset virkaveljensä elivät.

Samalla kun pohjoismaisten vieraiden matka lisäsi heidän ymmärtämystään Suomea ja suomalaisten näkökantoja kohtaan, matkaan osallistuneet ruotsalaiset kirkkonjohtajat torjuivat kaukonäköisesti suomalaisten isäntien heille esittämän vihjeen, että Ruotsin kirkko panisi jo siinä vaiheessa toimeen laajan aktion Karjalan kirkkojen jälleenrakentamiseksi. Neuvoteltuaan asiasta matkansa jälkeen ruotsalaiset piispat Runestam ja Jonzon totesivat, että ei olisi kenties viisasta ryhtyä siinä vaiheessa laajasuuntaiseen avustustyöhön Karjalan kirkkojen jälleenrakentamiseksi. Ruotsin kirkon apu olisi mieluummin suunnattava ajankohtaisiin tarpei-

siin. Oikea hetki Karjalan jälleenrakennustyön avustamiseen oli vasta sitten, kun rauha oli palannut.³⁹

2. Heckelin rauhoitusvierailu Suomeen

Jo vuoden 1941 lopulla piispa Lehtonen oli esittänyt Heckelille kutsun saapua vastavierailulle Suomeen. Työesteiden ym. seikkojen vuoksi Heckel ei kuitenkaan pitänyt silloista ajankohtaa soveliaana, vaan ilmoitti haluvansa vasta myöhemmin kesällä matkustaa Suomeen. Heckelin mieliteestä kuultuaan myös suomalaiset katsoivat, että vierailu olisi parasta lykätä syksyllä 1942 järjestettävän suomalaisen Raamatun 300-vuotisjuhlan yhteyteen.⁴⁰

Pohjoismaisen kirkollisen tilanteen kärjistyminen Norjan kirkkotaitelun vuoksi sai Heckelin muuttamaan kuitenkin suunnitelmiaan. Helmi-kuun lopulla Heckel kääntyi Saksan ulkoministeriön puoleen ja anoi matkustuslupaa Pohjoismaihin. Matkaa koskeissa perusteluissaan Heckel viittasi mm. Ruotsin piispojen seurakunnilleen lähettämään paastonajan paimenkirjeeseen, johon oli sisältynyt myötätunnonosoitukset Saksan miehittämien maiden Tanskan ja erityisesti Norjan kirkkoa kohtaan. Vaikka Heckel ei sanonut vielä siinä vaiheessa tuntevansa kirjeen tarkkaa sanamuotoa, se sisälsi hänen käsityksensä mukaan eurooppalaista yleistilannetta ajatellen Saksan kannalta kielteisiä käsityksiä. Tämä johtui ainakin osaksi siitä tosiasiasta, että pohjoismaiset kirkot olivat Suomen kirkkoa lukuunottamatta etääntyneet Saksan kirkosta suuremmassa määrin kuin koskaan uskonpuhdistuksen jälkeen, ja että Saksan kirkolla oli edellisten vuosien aikana ollut vain rajoitetussa määrin mahdollisuuksia hoitaa yhteyksiä pohjoismaisiin kirkkoihin. Tästä syystä oli välttämätöntä, että pohjoismaisiin kirkonjohtajiin pyritäisiin silloisessa tilanteessa etsimään kosketusta. Toisaalta yhteydet pohjoismaisiin kirkkoihin olivat Heckelin mielestä sillä hetkellä tarpeelliset myös Englannin kirkollisen propagandan torjumiseksi, mikä propaganda tulisi ilmeisesti voimistumaan uuden arkkipiispan William Templen astuttua sikäläisen kirkon johtoon. Sopivan tilaisuuden henkilökohtaiseen vaikuttamiseen tarjosi keväällä Suomessa pidettävä Luther-Agricola-seuran sääntömääräinen vuosikokous, johon johtavien suomalaisten kirkonmiesten ja teologien ohella voitaisiin kutsua vieraiksi myös toisten pohjoismaisten kirkkojen edustajia. Paluumatkalla Suomesta hän voisi kenties vierailla myös Ruotsissa ja Tanskassa ja etsiä kosketusta sikäläisiin kirkonjohtajiin.⁴¹

Niin kuin Heckelin anomuksesta ilmenee, sai Norjan kirkkotaitelun herättämä levottomuus Pohjoismaissa hänet muuttamaan nopeasti suunnitelmiaan. Syntynyt tilanne vaati häntä välittömästi matkustamaan Pohjolaan saksalaisvastaisten mielialojen torjumiseksi.

Heckelin huolestumista oli omiaan lisäämään pian tämän jälkeen hänen korviinsa kantautuneet tiedot pohjoismaisten vieraiden matkasta

Suomeen. Olihan pelättävissä, että Norjan kirkkوتاistelun herättämä levottomuus saisi tilaa myös Saksaan ystävyysuhteessa olevassa Suomen kirkossa. Niinpä Sentzke, joka osaksi Heckelin Pohjolan-matkaa koskevia suunnitelmia silmälläpitäen oli matkustanut helmi-maaliskuun vaihteessa Berliiniin, totesi eräälle saksalaiselle tuttavalleen, että Heckel halusi matkustaa Suomeen rauhoittaakseen suomalaisia Norjan kirkollisen tilanteen aiheuttaman levottomuuden vuoksi. Pohjoismaisten vieraiden tulevaan matkaan viitaten Sentzke huomautti paheksuvasti, että peräti kolme ruotsalaista piispaa aikoi lähimmässä tulevaisuudessa matkustaa Suomeen kiiohottaakseen suomalaisia. Kun koskaan aikaisemmin ei ollut näin monta ruotsalaista piispaa ollut yht'aikaa vierailulla Suomessa, ei ruotsalaisten vierailulla Sentzken mielestä voinut olla muuta tarkoitusta.⁴² Näin Heckelin matkan painopiste siirtyi pohjoismaisen vierailun herättämien epäilysten vuoksi Suomeen ja Suomen kirkkoon, jonka mielialojen hoitaminen näytti Saksan kannalta muita pohjoismaita tärkeämmältä.

Heckelin matkustuslupa-anomus ei saanut täysin varauksetonta hyväksymistä kansallissosialistisilta vallanpitäjiltä. Puoluekanslia, jolle kaikki ulkomaanmatkoja koskevat anomukset oli tähän aikaan alistettava, totesi sen johdosta, että piispa Heckelin matkasta tuskin olisi mitään olennaista hyötyä. Mikäli Heckel haluaisi kaikin keinoin toimia asian hyväksi, hänellä voisi olla mahdollisuuksia vaikuttaa pohjoismaisen tilanteen selkiönnäyttämiseksi ja sovittamiseksi. Niin ikään puoluekanslia viittasi siihen, että Norjan kirkkوتاistelussa oli samoja piirteitä, mitkä olivat olleet tunnusomaisia Saksan evankeliselle kirkolle edellisinä vuosina.⁴³ Puoluekanslian omaksumasta kielteisestä kannasta kuultuaan Heckel kääntyi kuitenkin henkilökohtaisen kirjeen muodossa ulkoministeri Ribbentropin puoleen ja esitti matkansa propaganda-arvoon vedoten toivomuksen, että hänen matkustuslupaansa koskeva kielteinen päätös kumottaisiin. Heckelin vetoamus tuottikin tuloksen, ja hän sai ulkoministerin toimesta luvan matkustaa toukokuussa Suomeen.^{43a}

Saatuaan tarvittavan matkustusluvan Heckel ryhtyi yhdessä Berliinissä tuolloin olleen Sentzken kanssa toimiin vierailuohjelman toteuttamiseksi matkan yleispäämääriä palvelevalla tavalla. Tässä tarkoituksessa Sentzke kääntyi Berliinistä palattuaan sekä eräiden Luther-Agricola-seuran suomalaisten jäsenten että Suomen kirkon pappisliiton puheenjohtajan Paavo Virkkusen puoleen ja ehdotti, että Luther-Agricola-seuran tulevaan vuosikokoukseen kutsuttaisiin — mikäli mahdollista — ainakin yksi saksalainen ja yksi ruotsalainen Luther-tutkija luennoitsijaksi. Sentzke kertoi omasta puolestaan keskustelleensa Saksan-matkallaan asiasta berliiniläisen prof. Leonhard Fendt'in kanssa, joka olikin suostunut pyyntöön, mikäli hän saisi asianomaisen matkustusluvan. Luther-Agricola-seuran johdon tehtäväksi jäi ratkaista, kenet se halusi kutsua luennoitsijaksi Ruotsista. Sentzke itse kertoi ajatelleensa prof. Bringiä, joka kuului niin ikään eturivin Luther-tutkijoihin. Samalla Sentzke ehdotti Virkkuselle, että prof. Fendt'ille järjestettäisiin mahdollisuus esitelmöidä myös pappisliiton järjestämässä

kokouksessa. Alustavissa keskusteluissa Fendt oli ilmoittanut olevansa valmis esitelmöimään papistolle saarnan uudistumisesta. Mikäli pappisliitto oli valmis tällaisen tilaisuuden järjestämiseen, Sentzke toivoi Virkkusen kääntyvän asiassa suoraan Fendt'in puoleen.⁴⁴

Sentzken esittämien ohjelma-ehdotusten tarkoituksena oli paitsi antaa Heckelin Suomen-vierailulle tavallista näyttävämmät puitteet myös vetää tilaisuuteen mukaan Ruotsin kirkon edustajia, niin kuin Heckel oli jo matkustuslupa-anomuksessaan viitannut. Suositusten kohdistaminen lämpimänä Suomen ystävänä tunnettuun prof. Bringiin perustui paitsi hänen asemaansa Luther-tutkijana myös siihen, että hänellä jo tutkimusalaansa perusteella oli läheisiä suhteita Saksaan. Siten Bringin kutsuminen soveltui hyvin niihin kaavailuihin, joita Kirchliches Aussenamtilla oli Norjan kirkkotoistelun synnyttämän saksalaisvastaisen mielialan torjumiseksi Pohjoismaissa.

Sentzken tekemää ehdotusta noudattaen suomalaiset päättivätkin esittää pian tämän jälkeen sekä Fendt'ille että Bringille virallisen vierailupyynnön. Kun yleisen pappeinkokouksen järjestäminen osoittautui jo valmisteluajan lyhyiden vuoksi mahdottomaksi, päättivät suomalaiset isännät sen asemesta järjestää vierailuun liittyen Helsingin suomen- ja ruotsinkielisen papiston yhteisen kokouksen, johon paikallisen papiston lisäksi kutsuttaisiin joukko kirkonjohtajia.⁴⁵ Fendtin ja Bringin lisäksi, jotka ilmoittivat suostuvansa pyyntöön⁴⁶, suomalaiset päättivät myöhemmin esittää kutsun myös Luterilaisen maailmankonventin Ruotsin kansalliskomitean sihteerille tri Lars Wollmerille, joka yhdessä suomalaisten kanssa oli toiminut aktiivisesti mm. venäjän- ja ukrainankielisten Uuden Testamentin laitosten toimittamiseksi Saksaan.⁴⁷ Kun Wollmer lukeutui niihin ruotsalaisiin kirkonmiehiin, jotka olivat asennoituneet varsin myönteisesti idänvastaiseen sotaretkeen⁴⁸, hänen kutsumisensa näytti palvelevan niitä päämääriä, joita Heckel oli Suomessa pidettävälle kokoukselle asettanut. Kyseinen ajankohta ei kuitenkaan soveltunut Wollmerin ohjelmaan, josta syystä Bringin lisäksi kokoukseen osallistui Ruotsista vain Suomessa aiemmin toiminut kirkkoherra Yden. Niin ikään suomalaiset joutuivat luopumaan vieraiden ajan puutteen vuoksi alkuperäiseen suunnitelmaansa kuuluneesta yhteisestä matkasta Karjalaan⁴⁹, jollainen matka oli järjestetty hetkeä aiemmin maassa vierailleille pohjoismaisille vieraille.

Aavistaen Heckelin matkan tarkoituksen ja vain muutamia viikkoja aiemmin tapahtuneen pohjoismaisen vierailun saksalaisella taholla herättämät epäilyt, suomalaiset pyrkivätkin kaikin tavoin vakuuttamaan ystävytensä vilpittömyyttä saksalaista vierastaan kohtaan toukokuun 12 päivänä alkaneen ja lähes kaksi viikkoa kestäneen vierailukäynnin aikana. Niinpä Helsingissä pidetyssä suomalais-ruotsalaisessa pappeinkokouksessa, jossa Heckel esitti Saksan kirkon tervehdyksen sekä professori Fendt ja Bring esitelmöivät, oli läsnä useiden suomalaisten kirkonjohtajien ohella mm. opetusministeri Kukkonen. Niin ikään opetusministeri tarjosi vieraan kunniaksi lounaan ja Suomen yleiskirkollinen toimikunta järjesti yhteisen illanvieton.⁵⁰

Voimakkaat ystävyiden vakuutukset tulivat esille myös saksalaisen vieraan kunniaksi pidetyissä puheissa. Mm. piispa Lehtonen, joka vain hetkeä aiemmin oli esittänyt Rosenqvistille kiitoksensa hänen pohjoismaisen yhteistyön hyväksi tekemästään työstä⁵¹, vakuutti pappeinkokouksen alka-
jaisissa vieraalle pitämässään puheessa suomalais-saksalaisen yhteyden kes-
tävyyttä. Lehtonen viittasi puheessaan mm. siihen, että tuolloin voitiin
puhua avoimesti siitä, mistä Heckelin edellisen käynnin ja suomalaisen
delegaation Saksan-matkan yhteydessä oli voitu sanoa vain jotain vihjeen-
omaista, vaikka viimeksi mainitun matkan päättyessä olikin rohjettu toivoa
seuraavan tapaamisen tapahtuvan Viipurissa. Lehtonen korosti, että uskon-
veljeys yhdisti kristittyjä lujasti toisiinsa. Mutta vielä syvempänä tämä
yhteys koettiin siellä, missä uskonveljet joutuivat antamaan yhteisen asian
puolesta kaikkensa, jopa elämänsäkin. Näin oli tapahtunut Suomen ja
Saksan kansojen kesken. Suomalaisten ja saksalaisten kristittyjen yhteys
oli silloisten valtavien tapahtumien keskellä sinetöity verellä.⁵²

Samoin kuin Lehtonen viittasi myös Paavo Virkkunen vieraan kun-
niaksi kotonaan tarjoamalla illallisilla pitämässään puheessa Heckelin edel-
liseen Suomen-vierailuun. Virkkunen mainitsi, miten hän oli puolestaan
uskonut Heckelille Suomea koskevat surunsa ja huolensa. Heckel oli tuol-
loin lohduttanut suomalaisia. Sillä hetkellä he saattoivat ymmärtää, että
Heckel oli tuolloin tiennyt tulevista tapahtumista huomattavasti enemmän
kuin hänellä oli ollut oikeus puhua. Sen jälkeen oli tapahtunut paljon
merkitsevää, ja Suomen asema oli täydellisesti muuttunut. Vaikka Suo-
men täytyi jatkuvasti antaa kalliita uhreja tulevaisuutensa turvaamiseksi,
sen ei sillä kertaa tarvinnut taistella yksin perivihollistaan vastaan. Sen
miehet saivat seistä rinta rinnan voittamattoman Saksan armeijan kanssa.⁵³

Lehtosen ja Virkkusen puheissa kuvastui epäilemättä aseveljeyden
luoma aito yhteydentunne ja kiitollisuus Saksaa kohtaan, joka oli koettu
lähinnä Suomen pelastajaksi vaikeassa kriisitilanteessa. Kun Heckel oli
toiminut kirkon osalta uusien saksalais-suomalaisten suhteiden luoja ja
samalla uuden poliittisen viestin välittäjänä, kohdistui kiitollisuus erityisesti
hänen persoonaansa. Toisaalta Heckelille pidettyjen puheiden ja kun-
niansoitusten tarkoituksena lieenee kuitenkin ollut myös tietoinen pyrki-
mys hälventää niitä epäluuloja, joita pohjoismaisen vierailun aavistettiin
synnyttäneen Kirchliches Aussenamtin taholla Suomen kirkon mahdolli-
sesta suuntautumisesta Skandinaviaan. Tämä koski varsinkin piispa Leh-
tosta, joka toisaalta piti suomalais-saksalaista yhteistyötä silloisessa poliiti-
tisessä tilanteessa välttämättömänä, mutta halusi toisaalta säilyttää perin-
teisen pohjoismaisen yhteyden, kuten hänen kirjeestään Rosenqvistille käy
ilmi. Siten suomalaisten Heckelille osoittama ystävyys sai samalla vahvasti
tarkoituksenmukaisia piirteitä.

Ehkä vieläkin korostetumpana kuin Heckelin Helsingin vierailun yhtey-
dessä suomalaisten halu osoittaa huomaavaisuutta saksalaista vierasta koh-
taan tuli ilmi hänen Turun vierailunsa aikana, joka muodosti hänen tämän-
kertaisen Suomen-matkansa pääkohteen. Kun Heckelin oli määrä luovut-

taa matkansa yhteydessä Saksan kirkon Viipurin seurakunnan jälleerakennustyön hyväksi toimeenpaneman keräyksen tuotto Suomen kirkolle, oli arkkipiispa lahjan luovutusta silmälläpitäen kutsunut piispainkokouksen samanaikaisesti koolle Turkuun. Siten käytännöllisesti katsoen koko Suomen kirkon johto osallistui myös Turussa 18–19. 5. järjestettyyn Luther-Agricola-seuran juhla kokoukseen, jonka ohjelmaan kuului seuran esimiehen ja Heckelin tervehdysten lisäksi prof. Fendtin, prof. Bringin ja tri Pinomaan esitelmät. Kirkon johdon lisäksi Luther-Agricola-seuran juhla kokousta kunnioittivat läsnäolollaan mm. Turun yliopiston ja Åbo Akademin rehtorit, opetusministeriön kansliapäällikkö sekä runsas joukko maan molempien teologisten tiedekuntien edustajia. Turun vierailunsa aikana Heckel puhui myös Turun tuomiokirkossa järjestetyssä sankarivainajien muistopäivän kirkkojuhlassa sekä sitä edeltäneenä iltana Suomen yleisradiossa.⁵⁴

Heckelin vierailun Turussa osakseen saama huomio poikkesi oleellisesti mm. siitä huomaavaisuudesta, mikä oli tullut muutamia viikkoja aiemmin pohjoismaisten vieraiden osaksi. Varsinkin piispainkokouksen koolle kutsumisen tarkoituksena oli osoittaa, että Suomen kirkko halusi antaa erityisen arvon Karjalan ja Viipurin takaisin valtausta symbolisoivalle Saksan kirkon lahjalle. Tapahtuihan ensi kerran Suomen kirkon historiassa, että kirkon koko virallinen johto oli vastaanottamassa ulkomaista piispaa, niin kuin Heckel matkaraportissaan tyytyväisenä totesi.⁵⁵ Samaan seikkaan viittasi epäilemättä myös Luther-Agricola-seuran vuosijuhlan osaksi tullut huomio sekä Heckelille tarjottu mahdollisuus esiintyä Suomen yleisradiossa sankarivainajien muistopäivän merkeissä. Siten suomalaiset halusivat jo vieraan vastaanottotavallaan todistaa ystävyytensä vilpittömyyttä sekä suomalais-saksalaisen ystävyyden ensisijaisuutta.

Samoin kuin jo Helsingissä toistivat suomalaiset myös Turussa vieraalle pitämissään puheissa suomalais-saksalaisen kirkollisen yhteistyön merkitystä, jonka yhteyden symbolina oli erityisesti Luther-Agricola-seura. Niinpä sekä seuran esimies prof. Puukko että piispa Lehtonen viittasivat Luther-Agricola-seuran vuosijuhlan yhteydessä pitämissään puheissa siihen, että kyseinen seura ei ollut merkitsevä vain tutkimusyhteyttä palvelevan luonteensa vuoksi vaan myös siksi, että se oli avannut tien, joka johti suoraan Suomesta Saksaan. Sen välityksellä Suomen ja Saksan kirkot saattoivat auttaa toisiaan ei vain senhetkisessä yhteisessä taistelussa vaan myös niissä tehtävissä, jotka niitä odottivat Jumalan valtakunnan sanoman viemiseksi niille itäisille alueille, joilta tämän sanoman vaikutus oli hävinnyt.⁵⁶

Jos suomalaiset kirkonjohtajat katsoivat tehtäväkseen hälventää Norjan kirkkotaistelun ja pohjoismaisen ystävyysvierailun Saksan taholla synnyttämiä ennakkoluuloja, käytti Heckel puolestaan hänelle tarjoutunutta tilaisuutta hyväkseen korostaakseen Suomen ja Saksan sodan yhteisiä päämääriä vastakohtana länsivaltojen ja puolueettomien maiden asenteelle. Sekä yleisradiossa että Luther-Agricola-seuran kokouksessa pitämässään puheessa Heckel tähdensi, että taistelussa bolševismia vastaan ei ollut kysy-

mys vain poliittis-sotilaallisesta taistelusta vaan koko eurooppalaista kulttuuria koskevasta ratkaisusta, jossa kristillisten kirkkojen täytyi nähdä paikkansa ja velvollisuutensa. Heckelin mielestä oli pidettävä syvästi traagisena, että bolševismin ja kristinuskon totaalista vastakohtaisuudesta huolimatta monet kristilliset kansat eivät olleet vetäneet tästä käytännöllisiä johtopäätöksiä. Tämä koski niitä kansoja, jotka seisoivat sillä hetkellä Stalinin liittolaisina tai halusivat vesittää bolševismin ja kristinuskon välisen vastakohtaisuuden. Saksan ja Suomen kirkot eivät kuitenkaan olleet antaneet johtaa itseään harhaan vaan halusivat kaikin voimin ottaa osaa taisteluun jumalattomuutta ja bolševistista maailman orjuutusta vastaan. Ne uskoivat myös, että sotilaat, jotka taistelivat Venäjän sotakentillä, eivät taistelleet vain omien kansojensa puolesta vaan koko maailman vapauttamiseksi sitä uhkaavista kahleista.⁵⁷

Korostaessaan kristinuskon ja bolševismin sovittamatonta ristiriitaa Heckel pyrki tässä tilanteessa paitsi tietoisesti vetoamaan suomalaisten vanhastaan tuntemaan bolševismin pelkoon sekä Suomea ja Saksaa sillä hetkellä voimakkaimmin yhdistävään ideologiseen tekijään myös lyömään kiilaa Suomen ja läntisten kirkkojen väliin. Olihan Suomen kirkko joutunut edellisen syksyn aikana voimakkaisiin ristiriitoihin Englannin kirkon kanssa nimenomaan bolševistista Venäjää koskevien arviointien vuoksi. Kun myös skandinaaviset kirkot olivat asennoituneet pidättyvästi bolševisminvastaista ristiretkeä koskevaan ajatukseen, oli Heckelin kannalta taktisesti viisasta painottaa tätä Suomea ja Saksaa yhdistävää mutta Suomea ja läntisiä kirkkoja toisistaan loitontavaa seikkaa.

Heckelin pyrkimys torjua uhkaavalta näyttänyt skandinaavinen vaikutus ilmeni erityisesti hänen asenteessaan prof. Rosenqvistiin, jonka hän syyttää katsoi olevan vastuussa hetkeä aiemmin Suomessa järjestetystä pohjoismaisesta kokouksesta ja edustavan selvimmin skandinaavista suuntausta. Kun Rosenqvist Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin hallituksen puheenjohtajan ominaisuudessa esitti Heckelille instituutin puolesta kirjallisessa muodossa kiitoksensa Kirchliches Aussenamtin edellisenä vuonna tekemän kirjalahjoituksen johdosta, pidättyi Heckel — oman kertomansa mukaan — tarkoituksellisesti vastaamasta Rosenqvistin puheeseen. Niin ikään Heckel antoi ymmärtää Rosenqvistin kanssa käymässään keskustelussa, ettei hän ollut voinut käsittää Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin edellisenä vuonna Kirchliches Aussenamtin yhteistoimintajoukseen omaksumaa pidättyvää kantaa.⁵⁸ Heckelin silmissä Rosenqvist edusti nimenomaan sitä pohjoismaista suuntausta, jonka leviämistä Suomeen hän sillä hetkellä pelkäsi ja jonka vaikutuksen hän halusi parhaansa mukaan eliminoida. Kun Rosenqvist toimi lisäksi yhteispohjoismaisen instituutin hallituksen puheenjohtajana, saattoi Heckel pitää häntä osasyllisenä Kirchliches Aussenamtin epäonnistumiseen luoda suhteita tämän välityksellä Ruotsiin.

Heckelin pyrkimykset vahvistaa Suomen kirkon riippuvuutta Saksasta ja torjua skandinaavis-läntinen vaikutus johtivatkin hänen omien käsitystensä mukaan myönteiseen tulokseen. Sekä Saksan ulkoministeriölle jät-

tämässään matkaraportissa että v. Blücherin kanssa matkan päätteeksi Helsingissä käymässään keskustelussa Heckel totesi tyytyväisenä, että johtavat suomalaiset kirkonmiehet olivat kaikissa tärkeissä tilaisuuksissa asettuneet määrätietoisesti puolustamaan päättävistä taistelua bolševismia vastaan ja aseveljeyttä Saksan kanssa. Sama oli koskenut myös niitä yksityisiä keskusteluja, joita hän oli käynyt Helsingissä ja Turussa sekä sen jälkeen Tampereelle ja Porvooseen tekemänsä matkan yhteydessä.⁵⁹ Selvimpänä Suomen kirkollisen johdon mielenilmauksena Saksan puolesta Heckel piti Saksan kirkon lahjan kunniaksi järjestettyä juhlallista vastaanottotilaisuutta, mikä hänen mielestään oli samalla merkinnyt selvää irtisanoutumista läntisten kirkkojen lähentymispyrkimyksistä sekä siitä käsityksestä, että Suomen kirkko toimisi vain Saksan painostuksen alaisena.

Myös asenteessaan Norjan kirkkوتاisteluun suomalaiset olivat Heckelin mielestä osoittaneet suurta tahdikkautta ja pidättyneet kaikista julkisista kannanotoista tässä kysymyksessä. Vain kahdenkeskisessä keskustelussa arkkipiispa Kaila oli puuttunut tähän asiaan ja todennut, että suomalaiset tunsivat henkilökohtaisesti useimmat Norjan erotetuista kirkonjohtajista, josta syystä heidän asemansa herätti suomalaisissa persoonallista osanottoa. Hän (Kaila) ei ollut kuitenkaan esittänyt eikä katsonut voivansa esittää mitään julkista arvostelua Norjan tapahtumista, koska vihollispropaganda käyttäisi sitä hyväkseen Saksaa vastaan. Suomen kirkko ei tulisi Kailan mukaan sekaantumaan tässä tilanteessa asiaan. Mutta hän toivoi henkilökohtaisesti, että Norjan kirkkوتاistelun kielteisestä vaikutuksesta, joka tuntuu koko pohjoismaisella alueella ja valmisti maaperää lisääntyvälle saksalaisvastaiselle propagandalle, huomautettaisiin asianomaisessa paikassa Saksassa. Heckel mainitsi omasta puolestaan huomauttaneensa arkkipiispan esittämien käsitysten johdosta, että ajankohtaisia tapahtumia arvioitaessa oli pidettävä silmällä oleellisinta, joka tässä tapauksessa oli bolševismin vastainen loppuselvitys.⁶⁰

Heckelin saama kuva suomalaisten kirkonjohtajien senhetkisestä asenteesta toisaalta saksalais-suomalaiseen aseveljeyteen sekä toisaalta Norjan kirkkوتاisteluun oli nähtävästi ainakin muodollisesti oikea. Norjan kirkkوتاistelun Suomen kirkon piirissä herättämistä reaktioista huolimatta suomalaiset kirkonjohtajat eivät katsoneet olevan itsellään varaa puuttua tähän aseveljeä läheisesti koskettavaan kysymykseen. Asian sivuuttamista vaieten näytti heidän mielestään puoltavan paitsi kiitollisuuden tunne ja lojaalisuus Saksaa kohtaan myös se viivästynyt poliittinen käsitys, että Suomi oli Saksan tuesta edelleen samalla tavoin riippuvainen kuin toista vuotta aikaisemmin, josta syystä myös Saksaan ja sen poliittiseen järjestelmään välillisestikin kohdistuva kritiikki oli syytä vaientaa.

Tätä Heckelin antamaa kuvaa näyttäisi tukevan Helsingin pappein-kokouksessa ja Luther-Agricola-seuran kokouksessa mukana olleen prof. Bringin samanaikainen lausunto. Kirjeessään Eidemille Bring totesi matkansa jälkeen, että hän oli kokenut suomalaisten ystäviensä jollain tavoin muuttuneen. Kaikki olivat pitäneet silloista suuntausta Suomen kannalta

ainoana mahdollisena ja katkeruus varsinkin Englantia kohtaan oli ollut sangen syvä. Sen sijaan Bring viittasi Heckelin kertomuksesta poiketen myös Norjan kirkkostaisteluun ja mainitsi Heckelin saaneen kuulla heiltä perusteellisesti Norjasta ja Quislingistä, johon hän (Heckel) ei ollut kuitenkaan voinut asemansa vuoksi paljoa sanoa.⁶¹

Koskiko viimeksi mainittu viittaus yksinomaan Bringiä vai myös suomalaisia, ei ole varmasti pääteltävissä. On kuitenkin mahdollista, että Heckel joutui matkansa aikana keskustelemaan Norjan kirkkostaisteluja koskevista kysymyksistä muidenkin suomalaisten kuin Kailan kanssa, mutta katsoi syystä tai toisesta parhaaksi vaieta siitä taktisista syistä ulkoministeriölle ja lähetystölle antamissaan raporteissa. Viimeksi mainittua olettamusta näyttäisi tukevan se, että Heckel ainakin vuotta myöhemmin paheksui varsin voimakkaasti mm. Norjan kirkkoa vastaan kohdistuneita toimia.^{61a} Nähtävästi sama asia askarrutti häntä jo tässä vaiheessa.

Toinen seikka, johon Heckel kiinnitti erityistä huomiota sekä keskusteluissaan v. Blücherin kanssa että ulkoministeriölle jättämässään matkaraaportissa, koski Suomen kirkon suhteita Ruotsiin. Heckel korosti, että Suomen ja Ruotsin kirkkoja yhdisti toisiinsa monet historialliset ja kulttuurisiteet, joita ei voitu tehdä tyhjäksi yhtä vähän kuin sitä tosiasiaa, että eräät ruotsalaispiirit olivat sota-aikana harjoittaneet varsin laajamittaista karitatiivista avustustyötä Suomen hyväksi. Tämän ei kuitenkaan tarvinnut välttämättä vaikuttaa siihen, että Suomen kirkko ja kansa halusi ehdottomasti pysyä mukana itäistä perivihollistaan vastaan käytävässä taistelussa, ja että Suomen kirkko oli tietoinen omasta henkisestä autonomiasuhteesta Ruotsiin. Arkkipiispa samoin kuin piispa Lehtonen ja tri Virkkunen olivat Heckelin mukaan antaneet ymmärtää eri yhteyksissä, että Suomen kirkko halusi hoitaa suhteensa Saksaan suoraan eikä Tukholman välityksellä. Mainitut kirkonjohtajat olivat niin ikään ilmaisseet tahonsa vahvistaa Ruotsin kirkossa niitä piirejä, jotka tahtoivat jatkuvasti ylläpitää suhteita Saksaan. Tässä tarkoituksessa he olivat halunneet kutsua myös tuolloin pidettyyn Luther-Agricola-seuran kokoukseen ja luentopäiville eräitä saksalaismyönteisesti asennoituvia ruotsalaisia kirkonmiehiä. Valmisteluajan lyhyiden vuoksi ruotsalaisedustus oli kuitenkin jäänyt suhteellisen vähäiseksi. Omasta puolestaan Heckel piti kuitenkin prof. Bringin osallistumista tilaisuuteen onnistuneena paitsi hänen anglikaanisesta näkemyksestä poikkeavan kirkkokäsityksensä vuoksi myös siksi, että hän oli tutkijana suuntautunut täysin saksalaiseen teologiaan eikä edustanut kirkkopoliittisesti ahdasta käsitystä.⁶²

Myös Heckelin suomalais-ruotsalaisia suhteita koskeva analyysi oli pääosin paikkansapitävä. Niin kuin edellä on käynyt ilmi, halusivat ainakin eräät suomalaiset kirkonmiehet ei ainoastaan ylläpitää aseveljeyden velvoittamia suhteita Saksaan vaan myös tietoisesti etsiä kosketusta juuri niihin ruotsalaisiin kirkollisiin piireihin, joiden asenne Saksaan oli myönteinen. Näin tehdessään suomalaiset halusivat palvella Kirchliches Aussenamtin alkuperäisiä päämääriä, joihin oli kuulunut pyrkimys vaikuttaa

Ruotsin kirkkoon Suomen kirkon välityksellä, samalla kun Heckel näki tehtäväkseen torjua toisensuuntaiset Ruotsista Suomeen tulevat vaikutteet.

Edellä kerrottuun liittyen Heckel esitti ulkoministeriölle jättämänsä raportin lopuksi suomalais-ruotsalaisia suhteita koskevan oman toimenpideohjelmansa. Heckelin mielestä oli ensiksikin tärkeää, että Suomen kirkon itsenäistä asemaa suhteessa pohjoismaisiin kirkkoihin sekä koko Pohjolaa ajatellen pyrittäisiin Saksan taholta tulevaisuudessakin vahvistamaan. Käytännöllisen toiminnan kannalta tämä merkitsi ensiksikin sitä, että Saksan ja Suomen kirkkojen välisiä suhteita vaalittaisiin tavalla, joka ottaisi huomioon pohjoismaisen kulttuuriseparatistim ja pyrkisi eliminoimaan Saksan vastaiset voimat Suomesta. Toiseksi tämä edellyttäisi Ruotsin kirkon harjoittaman karitatiivisen toiminnan vaikutuksen vähentämiseen tähtäävää toimintaa Suomessa. Tässä suhteessa voitiin Heckelin mielestä saavuttaa hyviä tuloksia siten, että Saksan kirkon taholta suunnattaisiin entistä runsaammin avustuksia Karjalan kirkkojen jälleenrakennustyöhön. Keskusteluissa eräiden suomalaisten kirkonjohtajien samoin kuin ministeri v. Blücherin kanssa oli käynyt Heckelin mukaan selväksi, että tällainen avustustyö lankeaisi hyvään maaperään.⁶³

Välittömästi Suomen-matkalta palattuaan Heckel itse ryhtyikin käytännön toimiin viimeksi mainitun ohjelmakohtansa toteuttamiseksi. Samalla kun hän välitti Saksan evankelisten maakirkkojen johtajille Kailan esittämän kiitoksen Suomen kirkolle luovutetun jälleenrakennuslahjan johdosta ja kertoi sen osaksi tulleesta näyttävästä vastaanotosta⁶⁴, hän kääntyi eräiden maakirkkojen johtajien puoleen lisäkeräyksen järjestämiseksi Suomen hyväksi. Jo kesäkuun alussa Heckel kirjoitti mm. Hampurin maapiispa Tügelille ja kertoi hänelle olleensa matkalla Suomessa estääkseen Ruotsista käsin tehdyt yritykset Suomen kirkon asenteen muuttamiseksi Saksaan. Yhteydet Saksan ja Suomen kirkkojen kesken olivat säilyneet. Eräiltä tahoilta oli kuitenkin esitetty hänelle toivomus hädänalaisten Karjalan siirtoseurakuntien avustustyön jatkamiseksi, minkä avustustoiminnan avulla voitaisiin samalla vähentää Ruotsin kirkon harjoittaman avustustoiminnan vaikutusta Suomessa. Saksan evankelisten maakirkkojen keräyksen tuloksena luovutettu 50 000 Saksan markan lahja oli tehnyt suurenmoisen vaikutuksen suomalaisiin. Hän (Heckel) halusi kuitenkin koota vielä 100 000 Saksan markkaa Karjalan jälleenrakennustyöhön ja tiedustella tämän vuoksi Tügeliltä, mitä mahdollisuuksia tämä katsoi olevan uuden avustussumman kokoamiseksi.⁶⁵

Heckelin uusi vetoomus tuottikin tuloksen. Pian tämän jälkeen Tügelille lähettämässään vastauksessa Tügel totesi, että Hampurin maakirkko oli päättänyt antaa uuden 10 000 Saksan markan lahjan Karjalan jälleenrakennustyöhön. Tügelin mukaan tämä oli Hampurin, vanhan Hansakaupungin velvollisuus Suomen kansaa kohtaan, joka oli omaksunut syvästi luterilaiset näkemykset, ja jota kohtaan he tunsivat luterilaisena sisarkirkkona läheistä yhteenkuuluvuutta.⁶⁶ Kun useat muut maakirkot asettuivat

myöhemmin Hampurin tavoin tukemaan uutta keräystä, Heckelin aloite johti jo vuoden 1942 aikana toivottuun tulokseen.⁶⁷

Heckelin matkaraportista ja hänen käynnistämästään uudesta keräyksestä käy ilmi, että hän piti Suomen kirkon säilymistä Saksan vaikutuspiirissä ensiarvoisen tärkeänä ja oli tätä silmälläpitäen valmis ryhtymään varsin vaativiinkin toimiin eliminoidakseen Ruotsin kirkon vaikutuksen Suomesta. Heckelin tuntema halu suomalais-saksalaisten kirkollisten yhteyksien säilyttämiseksi perustui paitsi aseveljeyden sanelemiin käytännöllisiin näkökohtiin myös siihen, että uskontopropaganda nähtiin erääksi tärkeimmistä ulkomaille suuntautuvan propagandan muodoista. Saksan kirkon ystävänä ja liittolaisena Suomen kirkko muodosti samalla psykologisesti tärkeän sillanpää-aseman ja näyteikkunan suhteessa Skandinaviaan ja länteen. Varsinkin sen jälkeen kun Norjan kirkkostaistelu loi maaperää saksalaisvastaiselle mielialalle Skandinaviassa, Suomen kirkon merkitys Saksan ystävänä ja liittolaisena kasvoi entisestään. Toisaalta kirkollisen mielipiteen säilyminen saksalaisystävällisenä oli Saksan kannalta tärkeä niiden erillisrauhaa korostavien mielipiteiden vuoksi, joita erityisesti Eino Kilpi oli vuoden 1942 alussa esittänyt lehdessään, ja jotka olivat herättäneet laajaa huomiota varsinkin Englannissa ja Yhdysvalloissa.⁶⁸ Saksalaiset pelkäsivät, että länsivallat yrittäisivät käyttää Norjan kirkkostaistelua hyväkseen kylvääkseen epäluuloa suomalais-saksalaisiin suhteisiin.

Heckelin Ruotsin ja lännen kirkkoihin kohdistamat epäilyt lienevät olleet vahvasti liioiteltuja. Vaikka Norjan tilanne oli tullut esille edellä selostetun pohjoismaisen kokouksen keskusteluissa, ja vaikka eräät ruotsalaiset kirkonjohtajat viittasivat jatkuvasti kirjeissään suomalaisille virkaveljilleen Norjan tilanteeseen⁶⁹, ruotsalaisten toiminta ei saanut sellaista kiihotuksen ja provokaation luonnetta, jollaisen Heckel uskoi olevan kysymyksessä. Yhteispohjoismaisesta korostuksesta huolimatta ainakin eräät ruotsalaiset kirkonjohtajat osoittivat päinvastoin varsin suurta ymmärtämystä Suomen kirkon erikoisasemaa kohtaan suhteessa Saksaan eivätkä pyrkineet erityisemmin painostamaan Suomen kirkkoa tässä asiassa.⁷⁰

Heckelin pelko läntisten kirkkojen vaikutuksen lisääntymisestä Suomessa ei ollut kuitenkaan täysin aiheeton. Tämä koski paitsi jo mainittuja ruotsalais-suomalaisia suhteita osaksi myös Englannin kirkkoa. Kun Chichesterin piispa Bell vieraili toukokuussa 1942 Ruotsissa, joutuivat myös eräät suomalaiset kirkonmiehet kosketukseen hänen kanssaan. Toukokuun puolivälissä — Heckelin ollessa parhaillaan vierailulla Suomessa — arkkipiispa Eidem kirjoitti Lehtoselle ja välitti hänelle Uppsalassa parhaillaan oleskelleen Chichesterin piispan lämpimät terveiset. Samalla Eidem kertoi piispa Belliltä kuulleensa, että sodan puhjetessa Englantiin jäänyt Lontoon suomalaisen seurakunnan merimiespastori Toivo Harjunpää oli vapaana ja sai harjoittaa kirkollista toimintaa Lontoon ruotsalaisessa kirkossa sekä käydä kerran kuussa tapaamassa Englannissa internoituna olevia suomalaisia merimiehiä. Englannin kirkonjohtajat pitivät Harjunpäästä ystävällisesti asennoituvana ja pyrkivät auttamaan häntä. Niin ikään Eidem

kertoi omasta puolestaan tehneensä kaikkensa herättääkseen piispa Bellissä ymmärtämystä Suomen asemaa kohtaan ja osoittaakseen, miten oikeutettuja suomalaisten epäluulot itäistä naapuriaan kohtaan olivat.⁷¹

Piispa Bellin ja suomalaisten väliset kontaktit eivät rajoittuneet vain Eidemin välittämiin terveisiin. Saatuaan hetkeä myöhemmin kuulla professorin rouva Helmi Gulinin ja piispa v. Bonsdorffin olevan matkalla Ruotsissa piispa Bell ilmaisi halunsa saada tavata heitä ja keskustella Suomen tilanteesta. Rouva Gulin ja pitkien taivuttelujen jälkeen myös v. Bonsdorff suostuivatkin tapaamiseen ”vihollismaan” piispan kanssa. Käydyn keskustelun aikana suomalaiset selittivät piispa Bellille, miten Canterburyn arkkipiispan edellisenä syksynä esittämät esirukouskehotukset olivat vaikuttaneet suomalaisiin sangen negatiivisesti. Piispa Bell kertoi puolestaan saaneensa jo aiemmin kuulla Karjalassa vierailleilta ruotsalaisilta venäläisten kirkkoihin siellä kohdistamasta hävitystyöstä ja lupasi saattaa kaiken kuulemansa Canterburyn uuden arkkipiispan tietoon.⁷²

Saatuaan myöhemmin kuulla prof. Bringin palanneen Suomeen teke-mältään matkalta, piispa Bell pyysi myös hänet luokseen saadakseen informaatiota Suomen tilanteesta. Bringin ja piispa Bellin välillä käydyssä keskustelussa viimeksi mainittu halusi kuulla paitsi Suomesta myös Heckelin asenteesta omaan hallitukseensa. Eidemille esittämänsä raportin mukaan Bring kertoi lausuneensa Bellille mm., että suomalaiset luottivat Stalinin lupauksiin yhtä vähän kuin englantilaiset Hitleriin. Englantilaisten kuvitelma, että kaikki olisi hyvin, kun vain Saksa voitaisiin lyödä, oli todellisuudelle vieras. Niin ikään Bring ilmaisi suomalaisten tapaan valittelunsa Canterburyn arkkipiispan edellisenä syksynä esittämien lausuntojen johdosta ja arveli, että mikäli Englannin kirkko turvautui tämäntapaiseen nationalismiin, ekumeeniselle toiminnalle saatiin heittää lopullisesti hyvästit.⁷³

Vaikka Chichesterin piispan ja suomalaisten kosketuksilla oli puhtaasti informoiva luonne, niihin liittyi samalla myös sovittelevia piirteitä. Halutesaan tavata suomalaisia ja keskustella ruotsalaisten isäntiensä kanssa Suomen kirkon tilanteesta piispa Bell pyrki ilmeisesti luomaan umpeen niitä kuiluja, mitkä olivat syntyneet edellisenä syksynä Suomen ja Englannin kirkkojen välille. Ruotsalaiset kirkonjohtajat osoittivat puolestaan hyvää halua toimia välittäjinä edellä mainittujen ristiriitojen poistamiseksi. Siten Heckelin pelko, että myös Englannin kirkko pyrkisi uuden arkkipiispansa johdolla vaikuttamaan Suomeen, ei ollut täysin aiheeton. Olihan Heckelin kannalta kaikin tavoin suotavaa, että Suomen ja Englannin kirkkojen välinen jännitys saisi jatkua.

Suomalaisten välilliset ja välittömät kosketukset englantilaisiin eivät nähtävästi tulleet Heckelin tai yleensä saksalaisten tietoon. Nähtävästi Bellin Ruotsin-vierailun ja Norjan kirkkotaistelun synnyttämän tilanteen vuoksi saksalaiset seurasivat varsin epäluuloisesti kaikkia tämänsuuntaisia suomalaisten liikkeitä. Kun Englantiin jäänyt past. Harjunpää osallistui pian tämän jälkeen erääseen Cambridgessa järjestettyyn kirkolliseen

kokoukseen ja saksalaiset saivat tästä tietää, esitti v. Blücher asian johdosta tiedustelunsa ulkoministeri Wittingille. Ulkoministeri saattoi kuitenkin selittää, että kysymyksessä oli suomalainen merimiespappi, joka oli jäänyt sodan puhjetessa Englantiin. Hänellä ei ollut mitään valtuutusta Suomen kirkon puolelta. Jos hän jotain teki, hän teki sen yksityishenkilönä.⁷⁴ Huomautuksen taustalla ilmeni piilevä epäily, että Suomen kirkko ylläpitäisi salaisia suhteita länteen.

3. Saksan kirkon ulkomaansuhteet vaakalaudalla

Samanaikaisesti kun Heckel teki parhaansa torjuakseen läntisen vaikutuksen Suomen kirkossa ja sitoakseen sen lujemmin Saksaan, epäilykset häntä ja hänen johtamaansa Kirchliches Aussenamtia kohtaan kasaantuvat Saksassa. Epäilyt olivat lähtöisin Himmlerin johtaman SS:n alaisesta Saksan turvallisuuspoliisista, jonka tehtäväksi oli tullut harjoittaa poliitista valvontaa paitsi kotimaassa myös ulkomailla sekä hankkia omien ulkomaille luomiensa elinten välityksellä tietoja SS:lle sen omaa sisä- ja ulkopoliitiikkaa varten.⁷⁵

Niin kuin edellä on viitattu, kiinnitti turvallisuuspoliisi jo vuoden 1941 aikana kielteistä huomiota erityisesti tohtori Gerstenmaierin kirkkojenväliseen toimintaan. Saatuaan eräiden ulkoministeriön virkailijain taholta vahvistusta epäilyilleen ⁷⁶ turvallisuuspoliisin päällikkö Reinhard Heydrich kääntyi huhtikuun alussa 1942 asiassa ulkoministeri Ribbentropin puoleen ja kiinnitti hänen huomiotaan Kirchliches Aussenamntin toimintaan.

Laajajakossa kirjelmässään Heydrich totesi mm., miten Heckel oli avustajineen jo 30-luvulla luonut varsin laajan ulkomaisen yhteysverkoston, ja Saksan kirkon yhteyksien katkettua ekumeeniseen liikkeeseen pyrkinyt jälleen muodostamaan Saksasta maailman protestantismin keskipisteen Englannin vaikutuksen vastapainoksi ekumeenisen liikkeen piirissä. Sodan alettua Heckel ja hänen avustajansa tri Gerstenmaier olivat käyttäneet tilaisuutta hyväkseen solmiakseen suhteita varsinkin Balkanin ortodoksisiin kirkkoihin. Erityisesti Gerstenmaier oli vuoden 1941 aikana liikkunut eräänlaisen ulkoministeriön toimeksiannon nimellä ja sen myöntämän virkapassin turvin Balkanilla ja luonut yhteyksiä Romanian, Bulgarian, Kreikan ja Serbian ortodoksisiin kirkonjohtajiin. Suhteiden lujittamiseksi Kirchliches Aussenamt oli niin ikään kutsunut näistä maista ja Suomesta Saksaan stipendiaatteja, jotka Saksassa oleskelunsa aikana olivat lähes yksinomaan kirkollisten piirien huolenpidon alaisia, sekä järjestänyt virallisia vierailuja ulkomaisille protestanttisille ja ortodoksisille kirkonjohtajille.

Heydrichin mielestä kyseinen toiminta, joka perustui Auswärtiges Amtin tukeen, ei ollut tarkoitustaan vastaava. Kun Kirchliches Aussenamt pyrki toiminnallaan muodostamaan Saksasta protestanttisten ja ortodoksisten kirkkojen keskipisteen, tämä johti mm. siihen, että myös Saksan

protestantismi, jonka antikansallinen ja antikansallissosialistinen asenne oli tullut toistuvasti ilmi silloisen sodan kestäessä, sai ulkomaisten kirkkojen avulla uusia herätteitä ja saattoi esiintyä yhä päättävämmiin kansallissosialismia vastaan. Tämän lisäksi ei Heydrichin mielestä ollut olemassa mitään takeita siitä, että Heckel ajaisi vilpittömästi Saksan poliittisia intressejä ulkomailla. Saksalaisena evankelisena piispana hänen yksinomaaisena päämääränään oli vahvistaa evankelisen kirkon asemaa kansallissosialismia vastaan ulkomaisten suhteittensa avulla.⁷⁷

Heydrichin kirjelmä oli ensiksikin merkinä siitä kasvavasta vallasta, minkä SS oli oman, aina ulkomaille saakka ulottuvan rinnakkaisverkonsonsa avulla saamassa myös Saksan ulkomaansuhteita koskevissa kysymyksissä. Toiseksi kirjelmä oli osoituksena siitä kasvavasta kirkon- ja uskonnonvastaisesta asenteesta, mikä oli ollut tunnusomaista kansallissosialistiselle puolueelle 30-luvun loppuvuosista lähtien. Niin kuin johtajan viransijainen Martin Bormann oli edellisenä vuonna lähettämässään kiertokirjeessä todennut, että kristinuskon ja kansallissosialistisen liikkeen katsomukset olivat yhteensovittamattomat⁷⁸, niin Heydrich piti kansallissosialistisen Saksan ulkoministeriön yhteistyötä Kirchliches Aussenamtin kanssa periaatteessa mahdottomana. Evankelinen piispa ei voinut palvella täysin vilpittömästi kansallissosialistisen Saksan etuja. Toisaalta Heydrich epäili oikeutetusti, että Kirchliches Aussenamt pyrki ulkomaisten suhteittensa avulla vahvistamaan Saksan evankelisen kirkon asemaa maailmankatsomuksellisessa taistelussa kansallissosialismia vastaan, mikä nähtävästi oli kuulunutkin Kirchliches Aussenamtin ja varsinkin tri Gerstenmaierin pyrkimyksiin.

Heydrichin Kirchliches Aussenamtin toimintaan kohdistama kritiikki johti nopeasti tulokseen. Kesäkuun alussa 1942 ulkoministeriön valtiosihiteeri v. Weizsäckerille lähettämässään salaisessa kirjeessä ulkoministeri v. Ribbentrop kehotti häntä saattamaan ulkoministeriön asianomaisten osastopäällikköjen tietoon, että ulkoministeriö ei tulisi siitä alkaen pitämään yllä minkäänlaisia yhteyksiä Kirchliches Aussenamtin johtajaan piispa Heckeliin eikä hänen avustajaansa tri Gerstenmaieriin. Asia oli Ribbentropin käskyn mukaan hoidettava kuitenkin sillä tavoin, että suhteiden katkaiseminen ei herättäisi huomiota ulospäin.⁷⁹ Siten ulkoministeri halusi Heydrichin toivomusta täytäntöönpannessaan noudattaa tiettyä varovaisuutta.

v. Weizsäcker toimi esimieheltään saamansa käskyn mukaisesti ja ilmoitti Heckelille pian hänen Suomen-matkansa jälkeen, että yhteistyö Auswärtiges Amtin ja Kirchliches Aussenamtin kesken saisi jatkua vain siltä osin kuin se koski saksalaisten diasporaseurakuntien hoitoa ulkomailla. Kaikkien muiden asiain osalta, joissa Auswärtiges Amtin ja Kirchliches Aussenamtin kesken oli ollut yhteistyötä, yhteistoiminta tulisi lakkaamaan. Jäljelle jäävien asiain hoito tultaisiin antamaan osasto-Deutschlandin alaisuudessa toimivan esittelijän tehtäväksi. Heckelin ja hänen apulaisensa Gerstenmaierin oli sen sijaan muissa asioissa käytettävä normaalia virkatiötä.⁸⁰

v. Weizsäckerin ilmoitus merkitsi käytännössä Kirchliches Aussenamtin erikoisaseaman lakkaamista ja sen pari vuotta aiemmin esittämän "uuden Euroopan" ohjelman lopullista romahtamista. Oikeaoppisen kansallissosialismin vartijaksi asetunut SS ei voinut antaa tilaa Kirchliches Aussenamtin ideologisesti poikkeavalle ohjelmalle, jonka Auswärtiges Amtin vanha virkamiehistö oli hyväksynyt. Vaikka Auswärtiges Amtin taholta suoritettu suhteitten "irtisanominen" koski muodollisesti vain Kirchliches Aussenamtin hoitamia diplomaattisluonteisia tehtäviä, se tähtäsi tosiasiallisesti Kirchliches Aussenamtin ulkomaisten suhteiden rajoittamiseen yleensä Heydrichin alkuperäisen suunnitelman mukaisesti.

Kirchliches Aussenamtin muuttunut asema vaikeutti välittömästi myös sen suhteiden hoitoa Suomen kirkkoon. Jo toukokuussa tapahtuneen Heckelin Suomen-vierailun yhteydessä suomalaiset kirkonjohtajat olivat esittäneet hänelle kutsun osallistua yhdessä Luther-Gesellschaftin silloisen johtajan, prof. Paul Althausin kanssa lokakuussa 1942 Turussa järjestettävään suomalaisen Raamatun 300-vuotisjuhlaan, johon oli tarkoitus kutsua myös eräiden muiden ulkomaisten kirkkojen edustajia.⁸¹ Nähtävästi Heckelin kehotuksesta Sentzke otti mainitun asian puheeksi keskustelussaan v. Blücherin kanssa elokuussa 1942. v. Blücher piti saksalaisten kirkonmiesten osallistumista Raamattu-juhlaan kaikin puolin suotavana, vaikka kehottikin samalla suomalaisia Sentzken välityksellä luopumaan eestiläisen piispan kutsumisesta mukaan juhlaan⁸², ja lupasi asettua kaikin tavoin tukemaan Heckelin matkaa.⁸³

Saatuana v. Blücherin välityksellä Suomen kirkon virallisen kutsun sekä Saksan Helsingin lähetystön suosituksen Heckel kääntyi syyskuussa ulkoministeriönsä puoleen matkaviisumin saamiseksi Suomen-matkaansa varten. Perusteluissaan Heckel vetosi matkansa sekä kulttuuripoliittiseen että poliittiseen merkitykseen ja huomautti, että Suomen kirkon asenteella oli huomattava poliittinen merkitys koko Pohjolaa ajatellen, niin kuin hän oli keväällä Suomeen tekemänsä matkan yhteydessä saattanut todeta. Kun kyseistä juhlaa kunnioittivat lisäksi läsnäolollaan sekä tasavallan presidentti ja maan hallitus että Ruotsin ja Unkarin kirkkojen edustajat, oli Saksan kirkon edustajan läsnäoloa pidettävä kaikin tavoin tarpeellisena.⁸⁴

Heckelin sinänsä vakuuttavat perustelut enempiä kuin v. Blücherin antama diplomaattinen sivustatuki eivät kuitenkaan herättäneet vasta-kaikua muuttuneessa tilanteessa. Muutamaa kuukautta aiemmin omaksumansa kannan mukaisesti Saksan turvallisuuspoliisi asettui päättävästi vastustamaan matkustuslupan myöntämistä Heckelille. Ulkoministeriölle asian johdosta antamassaan lausunnossa turvallisuuspoliisi huomautti, että sekä piispa Heckelille että tri Gerstenmaierille ei ollut syytä myöntää matkustuslupaa ulkomaille. Prof. Althausin matkustamista vastaan ei turvallisuuspoliisin mielestä ollut sen sijaan mitään erityistä huomauttamista, vaikkakin Althaus oli aiemmin kuulunut ns. tunnustuskirkon lievempään, luterilaiseen siipeen. Edellisten vuosien aikana hän ei ollut esiintynyt mitenkään huomiota herättävällä tavalla. Samalla turvallisuuspoliisi ehdotti

ulkoministeriölle harkittavaksi, että saksalaisiin kristittyihin lukeutuva berliiniläinen prof. Georg Wobbermin lähetettäisiin Heckelin asemesta yhdessä Althausin kanssa Suomeen. Ehdotustaan turvallisuuspoliisi perusteli sillä, että Wobbermin oli jokaisen hänelle uskotun tehtävän hoitamisen yhteydessä ollut valmis pitämään silmällä yksin Saksan etuja sekoittamatta niihin omia kirkkopoliittisia ambitiesiä. Hän oli myös tullut tunnetuksi vuonna 1937 pidetyn Oxfordin ekumeenisen kokouksen saksalaisvastaisten päätösten julkisena vastustajana, ja oli käyttänyt aina hyviä suhteitaan ulkomaisiin tiedemiehiin vastustaakseen tunnustuskirkon toimesta ulkomaille levitettyjä kauhukertomuksia.⁸⁵

Turvallisuuspoliisin Heckelin matkaa koskeva kielteinen päätös ilmensi entistäkin selvemmin sen Kirchliches Aussenamtin toimintaan omaksuman kielteisen päätöksen vaikuttimia. Totalitaaristen piirteiden yhä selvemmin värittämä Kolmas valtakunta ei voinut sallia kirkon erityisluonteen sävyttämiä yhteyksiä edes Kirchliches Aussenamtin edustamassa, varsin pitkälle valtion pyrkimysten kanssa yhdensuuntaistetussa muodossa, vaan vaati ulkomaille matkustavilta kirkon edustajilta täydellistä samaistumista Kolmannen valtakunnan yleisiin pyrkimyksiin.

Turvallisuuspoliisin ehdotus Wobberminin ja Althausin lähettämiseksi Suomeen Heckelin asemesta ei johtanut tulokseen. Siten Saksan kirkko jäi kokonaan vaille edustusta suomalaisen Raamatun 300-vuotisjuhlassa. Lokakuun 16. päivänä Turun tuomiokirkossa järjestetyn juhla jumalanpalveluksen yhteydessä lis. Sentzke esitti juhlayleisölle Heckelin Saksan kirkon nimissä lähettämän tervehdyksen, jossa Heckel viittasi Saksan ja Suomen kansojen yhteiseen uskonpuhdistuksen perintöön sekä senhetkiseen yhteiseen taisteluun tämän perinnön puolesta hengetöntä bolševismia vastaan.⁸⁶

Saksan kirkon edustajien poisjääminen suomalaisen Raamatun 300-vuotisjuhlasta oli pettymys paitsi suomalaisille järjestäjille myös Saksan virallisille edustajille Suomessa. Niinpä v. Blücher huomautti pian juhlan jälkeen Auswärtiges Amtille lähettämässään sähkössä pettymyksi, että Raamattu-juhlassa, jossa olivat läsnä mm. tasavallan presidentti, pääministeri ja opetusministeri sekä Ruotsin ja Unkarin kirkkojen edustajat, Saksan kirkon osuus rajoittui vain välitettyyn kirjalliseen tervehdykseen. Lähettiläs kertoi eräältä juhlaan osallistuneelta kuulleen, että varsinkin Heckelin poisjäämistä oli pidetty erittäin valitettavana, koska hänen oli määrä esiintyä juhlan yhteydessä useammassakin tilaisuudessa. Samoin lähettiläs kertoi oman luottamusmiehensä (Sentzke?) valittaneen, että saksalaiset olivat näin tehdessään laiminlyöneet erinomaisen tilaisuuden oman vaikutuksensa vahvistamiseksi Suomen kirkon piirissä.⁸⁷

Vanhana ammattidiplomaattina v. Blücherin oli vaikea ymmärtää Heckelin matkan kieltämistä tilanteessa, jossa se olisi selvästi palvellut Saksan yleisiä poliittisia etuja. Saksan ulkopoliittiset edut ammattidiplomaatin silmin nähtynä ja SS:n kansallissosialistisen ideologian pohjalta lähtevät pyrkimykset olivat yhä selvemmin ristiriidassa keskenään. Nähtävästi v. Blücher, joka oli tästä Saksan ulkopoliitiikan kaksijakoisuudesta ja SS:n

alaisen turvallisuuspalvelun kehittämästä itsenäisestä ulkopoliittisesta roolista hyvin tietoinen⁸⁸, halusikin käyttää syntynyttä tilannetta hyväkseen kiinnittääkseen ulkoministeriönsä huomiota SS:n politiikan epäedullisuuteen Saksan kannalta.

Kansallissosialistisen puolueen kiristynyt asenne ei vaikuttanut rajoittavasti vain Kirchliches Aussenamtin hoitamiin ulkomaansuhteisiin. Sama koski myös Luther-akatemiaa ja sen johtajaa prof. Carl Stangea. Jo talvella 1942 prof. Stange oli anonut Saksan tiede- ja kulttuuriministeriöltä matkustuslupaa luentomatkaa varten Ruotsiin ja Suomeen, jollaisesta matkasta oli jo pitempään ollut puhe. Hankittuaan kirkollisministeriön ja propagandaministeriön asianmukaiset lausunnot, tiede- ja kulttuuriministeriö päättikin toukokuun alkupuolella suostua Stangen anomukseen⁸⁹. Luvan saatuaan Stange ryhtyi matkan vaatimiin toimiin ja kääntyi tässä tarkoituksessa mm. eräiden suomalaisten yliopistomiesten puoleen luentoajankohdan järjestämiseksi.⁹⁰

Stangen matkasuunnitelmat joutuivat kuitenkin vastatuuleen kansallissosialistisen puoluekanslian saatua tietää asiasta. Toukokuun lopulla tiede- ja kulttuuriministeriölle lähettämässään kirjelmässä puoluekanslia ilmaisi paheksumisensa sen johdosta, että asianomainen ministeriö oli puoluekansliaa kuulematta antanut Stangelle matkustusluvan. Ne perusteet, joiden nojalla propaganda- ja kirkollisministeriö olivat asettuneet puoltamaan Stangen matkaa, eivät puoluekanslian mielestä olleet sinänsä vääriä. Mutta sen Stangesta saamien tietojen mukaan ei ollut olemassa mitään takeita siitä, että hän esiintyisi ulkomailla sillä tavoin kuin ulkomaille matkustavalta odotettiin. Stangella ei puoluekanslian mielestä ollut mitään ymmärtämystä kansallissosialismia kohtaan. Vaikka voitiinkin otaksua, että hän ei tulisi julkisissa esitelmissään lausumaan mitään Saksaa vahingoittavaa, hänen esiintymisestään luentojen ulkopuolisissa keskusteluissa ei voitu olla maailmankatsomuksellisten näkemysten vuoksi varmoja. Kun varsinkin ruotsalainen yleisö tulisi seuraamaan Stangen esiintymistä erityisen tarkkaavasti, hänen pidättyvyytensä tai kielteiset kannanottonsa Kolmatta valtakuntaa koskevista kysymyksistä saattaisivat koitua vahingoksi. Jo Stangen vuonna 1933 Ruotsiin ja Suomeen tekemä matka oli vaikuttanut epäsuotuisasti, joskaan ei vahingollisesti. Näistä syistä puoluekanslia ei voinut missään tapauksessa asettaa puoltamaan Stangen ulkomaanmatkaa.⁹¹

Puoluekanslian Stangeen kohdistama epäily oli ainakin osaksi oikeutettu. Siitä huolimatta, että hän oli virkansa puolesta joutunut myötäilemään uutta Saksaa, hän kuului niihin saksalaiskansallisesti asennoituneisiin kirkonmiehiin, jotka eivät olleet koskaan sisäistäneet kansallissosialistista järjestelmää ja ideologiaa.⁹² Näin ollen hän ei kuulunut myöskään niihin, joille kansallissosialistit olisivat uuden politiikkansa perusteella tahtoneet myöntää matkustusluvan ulkomaille.

Puoluekanslian käyttämä veto-oikeus Stangen matkan suhteen osoitautui myöhemmin kestäväksi. Turhaan Stange yritti vielä syksyllä 1942

tiede- ja kulttuuriministeriön aiemmin hänelle myöntämään matkustuslupa-an vedoten anoa pääsyä luentomatkalle Ruotsiin ja Suomeen. Kaikkivaltiaan puoluekanslian hänen matkaansa vastaan esittämä muistutus oli pitävä.⁹³

Samanaikaisesti kun kansallissosialistisen puolueen puoluekanslia eväsi Stangen luentomatkan, vallanpitäjien epäilyt suuntautuivat myös hänen johtamansa Luther-akatemian kansainväliseen toimintaan. Kun Stange oli anonut ulkoministeriöltä lupaa tavanomaisten Luther-akatemian luentopäivien järjestämiseksi kesällä 1942 sekä luentopäiville saapuvien ruotsalaisten, suomalaisten ja unkarilaisten vieraiden matkustuslupan järjestämiseksi, sai ministeriö aiheen puuttua luentopäivien järjestämiskysymykseen yleensä. Tukholman, Helsingin ja Budapestin lähetystöille lähettämässään sähkössä se tiedusteli, olisiko näillä mitään huomauttamista sitä vastaan, että Luther-akatemian kurssit lopetettaisiin silloisessa tilanteessa kokonaan. Luentopäivien lopettamista asianomainen ministeriön virkamies perusteli sillä, että ne olivat puhtaasti uskonnollisen luonteensa vuoksi tarpeettomat sekä silloisen elintarviketilanteen niukkuuden ja liikenneyhteyksien puutteellisuuden huomioonottaen vaikeasti järjestettävissä. Kun luentopäivien johto oli lisäksi tunnustusrintamaa lähellä olevan prof. Stangen käsissä, näytti niiden lopettaminen tältäkin kannalta perustellulta.

Ulkoministeriön tiedusteluun lähettämässään vastauksessa Saksan Budapestin lähetystö katsoikin, ettei sillä ollut mitään huomauttamista Luther-akatemian luentopäivien lopettamista vastaan. Helsingin ja Tukholman lähetystöt totesivat sen sijaan, että luentopäivien järjestäminen oli sikäläisen papiston mielipidettä silmälläpitäen erittäin tarpeellista. Mikäli Luther-akatemian luentopäivät lopetettaisiin, se avaisi vihollismaiden, lähinnä Englannin, kirkolliselle propagandalle uusia mahdollisuuksia kyseisissä maissa. Viimeksi mainittujen lausuntojen nojalla asianomainen ulkoministeriön virkailija pitikin sekä taktisista että poliittisista syistä epätarkoituksenmukaisena, että Luther-akatemian luentokurssit siinä vaiheessa kiellettäisiin. Luentopäivien järjestäminen olisi kuitenkin sallittava vain sillä ehdolla, että sellaisten järjestelystä luovuttaisiin tulevaisuudessa ainakin siksi, kunnes sota päättyisi.⁹⁴ Näin poliittiset tarkoituksenmukaisuussyt pakottivat kansallissosialistiset vallanpitäjät luopumaan Luther-akatemian luentokurssien järjestämisestä koskevasta kiellosta.

Luther-akatemian toiminnan jatkuessa myös suomalaiset osallistuivat eräiden ruotsalaisten sekä Balkanin luterilaisten ja ortodoksisten kirkkojen edustajien ohella elokuussa 1942 järjestetyille Luther-akatemian luentopäiville. Suomalaisen delegaation muodostivat tällä kertaa professorit Gyllenberg ja Voipio sekä tri Paavo Virkkunen, joista viimeksi mainittu oli joutunut sodan puhkeamisen vuoksi luopumaan jo edellisestä vuonna Luther-akatemian kursseille ja Saksaan suunnittelemaansa vierailumatkasta. Heidän lisäkseen osallistuivat luentopäiville Saksassa tuolloin stipendiaatteina olleet past. Kansanaho ja past. Katila.⁹⁵

Ajan yleisistä olosuhteista ja "aseveljeydestä" johtuen luentopäivien

suomalaiset osanottajat saivat tämänkertaisten kurssien ohjelmassa varsin keskeisen ja näkyvän sijan. Tämä koski erityisesti Paavo Virkkusta, joka näytteli keskeistä osaa suomalaisen delegaation tuolloisessa matkassa. Niinpä Virkkunen piti luentopäivien alkajaisjumalanpalveluksessa Suomen kirkon edustajana juhlasaarnan sekä esitti luentopäivien alkajaistilaisuudessa Suomen kirkon ja Suomen kirkon pappisliiton tervehdyksen. Gyllenbergin ja Voipion ohella Virkkunen osallistui keskeisesti myös luentopäivien varsinaiseen ohjelmaan ja piti kolmiosaisen luentosarjan aiheesta "Suomen kirkon kehitys kansankirkoksi".⁹⁶

Erityistä huomiota sai osakseen Virkkusen luentopäivien alkajaisjumalanpalveluksessa pitämä juhlasaarna. Kun Virkkunen vertasi puheessaan aina eteenpäin suuntautuvaa kristillistä toivoa taisteleville sotajoukoille annettavaan marssikäskyyn, "vorwärts" ja lainasi samassa yhteydessä saksalaisen sotilasmarssin sanoja, jotka kuvasivat eteenpäin, kohti itää ryntäävää sotajoukkoa⁹⁷, herätti puhe suurta tyytyväisyyttä saksalaisten taholla. Niinpä oman laitoksensa uhanalaisesta asemasta tietoinen prof. Stange kuvasi sekä ulkoministeriölle lähettämässään kertomuksessa että Luther-akatemian tiedotuslehtisessä Virkkusen puhetta innostuneesti pienen Suomen kansan sankarillisen taistelun keskeltä kuuluvana heleänä fanfaarina, jossa kuvastui aitoon kristilliseen uskoon ankkuroitunut isänmaarakkaus ja siltä pohjalta nouseva usko tulevaisuuteen ja lopulliseen voittoon. Virkkusen saarnassaan käyttämä iskusana "vorwärts", eteenpäin, oli Stangen mukaan muodostunut samalla ikään kuin alkavien luentopäivien tunnussanaksi.⁹⁸ — Stange, joka oman laitoksensa tulevaisuutta silmälläpitäen joutui myös itse eri yhteyksissä käyttämään propagandan selvästi värittämiä ilmaisuja⁹⁹, koki näin suomalaisen virkaveljensä puheen sangen tervetulleeksi korostaakseen sen avulla vallanpitäjilleen Luther-akatemian yleistä, poliittista merkitystä.

Samalla kun Luther-akatemian kurssit heijastelivat ulkonaisesti sekä ulkomaisen osanottajajoukkonsa että eräiden puheitten osalta senhetkistä poliittista yleistilannetta, tuli kurssien yhteydessä esille myös Saksan sisäistä tilannetta arvostelevia sora-ääniä. Niinpä paikalla olleet turvallisuuspoliisin tarkkailijat valittivat kursseilta antamassaan raportissa mm. sitä, että stuttgartilaisen pastori H. Goldammerin luentopäivien päättäjaisjumalanpalveluksessa pitämä saarna oli sisältänyt kauttaaltaan peitettyjä hyökäyksiä kansallissosialistista Jumala-käsitystä vastaan, minkä mukana olleet puolueen jäsenet olivat kokeneet sangen kiusalliseksi. Samoin eräs luentopäiville osallistunut saksalainen lääkäri oli käyttänyt luentopäivien yhteydessä järjestettyä ekskursiota hyväkseen ja arvostellut siellä pitämänsä esitelmän yhteydessä sangen terävästi puolueen ja erityisesti Hitler Jugendin harjoittamaa kirkonvastaista propagandaa ja niiden suosimaa kirkkostaeroamisliikettä. Mainituntapaiset poikkeavat kannanotot osoittivatkin viranomaisten mielestä, että Luther-akatemian kurssit eivät olleet kyllin tehokkaasti valvottuja, vaikka turvallisuuspoliisin ohella myös ulkoministeriön ja kirkollisministeriön edustajat olivat osallistuneet kokoukseen.¹⁰⁰

Luther-akatemian luentopäivillä ilmenneet sora-äänät kantautuivat luonnollisesti myös suomalaisten osanottajien korviin, vaikka nämä julki-suuteen antamissaan tiedoissa kiinnittivätkin huomiota yksinomaan luentopäivien teologiseen antiin ja akatemian merkitykseen luterilaisten kirkkojen yhteisenä kohtauspaikkana.¹⁰¹ Tämä koski myös varsin saksalaismyönteisesti asennoitunutta Paavo Virkkusta, joka luentopäivien päätyttyä jäi noin viikon ajaksi Saksaan Kirchliches Aussenamtin vieraaksi ja teki Heckelin apulaisen ylikirkkoneuvos Schubertin opastuksella tutustumis- ja esitelmämatkan Wittenbergiin sekä oleskeli sen jälkeen muutamia päiviä Berliinissä.¹⁰²

Niin kuin Virkkusen pian Saksan-matkansa jälkeen arkkipiispalle jättämästä laajahkosta matkaraportista käy ilmi, varsin myönteisin odotuksin Saksaan matkustanut Virkkunen sai virallisen ohjelman ulkopuolella kuulla varsin runsaasti Kolmatta valtakuntaa ja sen harjoittamaa kirkkopolitiikkaa vastaan kohdistunutta kritiikkiä. Hämmästyksekseen Virkkunen joutui ensiksikin toteamaan sen, että monet hänen tapaamansa henkilöt kohdistivat kahdenkeskisissä keskusteluissaan varsin voimakastakin arvostelua hallitusvaltaansa vastaan. Kun Virkkunen erään etelä-saksalaisen papin kanssa keskustellessaan oli huomauttanut, että Saksan ja Suomen täytyi voittaa sota, antoi hänen keskustelukumppaninsa — suureksi yllätykseksi Virkkuselle — ymmärtää, ettei hän ajatellut asiasta täysin samalla tavoin. Samoin Virkkunen mainitsi erään huomattavassa asemassa olleen naishenkilön kohdistaneen vallitsevaa järjestelmää vastaan siinä määrin voimakasta kritiikkiä, että hän katsoi asialliseksi oikaista tätä ja ryhtyä puolustamaan arvostelun kohteeksi joutunutta hallitusvaltaa. Hallitusvaltaan kohdistunutta kritiikkiä Virkkunen piti osoituksena siellä täällä ilmenevästä sotaväsymyksestä, jota lisäsi elintarvike- ym. tilanteen hämmästyttävä kireys.

Toisaalta Virkkunen sai matkansa aikana kuulla varsin runsaasti kritiikkiä kansallissosialististen vallanpitäjien asenteesta kirkkoon, vaikka tiedot olivatkin Virkkusen mielestä jossainmäärin ristiriitaisia. Samalla kun erääät Hitlerin lähimmät työtoverit asennoituivat saksalaisten kertoman mukaan varsin positiivisesti kirkkoon, ei esim. Gestapon ja turvallisuuspoliisin silloisilta päälliköiltä ollut mitään hyvää odotettavissa. Saksalaiset kirkonmiehet eivät olleet halunneet salata, että kirkon asema oli uhattu, ja että se eli monella tavoin puristuksessa. Tästä oli osoituksena mm. määräys, että kirkon palveluksessa olevia henkilöitä ei ollut lupa ottaa puolueen jäseniksi. Vaikka vastaavantapaisia määräyksiä oli annettu myös eräiden muiden ammattiryhmien edustajista, kaikki olivat pitäneet tätä osoituksena puolueen kirkonvastaisesta asenteesta.

Hitlerin henkilökohtaisesta asenteesta kirkkoon eivät saksalaiset olleet Virkkusen mukaan halunneet sanoa juuri mitään. Sen sijaan he olivat pitäneet selvänä, että Hitler toivoi varsinkin evankelisen kirkon sisäistä rauhaa. Mikäli rauha voitaisiin saada aikaan, Hitler olisi valmis antamaan kirkolle sisäisen toimintavapauden sekä valtiovallan tuen ja avun. Tätä

taustaa vasten eräät saksalaiset kirkonmiehet olivat Virkkusen saaman käsityksen mukaan pitäneet kirkon sisäistä ristiriitaa kirkkopoliittisesti erittäin valitettavana ja syyttäneet Etelä-Saksan luterilaisia maapiiispoja partikularismista, joka suuntautui kokonaiskirkollisia etuja vastaan. Mikäli evankelisen kirkon asema edelleen vaikeutuisi, se saisi syyttää myös itseään siitä, että se ei ollut käyttänyt sille tarjoutuneita tilaisuuksia. Vaikka valtakunnanpiispa Müller olikin ollut henkilönä mitätön, häntä olisi tullut kohdella toisin kuin oli tehty. Samoin superintendentti Zöllneriin kohdistettu ajojahti oli ollut kohtalokasta.

Se julkisen elämän alue, jolla evankelisen kirkon toiminta oli eniten uhattu, oli saksalaisten Virkkuselle antamien tietojen mukaan koululaitos ja nuorison kasvatus. Samalla kun uskonnonopetuksen asema julkisissa kouluissa oli täysin epäselvä, valtiovallan taholta kohdistettiin yleisissä kouluissa vihamielistä arvostelua kristinuskoa ja tunnustuksellista uskonnonopetusta vastaan, jonka kritiikin vaikutus oli kirkon kannalta tuhoisa. Toisaalta Hitler Jugendista oli muodostunut yksinvaltiainen nuorisojärjestö, joka veti uomaansa kansakunnan koko nuorison. Kun tämä järjestö halusi kasvattaa nuorisosta puolueen fanaattisia kannattajia ja vieroittaa heidät samalla kristinuskon vaikutuksesta, tämä ei voinut olla vaikuttamatta kirkolliseen opetukseen. Vaikka kirkolla ei ollut muodollista estettä tehdä nuorisotyötä, sitä vastustavat voimat olivat sangen väkevät. Kansan suuren enemmistön kannatus, johon monet panivat toivonsa, ei niin ikään ollut varma. Viimeisten tilastojen mukaan kirkolliset siteet olivat kansan keskuudessa höltyneissä ja yhä useammat olivat luopuneet käyttämästä esim. kirkollista siunausta avioliittoa solmittaessa.

Kirchliches Aussenamtin taholta Virkkunen oli niin ikään saanut pettymyksekseen kuulla, että suomalaisten sen toivomuksesta painattamaa ja 30 000 kappaletta käsittävää venäjän- ja ukrainankielistä Uuden Testamentin laitosta ja muita Uuden Testamentin osia ei ollut voitukaan jakaa Saksassa oleville venäläisille sotavangeille. Muodolliseksi esteeksi oli ilmoitettu venäläisten kieltäytyminen hyväksymästä sotavankien hoitoa koskevaa Geneven sopimusta. Todellisena syynä oli kuitenkin viranomaisten haluttomuus jakaa sotavangeille uskonnollista kirjallisuutta. Siten suuri-suuntainen avustustoimi, jonka suomalaiset olivat panneet vireille, oli jäänyt toistaiseksi tuloksettomaksi, ja Heckel oli joutunut asiaa hoitaessaan vaikeaan välikäteen.

Saksalaisilta isänniltään matkansa aikana kuulemiensa negatiivisten viestien lisäksi Virkkunen kertoi joutuneensa omakohtaisesti kiinnittämään huomiota juutalaisten vaikeaan asemaan Saksassa. Virkkunen mainitsi katsellessaan sekavin tuntein, miten keltaisella tähdellä merkityt juutalaiset olivat "hiipineet tietänsä eteenpäin". Tämä näky samoin kuin liikkeissä olleet ilmoitukset, minä iltapäivän tunteina juutalaiset saivat tehdä ostoksia, vaikutti Virkkusen mielestä tuskalliselta. Kun Virkkunen oli tiedustellut eräältä teologilta hänen asennettaan juutalaisten erotteluun, oli tämä vastannut kiertelemättä, ettei hän voinut sellaista kristittyinä hyväksyä.

Saksalaisena hän kuitenkin tiesi juutalaisuuden kalvavan kansakunnan henkistä ydintä, eikä hänellä ollut mahdollisuutta kajota millään tavoin asiaan. Vaikka Virkkunen arveli vainojen kohdistuvan juutalaisiin lähinnä näiden aikaisempien väärinkäytösten vuoksi, hän piti ilmiötä pohjoismaisesta ja suomalaisesta näkökulmasta katsottuna käsittämättömänä ja epäterveenä.

Näkemänsä ja kuulemansa perusteella Virkkunen arveli raporttinsa lopuksi, että luterilaisuuden emämaan kohtalo saattoi muodostua sellaiseksi, että sikäläinen kirkko tulisi todella tarvitsemaan sisarkirkkojensa apua. Siten Suomen kirkkoakin saattoi olla odottamassa yhdistäviä tehtäviä, joita ei ollut mahdollista etukäteen edes suunnitella.¹⁰³

Virkkusen matkaraporttissaan esittämät huolestuttavat uutiset Saksan tilanteesta perustuivat nähtävästi pääosin hänen ylikirkkoneuvos Schubertilta, prof. Fendtiltä sekä ilmeisesti myös tri Gerstenmaierilta saamiinsa tietoihin, joiden henkilöiden kanssa Virkkunen näyttää olleen matkansa aikana kaikkein eniten tekemisissä.¹⁰⁴ Näin ollen Virkkusen välittämät viestit edustivat lähinnä Kirchliches Aussenamtin ja ns. välittävän kirkollisen suunnan käsityksiä, jonka suuntauksen edustajat olivat aiemmin etsineet sovintoa toisaalta kirkon ja kansallissosialistisen valtiovallan kesken sekä toisaalta kirkon sisällä tunnustuskirkon ja saksalaisten kristittyjen välillä. Tästä syystä myös heidän antamansa kuva kansallissosialistisen johdon asenteesta kirkkoon oli tosiasioita jossain määrin kaunisteleva sekä Etelä-Saksan oppositiohenkisiä maapiispoja arvosteleva. Jo välittävän suunnan esittäminkin Saksan tilannetta koskevat uutiset olivat Virkkuselle siinä määrin yllättäviä, että hän ei katsonut voivansa niistä julkisuudessaakaan täysin vaieta. Kirjoittaessaan Sondershausenin Luther-akatemian toiminnasta matkansa jälkeen Kotimaassa Virkkunen huomautti kirjoituksensa lopussa mm., että tällainen toiminta ei ollut vailla merkitystä aikana, jolloin kirkolle epäsuopeat mielialat eivät olleet tuntemattomia.¹⁰⁵ Toisaalta Virkkusen matkansa aikana tapaamien tunnustuskirkon edustajien Kolmatta valtakuntaa vastaan kohdistama kritiikki oli siinä määrin tyrmistyttävää, että Virkkunen kieltäytyi ottamasta sitä täysin vakavasti, jopa selvästi torjui sen.

Vaikka Virkkusen saamat tiedot olivat osittain tosiasioita kaunistelevia, niissä kuvastui kuitenkin selvästi Saksan kirkollisen tilanteen entistä selvempi vaikeutuminen ja sen vaikutus sikäläisiin kirkonmiehiin. Oma-kohtaisesti vaikeuksiin jouduttuaan myös Kirchliches Aussenamtin edustajat tai sitä lähellä olleet kirkonmiehet olivat valmiit raottamaan salaisuuden verhoa ja tunnustamaan Saksan kirkon tukalan aseman, jota he olivat siihen saakka ulkomaalaisilta tietoisesti peitelleet. Halusivatko Heckelin apulaiset Schubert ja Gerstenmaier myös tarkoituksellisesti informoida Suomen kirkon johtoa Saksan kirkollisesta tilanteesta Virkkusen välityksellä, on vaikea päätellä. Tähän näyttäisi kuitenkin viittaavan Virkkusen kiitoskirjeessään Heckelille esittämä nimenomainen maininta, että hän oli tehnyt matkastaan selkoa arkkipiispalle.¹⁰⁶

Virkkusen Saksan-matkaltaan välittämät uutiset eivät voineet olla vaikuttamatta suomalaisiin kirkonjohtajiin. Tiedot nuorison uskonnonvastaisesta kasvatuksesta, juutalaisten boikotoinnista ja sotavankien uskonnollisen hoidon kieltämisestä ylittivät Virkkusen ja nähtävästi myös useiden muiden suomalaisten kirkonjohtajien pahimmatkin aavistelut. Nämä "aseveljeä" koskevat negatiiviset uutiset olivat murtamassa ikään kuin sisältäpäin, moraalisella tasolla, uskon yhteiseen "ristiretkeen" itää vastaan, johon ristiretki-ajatukseen monet suomalaiset olivat ainakin aluksi varsin vilpittömästi uskoneet.

Kansallissosialistien kirkonvastaista politiikkaa koskevat tiedot eivät rajoittuneet syksyn 1942 aikana vain Virkkusen Saksan-matkaltaan välittämiin viesteihin. Vain muutamia viikkoja tämän jälkeen myös Suomen Berliinin lähettiläs T. M. Kivimäki kiinnitti ulkoministeriölle lähettämässään raportissa huomiota samaan asiaan. Kivimäen raportin aiheena oli Hitlerin viransijaisen Martin Bormannin jo vuonna 1941 alaisilleen Gauleitereille lähettämä, mutta vasta vuonna 1942 julkisuuteen vuotanut kiertokirje, joka koski kansallissosialismia ja kristinuskon suhdetta.¹⁰⁷ Yhtäpitävästi alkuperäisen kirjelmän kanssa Kivimäki kertoi Bormannin kiertokirjeessään todenneen mm., että kansallissosialismi ja kristinuskko olivat yhteensovittamattomat. Kansallissosialismi oli maailmankatsomuksena paljon korkeammalla tasolla kuin kristinuskko. Kun kristinuskko oli oleellisilta osin juutalaista alkuperää ja perustui ihmisten tietämättömyyteen, nojasi kansallissosialismi sen sijaan tieteelliseen perustaan. Tästä seurasi, ettei kansallissosialistinen Saksa tarvinnut enää kristinuskkoa. Sekä evankelinen että katolinen kirkko olivat tosiasiallisesti Saksan vihollisia, joita kansallissosialistien oli vastustettava. Niillä oli aiemmin ollut suuri vaikutus myös valtion johtoon, ja kaikki, jotka eivät olleet suosineet kirkkoja, oli häikäilemättä lyöty alas. Tämä oli kuitenkin loppunut, kun kansan kohtalo oli jätetty yhden miehen, Adolf Hitlerin käsiin. Valtakunnan etujen mukaista oli näin ollen vastustaa kirkkoa ja papistoa sekä edistää kirkollista partikularismia.

Bormannin kirjelmää selostettuaan Kivimäki ihmetteli, miksi oli tarpeen lietsoa eripuraisuutta kriittisellä hetkellä ottaen huomioon sen reaktion, minkä kirjelmä tulisi aiheuttamaan varsinkin katolisen Saksan syvästi uskonnollisessa väestössä. Vaikka tämäntapaista kannanottoa voitiin ehkä pitääkin sisä- ja puoluepoliittisesti tarkoituksenmukaisena, oli käsittämättömyyttä, miksi ulkomaaisessa mielipiteessä jo olevaa Saksan velkataakkaa haluttiin tällä tavoin lisätä. Samaa oli lähettilään mielestä sanottava kansallissosialistisen oikeuden hoitoa koskevista uudistuksista. Jos kristinuskon vastaisuus nostatti mieliä puolueettomien maiden kristillisessä väestössä Saksaa vastaan, tyrmistyivät juristit varmasti Saksan uusista tuomarinohjeista.¹⁰⁸

Kivimäen arvio Bormannin kirjelmän vaikutuksesta ulkomaiseen mielipiteeseen oli täysin oikea. Mm. Ruotsin lehdistö, niiden joukossa yhteispohjoismainen Kristen Gemenskap julkaisi Bormannin kirjelmän kokonai-

suudessaan ja totesi valtakunnanjohtajan auktoriteetilla esitetyn lausunnon puhuvan sellaisenaan puolestaan.¹⁰⁹ Mikäli Kivimäen raportti jäi pelkääntään ulkoministeriön ja hallituksen tietoon, Bormannin kiertokirje tuli joka tapauksessa Ruotsin välityksellä suomalaisten kirkonjohtajien tietoon ja vahvisti Virkkusen välityksellä vain hetkeä aiemmin saatua tilannekuva.

Myöhemmin syksyllä 1942 Suomen hallitus sai myös toista tietä vastaanottaa tietoja Saksan kiristyneestä kirkollisesta tilanteesta. Joulukuussa Suomen Vatikaanin lähettiläs Göran Stenius välitti ulkoministeriölle jäljennöksen Saksan katolisten piispojen 22. 3. 1942 lähettämästä paimenkirjeestä, johon sisältyi tärkeimmät kohdat mainittujen piispojen Saksan hallitukselle aiemmin jättämästä muistiosta. Muistiossaan ja paimenkirjeessään piispat huomauttivat, ettei hallitus ollut pysynyt vuonna 1933 hallituksen ja katolisen kirkon välillä solmitussa konkordaatissa. Tästä poiketen Saksan katolisen väestön julkista ja yksityistä uskonnonharjoitusta oli rajoitettu, nuorison uskonnollista kasvatusta vastustettu, pappeja vangittu tai karkoitettu ilman edellä käyvää oikeudellista tutkimusta, kirkollisia lehtiä ja muita julkaisuja lakkautettu, kirkollisten järjestöjen ja yhdistysten olemassaolo saatettu uhanalaiseksi ja niiden toimintamahdollisuuksia rajoitettu. Myös katoliset pappisseminaarit ja muut opetuslaitokset oli joko kokonaan suljettu tai niiden johto oli otettu pois kirkon viranomaisilta. Yleisiin inhimillisiin oikeuksiin vedoten piispat paheksuivat lisäksi sitä, että henkilökohtaista vapautta oli halveksittu ja valtion elimille oli annettu oikeus päättää ihmisen elämästä ja kuolemasta parantumattomasti sairaisi katsottujen osalta. Samoin piispat protestoivat sitä vastaan, että katolisen papiston mainetta oli syyttömästi loukattu, ja kristinuskon vastaisen aallon oli annettu vapaasti levitä taistelevien joukkojen jäljessä Saksan miehittämille alueille.

Katolisten piispojen paimenkirjeen lisäksi Stenius toimitti ulkoministeriölle vastarintamiehenä tunnetuksi tulleen Münsterin katolisen piispan, kreivi von Galenin pitämän saarnan sekä hänen valtakunnankanslian päällikölle samoihin aikoihin lähettämät sähköiset, jotka sisälsivät vastaavantapaisia valituksia kansallissosialistisen hallitusvallan toiminnasta.¹¹⁰

Steniuksen Saksan katolisen kirkon piispojen reaktioista välittämät tiedot olivat yhtäpitäviä toisia kanavia Saksan evankelisesta kirkosta tulleiden tietojen kanssa. Siten ainakin Suomen ulkoministeriö oli perillä kirkollisen tilanteen kiristymisestä Saksassa. Tulivatko viimeksi mainitut, katolista kirkkoa koskevat viestit myös Suomen kirkon tietoon, ei ole pääteltävissä.

Saksan kirkon aseman ja ulkomaisten yhteyksien vaikeutuminen eivät aiheuttaneet julkisia reaktioita Suomen kirkollisen johdon taholta. Syksyn 1942 synodaalikokouksissa pitämissään katsauksissa piispat sivuuttivat Saksan kirkkoa koskevat kysymykset lähes vaieten tai ongelman taktisesti kiertäen. Sen sijaan Oulun piispa Mannermaa kiinnitti eri maiden kirkollisesta elämästä puhuessaan vakavaa huomiota Norjan kirkkotaiste-

luun ja totesi suomalaisten seuraavan Norjan sisarkirkon ja kansan vaiheita mitä lämpimimmin osaaottaen.¹¹¹ Arkkipiispa Kaila kiinnitti puolestaan varsin laajasti huomiota Saksan valloittamilla itä-alueilla alulle pantuun kirkolliseen lähetystyöhön ja muuhun toimintaan sekä lainasi erittäin sikäläisten alueiden kirkonmiesten lausuntoja, joissa korostettiin varsin propagandistisessa sävyssä uskonnollisen toiminnan heräämistä ja vapautta. Samalla arkkipiispa kohdisti vielä kerran varsin terävän arvostelunsa äskene väistyneeseen Canterburyn arkkipiispaan, jonka hän katsoi johtaneen Englannin kirkon puhtaan politiikan tielle ja yrittäneen kytkeä Euroopan pienet evankeliset kirkot Englannin kirkon holhoukseen.^{111a}

Saksan kirkolliseen tilanteeseen liittyvät kysymykset eivät kuitenkaan jääneet tyystin keskustelujen ulkopuolelle syksyn 1942 synodaalikokouksissa. Porvoon hiippakunnan synodaalikokousta varten kirjoittamassaan laajahkossa synodaaliväitöskirjassa "Stat och moral i kristen belysning" past. Edvin Stenwall kiinnitti huomiota myös totalitaarisen valtion ongelmaan ja totesi, miten kristinuskon — mikäli sen olemassaoloa yleensä sallittiin — ei saanut koskaan riippumatonta asemaa totalitaarisessa järjestelmässä. Totalitaarinen valtio ei voinut oman maailmankatsomuksellisen olemuksensa pohjalta koskaan myöntää kirkolle oikeutta elää kontrollottomana määräysvaltansa ulkopuolella. Mikäli kirkko halusi olla olemassa, sen täytyi mukautua niihin normeihin, joita totalitaarinen valtio halusi suvereenisti sanella. Tällöin kirkon elämän lakina ei ollut Pyhä Henki vaan "valtion henki". Kristitty ja kristillinen kirkko eivät kuitenkaan voineet tunnustaa valtiota, joka ei taipunut Jumalan auktoriteettiin, yhtä vähän kuin hän saattoi tunnustaa kristinuskoksi sellaista uskontoa, joka ei varauksetta tunnustanut Jumalan suvereniteettia.¹¹²

Vaikka Stenwallin kirjan kritiikki kohdistui totalitaariseen valtioon yleensä, tulkitsi kokouksessa mukana ollut lis. Sentzke syystä siinä esitettyjen ajatusten koskevan nimenomaan kansallissosialistista Saksaa. Olihan kysymys kirkon asemasta totalitaarisessa valtiossa muodostunut juuri sillä hetkellä akuutiksi Saksassa. Samalla kun Sentzke myönsi Stenwallin kirjan johdosta käyttämässään puheenvuorossa Saksan kirkon aseman olevan erittäin komplisoitu, hän katsoi, että ulkomaalaisten oli vaikea nähdä niitä todellisia syitä, jotka olivat kirkon ja valtion välisen konfliktin taustalla. Saksan tilannetta puolustellen Sentzke viittasi kansallissosialistiseen vallankumoukseen, joka ei ollut koskenut vain poliittista elämää vaan kaikkia elämän alueita, ja jonka pyrkimyksenä oli tehdä Saksasta yhtenäinen kansa. Tämä yhteyden saavuttaminen koski myös maailmankatsomuksellista yhteyttä ja sitä, olivatko eri tunnustukset maailmankatsomuksellisen yhteyden syntymisen esteenä. Tunnustuksellinen hajanaisuus oli ollut eräänä syynä Saksan kirkkotoisteluun syntymiseen. Toisaalta yleisesti vaiuttava sekularisaation kehitys oli Sentzken mukaan johtanut siihen, että varsin laajat piirit olivat Saksassa ilmoitususkon asemesta etsineet uutta luonnollista uskontoa. Näistä syistä Saksassa esiintyi toisaalta positiivista

asennoitumista yleensä uskontoon, mutta toisaalta kriittistä asennetta kirkkoon ja kristinuskoon.¹¹³

Sentzken määrätietoinen asettuminen puolustamaan Saksaa ja sikäläistä kirkollista tilannetta antoi past. Stenwallille aiheen huomauttaa, että hänen esittämänsä ajatukset eivät olleet suinkaan kohdistuneet yksinomaan Saksaan, vaan ne olivat koskeneet totalitaarista järjestelmää yleensä. Tässä yhteydessä hän oli joutunut pakosta koskettelemaan kysymystä, joka oli osoittautunut erääksi arkaluonteisimmista kansallissosialistisessa järjestelmässä. Myös Sentzke oli tavallaan myöntänyt sen omassa puheenvuorossaan.¹¹⁴

Vaikka Porvoon hiippakunnan synodaalikokouksessa käyty keskustelu ei noussut suoranaisesti juuri senhetkisen Saksan tilanteen pohjalta, se oli osoituksena siitä, että kansallissosialistisen järjestelmän kirkolle aiheuttama problematiikka ei ollut suinkaan tuntematon Suomen kirkon piirissä. Ilmeisesti tämän ongelman tiedostivat muita selvemmin eräät maan ruotsinkieliset papit, jotka olivat joutuneet seuraamaan Ruotsissa asiasta käytyä varsin vilkasta pohdintaa. Saksalaisen seurakunnan pappina ja Heckelin luottamusmiehenä Sentzke näki puolestaan tehtäväkseen peitellä Saksan kanalta arkaluonteista kysymystä, jonka voimakas esille nouseminen olisi voinut aiheuttaa samalla särön suomalais-saksalaisiin kirkollisiin suhteisiin.

Myös suomenkielisellä taholla Saksan kirkon vaikea tilanne tuli sikäli esille, että piispa Lehtonen totesi Helsingissä marraskuun alussa järjestetyssä paikallisessa pappeinkokouksessa pitämässään esitelmässä, että Saksan kirkko kaipasi sillä hetkellä erityisesti ystäviä ja tukea.^{114a} Ajatus oli sama, minkä Virkkunen oli esittänyt raportissaan.

Kansallissosialistien vuoden 1942 aikana Saksan kirkkoon ja sen ulkomaansuhteisiin kohdistamat entistä tiukemmat rajoitukset aiheuttivatkin vuoden lopulla konfliktin Heckelin ja kansallissosialististen vallanpitäjien välillä. Ristiriidan muodollisena aiheena oli Tukholman saksalaisen seurakunnan 300-vuotisjuhlaan lähetettävän Saksan kirkon delegaation kokoonpano. Kun Tukholman saksalaisen seurakunnan kirkkoherra Emil Ohly ja sikäläinen Saksan lähettiläs olivat esittäneet nimenomaisen toivomuksen, että Saksan kirkko lähettäisi Ruotsin kirkon saksalaisvastaisia mielialoja silmälläpitäen delegaation mainittuun juhlaan, päätti Auswärtiges Amt puoluekanslian ja turvallisuuspoliisin mielipidettä kuultuaan nimetä delegaation, jonka johtajana toimisi Mecklenburgin maapiispa Schulz sekä jäsenenä piispa Heckel, kirkkopresidentti Schmitt zur Netten ja prof. Wobbermin.¹¹⁵

Delegaation kokoonpano, jossa kuvastui puoluekanslian ja turvallisuuspoliisin ajama politiikka Kirchliches Aussenamtin syrjäyttämiseksi "luotettujen" saksalaisiin kristittyihin lukeutuvien kirkonmiesten kustannuksella, aiheutti voimakkaan reaktion Heckelin taholta. Ilmoittaen tyytymättömyytensä delegaation kokoonpanoon Heckel vaati, että kirkkopresidentti Schmitt zur Netten olisi korvattava Kirchliches Aussenamtin pal-

veluksessa toimivalla ylikonsistoriaalineuvos Wahlilla. Kun lähetystöneuvos Büttner ei katsonut voivansa suostua kyseiseen muutokseen, ilmoitti Heckel puolestaan, ettei hän katsonut siinä tapauksessa voivansa osallistua kyseiseen delegaatioon. Heckel perusteli kielteistä päätöstään sillä, että delegaation kokoonpanon yksipuolisuus tulisi herättämään epäilyjä paitsi sikäläisen saksalaisen seurakunnan piirissä erityisesti Ruotsin kirkossa. Ruotsin kirkollisen mielipiteen tuntien olisi odotettavissa, että delegaatiota ei pidettäisi Saksan evankelisen kirkon todellisena edustajana, vaan sen katsottaisiin edustavan pakkojärjestelmää. Tällöin myös delegaation esiintyminen ehdotetussa kokoonpanossa ei muodostuisi viimekädessä valtakunnan etujen mukaiseksi.¹¹⁶

Heckelin esittämä arviointi pääosin saksalaisista kristityistä kokoonpannun delegaation vaikutuksesta Ruotsissa oli täysin oikea. Olihan Heckel joutunut omakohtaisesti kokemaan Ruotsin kirkon torjuvan asenteen myös Kirchliches Aussenamtin lähentymispyrkimyksiin. Toisaalta Heckel sai delegaation kokoonpanoa koskevassa kysymyksessä kaivatun tilaisuuden protestoida puolueen taholta kohdistettua painostusta vastaan. Heckelin kieltäytyminen delegaation jäsenyydestä johtikin siihen, että Auswärtiges Amt katsoi parhaaksi luopua kokonaan delegaation lähettämisestä Ruotsiin.¹¹⁷

Heckelin kieltäytyminen ja Saksan kirkon delegaation matkan peruuntuminen aiheuttivat varsin runsaasti jälkipuintia Saksan ulkoministeriön piirissä. Kun sekä kirkkoherra Ohly että Saksan Tukholman lähettiläs Wiedin prinssi pahottelivat erityisesti Heckelin poisjäämistä saksalaisen seurakunnan juhlasta Ruotsissa ilmenevän saksalaisvastaisen mielialan vuoksi¹¹⁸, sai Saksan ulkoministeriö puolestaan aiheen syyttää Heckeliä valtakunnan etujen vastaisesta menettelystä.¹¹⁹ Toisaalta Heckelin tarkoituksellinen protesti herätti ulkoministeriön piirissä myös epäilyjä edellisenä kesänä annetun, Kirchliches Aussenamtin toimintaa rajoittavan määräyksen tarkoituksenmukaisuutta kohtaan. Niinpä eräs ulkoministeriön esittelijöistä katsoi, että eräiden kirkkopoliittisten asiain hoitaminen Saksan poliittisten etujen mukaisella tavalla edellytti välttämättä yhteistyötä Auswärtiges Amtin ja Kirchliches Aussenamtin kesken. Niin ikään tiettyjen asiain hoitaminen Saksan etujen vaatimalla tavalla edellytti matkustusluvan myöntämistä erälle johtaville kirkonmiehille varsinkin Pohjoismaihin, kuten Heckelin edellisenä keväänä Suomeen tekemä onnistunut vierailu oli osoittanut.¹²⁰ Siten Heckelin kieltäytyminen ja sen synnyttämä jälkipuinti pakotti ainakin tietyt Saksan ulkoasiain hallinnosta vastuussa olevat piirit arvioimaan uudelleen Kirchliches Aussenamtin merkityksen ja tunnustamaan puolueen ja turvallisuuspoliisin omaksuman asenteen yksipuolisuuden. Viimeksi mainittujen ahtaasti ideologinen kanta ei ollut Saksan etujen mukaista.

Turvallisuuspoliisin ja puoluekanslian Kirchliches Aussenamtiin omaksuma torjuva asenne oli nähtävästi osaltaan vaikuttamassa siihen, että tri Gerstenmaier, johon epäilyt kaikkein voimakkaimpina kohdistuivat, alkoi

lähestyä tässä vaiheessa maanalaisia vastarintapiirejä. Niin kuin myöhempi tutkimus on osoittanut, hakeutui Gerstenmaier vuoden 1942 lopulla ensi kerran ns. Kraisaun piiriin, joka sittemmin tuli tunnetuksi Hitleriä vastaan kohdistuneesta epäonnistuneesta attentaatti-yrityksestä.¹²¹ Gerstenmaierin hakeutuminen tähän piiriin, jolla oli useita kannattajia Saksan ulkoministeriön virkamiehissä, oli epäilemättä yhteydessä puolueen ja SS:n turvallisuuspalvelun taholta Kirchliches Aussenamtiin ja henkilökohtaisesti häneen kohdistamien epäilyjen kanssa. Merkitsihän SS:n turvallisuuspoliisin puuttuminen Kirchliches Aussenamtiin toimintaan niiden kirkkopoliittisten suunnitelmien romahtamista, joita Gerstenmaier oli esim. itäisiä alueita ajatellen tehnyt. Siten molemmat päähenkilöt, jotka olivat edellisten vuosien aikana hoitaneet Kirchliches Aussenamtista käsin yhteyksiä Suomen kirkkoon, olivat syksyn 1942 aikana joutuneet ristiriitoihin kansallissosialistisen johdon kanssa.

Vaikka Gerstenmaier oli vielä vuosien 1942/1943 vaihteessa kirjeenvaihdossa ainakin eräiden suomalaisten kirkonmiesten kanssa¹²², hänen asenteen muutoksensa Kolmannen valtakunnan poliittiseen johtoon jäi nähtävästi suomalaisille tässä vaiheessa tuntemattomaksi.

VI KOHTALONYHTEYS SITOO KIRKKOJA

1. Usko Saksan voittoon horjuu

Eräs suurten hengellisten kesäjuhlien puhujista totesi kesällä 1942 pitämässään juhlapuheessa, että vaikka silloiset juhlat eivät olleet muodostuneet kiitosjuhliksi saavutetun voiton johdosta, niin kuin oli toivottu, lopullisen voiton sarastus näkyi jo taivaan rannalla.¹ Juhlapuhujan esittämä ajatus vastasi useimpien suomalaisten kirkonmiesten ja kansan valtaosan senhetkisiä käsityksiä sodan lopputuloksesta. Sodan pitkittymisen aiheuttamasta lievästä pettymyksestä huolimatta luottamus Saksan asemahdin voittoon oli yleinen vielä kesällä 1942 ja Saksan aloittaman kesäoffensiivin uskottiin johtavan sodan lopulliseen ratkaisuun itärintamalla.²

Saksalaisten joukkojen kokemat vastoinikäymiset Pohjois-Afrikassa ja Stalingradin valtauksen viivästyminen samoin kuin alkava sotaväsymys synnyttivät kuitenkin jo syksyn 1942 aikana hiipivää epävarmuutta. Usko Saksan täydelliseen voittoon vaihtui jo vuoden loppuun mennessä monien suomalaisten mielissä epäilyksi. Syystä Saksan Helsingin lähettiläs v. Blücher arveli joulukuussa 1942 Berliiniin lähettämässään raportissa, että varsinkin monet johtavassa asemassa olevat suomalaiset olivat tarkistamassa siihenastisia käsityksiään sodan lopputuloksesta.³

Piilevä mielialojen muutos kuvastui jossainmäärin myös kirkollisten lehtien senhetkisissä kirjoituksissa. Talvisodan alkamisen kolmivuotispäivän muistoa koskevassa kirjoituksessaan mm. Kotimaa totesi, että vasta sillä hetkellä oli paljastunut, mikä varusteiden ja sotaväen paljous vihollisella oli todellisuudessa ollut. Ratkaisemattomana riehuva suursota antoi lehden mielestä myös aiheen kysyä, miten kauan sota tuli kestävänsä ja miten se tuli lopulta päättymään. Vaikka Suomen kolme vuotta aiemmin omaksuma taistelun tie oli osoittautunut oikeaksi, valtava ja jännitystäyteinen sota synnytti kysymyksen, millaiseksi Suomen kansan osa oli sen keskellä muodostuva.⁴ Sodan pitkittyminen ja odotetun ratkaisun siirtyminen oli saanut uskon vaihtumaan epäilyksi ja epävarmuuden tunteeksi.

Vieläkin ratkaisevampin kuin syksyn 1942 tapahtumat vaikutti suomalaisten mielialoihin vuoden 1943 alussa tapahtunut Stalingradin tappio. Kun läpi edellisen syksyn odotettu Stalingradin taistelujen loppuratkaisu oli kääntynyt vuoden alussa sotamarsalkka von Pauluksen johtaman Saksan 6. Armeijan kohtaamaksi katastrofiksi, tajuttiin varsinkin eräissä johtavissa poliittisissa ja sotilaspiireissä välittömästi, että sodan voimasuhteissa oli tapahtunut ratkaiseva käänne. Kun Stalingradin katastrofia täydensi suomalaisia vieläkin lähemmin koskettanut Leningradin saartorenkkaan samanaikainen murtuminen, voitiin hyvällä syyllä otaksua, että täydellisen voiton mahdollisuudet olivat luisumassa Saksan käsistä.⁵

Saksan itärintamalla kokemat vastoinikäymiset vaikuttivat näkyvän selvästi myös kirkolliseen mielipiteeseen. Virallisen optimismin taustalta pilkisti esiin entistä selvempänä uuden sotilaspoliittisen tilanteen synnyttämä pessimismi. Milloin tulee rauha, on jokapäiväinen kysymyksemme, kuten Herättäjän pakinoitsija Vaeltaja hermostuneena kysyi.⁶ Myös niissä kirkollisissa piireissä, joissa usko Saksan voittoon oli saanut lähes kanonisoitun luonteen, katsottiin, että maan kohtalo oli edelleen vaakalaudalla. Sota oli kestänyt odotettua kauemmin, eikä kenelläkään ollut tietoa, mitä koettelemuksia kohti oltiin käymässä.⁷

Toisaalta Saksan sotilaallisen voiman ehtyminen antoi myös kirkollisissa piireissä aiheen korostaa Suomen käymän sodan erillisuonnen. Mm. Kotimaa tähdensi välittömästi Stalingradin kukistumisen jälkeen julkaisemassaan pääkirjoituksessa, että Suomella oli oma erikois asemansa äärimmilleen kärjistymässä olevan maailmansodan keskellä. Suomi oli tavallaan sen ulkopuolella, mutta kuitenkin siinä mukana. Se kävi omaa sotaansa Neuvostoliittoa vastaan, joka oli hyökännyt sen kimppuun. Tosin Englanti oli Neuvostoliiton painostuksesta julistanut Suomelle sodan. Mutta sen liittolainen Yhdysvallat oli säilyttänyt suhteensa Suomeen, mikä oli merkinä siitä, että Suomen sota ymmärrettiin sillä taholla perimmältään suursodasta erillisenä.⁸ Sodan lopputuloksen näyttäessä entistä epävarmumalta Kotimaa katsoi tarkoituksenmukaiseksi korostaa Suomen käymän sodan Saksasta riippumatonta erillisuonnen. Aseveljeyden henki oli joutumassa sotilaallisten vastoinikäymisten myötä vastatuuleen.

Sotilaallisten vastoinikäymisten ohella suomalaisten kirkonmiesten luottamusta aseveljeyteen ja aseveljeen horjutti kansallissosialistisen puolueen edellisenä vuonna aloittama uusi kirkonvastainen kampanja sekä Norjan kirkkostaistelun jatkuminen. Vaikka Heckelin poisjäämisen syyt suomalaisen Raamatun 300-vuotisjuhlasta ja Stangen matkan peruuntuminen eivät arvattavasti tulleet yksityiskohtia myöten suomalaisten tietoon, saattoivat ainakin eräät kirkonjohtajat Virkkusen välittämien tietojen perusteellakin aavistella, mistä todellisuudessa oli kysymys. Näitä epäilyjä oli omiaan vahvistamaan mm. prof. Stangen vuoden 1943 alussa suomalaisille virkaveljilleen lähettämä pyyntö, että nämä auttaisivat häntä ulkoapain luvan saamiseksi seuraavana kesänä pidettävien Luther-akatemian luentopäivien järjestämiseksi. Tämä saattoi Stangen mukaan tapahtua ensiksikin siten, että Suomen kirkko lupaisi lähettää mahdollisimman arvovaltaisen osanottajajoukon luentopäiville. Mutta toiseksi Stange toivoi suomalaisilta myös diplomaattista apua ja pyysi, että he kiinnittäisivät sekä Suomen Berliinin lähetystön että Saksan Helsingin lähetystön huomiota Luther-akatemian kurssien merkitykseen, jotta hän voisi saada näiltä tahoilta tukea ajaessaan asiaa Saksan ulkoministeriössä.⁹

Stangen pyyntö oli vain eräänä osoituksena siitä, miten uskonpuhdistuksen äitikirko, jolta suomalaiset olivat etsineet muutamaa vuotta aiemmin apua, oli muuttumassa uudessa tilanteessa avun ja tuen kohteeksi, mikä seikka ei jäänyt suinkaan suomalaisilta havaitsematta. Olivathan

sekä Virkkunen että Lehtonen jo edellisenä syksynä kiinnittäneet tähän huomiota.

Yhtä epäilyksiä herättävästi kuin saksalaisten kirkonmiesten suoranaiset avunpyynnöt vaikutti suomalaisiin Norjan kirkkوتاistelua koskevat tiedot. Sen lisäksi, että eräät suomalaiset kirkonjohtajat saivat Ruotsin välityksellä vastaanottaa mm. katkelmia Berggravin "vankilakirjeistä" ¹⁰, ja Suomeenkin levinnyt yhteispohjoismainen Kristen Gemenskap julkaisi kaikki Norjan kirkkوتاistelua koskevat tärkeimmät dokumentit keväästä 1942 lähtien ¹¹, Norjan tilanne sai tässä vaiheessa huomiota osakseen Quislingin hallituksen aloittamien juutalaisvastaisten toimien ja sen Norjan kirkossa herättämän levottomuuden vuoksi. Kun Norjan papisto luki 22. 11. 1942 lähes kaikissa maan kirkkoissa kirkollisten järjestöjen ja teologisten tiedekuntien hyväksymän vastalauseen hallituksen juutalaisvastaisten toimien johdosta, antoivat Ruotsin piispat puolestaan jo ensimmäisenä adventtisunnuntaina samaa asiaa koskevan julkilausuman, jossa he tuomitsivat rotuvihan epäkristilliseksi ja kehoittivat kaikkia Ruotsin kristittyjä toimimaan rotuvihan uhriksi joutuneiden hyväksi. ¹²

Vaikka sensuurin antama määräys, ettei Norjan juutalaiskysymystä koskevia ruotsalaisten protesteja saanut julkaista Suomen lehdistössä ¹³, rajoitti asian aiheuttamia reaktioita Suomessa, se ei kyennyt estämään täysin uuden ongelman herättämää levottomuutta Suomen kirkossa. Vastoin sensuurin ohjetta mm. Församlingsbladet julkaisi kokonaisuudessaan Ruotsin piispojen asian johdosta esittämän vetoimuksen kommentoimatta kuitenkaan sitä. ¹⁴ Sama lehti kiinnitti hetkeä myöhemmin uutispalstallaan huomiota myös siihen, miten Berggravin toimittama "Kirke og kultur" -lehti oli lakannut ilmestymästä "olosuhteiden pakosta", ja miten Berggravin toimintaa arvostelemaan asettunut ruotsalainen Göteborgs Stifts-Tidning oli joutunut voimakkaan arvostelun kohteeksi Ruotsissa. ¹⁵

Rajoitettujen uutiskatkelmien tarkoituksena oli luonnollisesti kiinnittää peitetysti huomiota Norjan vaikeaan tilanteeseen, josta ei voitu avoimesti puhua. Samaan menetelmään turvautui myös vuoden 1942 valtiopäivien päätösjumalanpalveluksen puhuja, kirkkoherra Heljas, joka kiinnitti saarnassaan huomiota ajankohtaiseen Norjan tilanteeseen. Puhuja totesi silloisen ajankohdan sisältävän "virallisesta optimismista" huolimatta runsaasti pessimistisiä piirteitä, joihin kuului mm. kansallisuus- ja rotuviha sekä vahvemman oikeus. Näitten painon olivat puhujan mielestä joutuneet kokemaan monet vapauttaan rakastavat, jopa pohjoismaisetkin kansat, jotka sillä hetkellä kantoivat orjan kahleita. ¹⁶ Kun kirkolliset lehdet eivät voineet julkaista Norjaa koskevia uutisia, ne käyttivät hyväkseen mainittua Heljaksen saarnaa kommentoidakseen sitä. ^{16a}

Norjan tilanne ei kuitenkaan vaikuttanut vain välittömästi suomalaisen mielialoihin. Sen vaikutus tuntui myös välillisesti, Ruotsin kirkollisen mielipiteen muuttumisena Suomea ja Suomen kirkkoa kohtaan kylmemmäksi ja epäsuopeammaksi. Niinpä Suomen auttajana tunnettu hovisaarnaaja Isaac Béen valitti jo vuoden 1942 lopulla Virkkuselle, että monet

ruotsalaiset eivät voineet käsittää Suomen käyvän omaa erillissotaansa vapautensa puolesta ja olevan vain tässä mielessä Saksan liittolainen. Varsinkin Norjan tilanteen synnyttämän propagandan vuoksi rakkaus Suomen asiaa kohtaan oli heikentynyt ja monet arvostelukyvottomat ihmiset olivat valmiit leimaamaan Suomen tätä taustaa vasten vain Saksan vasalliksi ja natsismin palvelijaksi.¹⁷ Samaan seikkaan kuin Béen kiinnitti huomiota myös toinen suuri Suomen ystävä, prof. Ragnar Bring.¹⁸

Norjan tilanteen välitön ja välillinen vaikutus sekä Saksan sotilaallisen aseman heikkeneminen sai suomalaiset etsimään jälleen entistä aktiivisemmin yhteyksiä läntiseen naapuriin. Tätä tarkoitusta silmälläpitäen eräät suomalaiset kirkkonjohtajat, kuten Lehtonen, v. Bonsdorff ja Virkkunen, vierailivat vuoden 1942 lopulla Ruotsissa. Myös arkkipiispa, jolle Lehtonen oli selostanut matkansa vaikuttimia, antoi ymmärtää, että juuri pohjoismaiset siteet kaipasivat sillä hetkellä lujittamista.¹⁹

Vuoden 1943 alussa tapahtunut Stalingradin katastrofi vain lisäsi suomalaisten uutta kiinnostusta länteen. Kun Ruotsin ja Tanskan pappisliitot sekä Kööpenhaminan piispa Fuglsang-Damgaard lähettivät pian tämän jälkeen toisille pohjoismaisille kirkkoille osoitetut tervehdyksensä, ne saivat Suomen kirkollisessa lehdistössä erityisen lämpimän vastaanoton. Pohjoismaisten kirkkojen keskinäistä solidaarisuuden tunnetta korostaen mm. Kotimaa huomautti Kööpenhaminan piispan tervehdyksen johdosta, että Kristuksen kirkko eli kaikkialla ahdistettuna ei vain sen vuoksi, että sen jäsenet olivat mukana sodan kärsimyksissä, vaan myös siksi, että sillä hetkellä käytiin eri leireissä henkivaltojen välistä taistelua. Vapaata julistusta rajoittivat sodan lait, ja kirkon jäsentenkin oli vaikeaa olla vastaanottamatta vaikutteita oman kansansa henkisestä ilmapiiristä. Tämän vuoksi oli tärkeää, että kirkot muistivat rukouksissa toisiaan.²⁰ Kotimaan kannottoon sisältyi samalla tunnustus, että Suomen kirkko ei voinut silloisessa tilanteessa ilmaista niitä solidaarisuuden tunteitaan, joita sillä todellisuudessa oli erityisesti pohjoismaisia sisarkirkkojaan kohtaan.

Muuttuneen sotilaspoliittisen tilanteen sekä Norjan kirkkotaistelun aiheuttamista reaktioista ja uudelleensuuntautumispyrkimyksistä huolimatta monet kirkonmiehet katsoivat kuitenkin Suomen kohtalon olevan poliittisista syistä edelleen sidottu Saksaan ja asettuivat tältä pohjalta puolustamaan voimakkaasti suomalais-saksalaista aseveljeyttä. Käsitellessään vuoden 1942 lopulla erästä ulkoministeri Edenin puhetta sodanjälkeisestä yhteistyöstä Neuvostoliiton, Yhdysvaltain ja Englannin kesken sekä erään ruotsalaislehden tämän johdosta esittämää myönteistä kommenttia, Kotimaan pakinoitsija Seppä totesi painokkaasti, että ellei Saksa liittolaisensa kanssa voittaisi sotaa, perisi Suomen hukka. Tästä syystä suomalaiset tunsivat syvästi aseveljeyden arvon saksalaisten, unkarilaisten, romanialaisten jne. kanssa, sillä he olivat suomalaisten kohtalotovereita. Suomalaisilla ei ollut muuta tietä kuin marssia heidän rinnallaan, ja se tie – päin itää – oli oikea.²¹

Seppän sanoissa ilmeni paitsi usko sodan onnelliseen lopputulokseen ja

oman asian oikeuteen myös pelko siitä, että Saksan hävitessä sodan Suomen asema muodostuisi äärimmäisen vaikeaksi. Siksi suomalaisten ei ollut lupa tarkoituksenmukaisuusystäkään asettua epäilemään aseveljeyttä Saksan kanssa. Suomen rajat tulivat turvatuiksi vain sikäli kuin se oli jäsenenä Saksan johtamassa manner-Euroopan liittoutumassa, kuten eräs toinen kirkollinen kirjoittaja totesi Herättäjässä.²²

Samasta syystä Seppä ja useat muut kirkonmiehet asennoituivat ainakin julkisuudessa sangen torjuvasti myös niihin Suomen erillisrauhaa koskeviin huhuihin, jotka olivat saaneet alkunsa Yhdysvaltain vuosien 1942/1943 vaihteessa tekemästä välitysyrityksestä, ja jotka sittemmin olivat saaneet tilaa varsinkin Ruotsin lehdistössä.²³ Kun Dagens Nyheter oli arvostellut eräessä kirjoituksessaan suomalaisten liiallista taipumattomuutta, katsoi Seppä ruotsalaislehtien joutuneen bolševismin salaisen propagandan uhriksi, jonka propagandan tarkoituksena oli vain hajoittaa Neuvostoliiton vastainen yhteisrintama. Suomalaisten, jotka olivat talvisodan puhkeamisesta lähtien nähneet bolševismin vaaran silmiensä edessä, oli vaikea ymmärtää, että Ruotsi pelasi näin vihollisen hyväksi.²⁴

Puhtaasti poliittisten syiden ohella taistelun jatkamista Saksan rinnalla oli monien kirjoittajien mielestä tukemassa myös maailmankatsomuksellinen vastakohtaisuus Neuvosto-Venäjän kanssa. Itä-Karjalan, Inkerin ja Viron kokemukset osoittivat heidän mielestään vääjäämättömästi, että neuvostohallituksen päämääränä oli näillä alueilla ollut kirkon ja kristinuskon täydellinen hävittäminen. Mikäli Suomi lähtisi kulkemaan omaa tietään ja jättäytyisi neuvostohallituksen armoille, sen kirkkoa olisi odotettavissa sama kohtalo, minkä Baltian kirkot olivat viimeksi kokeneet. Näin ollen kysymys ei kirkon osalta ollut vain taistelusta verta ja lihaa vastaan vaan niitä henkivaltoja vastaan, jotka Stalin piiskasi hirmutekoihin, kuten eräs kirjoittajista totesi.²⁵ Siten ateistisen bolševismin taholta nimenomaan kirkkoon kohdistuvan uhkan pelko sai monet kirkonmiehet sulkemaan silmänsä tilanteen sotilaspoliittiselta vakavuudelta ja pitämään aseveljeyden jatkumista Saksan kanssa ainoana todellisenä vaihtoehtona. Ainakaan kirkon ei heidän mielestään ollut syytä kallistaa korvaansa niille kuiskutuksille, joiden taustalla saattoi vaania läheisten heimokansojen ja niiden kirkkojen kohtalo.

Samalla kun kirkolliset lehdet pitivät sovinnoillisen ratkaisun aikaansaamista bolševistisen Venäjän kanssa ideologisesti mahdottomana, ne joutuivat jo taktisistakin syistä torjumaan tiedot Englannin kirkon tässä vaiheessa solmimista uusista yhteyksistä Moskovan kanssa naurettavana hyväuskoisuutena. Se oli yritys ajaa paholainen ulos Beelsebubin avulla, kuten eräs kirjoittajista totesi. Sama koski myös tietoja neuvostohallituksen asenteenmuutoksesta sikäläiseen ortodoksiseen kirkkoon, jotka tiedot olivat suomalaisten kirjoittajien käsityksen mukaan vain pelkkää teeskentelyä. Bolševismi oli ja pysyi perusluonteeltaan ateistisenä.²⁶

Jo aiemmin voimakkaana tunnettua bolševismin pelkoa oli kirkollisella taholla omiaan vahvistamaan saksalaisten kevään 1943 aikana julkisuu-

teen saattamat tiedot venäläisten Puolan miehityksen jälkeen toimeenpanemiksi väitetyistä ns. Katyn murhista, jotka saksalaisten antamien tietojen mukaan koskivat yli 10 000 puolalaista upseeria ja aliupseeria. Kun kysymys Katyn "murhista" sai myös suurpoliittisia piirteitä ja johti Lontoossa toimineen Puolan pakolaishallituksen ja Moskovan välisten suhteiden katkeamiseen, nostattivat mainitut tapahtumat mm. kirkollisessa lehdistössä voimakkaan venäläisvastaisen aallon, johon saksalaiset olivat paljastuksellaan pyrkineetkin. Otsikolla "Katynin tiellekö pitäisi kansamme lähteä?" mm. Kotimaa totesi välittömästi, miten länsivallat ja erityisesti Englanti olivat kaiken tämän tapahtuessa painostaneet Suomea erillisrauhaan Neuvostoliiton kanssa. Tällainen johti kuitenkin lehden mukaan vain Katynin metsiin, s.o. kansalliseen itsetuhoon. Heimokansojen Viron ja Inkerin kokeman kohtalon perusteellakaan suomalaiset eivät voineet luottaa Neuvostoliiton lupauksiin.²⁷ Siten Katynin murhia koskeneet "paljastukset", joihin esim. kirkollisessa lehdistössä toistuvasti palattiin kevään ja kesän 1943 aikana²⁸, vahvistivat saksalaisten toivomalla tavalla erillisrauhaa vastustavia ja suomalais-saksalaista aseveljeyttä tukevia käsityksiä kirkon piirissä.

Saksalaiset tekivät puolestaan parhaansa ruokkiakseen näitä kirkon piirissä voimakkaina eläneitä epäluuloja. Tähän tähtäsi epäilemättä vain muutamia kuukausia myöhemmin julkitulleet Winnitsan joukkohautoja koskevat uudet "paljastukset", joiden joukkohautojen saksalaiset selittivät syntyneen bolševistisen terrorin uhreista 1930-luvun lopulla. Kun kyseisiin joukkohautoihin oli saksalaisten selityksen mukaan haudattu myös joukko uskonvainojen kohteeksi joutuneita ortodoksisia vanhauskoisia, kutsuivat saksalaiset myös ryhmän ulkomaisia kirkonmiehiä, heidän joukossaan Kotimaan toimitussihteeri Verner Louhivuoren, tutustumaan Winnitsan "löytöihin".²⁹

Varsinkin Winnitsan joukkohautoja koskevat "paljastukset" ja kirkollisen lähetystön kutsuminen sitä koskevalle tutustumismatkalle oli epäilemättä tarkoitettu vastavedoksi neuvostohallituksen aloittamalle uudelle kirkkopolitiikalle, johon kuului Venäjän ortodoksisen kirkon aseman tunnustaminen sekä tietyt myötätunnonosoitukset Englannin kirkkoa kohtaan.³⁰ Suomen ja Pohjoismaiden kirkkojen osalta kyseisen "operaation" tarkoituksena oli hälventää samalla niitä epäluuloja, mitä erityisesti Norjan kirkkوتاistelu, mutta myös Saksan sotilaspoliittisen aseman heikkeneminen olivat aiheuttaneet.

Huomion suuntaaminen Katynin ja Winnitsan joukkohautoihin tuotikin osittain tarkoitetun tuloksen. Siitä huolimatta, että esim. Norjan kirkkوتاistelu ja siihen liittynyt juutalaiskysymys askarruttivat jatkuvasti suomalaisia ja kirkolliset lehdet kiinnittivät niihin peitetysti huomiota³¹, mainitut bolševistiseen Venäjään kohdistuneet syytökset käänsivät ainakin hetkellisesti katseet pois niistä. Samoin Suomen erillisrauhaa koskevat kaavailut näyttivät arvattavasti monien mielestä Katynin ja Winnitsan "paljastusten" valossa entistäkin enemmän hyppäykseltä pimeyteen, niin kuin

Winnitsan matkalla mukana ollut Louhivuori antoi matkansa jälkeen ymmärtää.³² Aseveljeyden jatkuminen vaikutti siten monistakin syistä tarkoituksenmukaiselta ja perustellulta, joskaan usko siihen ei enää ollut läheskään kaikkien osalta spontaania ja horjumatonta. Aseveljeys oli muuttumassa yhä selvemmin yhteisen uhkan synnyttämäksi kohtalon-yhteydeksi.

2. Taistelu kirkkojenvälisen yhteyden säilymisestä

Stalingradin katastrofin jälkeen ulkoministeriölle lähettämässään raportissa ministeri Kivimäki kertoi kuulleen Saksan sisäisen opposition pilailleen, että Hitler tekisi viisaasti, jos hän menisi naimisiin juutalaisen kanssa ja antaisi paavin vihkiä itsensä. Kivimäen mukaan tämä opposition esittämä pila kuvasteli sitä perääntymisasennetta, minkä kansallissosialistinen puolue oli sotilaallisten vastoinkäymisten vuoksi yht'äkkiä omaksunut suhteessaan kirkkoon, jota vastaan Martin Bormann oli vielä edellisenä kesänä suunnannut tunnetuksi tulleen kiertokirjeensä. Vallanpitäjien taholta oli Kivimäen mukaan selitetty, että kirkollisten aikakauslehtien lakkauttaminen oli edellisenä vuonna tapahtunut "erehdyksessä", ja että kirkko voisi aloittaa niiden julkaisemisen uudelleen. Kirkon taholta oli kuitenkin annettu ymmärtää, ettei se halunnut tätä oikeutta takaisin, koska siltä vaadittaisiin vastapalvelukseksi poliittiselle johdolle myönteisiä kirjoituksia.³³

Mistä lähteistä Kivimäki oli saanut oppositiota koskevat tietonsa, ei ole pääteltävissä. Vaikka tähänastinen Saksan kirkkotaistelun tutkimus ei ole kiinnittänyt erityistä huomiota Kivimäen merkillepanemaan kirkkopoliittiseen suunnanmuutokseen, tämä tuskin oli vailla kaikkea perää. Stalingradin katastrofin jälkeen kansallissosialistiset johtajat eivät katsoneet enää olevan varaa kirkonvastaiseen taisteluun ainakaan edellisenä vuonna tapahtuneissa mitoissa. Tähän viittaa myös eräs puoluekanslian huhtikuussa 1943 lähettämä kiertokirje, jossa se huomautti, että kaikenlainen neulanpistopolitiikka tunnustuksellisissa kysymyksissä oli lopetettava, koska sellainen oli vain omiaan synnyttämään rauhattomuutta ja kansainvälistä kiihotusta Saksaa vastaan. Uskon- ja omantunnonvapautta oli kunnioitettava. Puolueella, jonka tehtävänä oli harjoittaa positiivista työtä kansansa keskuudessa, ei ollut lupa harjoittaa painostusta kirkostaeroamisen puolesta.³⁴

Mainittu kiertokirje oli selvästi ristiriidassa Martin Bormannin toista vuotta aiemmin alaisilleen gauleitereille antamien ohjeiden kanssa. Uuteen määräykseen, jonka ei tarvinnut suinkaan merkitä periaatteellista suunnanmuutosta, vaikutti nähtävästi paitsi sotilaspoliittisen tilanteen heikkeneminen myös tiedot neuvostohallituksen uudesta kirkkopoliitikasta ja suhteista Englannin kirkkoon.

Edellä mainittu ilmapiirin muutos ilmeni osittain myös vallanpitäjien

asenteissa Saksan kirkon ulkomaansuhteita hoitavaan Kirchliches Aussenamtiin, joka oli joutunut edellisen vuoden aikana puolueen epäilysten kohteeksi. Kun Heckel tammikuun lopulla 1943 edellisen syksyn Ruotsinmatkaa koskeviin selvittelyihin liittyen valitti valtiosuhteeri v. Weizsäckerille lähettämässään kirjeessä, että ulkoministeriö oli ulkopoliittisista syistä rajoittanut yhteistoimintaa Kirchliches Aussenamtin kanssa ja siten vaikeuttanut yhteyksien hoitamista varsinkin Balkanin ortodoksisiin kirkkoihin⁵³, sai Heckelin valitus osakseen ymmärtämystä eräiden ulko- ja kirkollisministeriön virkamiesten taholta, joille Weizsäcker oli antanut asian tutkittavaksi. Heckelin valitukseen yhtyen nämä katsoivat, että yhteistyö Kirchliches Aussenamtin ja valtakunnan virallisten elinten kesken olisi pyrittävä palauttamaan ennalleen.⁵⁶

Myös Heckelille myöhemmin lähettämässään virallisessa vastauksessa ulkoministeriön asianomainen virkailija, esittelijä Kolrep totesi, että ulkoministeriön edellisenä vuonna tekemät rajoitukset olivat koskeneet yksinomaan yhteydenpitoa Balkanin ortodoksisiin kirkkoihin, eikä lainkaan Kirchliches Aussenamtin ja Auswärtiges Amtin yhteistyötä, sikäli kuin kysymyksessä oli toiminta evankelisten kirkkojen parissa. Niin ikään kysymyksessä ei ollut halu rajoittaa Kirchliches Aussenamtin harjoittamaa stipendiaattien kutsumista Saksaan näiltä alueilta, vaan ainoastaan tämän toiminnan uudelleen organisoimisesta muuttuneita ulkopoliittisia intressejä silmälläpitäen. Mikäli Kirchliches Aussenamtin toiminta rajoittui vain sille säädösten mukaan kuuluvien tehtävien hoitamiseen, olivat kaikki edellytykset olemassa hankauksettomaan yhteistyöhön Kirchliches Aussenamtin ja Auswärtiges Amtin kesken.⁵⁷

Ulkoministeriön vastaus merkitsi selvää perääntymistä aiemmin tehdystä päätöksestä. Vastoin edellisenä kesänä annettua käskyä, jonka mukaan yhteistyö Kirchliches Aussenamtin ja Auswärtiges Amtin välillä oli eräitä vähäisiä poikkeuksia lukuunottamatta lopetettava, ulkoministeriö halusi uskotella, että kyseinen määräys oli rajoittunut koskemaan vain yhteyksien hoitamista Balkanin ortodoksisiin kirkkoihin. Yleispoliittisen tilanteen heikettyä ja ulkoministeriön asianomaisen osaston jouduttua hajotetuksi se ei katsonut olevan aihetta lisätä sisäistä jännitystä, vaan piti päinvastoin velvollisuutenaan etsiä kompromissia suhteessaan Kirchliches Aussenamtiin. Olihan Ruotsinmatkaa koskeva kiista lisäksi osoittanut, että Kirchliches Aussenamtin syrjiminen oli johtanut Saksan ulkopoliittisten etujen kannalta kyseenalaiseen lopputulokseen.

Auswärtiges Amtin omaksuma kompromissiasenne ei kuitenkaan saanut varauksetonta hyväksymistä kaikilta piireiltä Saksassa. Tämä kävi ilmi, kun suomalaiset päättivät keväällä 1943 esittää Heckelille ja prof. Paul Althausille kutsun osallistua kesäkuussa pidettävään Luther-Agricola-seuran vuosikokoukseen ja Suomen kirkon pappisliiton luentopäiville sekä samoihin aikoihin järjestettävään Viipurin ja Oulun piispojen vihkimisjuhlaan Turussa.⁵⁸ Kun suomalaiset tietoisina Heckelin aiemmin kohtauksista vaikeuksista kääntyivät samanaikaisesti Saksan Helsingin lähetys-

tön puoleen, asetui v. Blücher varauksettomasti tukemaan suomalaisten hanketta. Kyseisiin kutsuihin viitaten v. Blücher huomautti Auswärtiges Amtille lähettämässään suosituksissa, että hän piti sekä kulttuuripoliittisesti että yleisen propagandan kannalta erittäin toivottavana, että Heckel ja Althaus voisivat noudattaa suomalaisten heille esittämää kutsua. Heckel nautti laajoissa kirkollisissa piireissä suurta arvonantoa ja lukuisat kirkonmiehet olivat esittäneet toivomuksen, että hän voisi jälleen matkustaa Suomeen. Kun matkaan liittyi lisäksi osallistuminen Suomen kirkon historiassa ainutlaatuiseen kahden piispan vihkimisaktioon, tilaisuus tarjosi erinomaisen mahdollisuuden vahvistaa Saksan ja Suomen suhteita kirkollisella sektorilla.³⁹

Ministeri v. Blücherin vetoamukset Heckelin matkan puolesta eivät kuitenkaan tuottaneet aluksi tulosta. Viitaten Heckelin kieltäytymiseen Saksan kirkon delegaation matkasta Ruotsiin edellisenä syksynä puoluekanslia katsoi hänen tällä teollaan osoittaneen, että hän pyrki käyttämään ulkomaanmatkojaan yksinomaan henkilökohtaisten ja kirkollisten päämääriensä hyväksi eikä ollut valmis hyväksymään valtakunnan yleisten etujen ensisijaisuutta. Vaikka Saksan Helsingin lähettiläs oli Suomen silloista poliittista tilannetta silmälläpitäen asettunut kannattamaan Heckelin matkaa, ei ollut mitään syytä otaksua, että Heckel myötävaikuttaisi Suomen poliittiseen tilanteeseen Saksan etujen mukaisella tavalla. Heckelin siihenastinen toiminta oli vääjäämättömästi osoittanut, että hän ei halunnut puolustaa ehdottomasti valtakunnan etuja ulkomailla eikä sikäläisten kirkkojen piirissä. Evankelisena piispana hän pyrki päinvastoin ulkomaisten matkojensa avulla vahvistamaan evankelisen kirkon asemaa kansallissosialismia vastaan. Sen vuoksi Heckelin ulkomaanmatkaa koskevaan anomukseen ei ollut syytä suostua.⁴⁰

Puoluekanslian lausunnossa toistuivat samat syytökset, joita tältä taholta oli kohdistettu jo edellisenä kesänä Kirchliches Aussenamtin toimintaa vastaan. Kirchliches Aussenamtin ulkomaiset suhteet eivät palvelleet valtakuntaa vaan evankelisen kirkon etuja, jotka olivat ristiriidassa kansallissosialismin ideologisten päämäärien kanssa.

Puoluekanslian lausunnon perusteella ulkoministeriö omaksuikin kielteisen asenteen Heckelin matkaan vedoten siihen, että se saattoi silloisessa tilanteessa puoltaa vain matkoja, jotka olivat välittömässä yhteydessä sotaponnisteluihin. Niin ikään ulkoministeriö ilmoitti, että se informoisi Saksan Helsingin lähetystä asiassa ja pyytäisi sitä esittämään arkipiispa Kailalle pahoittelunsa sen johdosta, että Heckel ei voinut noudattaa hänelle esitettyä kutsua.⁴¹

Saksan ulkoministeriön kielteinen päätös herätti suurta tyytymättömyyttä paitsi Kirchliches Aussenamtissa myös Saksan Helsingin lähetystössä. Kielteisestä päätöksestä kuultuaan Heckel kääntyi uudelleen ulkoministeriön kulttuuripoliittisen osaston puoleen ja pyysi sitä Saksan kulttuuripoliittisten etujen nimessä tutkimaan uudelleen asiaa. Heckel vetosi kirjeessään siihen, että hänen kahden piispan vihkimisjuhlaan saamallaan

kutsulla oli Suomea ajatellen huomattava julkinen merkitys. Suomen arkkipiispa oli tällä tavoin halunnut vakuuttaa Suomen kirkon yhteenkuuluvuutta Saksan kanssa. Niin ikään Heckel viittasi Suomen kirkon pappisliitolta ja Luther-Agricola-seuralta saamiinsa kutsuihin ja arveli osanoton näihin tilaisuuksiin olevan Saksan intressien kannalta verrattavissa tärkeidessään sotilaallisiin ponnistuksiin varsinkin, jos otettiin huomioon englantilaisten ja amerikkalaisten samanaikaisesti harjoittama propaganda tällä alueella.⁴²

Saatuaan tietää ulkoministeriön kielteisestä päätöksestä myös v. Blücher kääntyi välittömästi sähköitse Auswärtiges Amtin puoleen ja huomautti, että Suomen luterilaisen kirkon saksalaisystävällinen asenne oli Saksan ja Suomen kulttuuripoliittisten suhteiden kannalta sangen merkitsevä, jota ei ollut syytä väheksyä tai pitää samantekevänä. Ruotsin kirkko, jonka piirissä Suomen ja Saksan kirkkojen suoria yhteyksiä pidettiin vähemmän toivottuina, pyrki mahdollisuuksiensa mukaan eristämään Suomen kirkon Saksasta ja lähentämään sitä Ruotsiin. Tästä oli ollut osoituksena ruotsalaisten edellisenä keväänä tekemä yritys vetää Suomen kirkko mukaan Norjan kirkon puolesta annettavaan julkilausumaan, mikä yritys oli kuitenkin kariutunut Suomen arkkipiispan saksalaismyönteiseen asenteeseen. Heckelin matkan kieltäminen tässä tilanteessa oli näin ollen v. Blücherin mielestä omiaan vaikuttamaan kielteisesti Suomen kirkon johdon ja arkkipiispan asenteeseen Saksaa kohtaan ja luomaan vaikutelman, että Saksa ei antanut enää mitään arvoa kirkollisten suhteiden hoitamiseksi Suomeen. Tämä johti puolestaan siihen, että ruotsalaismyönteinen asenne vahvistui entisestään Suomen kirkossa. Kun Heckelin edellinen matka oli vaikuttanut erittäin positiivisesti, oli v. Blücherin mielestä toivottavaa, että hänen uutta matkaansa koskeva kielteinen päätös kumottaisiin.⁴³

Ammattidiplomaattina v. Blücherin oli vaikea ymmärtää Heckelin matkustusluvan eväämistä, jonka matkan hän katsoi selvästi palvelevan Saksan yleispoliittisia etuja Suomessa. Varsinkin Stalingradin katastrofin jälkeisessä sekavassa ilmapiirissä kansallissosialistisen puolueen ideologiaan näkemyksiin perustuva kielteinen kanta Heckelin matkaan näytti v. Blücheristä käsittämättömältä ja epätarkoituksenmukaiselta.

v. Blücherin painokas vetoamus Heckelin puolesta ei johtanut vielä tälläkään kertaa tulokseen. Tietoisena puoluekanslian Kirchliches Ausseamtin toimintaan omaksumasta kielteisestä kannasta Auswärtiges Amt ehdotti vastaussähköissään v. Blücherille, että Suomen kirkko kutsuisi Heckelin asemasta saksalaisiin kristittyihin lukeutuvan maapiispa Schultzin Saksan kirkon edustajaksi piispanvihkiäisiin. Kun v. Blücher teki Sentzken välityksellä tätä koskevan ehdotuksen arkkipiispalle, asennoitui Kaila tähän torjuvasti ja selitti, että maapiispa Schultzin kutsuminen edellyttäisi toisten piispojen mielipiteen kuulemistä. Myös Sentzke piti v. Blücherin mukaan Schultzin kutsumista ongelmallisena sen vuoksi, että suomalaiset enempää kuin piispanvihkiäisiin saapuva Ruotsin arkkipiispa eivät tunteneet lainkaan häntä.⁴⁴

Suomalaisten kieltäydyttyä kutsumasta Schultzia kääntyi lähetystöneuvos Zechlin Helsingistä vielä puhelimitse ulkoministeriönsä puoleen ja ilmoitti erään johtavan suomalaisen kirkonmiehen kertoneen hänelle, että Heckelin vierailun peruuntuminen oli aiheuttanut ja tulisi aiheuttamaan pahaa verta Suomen kirkon piirissä. Piispa Heckeliä ei ollut kutsuttu vain olemaan läsnä kahden piispan vihkimisjuhlassa vaan osallistumaan itse vihkimisasiin, mikä oli erityisen suuri luottamuksen osoitus ulkomaista piispaa kohtaan. Poisjääminen piispanvihkiäisistä merkitsi tämän vuoksi samaa kun ojennetun käden sivuuntähtäminen, josta syystä lähetystö toivoi, että ulkoministeriö kumoaisi — mikäli suinkin mahdollista — Heckelin matkaa koskevan kiellon.⁴⁵

Saksan Helsingin lähetystön uudistuneet vetoomukset ja maapiispa Schultzin torjuminen olivat merkinä lähetystön ja Suomen kirkollisen johdon päättävästä yhteisesiintymisestä Heckelin puolesta. Tietoisina Kirchliches Aussenamtin ja koko Saksan kirkon vaikeuksista suomalaiset kirkonjohtajat eivät halunneet perääntyä Heckelin matkaa koskevasta toivomuksesta. Lähetystö tarkasteli puolestaan asiaa Suomen yleisten mielialojen kannalta ja piti tästä syystä Heckelin matkaa ei vain toivottavana vaan korvaamattomana apuna.

Suomen kirkon johdon ja Saksan tšekäläisen lähetystön sitkeät ponnistelut johtivatkin vihdoin tulokseen. Saatuaan Helsingin lähetystön vastauksen Schultzin matkaa koskevaan ehdotukseensa sekä lähetystöneuvos Zechlinin puhelinsanoman asianomainen ulkoministeriön virkailija, prikaatinjohtaja Frenzel kääntyi asiassa uudelleen puoluekanslian puoleen ja esitti pyynnön Heckelin matkustuskieltoa koskevan asian tarkistamiseksi. Tutkittuaan asiaa puoluekanslia päättikin sillä kertaa perääntyä päätöksestään. Samalla se kehotti kuitenkin ulkoministeriötä huolehtimaan siitä, että Heckel ei enää tulevaisuudessa saisi miltään ulkomaiselta kirkolta tämän tapaista kutsua.⁴⁶

Puoluekanslian päätöstä sävytti tietty ”kitkeryys”. Olihan ”kaikkivaltiaana” esiintynyt puoluekanslia joutunut tinkimään periaatteellisesta päätöksestään, joka koski Kirchliches Aussenamtin ulkomaista toimintaa yleensä. Saksan sotilaspoliittisen aseman heikkeneminen ja Helsingin lähetystön tältä pohjalta nousseet vetoomukset olivat kuitenkin pakottaneet sen perääntymään kannastaan ja hyväksymään epätoivotun Heckelin matkan.

Puoluekanslian vastustelun vuoksi Heckelin Suomen-matkan alkaminen viivästyi noin viikon alkuperäisestä suunnitelmastaan. Tästä huolimatta Heckel saattoi suunnitelmien mukaisesti osallistua Turun tuomiokirkossa järjestettyyn Viipurin ja Oulun piispojen, Ilmari Salomiehen ja Y. A. Valinmaan vihkimisjuhlaan sekä Tampereella pidetyille pappisliiton luentopäiville ja samassa yhteydessä järjestettyyn Luther-Agricola-seuran vuosikokoukseen.

Heckelin matkaan liittyneistä vaikeuksista tietoisina suomalaiset tervehtivät hänen tuloaan innostuneesti, ja kirkollisten lehtien ohella myös

useat päivälehdet kiinnittivät varsin runsaasti huomiota hänen vierailuunsa⁴⁷, mikä seikka oli omiaan tukemaan Saksan lähetystön esittämää käsitystä Heckelin matkan poliittisesta propaganda-arvosta. Erityisen lämpimän vastaanoton Heckel sai kuitenkin kirkon taholta. Piispanvihkiäisten juhlapäivällisillä pitämässään puheissa sekä arkkipiispa että piispa Salomies kohdistivat sanansa erityisesti Heckelille ei ainoastaan Saksan kansan edustajana, johon suomalaisia yhdisti sillä hetkellä yhteinen taistelu itää vastaan, vaan myös uskonveljenä ja ystävänä. Viipurin hiippakunnan äsken vihittynä piispana Salomies käytti tilaisuutta hyväkseen kiittääkseen Heckeliä myös siitä avusta, mitä Saksan kirkko oli hänen välityksellään antanut Karjalan kirkkojen hyväksi.⁴⁸ Olihan Heckel koonnut edellisen talven aikana noin 400.000 silloisen Suomen markan arvoisen lahjan Karjalan kirkkojen jälleenrakennustyöhön⁴⁹, mitä voitiin syystä pitää aitona solidaarisuuden osoituksena Suomen kirkkoa kohtaan.

Poliittisen yleistilanteen ja Kirchliches Aussenamntin toimintaan Saksassa kohdistettujen epäilyjen vuoksi Heckel joutui jo olosuhteiden pakosta tähdentämään kaikissa julkisissa puheissaan Saksan ja Suomen yhteistä tehtävää taistelussa bolševismia vastaan. Niinpä Heckel piispanvihkiäisten juhlapäivällisillä pitämässään puheessa korosti, että Saksan ja Suomen kansat kävivät yhteistä päättäväistä taistelua, jolla oli mitä tärkein merkitys niiden oman historian ja kaikkien Euroopan kansojen elämänarvojen kannalta. Karjala ja Viipuri olivat tämän yhteisen taistelun symboleja.⁵⁰

Myös Luther-Agricola-seuran vuosijuhlassa pitämässään puheessa, josta Heckel toimitti matkakertomuksensa ohessa jäljennöksen ulkoministeriölleen, Heckel huomautti, että kyseisen seuran perustaminen oli aikoinaan ollut Suomen ja Saksan kansojen hengen yhteyttä symbolisoiva teko. Vaikka seuran tehtävä tieteellisenä tutkimusyhteisönä oli palvella yksinomaan totuutta, se tässä muodossaan palveli myös yhteistä taistelua, jossa oli kysymys elämästä ja kuolemasta niiden arvojen puolesta, jotka Jumala oli näiden kansojen hoidettavaksi uskonut. Se ikään kuin sisäisti yhteistä taistelua, jossa eri osapuolia ei erottanut toisistaan vain rintama tavanomaisessa mielessä taistelevine sotilaineen vaan hengen ja koko totuuden käsityksen erilaisuus.⁵¹

Vedotessaan Suomen ja Saksan yhteiseen taisteluun ja näitä yhdistäviin aatteellisiin tekijöihin Heckel halusi paitsi vahvistaa yhteydentunnetta epäileviksi käyneiden suomalaisten keskuudessa myös vakuuttaa vallanpitäjilleen oman toimintansa luotettavuutta. Viimeksi mainittuun seikkaan viittaa mm. se, että Heckel toimitti jäljennöksen edellä mainitusta puheestaan Saksan ulkoministeriölle. Samoihin päämääriin tähtäsi luonnollisesti Heckelin Tampereen pappeinkokouksen illanvietossa pitämä puhe, jossa hän kohdisti arvostelunsa sekä Englannin kirkkoa että Kremlin uutta kirkkopoliitiikkaa vastaan. Tässä yhteydessä Heckel paheksui erityisesti englantilaisten Saksaan suorittamia "terroripommituksia" ja Englannin kirkon konsiilin näitä puolustelemaa lausuntoa sekä leimasi mielettömäksi uskon Stalinin kirkkopoliitiikan muodonmuutokseen.⁵² Mainittu kannan-

otto oli luonnollisesti sekä Saksan että Heckelin omalta kannalta tarkoituksenmukainen.

Heckelin puheet tekivätkin nähtävästi vaikutuksen eräisiin suomalaisiin kirkollisiin piireihin. Tähän viittaa se, että eräät kirkollisten lehtien kirjoittajat kohdistivat välittömästi Heckelin matkan jälkeen voimakasta arvostelua Englannin kirkollisiin johtajiin, jotka heidän mielestään luottivat hyväuskoisesti Stalinin uuteen politiikkaan eivätkä ottaneet todesta bolševismin muodostamaa henkistä uhkaa.⁵³ Arvelipa Heckel itse puheittensa vaikuttaneen epäsuorasti myös pappeinkokouksessa mukanaolleen ruotsalaiseen hovisaarnaaja Isaac Béeniin, joka oli todennut omassa puheenvuorossaan niin ikään, että vain päättäväinen taistelu saattoi suojata koko Euroopan idän taholta uhkaavalta vaaralta.

Toisaalta Heckel joutui kuitenkin ulkoministerijölle jättämässään matkakertomuksessa tunnustamaan, että monista vaikutusmahdollisuuksista huolimatta Saksan asian ajaminen suomalaisten keskuudessa oli muodostunut edelliseen vuoteen verrattuna huomattavasti komplisoidummaksi. Vaikka kirkollisten piirien samoinkuin koko kansan asennettakin voitiin pitää etäämpänä keskuspaikoilta Saksan kannalta luotettavana, oli tilanne varsinkin pääkaupungin intellektuellipiireissä, jotka joutuivat huomattavasti suuremmassa määrin amerikkalais-ruotsalaisen propagandan vaikutukseen, osittain toinen. Siitä huolimatta, että viimeksi mainitut piirit myönsivät yhtäältä välttämättömäksi Suomen riippuvuuden Saksasta, ne pyrkivät toisaalta pitämään ovet poliittisesti avoinna länteen.⁵⁴

Viimeksi mainittu Heckelin tilanne-arvio oli ilmeisen oikea. Suursodan voimasuhteissa tapahtuneen käänteen jälkeen monet suomalaiset tunsivat vähentyneessä määrin luottamusta aseveljeä kohtaan ja katsoivat, että Suomen oli syytä kaiken varalta pyrkiä parantamaan suhteitaan länsivaltoihin, niin kuin samanaikaisista mielialaraporteista käy ilmi.⁵⁵ Tämä koski ainakin osaksi myös suomalaisia kirkonmiehiä, jotka kuitenkin keskusteluissaan Heckelin kanssa halusivat peittää Saksaa koskevat epäilynsä. Toisaalta eräät Heckelin kanssa kosketukseen joutuneet kirkonmiehet katsoivat aseveljeyden siinä määrin velvoittavaksi, että Heckel sai heidän välityksellään luottamuksellisesti kuulla arkipiispa Eidemin aikeesta kutsua Kirkkojen ekumeenisen neuvoston eksekutiivikomitea syksyllä 1943 työkokoukseen Ruotsiin. Kun Heckel paluumatkallaan Suomesta kävi Tukholmassa, hän informoi asiasta edelleen Saksan Tukholman lähetystöä, joka ryhtyi puolestaan hankkimaan lisäselvyyttä asiasta.⁵⁶ Viimeksi mainitun luottamuksellisen tiedon vuotaminen Heckelin korviin oli osoituksena eräiden suomalaisten kirkonjohtajien tuntemasta suuresta lojaalisuudesta Saksaa kohtaan.

Arvioidessaan Heckelin Suomen-vierailun merkitystä myös Saksan Helsingin lähetystö oli tyytyväinen. Auswärtiges Amtille lähettämässään raportissa lähetystöneuvos Zechlin totesi mm., miten Heckel oli ollut piispanvihkiäisissä, joita tasavallan presidentti ja pääministeri kunnioittivat läsnäolollaan, voimakkaasti etualalla. Sekä piispanvihkiäisten yhteydessä että

pappeinkokouksessa pitämissään puheissa hän oli saanut tilaisuuden korostaa yhteisen taistelun merkitystä. Saksan kirkollisiin oloihin ei lähetystöneuvoksen mukaan ollut kajottu edes peitetystä muodossa. Sen sijaan Heckel oli käyttänyt tilaisuutta hyväkseen tähdentääkseen yksityiskeskusteluissa, että Saksan kirkko sai sotatilanteesta huolimatta jatkaa esteettömästi toimintaansa. Samoin Heckel oli voinut vakuuttua siitä, että johtavien suomalaisten kirkonmiesten asenne Saksaan ei ollut muuttunut. Kun saksalaisvastaiset voimat pyrkivät vaikuttamaan Suomeen varsinkin Ruotsista käsin, oli Heckelin vierailua Zechlinin mielestä pidettävä poliittisesti erittäin tarpeellisena.⁵⁷

Zechlinin arvio perustui nähtävästi pääosin Heckelin hänelle antamiin tietoihin. Tästä syystä varsinkin hänen Heckelin ja suomalaisten kirkonjohtajien kesken käymistä keskusteluista antamiinsa tietoihin on asennoiduttava sangen varauksellisesti. Vastoin Zechlinin esittämää käsitystä on esim. pidettävä sangen todennäköisenä, että Saksan kirkkopoliittinen tilanne nousi muodossa tai toisessa esille Heckelin ja suomalaisten kirkonjohtajien välisissä keskusteluissa, vaikka suomalaiset eivät halunneet siihen julkisesti kajota. Olihan Paavo Virkkunen jo edellisenä kesänä saanut eräiden Kirchliches Aussenamtin virkailijoiden välityksellä kuulla Saksan kirkon asemaan liittyvistä vaikeuksista. Kun tilanne ei ollut edellisestä vuodesta ainakaan Kirchliches Aussenamtin osalta helpottunut, on pidettävä varsin luonnollisena, että Saksan kirkon asemaa koskevat kysymykset tulivat yksityiskeskusteluissa esille. Jo taktisistakin syistä Heckel katsoi kuitenkin näistä viisaimmaksi vaieta.

Saksan Helsingin lähetystön Heckelin matkasta antama positiivinen lausunto antoi erälle Saksan ulkoministeriön piireille aiheen palata uudelleen kysymykseen Kirchliches Aussenamtin ulkomaisesta toiminnasta. Kun Saksan ulkoministeriö oli antanut kesäkuun lopulla 1943 uuden määräyksen johtavien saksalaisten ulkomaanmatkoista, kiinnitti asianomainen ulkoministeriön esittelijä tässä yhteydessä huomiota Saksan kirkon piispoille annettavaan matkustusoikeuteen, koska heidän matkansa herättivät monesti positiivista vastakaikua ulkomaisessa lehdistössä. Mikäli tällainen ei olisi mahdollista, olisi matkustuslupa ulotettava koskemaan ainakin Kirchliches Aussenamtin johtajaa, piispa Heckeliä, jonka äskeisestä Suomen matkasta Saksan paikallinen lähetystö oli antanut sangen kiittävän lausunnon.⁵⁸

Auswärtiges Amtin taholta lähetetty uusi aloite ei herättänyt vastakaikua puolueen taholla. Päinvastoin puoluekanslia huomautti eräässä samanaikaisesti ulkoministeriölle lähettämässään kirjelmässä Heckelin Suomen matkaan viitaten, että Kirchliches Aussenamtin toimintaa oli pidettävä aikaisemmin tehtyjen päätösten mukaisesti epätoivottuna. Sen toiminnan lakkauttaminen tai edes harhaan johtavan nimen "Kirchliches Aussenamt" kieltäminen ei kuitenkaan tullut silloisissa oloissa kysymykseen. Sen sijaan oli pidettävä tarkoituksenmukaisena pidettyä kaikesta, mikä korosti Kirchliches Aussenamtin ja sen johtajan asemaa ulkomailla. Tämän mukaisesti

oli pyrittävä myös välttämään matkustuslupien myöntämistä Heckelille ja saatettava erityisesti Helsingin ja Tukholman lähetystöjen päälliköiden tietoon, että Heckelin osallistuminen ulkomaisiin kirkollisiin juhliin ei ollut toivottua. Kirchliches Aussenamtin vaikutuksen torjuminen ei ollut mahdollista, mikäli sen johtaja sai tilaisuuden jatkuvasti hoitaa suhteitaan ulkomaisiin kirkkoihin.⁵⁹

Puoluekanslia näki siis edelleen Kirchliches Aussenamtin ideologiseksi kilpailijakseen ja vastustajakseen, jolle oli syytä antaa toimintavapautta vain olosuhteiden vaatima vähimmäismäärä.

Kirchliches Aussenamtin ohella kansallissosialistiset vallanpitäjät joutuivat hyväksymään myös Sondershausenin Luther-akatemian toiminnan ”välttämättömänä pahana”. Vaikka prof. Stangelle oli jo edellisenä kesänä myönnetty oikeus Luther-akatemian luentokurssien järjestämiseksi vain sillä ehdolla, että kurssien järjestämisestä luovuttaisiin myöhemmin ainakin sodan ajaksi, Stangen eri ministeriöille esittämät vetoomukset ja hänen ulkomaisilta ystäviltään pyytämä diplomaattinen tuki pakotti vallanpitäjät perääntymään kielteisestä kannastaan.⁶⁰ Näyttihän myös Saksan kokemien sotilaallisten vastoinkäymisten luomaa taustaa vasten uhkarohkealta kieltää kansainvälisten luentopäivien järjestäminen, jollainen toimenpide olisi voinut vahingoittaa Saksan muutenkin kolhiintunutta mainetta.

Stangen saamasta kurssien järjestämisluvasta huolimatta vuoden 1943 kansainväliset luentopäivät muodostuivat jo ulkomaisen osanottajajoukon puolesta aikaisempia rajoitetummiksi. Mm. Ruotsista oli tällä kertaa mukana vain yksi esitelmöitsijä Saksan viranomaisten evättyä muilta matkustusluvan. Siten luentopäivät supistuivat osanottajajoukkonsa puolesta lähes yksinomaan Saksasta poliittisesti riippuvuussuhteessa olleiden maiden edustajien kokoukseksi.⁶¹

Kun Stange oli esittänyt jo aiemmin suomalaisille toivomuksen, että he Luther-akatemian toiminnan jatkuvuutta silmälläpitäen lähettäisivät luentopäiville mahdollisimman suuren ja arvovaltaisen delegaation, pyrkivät suomalaiset parhaansa mukaan täyttämään Stangen toiveet tukeakseen siten Luther-akatemian toimintaa. Työesteiden vuoksi joutuivat kuitenkin Stagen erityisesti luentopäiville toivoma Paavo Virkkunen sekä prof. Osmo Tiililä luopumaan matkasta. Näin ollen varsinaisen suomalaisen delegaation muodostivat prof. Rafael Gyllenberg, prof. Wolfgang Schmidt ja prof. K. S. Laurila. Heidän lisäksi luentopäiville osallistui tuolloin Saksassa stipendiaattina ollut past. Martti Simojoki sekä teol. ylioppilaat Eila Saarenheimo ja Edvin Laurema. Luentopäivillä prof. Laurila piti esitelmän Tolstoin ja Lutherin vuorisaarnan tulkinnasta, prof. Schmidt Karjalan kirkollisesta historiasta, prof. Gyllenberg kirkkokäsikirjan kirkkokäsityksestä ja past. Simojoki suomalaisten kenttäpappien julistuksesta.⁶²

Luther-akatemian perinteisten luentopäivien jatkumisella — vaikkakin entistä rajoitetuimmissa puitteissa — oli tietty merkitys paitsi suomalais-

saksalaisten kirkollisten yhteyksien myös Saksan propagandan kannalta Suomessa. Kiinnittivähän kurssien suomalaiset osanottajat matkansa jälkeen varsin runsaasti huomiota luentopäiviin paitsi kirkollisissa lehdissä⁶³ myös maan suurissa päivälehdissä. Niinpä professorit Schmidt ja Laurila kiinnittivät Hufvudstadsbladetissa ja Uudessa Suomessa julkaisemissaan matkakuvauksissa myönteistä huomiota mm. siihen, miten Luther-akatemia ja saksalainen teologia olivat voineet kiihtyneestä sodasta huolimatta jatkaa keskeytymättä toimintaansa. Samalla mainitut kirjoittajat tähdensivät sitä, että suomalaisten isänmaallinen velvollisuus vaati heitä pitämään yllä kosketusta tähän koko protestanttisen maailman yhteiseen kokoukseen.⁶⁴ Mainitut kirjoitukset olivat yhtäältä vakuuttamassa suomalaiselle lukijakunnalle, että tilanne Saksassa ja Saksan kirkossa jatkui varsin normaalina, mikä vastasi saksalaisen propagandan vaatimuksia ko. tilanteesta. Toisaalta kirjoitusten tarkoituksena oli tarjota Stangelle käyttöaseita taistelussa Luther-akatemian olemassaolon puolesta ja turvata yhteyskanavan säilyminen Saksan ja toisten protestanttisten kirkkojen välillä. Siten suomalaisten Sondershausenin kävijäin kuvaukset tilkitsivät omalta osaltaan rakoilevaa aseveljeyttä saksalaisten toivomalla tavalla, kun taas Stangen johtama Luther-akatemia saattoi niiden avulla katsoa lunastaneensa lupauksensa.

3. Yhteistyötä epäilyjen ristiaallokossa

Kesän ja syksyn 1943 aikana Saksan ja sen liittolaisten sotilaspoliittinen asema muuttui entistäkin epäedullisemmaksi. Sen jälkeen kun saksalaisten odotettu kesähyökkäys oli jäänyt tuloksettomaksi, venäläiset aloittivat heinäkuun puolivälissä uuden suurhyökkäyksen, joka pakotti Saksan eteläisen armeijaryhmän perääntymään kahden kuukauden kuluessa Donetsilta Dnjeprille. Ehkä tätäkin hälyttävämmäksi muodostui kuitenkin tilanne etelässä länsivaltojen tehtyä heinäkuun 10. päivänä onnistuneen maihinnousun Sisiliaan. Vain pari viikkoa maihinnousun jälkeen Italian diktaattori Benito Mussolini syöstiin vallasta ja pääministerin paikalle astunut marsalkka Badoglio asettui yhteyteen liittoutuneiden kanssa saksalaisten karkoittamiseksi maasta. Sota oli siirtynyt Euroopan mantereelle ja Euroopan akselin toinen pää oli auttamattomasti murtunut.

Vaikka venäläisten hyökkäykset Suomen kannalta tärkeimmällä Saksan pohjoisrintamalla onnistuttiin tässä vaiheessa torjumaan ja saksalaiset selittivät virallisessa propagandassaan Italian romahduksen pelkäksi moraaliseksi tappioksi, mikä pikemminkin helpotti kuin vaikeutti Saksan sodankäyntiä, herätti liittoutuneiden maihinnousu ja Italian romahdus suurta huomiota myös Suomessa. Yhä yleisemmin nähtiin, että sodan voimasuhteissa oli tapahtunut käänne liittoutuneiden hyväksi ja Saksan mahdollisuudet sodan voittamiseksi ratkaisevasti vähentyneet. Kun venäläiset aloittivat lisäksi myöhemmin lokakuussa hyökkäyksen Leningradin rintamalla,

muuttui yleistilanne myös tältä osin suomalaisten kannalta epäedulliseen suuntaan.⁶⁵

Samalla kun sotilaalliset vastoinkäymiset horjuttivat suomalaisten uskoa Saksan mahdollisuuksiin, moraalista luottamuspulaa oli omiaan syventämään tiedot saksalaisten toiminnasta sen miehittämässä maissa, lähinnä Virossa, Norjassa ja Tanskassa. Jo aiemmin suomalaisia askarruttanut Viron kysymys tuli vuoden 1943 kuluessa uudella tavalla ajankohtaiseksi saksalaisten annettua määräyksen Viron nuorison mobilisoimiseksi työ- ja asepalvelukseen. Kun kyseinen määräys johti varsin lukuisan virolaisnuorukaisten joukon pakenemiseen Suomeen, synnytti tämä paitsi epäilyä Saksan harjoittamaa miehityspoliittikkaa kohtaan myös avointa poliittista kitkaa Suomen ja Saksan suhteissa saksalaisten vaatiessa pakolaisten palauttamista. Ainakin samassa määrin kuin Viron-kysymys horjutti suomalaisten uskoa Saksaan Norjan ja Tanskan tilannetta koskevat tiedot. Tanskan julistaminen poikkeustilaan elokuussa 1943, Oslon yliopiston sulkeminen ja saksalaisten miehitysjoukkojen aloittamat juutalaisten maastakuljetukset herättivät siinä määrin voimakkaita tunteenpurkauksia myös Suomessa, että v. Blücher luonnehti suomalaisten mielialoja ”syvästi ärtyneeksi” ja katsoi Tanskan ja Norjan kohtelun muodostuvan yhä vaikeammaksi painolastiksi Suomen ja Saksan suhteille.⁶⁶

Edellä mainittu v. Blücherin toteamus koski ainakin osittain myös kirkollista mielipidettä ja kirkollista lehdistöä, vaikkakin lehdistön kannanotot olivat sensuurin vuoksi monesti sangen peitettyjä. Kaikkein eniten sai huomiota osakseen tällä taholla Tanskan tilanne ja siellä alkaneet juutalaisvainot. Niinpä Kotimaa julkaisi elokuun lopulla sangen näkyvästi uutisen Tanskan julistamisesta poikkeustilaan ja valitti, että Tanska oli sillä kertaa joutunut vuorostaan ahdistukseen. Samalla lehti antoi kuitenkin saksalaisten virallisten uutislähteiden antamien tietojen mukaisesti ymmärtää, että miehitysjoukkojen puuttuminen asiaan oli johtunut vieraiden valtioiden hyväksi toimineista vehkeilijöistä.⁶⁷ Alkaviin juutalaisvainoihin viitaten Församlingsbladet huomautti puolestaan eräässä samoihin aikoihin julkaisemassaan kirjoituksessa, että kirkon tehtävänä oli silloisen ajan keskellä asettua päättävästi kaikkea kasvavaa kansallisvihaa vastaan ja julistaa: ”ei tässä ole juutalaista eikä kreikkalaista”. Jeesuksen rakkauden sanoma oli suunnattava poikkeuksetta kaikkiin kansoihin.⁶⁸

Kun juutalaisvainojen herättämät levottomuudet puhkesivat lokakuun alussa Tanskassa ilmielikkiin, kiinnittivät kirkolliset lehdet niihin olosuhteisiin katsoen varsin paljon huomiota. Mm. Församlingsbladet julkaisi kokonaisuudessaan Tanskan piispojen juutalaisvainojen johdosta esittämän julkilausuman, jossa piispat totesivat vainojen sotivan selvästi kristinuskon ihmiskäsitystä ja lähimmäisenrakkauden oppia vastaan.⁶⁹ Herättäjän nimimerkki Vaeltaja (nähtävästi päätoimittaja T. Hirvonen) viittasi puolestaan pakinassaan piispa Fulgsang-Damgaardin hiippakuntansa papistolle lähettämää kiertokirjeeseen, jossa tämä oli todennut, että kirkko ei ollut halunnut koskaan uhmata esivaltaansa. Mutta kirkko halusi niin puheis-

saan kuin teoissaankin vastustaa vihaa, joka myrkytti kansan sielun, sekä pitää kiinni tunnustuksestaan poikkeamatta tuumaakaan totuudesta.⁷⁰

Vain viikkoa myöhemmin Herättäjä palasi uudelleen kahdessakin kirjoituksessa samaan asiaan. Viitattuaan Tanskan juutalaiskysymyksen herättämään yleismaailmalliseen huomioon ja antisemitismin syihin Vaeltaja huomautti painokkaasti, että kristityt eivät voineet koskaan olla myötätuntoisesti seuraamatta vieraiden kansojen vaikeuksia. Heidän oli silloisenakin vaikeana aikana muistettava Paavalin sanoja, jotka eivät tehneet eroa juutalaisen ja kreikkalaisen eivätkä orjan ja vapaan välillä.⁷¹ Prof. Yrjö J. E. Alanen arveli puolestaan omassa kirjoituksessaan, että Tanskan juutalaisten joukossa oli saattanut kyllä olla miehittäjävaltaa vastustavia vehkeilijöitä. Mutta oli vaikea ymmärtää, että syyttömienkin oli kärsittävä joittenkin syyllisten vuoksi. Suomessa oli totuttu kokonaan toisenlaiseen oikeusajatteluun. Alanen viittasi edelleen arkkipiispa Johanssonin vuoden 1893 valtiopäivillä juutalaiskysymyksen yhteydessä esittämään lausuntoon, että ellei Suomen kansa sallinut Israelin kansalle elämisen ja olemisen oikeutta, se veti ”edesvastauksen” päällensä ja teki itsensä rikolliseksi Jumalan edessä. Rikos, minkä Israelin kansa oli tehnyt surmatessaan Jeesuksen, oli ollut koko ihmiskunnan eikä vain Israelin kansan synti.⁷²

Kirkollisten lehtien Tanskan juutalaiskysymystä koskevissa kirjoituksissa kuvastui varsin avoimena aseveljen toiminnan herättämä moraalinen närkästys. Juutalaisiin kohdistuvan vainon katsottiin sotivan paitsi kristillistä ihmiskäsitystä myös pohjoismaista oikeustajuntaa vastaan ja kääntyvän ”profeettallisen” ennustuksen nojalla tekijöitään vastaan. Totesipa Herättäjän Vaeltaja myöhemmin syksyllä pohjoismaista solidaarisuutta osoittaen, että miehittäjävallan oli ajanoloon pakko havaita, että kaikkia pohjoismaisia kansoja elähdytti voimakas vapaudentahto, joka ei olisi murrettavissa.⁷³

Samalla kun saksalaisten miehittäjien toiminta naapurimaissa herätti moraalista suuttumusta Suomen kirkossa, antoivat yleispoliittiset tapahtumat aihetta samansuuntaisiin epäilyihin. Niinpä Herättäjä kiinnitti jo heinä-elokuun vaihteessa huomiota Italian romahdukseen ja Mussolinin kukistumiseen ja ilmaisi varsin avoimesti epäilynsä näiden vaikutuksesta akselivaltojen ja samalla Suomen asemaan.⁷⁴

Hiipivälle pelolleen, josta ei voitu taktisistakaan syistä puhua paljon julkisuudessa, suomalaiset saivat vahvistusta varsinkin Ruotsista. Yksityiskirjeissään sekä erilaisten tapaamisten yhteydessä ruotsalaiset kirkonjohtajat ilmaisivat kesästä 1943 lähtien varsin peittelemättömästi levottomuutensa Suomen aseman johdosta. Mm. arkkipiispa Eidem viittasi jo elokuussa 1943 kirjeessään v. Bonsdorffille Italian luhistumisen ja muiden senhetkisten sotatapahtumien vaikutukseen maailmansodan kulkuun sekä lausui ajattelevansa Suomen kansaa lämpimällä myötätunnolla muuttuneessa maailmanpoliittisessa tilanteessa.⁷⁵ Myöhemmin syksyn kuluessa Eidem palasi toistamiseen samaan aiheeseen sekä totesi Tanskan ja Norjan tilanteen ohella erityisesti Suomen tulevaisuuden askarruttavan jatkuvasti itseään.⁷⁶

Samalla tavoin kuin Eidem viittasivat myös eräät toiset ruotsalaiset kirkonmiehet yleispoliittisen tilanteen muuttumiseen Suomen kannalta epäedulliseksi ja selittivät kantavansa huolta Suomen tulevasta kohtalosta.⁷⁷

Ruotsalaisten kirkonmiesten kirjoitusten vaikuttimena oli nähtävästi paitsi aito huoli Suomen tulevaisuudesta myös halu lisätä suomalaisissa rauhantahtoa, mikä kuului eräiden ruotsalaislehtien tuonhetkiseen ohjelmaan.⁷⁸ Kun eräät suomalaiset joutuivat lisäksi samanaikaisesti mm. Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin puitteissa tekemisiin sekä Tanskan että Norjan tilannetta koskevien ongelmien, jopa näistä maista paenneiden pappien kanssa,⁷⁹ lisäsivät nämä tekijät yhdessä kielteistä painetta suomalais-saksalaista ystävyyttä ja yhteistyötä kohtaan.

Lisääntyneestä epäluulosta huolimatta eräät suomalaiset kirkolliset piirit eivät kuitenkaan katsoneet tehtäväkseen vain torjua aseveljeyttä varjostaneita tekijöitä vaan näkivät velvollisuudekseen asettua julkisesti puolustamaan sekä kansallista yksimielisyyttä että suomalais-saksalaista yhteistyötä ulkonaisesti vaikeutuneessa tilanteessa. Tämä sisäistä yksimielisyyttä ja aseveljeyden säilyttämistä puolustava asenne tuli ilmi mm. kirkollisten lehtien asenteessa ns. rauhanoppositioon syksyllä 1943.

Kun ns. rauhanoppositio oli elokuussa 1943 jättänyt tasavallan presidentille avoimen kirjeensä, jossa se vaati hallitusta ryhtymään aktiivisiin toimiin maan irrottamiseksi suurvaltasodasta, ja kirjelmä oli vuotanut Ruotsin lehdistön välityksellä julkisuuteen, synnytti tämä pitkällisen ja vilkkaan mielipiteiden vaihdon Suomen asemasta paitsi eduskunnassa myös maan lehdistössä.⁸⁰ Eduskunnan ja päivälehdistön enemmistön tavoin myös kirkollinen lehdistö asettui arvostelemaan kirjelmää ja sen takana olleen opposition toimintaa. Varsinkin Kotimaa ja sen pakinoitsija Seppä hyökkäsi varsin kiivaasti rauhanoppositiota vastaan ja syytti sitä sisäisen yksimielisyyden rikkomisesta sekä epäedullisten ja nurjien tietojen levittämisestä kansan mielialoista adressin välityksellä ulkomaille. Viitaten Suomen erillisrauhasta Ruotsin lehdistössä esitettyihin spekulatioihin Kotimaa totesi edelleen, että Ruotsi katseli Suomen asioita omasta näkökulmastaan. Suomalaisen oli katsottava taas omastaan ja valvottava omia etujaan paljastamatta viholliselle aikeitaan. Vihollinen kiristi Suomea tarpeeksi, ilman että suomalaiset itse paljastivat etukäteen sen, mitä he tahtivat. Vihollisen tuli tietää vain se, mitä suomalaiset eivät tahtoneet.⁸¹

Kotimaan ja sen pakinoitsijan kritiikki kohdistui lähinnä siihen, että rauhanoppositio toiminta järkytti kansan sisäistä yhtenäisyyttä sekä samalla Neuvostoliiton vastaista yhteisrintamaa. Ulkonaisen tilanteen vaikeutuessa lehti käsitti omaksi tehtäväkseen ja myös kirkon tehtäväksi kansankirkkona kriittisyyden asemasta pitää yllä kansan mielialoja sekä tukea ja vahvistaa sitä sen yhä vaikeammaksi käyvässä kamppailussa. Varsinkaan viholliselle ei saanut paljastaa rintaman sisäistä rakoa. Vaikka rauhanoppositio toiminta oli saanut varsin voimakasta kannatusta nimenomaan maan ruotsinkielisen poliittisen kärkiryhmän piirissä, yhtyi myös Försam-

lingsbladet, joskin Kotimaata selvästi vaimeammin, rauhanopposition arvostelijoihin.⁸²

Samasta syystä kuin rauhanopposition toiminnan Kotimaan Seppä torjui päättävästi myös Tukholman välityksellä elokuussa 1943 julki tulleet huhut Neuvostoliiton Suomelle esittämistä erillisrauhaa koskevista ehdoista, joihin lehdistön välittämien tietojen mukaan kuului mm. Moskovan rauhan rajojen palauttaminen Kannaksella, saksalaisten joukkojen karkottaminen maasta sekä entisen hallituksen korvaaminen demokraattisella hallituksella.⁸³ Seppä tulkitsi mainitunkaltaiset ehdot jättäytymiseksi aseettomana bolševikkien saappaan koron poljettavaksi ja katsoi, että varsinkin hallituksen demokratisoimisvaatimuksen takaa paistoivat pedon kynnet. Torjuttuaan myös pohjoismaisesta sotilasliitosta samanaikaisesti esitetyt suunnitelmat kestäättöminä Seppä totesi, että jos suomalaisilla oli johonkin suuntaan todellista kohtalonyhteyttä, se oli Saksa, joka tunsu omakohtaisesti Moskovan metkut. Saksakaan ei olisi tullut Suomen avuksi, elleivät sen omat edut olisi sitä vaatineet. Mutta kun Suomen ja Saksan edut olivat olleet esim. kesällä 1941 yhteiset, oli tämä johtanut todelliseen yhteistyöhön. Saksalle oli aina eduksi, että Pohjolassa oli kansa, joka kesti omalta osaltaan idän paineen. Siksi suomalaisten oli syytä ylläpitää varsinkin kohtalokkaina aikoina reilut suhteet Saksaan.⁸⁴

Vaikka Sepän kirjoituksiin sisältyi epäilemättä sotatilanteen vaatimaa propagandaa, ne kuvastivat samalla kirjoittajansa ja monien muiden kirkonmiesten senhetkistä käsitystä, että taistelu Saksan rinnalla oli ainoa reaalioliittinen vaihtoehto. Suomen ja Saksan aseveljeys taistelussa yhteisen vihollisen torjumiseksi oli molempien edun mukaista, kun taas erillisrauha saattoi merkitä varsinkin kirkon kannalta kohtalokasta jättäytymistä pelätyn bolševismin armoille. Siksi epävarmojen rauhaneehtojen tunnustelun sijasta oli mieluummin pitäydyttävä tiukasti aseveljeyteen Saksan kanssa.

Myöhäissyksyn 1943 suurpoliittiset tapahtumat, liittoutuneiden ulkoministerikokous Moskovassa ja sitä seurannut valtionpäämiesten kokous Teheranissa vain vahvistivat edellä mainitun suuntaista ajattelua. Kun liittoutuneet olivat päättäneet kokouksessaan soveltaa ehdottoman antautumisen vaatimusta myös Saksan satelliittimaihin, herättivät tiedot tältä osin suomalaisten keskuudessa levottomuutta ja pelkoa, että Suomikin luetaisiin niihin maihin kuuluvaksi, joita tämä vaatimus koski.⁸⁵

Vaikka esim. Herättäjän Vaeltaja asennoitui liittoutuneiden kokouksiin sangen realistisesti ja tähdensi lukijoilleen, että ”punaisen hämärän maan” kokoukseen oli syytä asennoitua vakavasti⁸⁶, antoivat kokouksista kantautuneet tiedot kirkollisille lehdille aihetta myös täysin toisensuuntaisiin johtopäätöksiin. Niinpä Kotimaan Seppä katsoi Moskovan ja Teheranin kokousten päätösten osoittaneen, etteivät länsivallat kenneet takamaan Suomen asemaa. Sen vuoksi Suomelle ei jäänyt muuta mahdollisuutta kuin pelata pelinsä loppuun, s.o. taistella loppuun saakka Saksan rinnalla. Ennenaikainen veljeily bolševikkien kanssa merkitsi itsemurhaa,

kun taas Saksan häviön ennustelu oli ennenaikaista. Tuhopommituksetkaan eivät olleet voineet nujertaa toistaiseksi sitä. Jos taas Saksa sortui, sortui sen mukana koko Eurooppa.⁸⁷

Niin kuin Sepän kirjoituksesta ilmenee, hän katsoi Moskovan ja Teheranin konferenssien tulosten vahvistaneen aikaisempaa käsitystään. Suomen ainoa mahdollisuus oli pitää tiukasti kiinni aseveljeydestä Saksan kanssa, koska länsivallat olivat jättäneet Suomen Moskovan armoille. Näissä rauhansuunnitelmia torjuvissa ja aseveljeyttä loppuun saakka korostavissa ajatuksissaan Seppä yhtyi lähinnä IKL:n ja sen äänenkannattajan Ajan Suunnan samanaikaisiin painotuksiin.⁸⁸

Sepän esittämät johtopäätökset eivät suinkaan vastanneet kirkollisen mielipiteen kokonaiskuvaa. Vastoin näitä käsityksiä eräät yksityiset kirkonmiehet sekä Pohjanmaalla ilmestynyt ruotsinkielinen kirkollinen Mänskövännen-lehti asettuivat tukemaan mm. rauhanoppositiota ja sen edustamia näkemyksiä.⁸⁹ Viimeksi mainitut mielipiteet jäivät kuitenkin selvästi vähemmistöön. Yleisesti ottaen Moskovan ja Teheranin konferenssien lopputulos vaikutti kuitenkin kirkollisissa piireissä levottomuutta ja pelkoa herättävästi ja vaiensi aseveljeyteen kohdistuneen julkisen epäilyn.⁹⁰ Yhteistyö Saksan kanssa koettiin ainakin tilapäisesti ainoaksi mahdollisuudeksi.⁹¹

Samalla kun monet kirkonmiehet näkivät aseveljeyden Saksan kanssa poliittisesti välttämättömäksi, he katsoivat velvollisuudekseen myös kirkkopoliittisten suhteiden jatkuvan hoitamisen Saksaan. Pitääkseen yllä positiivista kuvaa aseveljestä kirkolliset lehdet julkaisivat mm. eräiden Saksassa stipendiaattina olleiden suomalaisten teologien tai muiden kirjoittajien toimesta syntyneitä positiivisväritteisiä kuvauksia Saksan kirkosta⁹², sekä kohdistivat saksalaisiin yhtyen voimakasta arvostelua toisaalta Englannin suorittamia "terroripommituksia" sekä toisaalta Kremlin uutta kirkkopoliittikkaa vastaan.⁹³

Yleistilanteen kiristymisestä huolimatta jatkuivat myös henkilökohtaiset kosketukset Suomen ja Saksan kirkkojen välillä vielä syksyn 1943 aikakin. Kun Luther-tutkijana tunnettu prof. Paul Althaus ei ollut voinut matkustaa keväällä 1943 Suomeen osallistuakseen yhdessä Heckelin kanssa Suomen kirkon pappisliiton järjestämille luentopäiville, päätti Helsingin yliopiston teologinen tiedekunta kutsua syksyllä hänet vierailevaksi luennoitsijaksi. Althaus saikin tällä kertaa matkustusluvan ja saapui Suomeen lokakuun alussa.

Viikon kestäneen Suomen matkansa aikana Althaus luennoi sekä Helsingin yliopistossa että Åbo Akademiassa teologisen tutkimuksen senhetkisestä asemasta Saksassa sekä Helsingissä pidetyssä pappeinkokouksessa luterilaisuuden ja katolisuuden välisistä käsityseroavuuksista sekä kristillisestä ihmiskuvasta. Niin ikään Althaus osallistui matkansa aikana eräisiin kirkollisiin tilaisuuksiin ja saarnasi mm. Helsingin Johanneksen kirkossa sekä kirkolliskokouksen päättäjäisjumalanpalveluksessa Turun tuomiokirkossa. Turussa Althaus oli myös arkkipiispan vieraana ja tapasi joukon kirkolliskokouksessa mukana olleita Suomen kirkon johtomiehiä.⁹⁴

Vaikka Althausin matka oli ensisijaisesti tieteellinen luentomatkalla vailla kirkkopoliittista leimaa, se kytkeytyi luonnollisesti ajankohdan yleiseen taustatilanteeseen ja oli tarkoitettu suomalais-saksalaisten suhteiden vahvistamiseksi. Heränneiden ylioppilaskodin valmistujaisseuroissa samoin kuin eräissä muissakin tilaisuuksissa, joissa Althaus oli mukana, Suomen ja Saksan kirkkojen ”hengellisen” aseveljeys sai varsin voimakkaan korostuksen.⁹⁵ Kun Althausin esitelmät saivat lisäksi varsin runsaasti osakseen julkista huomiota ⁹⁶, vastasi matka arvattavasti myös niitä propaganda-tavoitteita, mitä saksalaiset olivat matkalle asettaneet.

Huomattavasti merkityksellisemmäksi kuin Althausin akateeminen luentomatkalla muodostui kuitenkin niin poliittisesti kuin kirkkopoliittisestikin vain paria viikkoa myöhemmin tapahtunut Heckelin toinen Suomen vierailu vuoden 1943 aikana. Kun kesäkuussa virkaansa vihitty Oulun piispa Y. A. Vallinmaa oli vain toista kuukautta myöhemmin joutunut tarkastusmatkallaan Lapissa venäläisten partisaanien uhriksi ja lääninrovasti Väinö Malmivaara oli valittu hänen seuraajakseen, esitti arkkipiispa Kaila jälleen Heckelille kutsun osallistua Oulun hiippakunnan uuden piispan vihkiäisiin.⁹⁷

Heckelin matkustuslupa-anomus herätti tällä kertaa vastustusta myös Auswärtiges Amtin taholla. Puoluekanslian vastustavasta kannasta tietoisena ulkoministeriön esittelijä Kolrep katsoi aluksi, että koska Heckel oli kesäkuussa ollut vastaavantapaisen asian vuoksi Suomessa, hänelle ei olisi syytä sillä kertaa myöntää matkustuslupaa.⁹⁸

Kokonaan toisenlainen käsitys oli kuitenkin tälläkin kertaa Saksan Helsingin lähettiläellä v. Blücherillä. Saatuaan kuulla kielteisestä päätöksestä v. Blücher huomautti sähköissään Auswärtiges Amtille, että Heckelin osallistuminen kesäkuussa järjestettyihin Oulun edellisen piispan vihkiäisiin ei suinkaan tehnyt tyhjäksi hänen senkertaista osallistumistaan vastaavantapaiseen tilaisuuteen. Kun varsinkin Tanskan tapahtumat olivat aiheuttaneet vaikean kriisin suomalais-saksalaisissa suhteissa, oli päinvastoin pidettävä erittäin tärkeänä sen saksalaismyönteisen asenteen ylläpitämistä, mitä vielä Suomesta löytyi. Tämän kannalta olivat tärkeitä Suomen kirkon historialliset suhteet Saksaan samoin kuin Suomen arkkipiispan persoonalliset suhteet piispa Heckeliin. Lopuksi v. Blücher viittasi ulkoministeri Ribbentropin kanssa edellisenä kesänä käymäänsä henkilökohtaiseen keskusteluun, joka oli koskenut Heckelin matkojen suotuisaa vaikutusta Suomessa.⁹⁹

Nähtävästi v. Blücherin vetoaminen ulkoministeri Ribbentropin kanssa käymäänsä keskusteluun avasikin välittömästi portit Heckelille, joka vastoin omia odotuksiaan sai luvan matkustaa lokakuun lopulla Suomeen.¹⁰⁰ Heckelin lyhyehkön vierailun päätapahtuman muodosti Turun tuomiokirkossa järjestetty Malmivaaran piispanvihkimisaktio, johon toisena ulkomaisena edustajana osallistui piispa Brilioth Ruotsista. Tämän lisäksi Heckel oli Turussa sikäläisen saksalaisen seurakunnan ja Helsingissä Saksan lähetystön vieraana sekä osallistui eräisiin suomalaisten hänen kunniaksaan järjestämiin yksityisiin tilaisuuksiin.

Monista aseveljeyttä varjostaneista tekijöistä huolimatta Heckel sai suomalaisten taholta osakseen sangen ystävällisen vastaanoton ja häntä kohdeltiin paitsi oman kirkkonsa edustajana myös saksalaisena aseveljenä. Heckel itse kiinnitti huomiota mm. siihen, että hänet oli sijoitettu piispanvihkiäisten juhlakulkueessa tarkoituksellisesti kenttäpiispan rinnalle, minkä oli määrä symbolisoida jo ulkonaisesti juhlakansalle suomalais-saksalaista aseveljeyttä. Heckelin Turun vierailun aikana Luther-Agricola-seuran puheenjohtaja prof. Puukko järjesti myös Heckelin kunniaksi suljetun illanvieron, johon oli kutsuttu parikymmentä kirkolliskokouksessa mukana ollutta pappis- ja maallikkoedustajaa, heidän joukossaan useita piispoja. Tilaisuudessa Puukko piti puheen, jossa hän selitti kaikkien paikalla olleiden lukeutuvan vankkumattomiin Saksan aseveljeyden kannattajiin. Puukko huomautti, että hän ja muut mukanaolevat suomalaiset eivät olleet voineet ymmärtää eikä hyväksyä sitä tapaa, millä myös suomalaislehdet olivat kirjoittaneet erillisrauhasta. Vastauspuheessaan Heckel huomautti omasta puolestaan, että kysymys oli yhteisestä taistelusta bolševismia vastaan, johon hän teologina joutui ratkaisemaan kantansa moraaliselta pohjalta.

Mainitun tilaisuuden lisäksi Heckel oli Turussa mm. prof. V. A. Koskenniemen vieraana, johon oli kutsuttu joukko sikäläisiä yliopistomiehiä ja muita julkisen elämän edustajia. Helsingissä Heckel tapasi taas paikallisen kirkkoherrain kokouksen järjestämässä illanvietossa joukon paikallisia kirkonjohtajia sekä teologisen tiedekunnan edustajia. Myös molempia viimeksi mainittuja tilaisuuksia sävytti Heckelin oman kertoman mukaan suomalais-saksalaista yhteistyötä ja sen jatkumista korostavat piirteet.¹⁰¹

Vakuuttaessaan jatkuvaa yhteistyöhaluaan Saksan kanssa Heckelin isäntinä toimineet suomalaiset kirkonmiehet yhtyivät eräiden kirkollisten lehtien jo aiemmin esittämään kantaan. Myös heidän mielestään sovinnon- teko bolševismin kanssa oli sekä poliittisista että ideologisista syistä mahdollisuus ja taistelun jatkaminen Saksan rinnalla ainoa reaali poliittinen vaihtoehto. Isäntien käsitys vastasi puolestaan vieraan syvimpiä odotuksia.

Käydessään Turun vierailunsa päätyttyä Helsingissä ministeri v. Blücherin kanssa pitkähkön keskustelun ajankohtaisesta tilanteesta Heckel kiinnittikin huomiota mainittuihin saksalaismyönteisiin tunteenilmauksiin Suomen kirkon piirissä. Samalla v. Blücher sai Heckeliltä kuulla, miten arkkipiispa Kaila oli piispanvihkimystä toimittaessaan saanut vakavahkon sairauskohtauksen ja jouduttu kantamaan kesken toimitusta tajuttomana alttarilta. Vaikka arkkipiispa oli sittemmin tervehtynyt, hänen saamansa kohtaus antoi Heckelille aiheen tiettyihin hänen seuraajakysymystä koskeviin pohdintoihin. Heckel lausui pitävänsä Saksan kannalta toivottavana, että Kaila pysyisi mahdollisimman kauan paikallaan, koska hän oli paitsi selvästi saksalaisystävällinen myös vanhuutensa vuoksi siinä määrin ajankohtaisista asioista etääntynyt, että hän olisi valmis vastustamaan kaikkia Saksaa vastaan suuntautuvia demonstraatioita. Mikäli Kaila joutuisi jättämään paikkansa, tulivat hänen seuraajaehdokkanaan kysymykseen

Heckelin antaman informaation mukaan v. Bonsdorff, Lehtonen ja Salomies.¹⁰²

Samalla kun Heckel saattoi olla tyytyväinen tapaamiensa suomalaisten kirkonmiesten saksalaismyönteiseen asenteeseen, hän kohdisti sekä v. Blücherin kanssa käymässään keskustelussa että ulkoministeriölle jättämässään matkaraportissa kritiikkiä piispanvihkiäisiin osallistunutta toista ulkomaa-laista, piispa Briliothia vastaan, joka hänen mielestään oli käyttäytynyt keskustelukumppaneitaan kohtaan työkeästi. Suomalaisten virkaveljiensä välityksellä Heckel kertoi saaneensa kuulla Briliothin hetkeä aiemmin tekemältä Englannin matkaltaan välittämistä vaikutelmista. Niiden mukaan yleinen käsitys lännessä oli, että Saksa oli menettänyt sodan. Voitiin vain odottaa hetkeä, jolloin sen täytyi tunnustaa tulleensa lyödyksi. Bolševismi ei englantilaisten mielestä ollut siinä määrin paha, kuin saksalaiset yrittivät ymmärrettävistä syistä uskotella. Stalinin uuteen kirkkopoliitiikkaan englantilaiset kirkkonjohtajat olivat asennoituneet skeptisesti, mutta pitäneet sitä Lähi-Itää ja Balkania silmälläpitäen taitavana taktisena vetona. Sekä Englannissa että Amerikassa Suomi nautti Briliothin välittämien tietojen mukaan tiettyä "good will'iä". Mutta oli epätietoista, missä määrin nämä saattoivat vaikuttaa Staliniin Suomen puolesta siedettävän rauhan aikaansaamiseksi. Keskustellessaan Heckelin kanssa Brilioth oli huomauttanut mm. siitä, miksi saksalaiset olivat luoneet monissa maissa vihan ilmapiirin itseään kohtaan. Heckel kertoi tähän vastanneensa, että mikäli Saksan vastustajien piirissä vallitsisi viha, Jumala ei tulisi sallimaan heille voittoa.¹⁰³

Heckelin tuntema ärtymys Briliothia kohtaan oli varsin ymmärrettävää. Olivathan Briliothin Englannin-matkaltaan välittämät tiedot omiaan herättämään epäilyjä niissä suomalaispiireissä, joiden pysymistä saksalaismyönteisenä Heckel oli halunnut sekä aiemmin että silloisen matkansa yhteydessä suojella. Englantilaismyönteisesti orientoituneen ja sodan aikana Ruotsin kirkon suhteita Englannin kirkkoon hoitaneen Briliothin saapuminen Suomeen suuntautui näin ollen jo sellaisenaan Heckelin ja Saksan intressejä vastaan. Eräiden suomalaisten kirkkonjohtajien suurta hyväuskoi-suutta ja saksalaismielisyyttä osoitti puolestaan se, että Heckel sai heidän välityksellään kuulla Briliothin Englannista välittämät uutiset. Heckelin välityksellä tiedot kulkeutuivat puolestaan sekä Saksan Helsingin lähetys-tön että Auswärtiges Amtin tietoon.

Heckelin rooli hänen tämänkertaisen Suomen-matkansa aikana ei ollut kuitenkaan täysin yksiselitteinen. Samalla kun hän jo asemansa vuoksi pyrki vahvistamaan aseveljeyttä tukevia asenteita Suomen kirkon piirissä, hän toisaalta luottamuksellisissa keskusteluissaan toi julki myös huolestu-misensa kirkon silloisesta asemasta Kolmannessa valtakunnassa, kuten sil-loisen pääministerin Edvin Linkomiehen muistelmissaan esittämä kuvaus tapaamisesta Heckelin kanssa osoittaa. Pääministeri joutui tapaamaan piispa Heckelin ensi kerran edellä mainittujen Malmivaaran piispan-vihkiäisten juhlapäivällisillä Turussa. Miellyttyään saksalaiseen keskuste-lutoveriinsä, jossa hän oli huomaavinaan myös tiettyä Saksan sisäisen tilan-

teen synnyttämää epävarmuutta, Linkomies päätti kutsua hänet vierailulle kotiinsa Helsingissä voidakseen rauhassa jatkaa keskustelua hänen kanssaan. Pääministerin vierailukutsu yllätti siinä määrin Heckelin, että hän oli aluksi valmis torjumaan sen sillä perusteella, että hän tarvitsisi mahdollisesti tällaiseen tapaamiseen ulkoministeriönsä luvan. Varmistuttuaan siitä, että kysymyksessä oli pelkkä yksityisvisiitti, joka ei missään tapauksessa tulisi julkisuuteen, Heckel päätti suostua pyyntöön. Vielä vierailupäivän iltana Heckel halusi kuitenkin Linkomiehen kertoman mukaan paikallisen saksalaisen seurakunnan kirkkoherran välityksellä varmistua siitä, että vierailu pääministerin luona saattoi tapahtua kenenkään huomaamatta.

Yksityiskeskustelussaan Linkomiehen kanssa Heckel antoi ymmärtää, että hän joutui kristittynä ja kristillisen kirkon edustajana työskentelemään kotimaassaan suurten vaikeuksien keskellä. Hän ei salannut sitäkään, että kansallissosialistinen valtiovalta asennoitui kristilliseen kirkkoon peittelemättömän kielteisesti. Tästä syystä Heckel kertoi esittäneensä monesti kuulihoilleen Saksassa Suomen eräänlaisena ihannemaana, jossa valtiovalta tuki kirkkoa ja osoitti kaikin puolin ymmärtämystä sitä ja sen merkitystä kohtaan. Saksan kirkolla ei sen sijaan ollut vapautta, vaan se joutui jopa vainotuksi. Myös maailmansodan yleiskulusta keskusteltaessa Linkomies sai sen käsityksen, että Heckel ei asennoitunut Saksan mahdollisuuksiin kovin optimistisesti, joskaan hän ei isänmaansa ystävänä halunut toivoa sen tapiota. Kun Linkomies antoi omasta puolestaan ymmärtää, että silloisessa sodassa inhimillinen hybris näytti saavan rangaistuksensa, teki vihje Heckelin mietteliääksi. Linkomiehen oman arvion mukaan tämä merkitsi sitä, että vieras oli ymmärtänyt hänen sanojensa tarkoittavan kansallissosialistista Saksaa.¹⁰⁴

Linkomiehen kuvaus keskustelustaan Heckelin kanssa osoittaa, että myös Heckel itse oli kadottanut tosiasiallisesti uskonsa siihen asiaan, mitä hän muodollisesti edusti Suomen matkalla. Lähinnä kansallissosialistisen puolueen voimistuneen kirkon- ja uskonnonvastaisen asenteen vuoksi Heckel oli ajautunut eräänlaisen ”kaksoisagentin” rooliin. Samalla kun hän joutui asemansa vuoksi sekä suomalaisille virkaveljilleen että omiin maanmiehiinsä päin korostamaan suomalais-saksalaista aseveljeyttä, hän oli toisaalta valmis kahdenkeskisessä keskustelussa vieraan valtion päämiehen kanssa kohdistamaan arvostelunsa oman hallituksensa kirkonvastaista politiikkaa vastaan. Siten kansallissosialistisen puolueen taholta edellisten vuosien aikana Kirchliches Aussenamtin toimintaan kohdistettu kritiikki, jonka mukaan mainittu virasto piti ensisijaisesti silmällä kirkon eikä kansallissosialistisen Saksan etuja, oli osoittautunut tavallaan oikeaksi, joskin tämä oli tapahtunut puolueen omien toimenpiteiden seurauksena. Toivoiko Heckel salaisuuden verhoa raottaessaan kenties apua Suomen poliittisen johdon taholta, on vaikea päätellä. Tietoisena Suomen nauttimasta arvonannosta kansallissosialististen johtajien silmissä Heckel saattoi ehkä odottaa, että Suomen pääministeri asioista kuultuaan olisi jossain muodossa puuttunut Saksan kirkkoa koskevaan tilanteeseen. Olihan Suomen hallitus tavallaan

ainoa ulkopuolinen, jonka kannanotolla olisi saattanut olla jotain merkitystä Saksan vaikeutunutta kirkkopoliittista tilannetta ajatellen.

Heckelin yksityinen vierailu Linkomiehen luona ei nähtävästi tullut enempää suomalaisten kirkonjohtajien kuin Saksan Helsingin lähetystönkään tietoon. Heckelin toivomuksen mukaisesti vierailukäynti jäi ulkopuolisille salaisuudeksi. Raportoidessaan ulkoministeriölleen Heckelin matkasta v. Blücher tähdensi aikaisempaan tapaansa vierailun poliittista merkitystä Saksan kannalta ja katsoi Heckelin mukanaolon piispanvihkiäisissä olleen erityisen tarpeellisen anglofiilina tunnetun piispa Briliothin vastapainoksi. Viitattuaan sen jälkeen Heckeliltä kuulemiinsa havaintoihin v. Blücher totesi lopuksi Heckelin saaneen yleistä tunnustusta Suomen lehdistössä erityisesti määrätietoisien toimintansa vuoksi Karjalan kirkkojen jälleenrakennustyön hyväksi.¹⁰⁵

v. Blücherin tietämättömyys Heckelin salaisesta tapaamisesta Linkomiehen kanssa viittaa siihen, että Heckel kohdistessaan kritiikkinsä erityisesti Briliothia vastaan halusi peitellä myös omia jälkiään. Olihan Heckel keskustelussaan sodan yleisestä kulusta Linkomiehen kanssa antanut ymmärtää, että myös hän asennoitui Saksan mahdollisuuksiin pessimistisesti. Keskustelussaan v. Blücherin kanssa Heckel tunsikin tarvetta siirtää tämän ehkä muillekin esittämänsä pessimistisen käsityksen Briliothin tiliin. Samasta syystä Heckelin v. Blücherille ja Auswärtiges Amtille antama kuva suomalaisten kirkonjohtajien saksalaismyönteisestä asenteesta oli todennäköisesti tarkoituksellisen kaunisteltu.

Esittikö Heckel matkansa aikana vastaavantapaista kritiikkiä myös suomalaisille kirkonjohtajille, ei ole säilyneistä lähteistä pääteltävissä. On mahdollista, että Heckel ei luottanut siinä määrin suomalaisten virkaveljiensä poliittiseen arvostelukykyyneen, että hän olisi rohjennut saattaa heidän tietoonsa ainakaan sodan yleistä lopputulosta koskevia epäilyjään. Sen sijaan lienee pidettävä sangen todennäköisenä, että eräät suomalaiset kirkonjohtajat saivat häneltä kuulla Saksan kirkon jatkuvasti vaikeutuvasta asemasta. Heckelin kritiikkiä oli kuitenkin omiaan rajoittamaan sekä ilmitulemisen pelko että hänen haluttomuutensa toimia Saksan etujen vastaisesti, johon myös Linkomies keskustelunsa pohjalta viittasi. Halusihan Heckel kansallissosialismia vastustavista mielipiteistään huolimatta tukea edelleen mm. suomalais-saksalaisen aseveljeyden säilymistä. Tämän vuoksi Heckelin kriittiset mielipiteet saattoivat tulla vain äärimmäisen suljetun piirin tietoon. Ystävyys oli jokatapauksessa käymässä molemminpuolisten epäilyjen ristiaallokossa sangen problemaattiseksi.

VII ASEVELJYDEN ILLUUSIO SÄRKYY

1. Haluttomuutta erillisrauhaan Suomen kirkossa

Marras-joulukuun vaihteessa 1943 pidetyssä Teheranin konferenssissa kolme suurta Churchill, Roosevelt ja Stalin käsitteivät lukuisten muiden asiain rinnalla myös Suomen kysymystä ja Suomelle esitettäviä rauhan-ehdoja. Stalinin esittämien vaatimusten mukaisesti Suomelle esitettäviin rauhanehtoihin kuului: 1. Vuoden 1940 rauhansopimuksen palauttaminen voimaan. 2. Hangon tai Petsamon liittäminen pysyvästi Neuvostoliittoon. 3. Suomalaisten aiheuttamien sotavahinkojen 50-prosenttinen korvaaminen. 4. Välikirkko Saksan kanssa. 5. Saksalaisten joukkojen karkottaminen Suomesta. 6. Armeijan demobilisointi. Vaikka Stalinin esittämät ehdot ylittivät Churchillin mielestä vahingonkorvausvaatimusten osalta Suomen kaltaisen köyhän maan suorituskyvyn, neuvostojohtajan antama lupaus Suomen itsenäisyyden kunnioittamisesta sekä länsivaltojen ja Neuvostoliiton yhteistyön sanelemat suurpoliittiset päämäärät saivat länsivaltojen johtajat antamaan hyväksymisensä Stalinin esittämille rauhanehdoille. Siten Suomen asema oli tavallaan saanut jo Teheranin konferenssissa yleispiirteisen ratkaisunsa.¹

Suomen hallitus, joka jo vuoden 1943 lopulla oli saanut Ruotsin ulkoministeriön kabinettsihteeri Bohemanin ja Neuvostoliiton Tukholman lähettilään, rouva Kollontayn välityksellä kosketuksen neuvostohallitukseen, ryhtyi puolestaan vuoden 1944 alussa tositoimiin maan irrottamiseksi suursodasta. Tässä tarkoituksessa se päätti lähettää valtioneuvos J. K. Paasikiven helmikuussa 1944 Tukholmaan ottamaan selvää venäläisten asettamista ehdoista. Rouva Kollontayn välityksellä Paasikivi saikin vastaanottaa 19. 2. venäläisten asettamat ehdot, jotka Moskova asiaa kiirehtiäkseen saatoi vain muutamaa päivää myöhemmin Ruotsin lehdistön välityksellä julkisuuteen. Niiden mukaan Suomen tuli ennen varsinaisten neuvottelujen alkamista katkaista suhteensa Saksaan, internoida Suomessa olevat saksalaiset joukot, palauttaa voimaan vuoden 1940 rauhansopimus ja vetää joukot vuoden 1940 rajalle sekä palauttaa välittömästi kaikki sotavangit ja muut neuvostokansalaiset. Moskovassa neuvoteltaviksi jätettäviin asioihin sen sijaan kuuluivat kysymykset Suomen armeijan demobilisoinnista, sotakorvauksista ja Petsamon alueesta.²

Neuvostohallituksen esittämät rauhanehdot herättivät epäilyjä paitsi armeijan demobilisaation erityisesti saksalaisten joukkojen internoimista koskevan vaatimuksen osalta, jonka viimeksi mainitun ehdon täyttämistä Suomen hallitus piti mahdottomana toteuttaa. Tämän vuoksi se päätti ehdottaa neuvostohallitukselle neuvottelujen aloittamista, joiden yhteydessä se saisi tilaisuuden esittää käsityksensä näistä ja muistakin välirauhanehtoi-

hin liittyvistä kysymyksistä. Kun neuvostohallitus suostui vihdoinkin Suomen hallituksen pyyntöön, matkustivat valtioneuvos J. K. Paasikivi ja entinen ulkoministeri Carl Enckel maaliskuun lopulla 1944 hallituksen valtuutetuina Moskovaan. Moskovassa käydyissä keskusteluissa kävi kuitenkin ilmi, että toiveet lievennysten aikaansaamiseksi alkuperäisiin ehtoihin olivat olleet turhia. Neuvostohallituksen edustajien Suomen hallituksen valtuutetuille kirjallisesti esittämät välirauhan ehdot olivat samat kuin jo helmikuussa esitetyt aselepoehdot. Täsmennyksenä esitettiin vaatimuksiin suomalaiset saivat kuulla, että saksalaisten joukkojen internoimisen tai karkottamisen tuli tapahtua huhtikuun loppuun mennessä, Suomen armeijan oli vetäydyttävä vuoden 1940 rajoille ja sen demobilisaatio oli toimeenpantava 50-prosenttisesti jo toukokuun aikana, Suomen oli suoritettava 600 miljoonan dollarin suuruinen sotakorvaus ja Petsamon alue oli luovutettava Neuvostoliitolle, kun taas Neuvostoliitto luopuisi korvauksetta Hangon vuokra-alueesta.³

Neuvostohallituksen täsmennetyt ehdot eivät saaneet Suomen hallituksen hyväksymistä. Rauhanhalustaan huolimatta hallitus ei katsonut pystyvänsä täyttämään varsinkaan Neuvostoliiton vaatimaa saksalaisten joukkojen internoimista eikä ehtoihin kuulunutta 600 miljoonan dollarin sotakorvausta. Mikäli Suomi ei taas kykenisi täyttämään välirauhan ehtoihin kuuluneita sitoumuksia, olisi pelättävissä, että se leimattaisiin sopimuksen rikkojaksi ja saisi sen mukaisen kohtelun. Kun hallitus sai 12. 4. 1944 käydyssä "rauhankeskustelussa" taakseen eduskunnan enemmistön selvän tuen, se päätti 15. 4. antamassaan vastauksessa ilmoittaa kielteisestä kannastaan neuvostohallitukselle. Vaikka Suomen hallitus korosti samalla jatkuvaa rauhan tahtoaan, katsoi Moskova Suomen virallisesti hylänneen sille tehdyn rauhantarjouksen ja olevan yksin syyllinen neuvottelujen katkeamiseen.⁴

Siitä huolimatta, että sensuuri pyrki tarkkaan valvomaan varsinkin sitä, etteivät ulkomailla Suomen erillisrauhasta kierrelleet huhut olisi päässeet hämmentämään suomalaisten mieliä, rauhankysymyksen aktualisoituminen muodostui vuoden 1944 alkupuolella kansan mielialoja keskeisesti askarruttavaksi kysymykseksi.⁵ Päivälehdistön ohella erillisrauhaa ja Suomen asemaa koskeva pohdinta sai varsin runsaasti tilaa myös kirkollisessa lehdistössä.⁶

Valtioneuvoston tarkastusjaoston lehdistölle antamien nimenomaisten ohjeiden mukaisesti⁷ kirkolliset lehdet omaksuivat maan asemaa ja erillisrauhaa koskeviin kysymyksiin pääosin yleisöä rauhoittavan ja hallitusvaltan toimintaa tukevan asenteen. Niinpä Kotimaa kirjoittaessaan helmikuun alkupuolella Suomen silloisesta asemasta myönsi sodan kehittyneen kokonaan toisenlaiseksi kuin aiemmin oli ajateltu ja Neuvostoliiton osoittautuneen odotettua voimakkaammaksi. Vaikka välitön vaara ei ollutkaan Suomesta loitolla, ei lehden mielestä ollut syytä uskoa yksipuolisia huhuja sodan kulusta ja lopputuloksesta. Vallitsevan maailmantilanteen keskellä tarvittiin kestävyyttä, yksimielisyyttä ja luottamusta niihin, jotka oli ase-

tettu maan johtoon.⁸ Herättäjä viittasi puolestaan siihen, miten Suomeen tulevat ulkomaalaiset kuvittelivat vihollispropagandan perusteella löytävänsä täältä masentuneen ja lyödyn kansan, joka olisi valmis kaikkiin myönnytyksiin. He joutuivat kuitenkin huomaamaan, että Suomen kansa oli edelleen sekä henkisesti että aineellisesti voimakas ja luja.⁹ Molempien mainittujen kirjoitusten tarkoituksena oli tietenkin vahvistaa kansan mielialoja ja yleisen luottamuksen säilymistä.

Kun länsivallat olivat tammi-helmikuun vaihteessa esittäneet Suomen hallitukselle vetoomuksen pyrkimisestä rauhaan, katsoi mm. Kotimaan avustajana tuolloin toiminut prof. Yrjö J. E. Alanen suomalaisten kyllä toivovan kaikesta sydämestään rauhaa. Mutta suomalaiset eivät voineet kirjoittajan mielestä antautua valtiolliseen ja kansalliseen itsemurhaan. Sota oli raskas. Mutta rauha, joka ei taannut maan riippumattomuutta, oli vieläkin pahempi. Suomi halusi irrottautua sodasta, mutta ei siten, että se merkitsi samalla irrottautumista kaikesta muustakin.¹⁰ Samoin kuin Alanen viittasi myös Herättäjän Vaeltaja rauhankehotuksista kirjoittaessaan siihen, että rauhan todelliset ehdot olivat jääneet tuntemattomiksi. Suomen kansa kaipasi todella rauhaa, mutta se ei halunnut alistua vieraseen mielivaltaan.¹¹

Rauhanehtojen sisältöä koskeviin epäilyihin kytkeytyi läheisesti pelko siitä, että erillisrauha merkitsisi kenties Suomen jäämistä bolševistisen Venäjän armoille, mitä voitiin pitää erityisesti kirkon kannalta kohtalokkaana. Pelottavina esimerkkeinä nähtiin niin aikaisempi Baltian maiden kohtalo kun senhetkiset Puolan ja Italian tapaukset. Kommunismin saama voimakas jalansija Italiassa samoin kuin Puolan pakolaishallituksen täydellinen syrjäyttäminen olivat kirjoittajien mielestä osoittamassa, että sodasta irrottautuminen ei ollut helppoa, ja että länsivallat eivät halustaan huolimatta voineet taata Suomen asemaa.¹² Ehkä selvimmin tämän pelkonsa ilmaisi Vartija-lehden nimimerkki ”Vartiomies”, joka totesi avoimesti, että hän ei voinut yhtyä sisäisesti niihin, joille oli sillä hetkellä muodostunut polttavimmaksi asiaksi maan irrottaminen sodasta hintaan mihin tahansa. Kansalla oli oikeus puolustaa itseään ja elämänarvojaan vihollista vastaan, jonka sanoihin ei voinut luottaa ja jonka menettelytavat olivat julmmat kuin alkuperäisten luonnonkansojen.¹³

Varsinkin viimeksi mainitussa kirjoituksessa kuvastui edellisten vuosien ja vuosikymmenten juurruttama syvä epäluulo itäistä rajanaapuria kohtaan. Oikeutetusti ruotsalainen Olavus Petrin kirkkoherra ja lähetystöpastori Folke Palmgren arvelikin eräässä samanaikaisessa kirjeessään arkkipiispa Eidemille, että suomalaisia hallitsi käsitys, ettei Venäjältä ollut mitään hyvää odotettavissa. Rauhanneuvottelujen tarkoituksenakin oli vain kietoa Suomi entistä tehokkaammin sen pauloihin.¹⁴

Pelon ja epäilyjen varjostamaan erillisrauhaan monet katsoivat olevan sitäkin vähemmän aihetta, kun Suomea ja Saksaa ei ollut sotilaallisesti lyöty. Vaikka saksalaiset olivat menettäneet varsin paljon alueita, neuvostojoukot olivat vielä kaukana sen rajoilta ja liittoutuneiden päämäärissä

ilmeni horjuvuutta. Siksi kaikki onnettomuusprofetia oli ennen aikaista, jopa tuomittavaa. Toisaalta voitto ei ollut riippuvainen yksinomaan aseista vaan kotirintaman ja armeijan hengestä ja uskosta. Sotaan ja sodankäyntiin liittyi tekijöitä, joita ei voitu laskea. Tällaisesta oli hyvänä esimerkkinä Suomen oma talvisota, jossa mahdollon oli muuttunut mahdolliseksi.¹⁵

Samantapaisia käsityksiä kuin edellä mainitut kirjoittajat esittivät myös eräät valtiopäiväpapit, lähinnä Antti Kukkonen ja Paavo Virkkunen, erillisrauhasta eduskunnassa keskusteltaessa.^{15a}

Edellä mainittujen ”reaalipoliittisten” näkökohtien ja pelkojen ohella erillisrauhaa koskevat kaavailut herättivät eräitten kirkollisten piirien taholla myös moraalisiin ja oikeudenmukaisuusilluusioiden pohjautuvaa ideologista vastustusta. Kirjoittaessaan pienten kansojen oikeuksista maaliskuussa 1944 eräs Kotimaan kirjoittaja huomautti mm., että koska Suomen kansa oli saanut suuren historiallisen tehtävän taistella oikeuden puolesta, sen tuli olla tässä tehtävässään tinkimättömän uskollinen. Taistelllessaan oman oikeutensa puolesta, se taisteli myös muiden pienten kansojen oikeuksien puolesta.¹⁶ Paria viikkoa myöhemmin eräs saman lehden kirjoittajista kehotti lukijoitaan pitämään mielessä, että taistelu oli silläkin hetkellä taistelua vanhurskaan ja oikean asian puolesta vääryyttä ja julkista jumalattomuutta vastaan. Omasta huonoudestaan huolimatta Suomen kansa oli vanhurskaan ja oikeamielisen Jumalan asialla ja hänen todistajanaan.¹⁷

Mainituissa kirjoituksissa ei ollut kysymys pelkästä kansan mielialojen hoidosta. Niin kuin monet kirkonmiehet olivat sodan alkaessa vedonneet sen ideologiseen luonteeseen, joka koski toisaalta Suomen oikeutettua pyrkimystä Moskovan rauhan ”vääryyden” korjaamiseksi sekä toisaalta taistelua ateistisen bolševismin vaaran torjumiseksi, niin he halusivat tässäkin vaiheessa uskoa sodan aatteellisiin päämääriin. Kun sodan lähtökohta ei heidän mielestään ollut perustunut puhtaasti sotilaspoliittisiin laskelmiin vaan eettisiin ja aatteellisiin arvoihin, ei rauhaakaan ollut syytä perustaa yksin sotilaspoliittisiin konjunktuiureihin.

Nämä lähinnä nuorelle AKS:läiselle papistolle luonteenomaiset ajatukset saivat voimakasta lisävirikettä helmikuun lopulla 1944 sattuneen entisen presidentin P. E. Svinhufvudin kuolemaan ja hautajaisiin liittyvistä tapahtumista, joita eräät erillisrauhaa voimakkaimmin vastaustaneet ja suomalais-saksalaista aseveljeyttä korostaneet piirit käyttivät tietoisesti oman asiansa ajamiseen.¹⁸ Näiden käsityksiin yhtyen myös eräät kirkonmiehet tähdensivät välittömästi Svinhufvudin kuoleman jälkeen, että Jumala oli halunnut silloisessa tilanteessa puhua kansalleen Ukko Pekan kuoleman kautta. Kenelläkään ei ollut lupa unohtaa hänen perintöään, ehdotonta luottamusta Suomen kansan asian oikeuteen ja uskoa siihen, että oikeus oli lopulta voittava, miten synkiltä olosuhteet hetkellisesti näyttivätkin. Vaikka usko oli ensisijaisesti iäisyyttä varten, tarvittiin myös ajallista elämää varten uskoa ja sen oikeita oppaita. Tällainen oli ollut Ukko Pekka, jonka elämäntyö ja kaiken voittava usko oli jätetty koko Suomen kansalle testamenttina valvottavaksi ja toimeenpantavaksi.¹⁹ — Näin Ukko Pekasta

haluttiin tehdä tässä tilanteessa kansallisen tulevaisuudenuskon ja perään-
antamattomuuden symboli. Kun Svinhufvudin tulevaisuudenuskon perus-
aineiksina olivat tunnetusti olleet sovittamaton vastakohta suhteessa itään
ja luottamus Saksaan, olivat "uskon" viittamerkit selvät.

Kaikkein pisimmälle menevän ilmauksensa tämä kristillisellä uskolla
verhottu poliittinen tulevaisuudenusko sai siinä hautajaissaarnassa, jonka
eräs nuori pappi piti Svinhufvudin siunaustilaisuudessa Luumäen kirkossa.
Puhuessaan aiheesta "Älkää peljätkö niitä, jotka tappavat ruumiin, mutta
eivät voi tappaa sielua" (Matt. 10:28) mainittu pappismies totesi jokaisen
hyvin tietävän, miten presidentti Svinhufvud ei ollut koskaan pelännyt vi-
hollisen väkivaltaa, joka tappoi ruumiin. Mutta hän oli aina varoittanut
vihollisen hengen saastasta, joka vietti ja petti kavalasti. Hän oli tiennyt,
että oli vaarallista kuunnella ja antaa vähän perään, sillä silloin saattoi
huomaamatta mennä kaikki. Synti hukutti ja surmasi, josta syystä sitä piti
paeta. Oli vaarallista, jos sen päästi lähelle ehdottamaan sovintoa, raken-
tamaan rauhaa ja järjestämään siedettäviä olosuhteita. Svinhufvud ei ollut
perääntynyt koskaan vallanpitäjien edessä. Hän oli aina pysynyt uskollis-
ena sille hengelle, joka kehotti pysymään lujana. Lopuksi puhuja kysyi
retorisesti: Uskommeko, että Svinhufvudin viitoittama taistelujen tie, joka
ei tunne sovittelua silloin, kun pyhä sota, ristiretki on julistettu, on myös
meidän tiemme. Kansa tai yksityinen, joka joutuu ratkaisujen eteen, saa
aina kokea, ettei neuvonantajista ole puutetta. Silloin on lähellä vaara
tehdä kohtalokkaita virheitä, ellei sydän havahdu kuulemaan sitä ääntä,
joka takana on tosi rakkaus.²⁰

Nuoren pastorin puhe, jossa Suomen käymä taistelu rinnastettiin roh-
keasti kristityn käymään uskontaisteluun, tähtäsi peitetysti mutta selvästi
hallituksen samanaikaisia erillisrauhan pyrkimyksiä vastaan. Sodan aat-
teellista päämäärää ei puhujan mielestä ollut lupa unohtaa, eikä ristiretki-
ajatus tuntenut kompromisseja. Niin kuin Svinhufvud oli esiintynyt pelotto-
masti oman kansansa oikeuksien puolesta ja kristityn tuli seistä ruumiillista
uhkaa pelkäämättä pahan valtaa vastaan, niin oli suomalaisten sillä hetkellä
pysyttävä lujana vihollistaan bolševistista Venäjää vastaan. Suostuminen
sovitteluihin oli "sielunvihollisen" houkutusta, joka johti turmioon. Näin
puhuja teki omasta luottamuksestaan sodan aatteellisiin päämääriin "uskon
asian", jolla ei tietenkään ollut enää sisällöllisesti mitään tekemistä kristil-
lisen uskon kanssa. Sen taustalla kuvasteli sen sijaan sodan menestyksellisen
alkuvaiheen siivittämä ristiretki-ideologia ja yleisen sotapropagandan luoma
tunnelma, joiden valossa suostuminen vihollisen sanelemaan kompromissi-
rauhaan näytti moraalittomalta.

Vaikka edellä mainittu nuoren pastorin puhe jäi nähtävästi lajissaan
ainutlaatuiseksi, sodan ideologiset ja moraaliset perustelut elivät eräissä
kirkollisissa piireissä siinä määrin voimakkaina, että ne asettuivat julki-
suudessa vastustamaan erillisrauhaan tähtääviä suunnitelmia. Tähän täh-
täsi nähtävästi mm. Asevelipapit ry:n toimesta julkaistu ja past. Otto Kor-
pijaakon kirjoittama kirjanen "Sortuuko Suomi". Kirjasessaan Korpijaakko

huomautti mm., miten talvisodan Suomi oli näyttänyt auttamattomasti syöksyvän tuhoon. Suomi oli kuitenkin tuolloin uskaltanut yksin asettua idän laumoja vastaan. Uskalsihan se myös sillä hetkellä, jolloin se oli vahvempi kuin milloinkaan ennen, hoitaa vankkumatta oman osuutensa maailmansodan rintamasta.²¹

Toisaalta erillisrauhaa voimakkaimmin vastustaneet piirit, joihin kuului mm. Svinhufvudin ”kansallisen ohjelman” valmistelu- ja painatustyöhön osallistunut johtaja Martti Pihkala²², pyrkivät käyttämään myös kirkonmiehiä hyväkseen erillisrauhan vastustamiseksi. Nähtävästi tältä taholta tulleen aloitteen pohjalta mm. äsken virkaansa astunut Oulun hiippakunnan piispa Väinö Malmivaara ilmaisi eräiden toisten julkisuuden henkilöiden ohella erillisrauhaa vastustavan periaatteellisen kantansa. Suomen tietotoimiston välityksellä antamassaan lausunnossa Malmivaara viittasi siihen, että vihollisen hyökätessä maahan Suomi oli aina ennenkin taistellut mahdollisia seurauksia laskelmoimatta ja luottaen oikeuden lopulliseen voittoon. Näin sen tuli menetellä silläkin hetkellä aina siihen saakka, kun sen vapaus ja itsenäisyys oli kiistattomasti turvattu ja valtakunta oli saanut rajat, joita se kykeni vastaisuudessa tehokkaasti puolustamaan. Suomen tie tuolloin käytävässä sodassa oli siinä määrin selvä, että vihollisen painostus sen taivuttamiseksi seurauksiltaan onnettomaan rauhaan jäi tehottomaksi. Suomi ei ollut vihollispropagandan silvottavissa. Vakuuttuneena asiansa oikeudesta Suomen kansa oli lähtenyt sotaan elävän Jumalan nimissä. Hänen kädestään se odotti myös turvattua rauhaa ja sai sen, kun aika oli siihen kypsä.²³

Myös Malmivaaran lausunnossa kuvastui oikeudenmukaisuusnäkökohtiin perustuva tunteenomainen vastenmielisyys erillisrauhaa kohtaan. Sotaa, joka oli aloitettu uskon ja oikeuden voittoon luottaen, ei voitu päättää puhtaasti reaalipoliittisesti laskelmoiden. Oikeusilluusion pohjalta oli lisäksi kovin vaikeaa mukautua erillisrauhan taustalla väikkyvään Karjalan menetykseen hetkellä, jolloin joukot seisoivat kaukana maan rajojen ulkopuolella ja Saksakin näytti tappioistaan huolimatta vielä varsin vahvalta.

Asettuminen erillisrauhaa vastaan sisälsi vallinneessa tilanteessa jo sellaisenaan kannanoton suomalais-saksalaisen aseveljeyden puolesta. Yhtä vaikealta kuin sovinto pelätyn bolševistisen Venäjän kanssa näyttikin eräiden kirkollisten piirien mielestä kysymys aseveljeyden katkaisemisesta Saksaan. Kun Kremlin esittämät rauhanehdot ja niihin sisältynyt vaatimus saksalaisten joukkojen karkottamiseksi tai internoimiseksi oli tullut lehdistön tietoon, esitti mm. Kotimaa sen johdosta syvän moraalisen epäilynsä. Eräaseen Tannerin lausuntoon vedoten lehti totesi, että uskollisuus oli ollut aina Suomen kansan suuri hyve. Suomalaisten oli vaikeaa olla uskonon asialleen ja tovereilleen. Vaikka Suomessa oli monissa asioissa ollut eri näkemys Saksan kanssa, eikä se ollut ryhtynyt sotaan Saksan liittolaisena, oli väärin kieltää sitä suuriarvoista apua, mitä Suomi oli saanut Saksan taholta. Talvisodan jälkeistä tilannetta ajatellen Suomella tuskin olisi sillä

hetkellä ollut edes mahdollisuutta neuvotella rauhasta, mikäli Saksa ei tuolloin olisi antanut apuaan. Sama koski myös Suomen Saksalta saamaa elintarvike-apua. Sanottiin, että jokaisen kansan oli huolehdittava itsestään. Mutta lehden mielestä kansan oli huolehdittava myös sielustaan. Epämoraalinen menettely olisi omiaan turmelemaan kansan sielun. Suuret kansat saattoivat tinkiä ihanteellisuudestaan. Mutta Suomen kaltaisella pienellä kansalla ei ollut siihen varaa. Sen oli huolehdittava siitä, että se ei jättäisi mitään häpeällisen ja epäeettisen menettelyn muistoa jälkipolvilleen.²⁴

Kotimaan kirjoituksessa ilmeni voimakas kiittollisuuden tunne Saksaa kohtaan. Samoin kuin monet kirkonmiehet kokivat erillisrauhan bolševistisen Venäjän kanssa moraalisesti ja ideologisesti epäilyttäväksi, näki Kotimaa edellisten vuosien synnyttämän kiittollisuudentunteen pohjalta suhteiden katkaisemisen aseveljeen, Saksaan eettisesti samassa määrin epäilyttäväksi. Kiittollisuuden tunteen taustalla oli tietenkin se naiivi käsitys, että Saksa oli epäitsekkäistä vaikuttamista asettunut tukemaan Suomea, jollaisen illuusion Saksan propaganda oli pyrkinyt sodan alkamisesta lähtien luomaan.

Sen jälkeen kun oli käynyt selväksi, ettei Suomi tulisi hyväksymään esitettyjä rauhanehtoja, sama lehti sai aiheen todeta, että asetetut rauhanehdot eivät olisi tosiasiallisesti irroittaneet Suomea sodasta, vaan ne olisivat syösseet sen vain uuteen sotaan, liittolaistaan Saksaa vastaan. Lehden mielestä olikin kristinuskon valossa oikeampaa puolustautua hyökkääjää vastaan kuin ryhtyä taistelemaan ystävää ja auttajaa vastaan. Jokaisen rehellisen kansalaisen oli myönnettävä, että suomalaiset olivat suuressa kiittollisuudenvelassa Saksalle, joka oli auttanut heitä sekä nälkää että bolševismia vastaan. Täyskäännös, joka olisi pakottanut suomalaiset asettumaan Saksaa vastaan, ei olisi ollut vain epäkristillistä vaan myös perin kunniatonta.²⁵

Toisin kuin maan poliittinen johto, joka pelkäsi saksalaisten joukkojen maastakarkoittamisen muodostuvan sotilaallisesti ylivoimaiseksi tehtäväksi, Kotimaa oli huolestunut asian moraalisesta puolesta. Aseiden kääntäminen ystäväksi ja auttajaksi koettua Saksaa vastaan näytti sen mielestä epärealistilta. Kotimaan tavoin myös Vartija kiinnitti huomiota samaan seikkaan ja totesi, että oikeuden ja totuuden järkkyyssä muualla, oli suomalaisten tehtävä ylläpitää uskoa näihin.²⁶ Tilanteen reaalipoliittiset vaatimukset jäivät näin moraalisten ja oikeudenmukaisuusnäkökohtien varjoon.

Eräiden kirkollisten piirien voimakkaana kokemana aseveljeyden ja kiittollisuuden tunne kohdistui erityisesti Saksan kirkkoon ja piispa Heckeliin, joka symbolisoi koko edellisten vuosien suomalais-saksalaista yhteistyötä. Kun Heckel vietti huhtikuussa 50-vuotispäiväänsä, esittivät lukuisat suomalaiset kirkonmiehet hänelle onnittelunsa ja kiitoksensa siitä työstä, minkä hän oli tehnyt Suomen ja Saksan kirkkojen lähentämiseksi toisiinsa. Niin ikään Suomen Berliinin lähettiläs teki onnittelukäynnin Heckelin luo ja esitti hänelle sekä Suomen kirkon että Luther-Agricola-seuran puolesta onnittelunsa.²⁷ Kirjoittaessaan Heckelin 50-vuotispäivän johdosta Suomen kirkolliset lehdet kohdistivat sanansa hänen työhönsä Saksan ja Suomen

kirkollisten suhteiden lähentämisen hyväksi. Luther-Agricola-seuran perustaminen, huolenpito suomalaisista stipendiaateista, lahjat Karjalan kirkkojen jälleenrakennustyön hyväksi samoin kuin lukuisat matkat Suomeen olivat kyseisten lehtien mielestä osoittamassa, että Heckel oli todella harras Suomen kansan ja kirkon ystävä.²⁸

Heckeliin kohdistuneet huomionosoitukset eivät olleet merkinä vain hänen persoonaansa vaan samalla koko Lutherin Saksaa ja uskonpuhdistuksen äitikirkkoa kohtaan tunnetusta kiinnostuksesta ja kiitollisuudesta.

Vaikeasta sotatilanteesta huolimatta Heckelin aloitteesta perustettu ja suomalais-saksalaista yhteyttä symbolisoiva Luther-Agricola-seura jatkoi-kin vielä vuoden 1944 aikana vireästi toimintaansa. Niinpä seura julkaisi vuoden alkupuolella Heckelin ja Tarvaisen tutkimukset "Wahrheit im Johannesevangelium und bei Luther" ja "Paavo Ruotsalainen als lutherischer Christ" sekä Eino Sormusen toimittaman ja pääosin kirjoittaman teoksen "Finnland und Deutschland. Der Einfluss Deutschlands auf die finnische Kultur." Jo aihepiirinsä puolesta viimeksi mainittu teos, jonka toimitustyö oli pantu vireille paria vuotta aikaisemmin toisenlaisissa olosuhteissa, kuvasteli varsin näkyvästi suomalais-saksalaisten kirkollisten suhteiden jatkuvuutta.²⁹

"Hengellisen aseveljeyden" velvoittamina eräät suomalaiset näkivät edelleen tehtäväkseen myös puolustaa Saksaa ja Saksan kirkkoa ulkopuolelta tullutta arvostelua vastaan. Kuvaavana voidaan pitää, että ruotsalaisen prof. Gustaf Aulénin vuoden 1944 alussa julkaisema kirjanen "Kyrkan och nationalsocialismen", jossa hän tarkasteli kriittisesti kansallissosialistien asennetta kristinuskoon ja kirkkoon sekä Saksassa että sen miehittämissä maissa,³⁰ herätti varsin voimakasta arvostelua Suomessa. Teologiassa Aikakauskirjassa julkaisemassaan kirja-arvostelussa prof. Tiililä kohdisti kirjaseen varsin voimakasta kritiikkiä ja syytti Aulénia yksipuolisuudesta. Vaikka Aulén oli Tiililän mielestä kyennyt osoittamaan kansallissosialismin ja kristinuskon välillä vallitsevan ristiriidan ja poimimaan kansallissosialistien harjoittamasta politiikasta kristinuskonvastaisia piirteitä, käsitys kansallissosialismin vaarallisuudesta oli hänen mielestään liioitteleva. Tuomitessaan kansallissosialistisen Saksan toiminnan Aulén oli Tiililän mielestä ummistanut silmänsä sekä länsivaltojen ulkokullaiselta politiikalta että siltä todelliselta vaaralta, minkä bolševismi muodosti ihmiskunnalle. Tässä mielessä teosta oli Tiililän mukaan pidettävä sen sokeuden tuotteena, mistä Aulén oli syyttänyt Saksaa ja sen liittolaisia sekä niitä, jotka olivat bolševismin vastaisesta taistelusta käyttäneet nimeä ristiretki.³¹

Vaikka Tiililä ei halunnut asettua puolustamaan kansallissosialistista Saksaa sellaisenaan, hänen Aulénin varsin asiallisesta ja hyvin dokumentoidusta kirjasta esittämässään arvioinnissa kuvastui aseveljen tunteenomainen puolustelu. Varsinkin bolševistisen Venäjän muodostaman uhkan valossa aseveljen toiminnan arvosteleminen kirkon- ja kristinuskonvastaisuudesta näytti kirjoittajasta kohtuuttomalta. Kansallissosialismin edustama "paha" oli vähäinen siihen verrattuna, mitä bolševismi saattoi merkitä var-

sinkin Suomen kannalta. Tätä ei ruotsalainen teologi ollut Tiiliksen mielestä ottanut tarvittavassa määrin lukuun.

Huolimatta eräiden kirkollisten piirien Saksaa kohtaan osoittamasta suuresta luottamuksesta ja lojaalisuudesta, jolle realistisen pohjan loi yhteinen vihollinen ja sitä kohtaan tunnettu pelko, aseveljeyden ajatus joutui toisaalta kirkon piirissäkin kovalle koetukselle vuoden 1944 alkupuoliskolla. Saksan sotilaallisen voiman ehtymisen ohella tähän vaikutti ratkaisevasti saksalaisten toiminta miehityksessä maissa. Niinpä Suomen kirkolliset lehdet — erityisesti Församlingsbladet — reagoivat vuoden 1944 alussa varsin voimakkaasti tunnetun tanskalaisen runoilijapapin Kaj Munkin murhaan, jonka tekijäksi paljastui eräs hänen kansallissosialistinen maanmiehensä. Kirkolliset lehdet näkivät Kaj Munkissa, joka oli aiemmin osoittanut myötätuntoa kansallissosialismia kohtaan, mutta kääntynyt sittemmin sitä vastaan eettisistä ja uskonnollisista syistä, eräänlaisen totuuden marttyyriksi, joka oli halunnut seistä horjumatta kristillisen vakaumuksensa takana.³² Tämän ohella kirkolliset lehdet kiinnittivät huomiota mm. Norjan seurakuntatiedekunnan sulkemispäätökseen, sikkalaisten pappien vangitsemisiin, Tarton yliopiston kirjaston evakuoimissuunnitelman herättämään levottomuuteen Virossa sekä Tanskan piispojen paimenkirjeeseen, jossa he kehottivat seurakuntalaisiaan esirukouksiin juutalaisten puolesta heidän kohalontäyteisellä tiellään.³³

Vaikka mainittuihin tapahtumiin liittyvät uutiskatkelmat eivät sisältäneet muodollisesti aseveljeen kohdistunutta kritiikkiä, ne jo uutisina kohdistuivat asiallisesti kansallissosialistista Saksaa vastaan. Olihan varsinkin kansallissosialistien harjoittama rotupolitiikka kristillisen kirkon kannalta sangen arkaluonteinen kysymys, jota ei voitu perustella Saksan turvallisuuspoliittisilla tai muilla rationaalisilla syillä. Kristillisen ihmiskäsityksen valossa kansallissosialistien juutalaisiin ym. kohdistamat toimet, joista saatiin lisääntyvästi tietoja, johtivat siten väistämättä sisäisiin epäilyihin ja ristiiriitoihin.

Kun saksalaisten toiminta miehityksessä maissa joutui kevään 1944 kuluessa yhä enemmän julkisuuden valokeilaan, katsoi mm. Kotimaa asialliseksi tilittää asennettaan tähän pääkirjoituspalstallaan. Viitattuaan eräissä ulkomaisissa lehdissä esitettyihin valituksiin, etteivät suomalaiset olleet tarvittavassa määrin kiinnittäneet huomiota Saksan miehittämissä maissa tapahtuneisiin oikeuden loukkauksiin, lehti huomautti, että asia oli ollut Suomen kannalta sekä vaikea että arkaluonteinen. Yhtäältä oli ollut vaikea saada selvää ja täsmällistä kuvaa ulkomaisesta tilanteesta. Toisaalta taas Suomen oli ollut vaikea ryhtyä arvostelemaan voimakkaasti kansaa, joka oli ollut sen aseveli ja jota kohtaan se tunsikin suurta kiittolisuutta. Lehden mukaan oli myönnettävä, että suuren aseveljen menettely oli ollut monesti sellaista, että se oli tuottanut ajattelevalle ja oikeudenmukaiseen maailmanjärjestykseen uskovalle enemmän murhetta kuin tilapäiset sotilaalliset vastoinkäymiset. Napoleonin virhe oli ollut, ettei hän ollut välittänyt kansojen oikeudesta. Suurilla kansoilla oli taipumus nähdä, että vain niillä oli

oikeus elää. Kristillistä uskoa tunnustava ei voinut kuitenkaan uskoa, että Jumala oli vain vahvempien puolella.³⁴

Kotimaan itsetilitys oli epäilemättä sangen rehellinen siltä osin kuin se koski suomalaisten ja monien kirkonmiesten asennetta Saksan toimintaan miehitettyissä maissa. Saksalaisten toimet miehitettyissä maissa, etenkin Norjassa, olivat merkinneet suomalaisille kirkonmiehille suurempaa järkytystä kuin aseveljen sotilaalliset vastoinkäymiset. Bolševistista Venäjää kohtaan tunnettu pelko sekä emotionaalisperäinen käsitys kiittollisuuden velasta Saksaa kohtaan esti näiden kysymysten voimakkaamman esillepurkautumisen. Samalla Kotimaan kirjoitus oli merkinä kristinuskon perusteista käsin nousevan arvostelun voimistumisesta kirkon piirissä, minkä arvostelun lähtökohtana olivat entistä selvemmat tiedot juutalaisten kohtalosta Tanskassa ja Norjassa. Viitattaessa itsetilityksen yhteydessä Napoleonin tekemiin virheisiin lehti tuli joko tarkoituksellisesti tai huomaamattaan esittäneeksi synkän tuomion aseveljen tulevasta kohtalosta.

Saksaan kohdistuneiden sotilaallisten ja moraalisten epäilyjen vahvistuminen sai samalla kirkolliset lehdet korostamaan entistä enemmän Suomen käymän sodan erillisluonnetta. Jo erillisrauhaa koskevien neuvottelujen jatkuessa mm. Kotimaa tähdensi, että Suomen käymä sota oli kytkeytynyt suurvaltasotaan, mutta oli kuitenkin siitä täysin erillinen. Suomi oli lähtenyt vain puolustamaan omaa olemassaoloaan hyökkääjää vastaan.³⁵

Kun läntinen lehdistö Suomen hylättyä rauhanehdot syytti sitä sitoutumisesta Saksaan kiiruhti Kotimaa parissakin kirjoituksessaan kiistämään Suomen ja Saksan liittosuhteen. Suomi ei ollut Saksan vasalli vaan ainoastaan aseveli, jolle sota merkitsi talvisodan jatkoa. Ero talvisotaan verrattuna oli vain siinä, että Suomi oli silloin yksin. Vasallivaltioksi ei voitu nimittää sellaista, joka halusi ainoastaan pysyä vaikeassa tilanteessa ihanteilleen uskollisena. Kansana Suomen kilpi oli tahraton.³⁶

Varsinkin viimeksi mainitussa Kotimaan kirjoituksessa ilmeni tilanteen muutoksen mukanaan tuoma uusi korostus. Lehti halusi päättävästi sanoutua irti varsinkin siitä moraalisesta vastuusta, minkä Saksa oli miehittämisään maissa vetänyt päällensä. Ainakaan tässä suhteessa Suomi ei halunnut lehden mielestä tunnustautua Saksan liittolaiseksi.

Samansuuntainen pessimismi, mikä löi leimansa edellä esitettyihin kirkollisten lehtien kirjoituksiin, kuvastui myös Heckelin samanaikaisista sanoista. Vastatessaan suomalaisille ystävilleen heidän onnittelujensa johdosta Heckel totesi mm., että jokainen päivä, jonka sai elää, näytti sillä hetkellä Jumalan lahjalta. Hän saattoi parhaiten kiittää onnittelijoitaan esittämällä sen toivomuksen, että Jumala ottaisi heidät kaikki suojeluksensa, eikä antaisi sanansa hävitä heistä.³⁷ Voiton varmuus oli muuttunut selvästi tulevaisuuden peloksi.

Samalla kun suomalaisten usko Saksaan mureni olosuhteiden pakosta, lisääntyi puolestaan kiinnostus läntistä naapuria, Ruotsia kohtaan. Kun ruotsalaiset kirkonjohtajat kiinnittivät huomiota sekä yksityiskirjeissään että julkisissa lausunnoissaan Suomen vaikeutuvaan asemaan, saivat län-

tisten naapurien hyväntahtoiset tunteenilmaukset sangen positiivisen vastaanoton Suomessa. Niinpä Ruotsin piispojen talvella 1944 Suomen kirkolle esittämä tervehdys samoin kuin eräs Eidemin puhe saivat osakseen näkyvää huomiota kirkallisessa lehdistössä.³⁸

Ruotsalaisten kirkonjohtajien toivomuksesta myös useat suomalaiset kirkonmiehet tekivät vuoden 1944 alkupuoliskolla matkoja Ruotsiin, joiden matkojen tarkoituksena oli vahvistaa Suomen ja Ruotsin kirkkojen yhteyttä sekä tehdä Suomen asemaa ja asiaa ymmärrettäväksi yhä kriittisemmäksi käyvälle ruotsalaisyleisölle. Tätä silmälläpitäen v. Bonsdorff osallistui toukokuussa 1944 pidettyyn Ruotsin kirkolliskokoukseen ja saarnasi matkansa yhteydessä useilla paikkakunnilla Ruotsissa. Paavo Virkkunen ja Otto Korpijaakko vierailivat taas Isaac Béenin pyynnöstä Länsi- ja Etelä-Ruotsissa.³⁹

Saksalaisten miehittäjien toiminta Norjassa ja Tanskassa herätti kuitenkin tässä vaiheessa entistä enemmän skandinaavisten ystävien epäluuloja myös Suomea kohtaan Saksan aseveljenä. Tämä tuli selvimmän ilmi erään kevättalvella 1944 Uppsalassa pidetyn pohjoismaisen ylioppilaskokouksen yhteydessä, missä tanskalaiset ja norjalaiset ylioppilaat aikovalivat aluksi kieltäytyä osallistumasta kokoukseen, mikäli myös suomalaiset olivat kokouksessa mukana. Kun Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin hallitus kokoontui huhtikuussa 1944 Tukholmassa, joutuivat Suomen asema sekä toisaalta Norjan ja Tanskan kysymykset mainitun välikohtauksen vuoksi pohdinnan kohteeksi. Kokouksen suomalaiset osanottajat Rosenqvist ja Gulin selostivat tällöin pohjoismaisille virkaveljilleen Suomen aseman vaikeutta ja vakuuttivat, että Suomen kansa halusi säilyttää yhteytensä toisten pohjoismaisten demokraattisten valtioiden kanssa ja – mikäli mahdollista – vahvistaa näitä siteitä.⁴⁰ Suomen asemasta ja asenteesta käyty avoin keskustelu, johon Norjan kirkon puolelta osallistui mm. Ruotsiin paennut prof. Einar Molland, lisäksi molemminpuolista ymmärtämystä toisaalta Suomen ja toisaalta Saksan miehittämien maiden Tanskan ja Norjan edustajien välillä.⁴¹

Edellä mainittu välikohtaus oli kuitenkin osoittamassa, että Saksan ystävyys oli luomassa suomalaisvastaista mielialaa skandinaavisten sisarkirkkojen piirissä. Jo aiemmin havaittavissa ollut suomalais-saksalaisen ystävyyden ja perinteisten suomalais-skandinaavisten suhteiden ristikkäispaine oli selvästi syvenemässä ja ystävyyssuhde Saksaan muuttumassa suomalaisille rasitteeksi.

2. Välikikko käy väistämättömäksi

Kevään 1944 vaihtuminen kesäksi merkitsi uutta käännettä Euroopan ja erityisesti Suomen tilanteessa. Teheranin konferenssissa tehdyn päätöksen mukaisesti liittoutuneet aloittivat 6. 6. 1944 luvatus maihinnousun Normandiassa Ranskan rannikolla. Vain kolme päivää myöhemmin 9. 6. aloit-

tivat neuvostojoukot valtavan tykistökeskityksen saattelemana suurhyökkäyksen suomalaisten asemia vastaan Kannaksella. Venäläisten aloittama hyökkäys oli vastaus suomalaisten toista kuukautta aiemmin tekemään päätökseen hylätä Moskovan sille esittämät rauhanehdot, ja sen tarkoituksena oli pakottaa Suomi lopullisesti rauhaan.⁴²

Neuvostojoukkojen massiivinen hyökkäys johti välittömästi suomalaisen asemien murtumiseen Suomenlahden – Valkeasaaren alueella. Vain muutamia päiviä myöhemmin joutuivat suomalaiset joukot jättämään myös taaempaan sijainneet VT-asemansa, ja ylin sotilasjohto oli pakotettu antamaan käskyn Itä-Karjalan tyhjentämiseksi saadakseen lisävoimia vihollisen pysäyttämiseksi Kannaksella. Suomalaisen vastarinnasta ja vasta-hyökkäysyrityksistä huolimatta neuvostojoukot jatkoivat etenemistään varsin nopeassa tahdissa ja saavuttivat 20. 6. Viipurin. Vasta kiivaiden taistelujen jälkeen neuvostojoukkojen eteneminen pysähtyi Viipurin – Kuparsaaren – Taipaleen vesistölinjalle.⁴³

Venäläisten odottamaton suurhyökkäys ja Kannaksen lujana pidettyjen puolustuslinjojen nopea murtuminen oli suomalaisille samoin kuin ulkomaalaisille tarkkailijoillekin šokki.⁴⁴ Niinpä Olavus Petrin ruotsinmaalainen kirkkoherra Palmgren kirjoitti 19. 6. Eidemille, että arkkipiispan saadessa hänen kirjeensä venäläiset ovat jo Viipurissa. Sen jälkeen ne ajavat Helsinkiin. Suomalaiset odottavat Jumalan ihmettä, mutta tällä kertaa he odottavat sitä ehkä turhaan. Tämä oli seurausta opportunistisesta politiikasta ja rauhanmahdollisuuksien laiminlyömisestä.⁴⁵

Palmgren niin kuin monet suomalaisetkin pelkäsi, että venäläisten nopeasti etenevä offensiivi ei ollut pysäytettävissä. Toisaalta Palmgren ruotsalaisten rauhanaktivistien ja Ruotsin poliittisen johdon käsityksiä myötäillen katsoi, että suomalaiset olivat itse osasyllisiä toivottomaan tilanteeseen jätettyään käyttämättä muutamaa kuukautta aiemmin erillisrauhan mahdollisuuden.⁴⁶

Samansuuntainen pelko, minkä Palmgren ilmaisi avoimesti yksityiskirjeessään, kuvastui peitetympänä eräissä Suomen kirkollisten lehtien kirjoituksissa. Mm. Herättäjän nimimerkki Vaeltaja, joka edellisestä vuodesta lähtien oli asennoitunut varsin realistisesti sotatapahtumiin, totesi Kannaksen suurhyökkäyksestä kertoessaan, ettei suomalaisilla ollut turvautumista muuhun kuin Jumalaan ja omiin rajoitettuihin voimiinsa. Vaeltajan mielestä silloinen tilanne muistutti talvisodan päiviä kuitenkin sillä erotuksella, että Saksa taisteli Suomen rinnalla perivihollista vastaan ja Suomelta puuttui sivistyneen maailman myötätunto ja esirukoukset.⁴⁷ Kotimaa tulkitsi puolestaan maata kohdanneen ahdingon Jumalan antamaksi nöyryytykseksi sotilaallisesta uljuudestaan ylpeillelle kansalle ja ilmaisi Viipurin menetyksen jälkeen pelkonsa, ettei Suomen siniristilippu kenties saisikaan enää seuraavana vuonna liehua vapaan maan viirisalossa.⁴⁸

Lähes epätoivoiseksi koettu tilanne pakotti Suomen poliittisen johdon etsimään apua ainoasta mahdollisesta suunnasta, nimittäin Saksasta. Pian suurhyökkäyksen alettua suomalaiset kääntyivät Saksan puoleen tiedus-

tellen mahdollisuutta sekä ase- että viljatoimituskiellon kumoamiseksi, jonka kiellon Saksa oli pannut toimeen Suomen erillisrauhanneuvottelujen vuoksi. Niin ikään Mannerheim esitti pyynnön Saksan ilmavoimien tuen saamiseksi Kannakselle. Kun Suomen sodan jatkaminen oli myös Saksan intressien mukaista, päättikin Hitler jo 12. 6., että apua oli annettava niin kauan kuin suomalaiset taistelivat. Mikäli he taas alkoivat neuvotella rauhasta, oli lähetykset heti katkaistava.⁴⁹

Saksan kriittisessä tilanteessa uudelleen aloittamat aputoimitukset, joissa keskeistä osaa näyttelivät viljatoimitusten ja lentokoneiden ohella panssarintorjunta-aseet, lisäsivät uudelleen Suomen riippuvuussuhdetta Saksasta niin reaalisella kuin emotionaalisella tasolla. Saksalaiset pyrkivät puolestaan käyttämään syntynyttä tilannetta hyväkseen tehdäkseen lopun suomalaisten erillisrauhapyrkimyksistä ja sitoakseen Suomen jälleen lujasti aseveljeyteen. Niinpä v. Blücher ilmoittaessaan ulkoministeri Ramsaylle edellä mainitusta Hitlerin päätöksestä käytti tilaisuutta hyväkseen syyttääkseen erillisrauhan ajajia Neuvostoliiton aloittaman uuden offensiivin johdosta. Lähettilään selityksen mukaan Neuvostoliiton hyökkäys oli johtunut suomalaisten horjuvasta politiikasta, joka oli saanut venäläiset uskomaan Suomen sisäiseen heikkouteen.⁵⁰

Saksan taholta aloitettu uusi kampanja aseveljeyden uudelleen lämmittämiseksi ulottui myös Suomen kirkkoon. Kannaksen taistelujen riehussa neljättä päivää saapui piispa Heckel jälleen vierailulle Suomeen. Matkan muodollisena aiheena oli tälläkin kertaa hänen aloitteestaan perustetun Luther-Agricola-seuran vuosikokous ja sen yhteydessä pidettävät luentopäivät, joiden oli määrä sillä kertaa olla 13–14. 6. Kuopiossa. Heckeliä seurasi matkalla Wittenberg-Hallen yliopiston kirkkohistorian professori ja Wittenbergin Luther-talon johtaja Oskar Thulin.⁵¹

Vaikka matkan muodollisena aiheena oli mainittu Luther-Agricola-seuran tilaisuus, on täysi syy otaksua, että matka tapahtui Saksan Helsingin lähetystön ja mahdollisesti myös Auswärtiges Amtin nimenomaisesta toivomuksesta ja tähtäsi keväisten erillisrauhanneuvottelujen rikkoman aseveljeyden paikkaamiseen kirkollisella sektorilla. Olihan Heckel edellisen vuoden huomattavasti rauhallisemmissa oloissa saanut vain vaivoin matkustusluvan Suomeen. Kun eräät suomalaiset kirkolliset piirit olivat asettuneet vastustamaan erillisrauhaa moraalisin perustein, mikä ei ollut jäännyt Saksan Helsingin lähetystöltä huomaamatta⁵², tarjosi kirkko erään kanavan vielä jäljellä olevan yhteishengen vahvistamiseksi. Heckel, joka henkilökohtaisesti oli kadottanut kaiken uskonsa kansallissosialistiseen Saksaan, toimi puolestaan suunnitelman tahdottomana välikappaleena.

Tultuaan Suomeen Heckel vierailikin ensimmäiseksi Saksan Helsingin lähetystössä, missä hän sai v. Blücheriltä ohjeet matkaansa varten. Lähettiläs kehotti Heckeliä saattamaan suomalaisten keskustelukumppaniensa tietoon, että Suomeen ystävällisesti asennoituvat saksalaiset piirit olivat kokeneet suomalaisten erillisrahasuunnitelmat oman luottamuksensa pettämisenä. Siitä alkaen Saksassa oli vallinnut tietty luottamuspulla Suomen

politiikan päämääriä kohtaan. Saksa ei ollut kuitenkaan vitkastellut toimittaa elintarvikkeita Suomeen sen jälkeen, kun tilanne oli Suomessa vaikeutunut. Niin ikään Saksa oli luvannut toimittaa runsaasti aseita, joita voitiin käyttää mm. panssarisodassa venäläisiä vastaan. Lähettilään kehoituksen mukaan Heckelin tuli samalla keskusteluissaan suomalaisten kanssa antaa ymmärtää, että Saksa ei tulisi jättämään Suomea pulaan vaaran hetkellä. Mutta toisaalta suomalaisten ei tullut saada sellaista käsitystä, että he omasta käyttäytymisestään riippumatta voisivat kaikissa tilanteissa nojata Saksan tukeen.⁵³

v. Blücherin antamien ohjeiden valossa Heckelin matka oli mitä selvimmin poliittinen propagandamatka, joka tähtäsi Suomen erillisrauhasuunnitelmien torjumiseen ja rapistuvan aseveljeyden tilkitsemiseen. Suomalaiset oli saatava ymmärtämään, että puhe erillisrauhasta oli heidän itsensä kannalta turmiollista. Ystävänä Saksa sen sijaan teki kaiken voitavansa auttaakseen pientä aseveljeään mahdollisimman tehokkaasti. Asiallisesti v. Blücherin ohjeet sisälsivät saman, mitä hän oli sanonut juuri edellisenä päivänä Suomen ulkoministerille kertoessaan Führerin päätöksestä auttaa Suomea.

Miten Heckel täytti saamansa tehtävän, ei ole tiedossa. Luther-Agricola-seuran kokouksessa, johon ajankohdan vakavuus painoi selvästi leimansa, saksalaiset vieraat esitelmöivät puhtaasti teologisista aiheista ”Mitä Luther tarkoittaa uskolla” ja ”Luther-kuva nykyisessä henkien taistelussa”.⁵⁴ Nähtävästi Heckelin välittämät viestit ja Suomen uusi riippuvuus Saksan avusta vaikuttivat kuitenkin kirkolliseen mielipiteeseen ja lisäsivät ainakin hetkellisesti aseveljeyden osakkeita Suomen kirkossa. Niinpä Kotimaa, joka vain hetkeä aiemmin oli korostanut Suomen käymän sodan erillisluonnetta, ilmaisi Heckelin käynnin jälkeen kiitollisuutensa Saksan Suomelle antaman avun johdosta. Kun Chichesterin tuomiorovasti oli eräässä Suomea puolusteleavassa kirjoituksessaan viitannut siihen, että Suomi oli joutunut talvisodassa puolustautumaan Neuvostoliittoa ja Saksaa vastaan, lehti huomautti, että Saksa ei ollut tuolloin edes muodollisesti julistanut sotaa Suomelle, kuten Englanti vuonna 1941. Päinvastoin Suomi oli jo Moskovan pakkorauhan vuonna ja monesti myöhemmin saanut kokea, että Saksa tuki sitä bolševismin pyyteitä vastaan. Inhimillisesti katsoen Saksa oli ollut välikappale, jonka avulla Suomi oli säästynyt tuholta. Myös senhetkisessä tilanteessa Saksa oli antanut apuaan, jotta Suomi voisi torjua vihollisen tuhoaikeet. Lehden mielestä oli välttämätöntä, että tämä otettaisiin huomioon ja tunnustettaisiin yleisesti. Oikeisiin inhimillisiin tapoihin kuului kiitos saadusta palveluksesta. Päinvastainen menettely osoitti sivistymättömyyttä ja oli siveellisesti väärin. Saksa oli osoittanut Suomea kohtaan oikeaa aseveljeyttä. Reilu asevelihenki vaati, että suomalaiset tunnustivat tämän ja osoittivat sen myös käytännössä.⁵⁵

Kotimaan kirjoitus oli ilmeisen selvä vastaus Heckelin suomalaisille välittämään viestiin Saksan avusta ja sen edellytyksistä. Joko hyväuskoisuuttaan tai tarkoituksenmukaisuussyistä lehti palasi aseveljeyden ajatuk-

seen ja käsitykseen kiitollisuuden velasta Saksaa kohtaan, mitä Saksan senhetkisen "katastrofiavun" katsottiin edellyttävän.

Samassa numerossaan Kotimaa julkaisi varsin näkyvästi myös Heckelin ja Thulinin haastattelut. Varsinkin viimeksi mainittu, joka oli saanut tilaisuuden Luther-Agricola-seuran kokouksen jälkeen tutustua Pohjois-Savon herännäisyyteen, korosti haastattelussaan, että Saksan ja Suomen välinen läheinen yhteys oli silloista aseveljeyttä huomattavasti varhaisempi ja syvempi. Se perustui yhteiseen uskoon ja samanluonteiseen hurskauselämään. Omasta toiminnasta puhuessaan vieras viittasi Wittenbergin Luther-taloa koskeviin tulevaisuuden suunnitelmiin, joihin kuului mm. eri maiden luterilaisuutta esittävien osastojen perustaminen Luther-talon yhteyteen.⁵⁶ Saksalaisten vieraiden ystävyyden ja yhteistyön vakuutusten näkyvä julkistaminen oli eräs osa sitä aseveljeyden tunnustamista, jota lehti samassa numerossaan toisaalla vaati.

Suomalaisten hätätilanteessa uudelleen lämmittämät aseveljeyden vakuutukset eivät kuitenkaan riittäneet epäluuloiseksi muuttuneelle aseveljelle. Kesäkuun 22 päivänä Helsinkiin lentänyt ulkoministeri Ribbentrop esitti Hitlerin nimissä uhkavaatimuksen, että ellei Suomi antaisi ristiriidatonta ja selvää julistusta Suomen poliittisesta suhteesta Saksaan, Saksa tulisi lopettamaan aseiden toimittamisen Suomelle. Kun Neuvostoliitto oli lähes samanaikaisesti esittänyt Suomelle ehdotonta antautumista koskevan vaatimuksensa, katsoi presidentti Ryti tässä tilanteessa olevansa pakotettu antamaan omissa nimissään vakuutuksen, ettei hän muuten kuin yhteisymmärryksessä Saksan hallituksen kanssa tekisi rauhaa Neuvostoliiton kanssa. Rytin henkilökohtainen vakuutus tyydyttikin Saksaa, joka katsoi näin sitoneensa Suomen poliittisesti itseensä. Aseveljistä oli hätätilanteen sanelemana tullut liittolaisia.⁵⁷

Kirkollisten lehtien asenne tasavallan presidentin omissa nimissään tekemään poliittiseen sopimukseen, jonka kommentointia sensuuri valvoi varsin tarkasti⁵⁸, muodostui pääosin lojaaliksi. Olihan kirkollinen päälehti, Kotimaa tavallaan jo ennen sopimuksen solmimista alistunut uudelleen vapaaehtoisesti saksalaisten edellyttämään aseveljeyteen. Kun Ribbentrop-sopimus tuli julkisuuteen katsoi mainittu lehti pääministeri Linkomiehen sanoja lainaten, että Suomella oli vain yksi mahdollisuus, jatkaa taistelua ja ottaa apua sieltä mistä sen sai. Tämä ainoa oli Saksa.⁵⁹ Samassa numerossaan lehti katsoi velvollisuudekseen vahvistaa myös lukijakuntansa luotamusta sopimuksen tehnyttä tasavallan presidenttiä kohtaan. Kun sama mies, joka pääministerinä oli joutunut tekemään talvisodan rauhaa koskevan raskaan ratkaisun, oli silloisenkin ratkaisun tekijänä, oli lehden mielestä syytä otaksua, että päätös oli silläkin kertaa oikea.⁶⁰

Kun Ribbentrop-sopimus herätti ulkomailla, etenkin Ruotsissa, voimakasta arvostelua Suomea kohtaan ja Yhdysvallat päätti sen vuoksi katkaista diplomaattiset suhteensa Suomeen⁶¹ asettuivat useat kirkolliset kirjoittajat puolustamaan sopimusta sen sisällöstä ja velvoituksista ulkomailla liikkuneita huhuja vastaan. Saksan kanssa tehty sopimus ei sisältänyt mi-

tään muuta kuin mihin kunniallinen aseveljeys velvoitti.⁶² Menipä eräs kirjoittaja lojaalisuusvaatimuksessaan niin pitkälle, että kehotti lukijoitaan pidättymään lukemasta ulkomaisia lehtiä ja kuuntelemasta ulkomaisissa radiolähetyksissä esitettyä kritiikkiä, koska oma tiedotuslaitos tiesi parhaiten, mikä heille soveltuisi. Suomalaisille oli pääasia, että he tiesivät tais-televansa oikean asian puolesta, mikä antoi heille hyvän omantunnon.⁶³

Monista lojaalisuutta vaatineista kirjoituksista huolimatta Ribbentrop-sopimuksen luoma ystävyys ja yhteistyö koettiin nähtävästi myös varsin laajoissa kirkollisissa piireissä eräänlaiseksi ”pakkoavioliitoksi”, joka ei vaatisi ehdotonta uskollisuutta. Edellä esitetyistä kirjoituksista poikkeavaa näkemystä edusti ennen muita Herättäjän Vaeltaja (nähtävästi päätoimittaja Hirvonen). Kirjoituksissaan Vaeltaja asennoitui Ribbentrop-sopimukseen silminnähden pidättyvästi ja skeptisesti sekä viittasi siihen, että suurvallat käyttivät pieniä valtioita vain vaihtorahana. Niin ikään Vaeltaja piti diplomaattisten suhteiden katkeamista ”vapauden ja humanismin kotimaana” pidetyn Yhdysvaltain kanssa perin valitettavana, jollaiseen Suomella ei kirjoittajan mielestä olisi ollut varaa. Viittasipa Vaeltaja eräässä pakinassaan myös Saksan tunnustuskirkon ahdistettuun asemaan ja kertoi avoimesti Martin Niemöllerin ja monien muiden tunnustuskirkon johtajien olevan edelleen keskitysleirissä.⁶⁴ Näin Herättäjän Vaeltaja oli siirtynyt selvästi aseveljeyttä arvostelemaan oppositioon. Nähtävästi Herättäjän asema paikallisuonteisena lehtenä tarjosi myös enemmän mahdollisuuksia harjoittaa kritiikkiä sensuurin sitä huomaamatta.

Ribbentrop-sopimuksen sanelemasta pakko-aseveljeydestä huolimatta myös kirkolliset suhteet Ruotsiin ja Skandinaviaan saivat uutta sisältöä kesän 1944 kriisitilanteen myötä. Vaikka ruotsalaislehtien kriittinen asenne Ribbentrop-sopimukseen herätti närkästystä suomalaisissa⁶⁵, sen kuroi ruotsalaisten kirkonjohtajien yksityiskirjeissään ja muissa yhteyksissä osoittama suuri myötätunto Suomen asiaa kohtaan. Suomen taistelu ei voinut olla turha, niin kuin eräät ruotsalaiset kirkonjohtajat taistelujen kriittisimmässä vaiheessa rohkaisevasti vakuuttivat.⁶⁶ Yrittivätpä eräät ruotsalaiset kirkonmiehet julkisestikin toimia Suomen asian hyväksi. Tällaisista hyvän- tahtoisista yrityksistä oli osoituksena mm. Ruotsin ekumeenisen neuvoston sihteerin past. Nils Karlströmin kirjoitus ”Suomen kohtalo ja Atlantin julistus”, jossa hän yritti osoittaa, että Neuvostoliiton Suomelle esittämät kovat rauhanehdot eivät olleet sopusoinnussa länsivaltojen vuonna 1941 antaman Atlantin julistuksen kanssa.⁶⁷ Karlströmin kirjoitus, joka tuli julkisuuteen vasta aselevon solmimisen jälkeen, oli nähtävästi tarkoitettu vetoomukseksi Suomen puolesta länsivaltojen suuntaan.

Myös henkilökohtainen yhteydenpito Pohjanlahden länsipuolelle jatkui ja sai osittain uutta sisältöä kriisitilanteen keskellä. Heinä-elokuussa 1944 prof. Rosenqvist teki pitkäkhön luentomatkan Ruotsiin, kun taas prof. Gulin osallistui elokuun alussa Vesteråsissa pidettyyn NKY-liikkeen maailmanliiton 100-vuotisjuhlaan.⁶⁸ Molemmat mainitut matkat saivat myös yhteispohjoismaisia ulottuvuuksia. Niinpä Tukholmassa sijainnut norja-

laisten pakolaispappien keskustoimisto tarjosi prof. ja rouva Gulinille sekä eräille muille Tukholmassa olleille suomalaisille lounaan, jota mm. ruotsalaiset pitivät merkinä sovinnon ja yhteenkuuluvuuden paluusta pohjoismaisten kirkkojen välillä. Rosenqvist tapasi puolestaan Sigtunassa past. Johanssonin luona norjalaisen prof. Einar Mollandin ja kävi hänen kanssaan jälleen pitkähkön keskustelun Suomen poliittisesta asemasta talvisodan päättymisestä lähtien, mikä keskustelu lisäsi Johanssonin käsityksen mukaan selvästi keskinäistä ymmärtämystä. Saman matkan yhteydessä Rosenqvistin, Björkquistin ja Johanssonin kesken sovittiin myös alustavasti siitä, että mikäli Suomi päätyisi rauhaan Neuvostoliiton kanssa, Pohjoismaisen ekumeenisen instituutin hallituksen seuraava kokous pidettäisiin Helsingissä, johon kokoukseen pyydetäisiin mukaan myös johtavia kirkonmiehiä ja maallikoita. Siten voitaisiin vahvistaa yhteenkuuluvuutta Pohjolan kirkkojen ja kansojen kesken.⁶⁹ Suomen kirkko etsi näin paluuta perinteiseen pohjoismaiseen yhteyteen samanaikaisesti, kun välirikko Saksan kanssa näytti käyvän väistämättömäksi. Skandinaavisten suhteiden sillanrakentajina toimivat samat miehet, Rosenqvist ja Gulin, jotka saksalaisuuntauksen voimakkaimmillaan ollessakin olivat tietoisesti ylläpitäneet kosketusta Ruotsiin ja Skandinaviaan.

Kesellä kesän 1944 kiirastulta suomalaiset saivat pientä lohtua myös Englannin kirkon taholta kantautuneista uudentyypisistä viesteistä. Nähtävästi Ruotsin kirkon välittämän informaation pohjalta eräät englantilaiset kirkonjohtajat ilmaisivat aikaisemmasta poiketen myötätuntonsa Suomea ja Suomen asemaa kohtaan, jotka kannanilmaukset tulivat myös Suomen kirkollisten lehtien tietoon. Niinpä Chichesterin tuomiorovasti antoi jo edellä mainitussa kirjoituksessaan suomalaisten käsityksiä myötäillen ymmärtää, että Suomi oli talvisodan jälkeisessä tilanteessa joutunut vain valitsemaan sen puolen, jonka se arveli tekevän itselleen vähemmän pahaa. Tämän samoin kuin Englannin kirkon päälehden ymmärtäväinen ihmettely, että demokraattinen Suomi oli joutunut etsimään apua diktatoriselta Saksalta diktatorista Neuvostoliittoa vastaan, herättivät mielihyvää ahdingon keskellä elävissä suomalaisissa, vaikka Saksan aseveljeys estikin iloilmasta julkisesti vihollismaan kirkonmiesten myötätunnon osoituksista.⁷⁰

Läntisen suuntauksen voimistumisesta ja aseveljeyden rapistumisesta huolimatta käsitys ystävyysvelvoituksesta Saksaa kohtaan säilyi eräissä kirkollisissa piireissä voimakkaana sodan päättymiseen saakka. Eräänä keskeisenä vaikuttimena oli useita vuosia kestänyt aseveljeys ja sen synnyttämä emotionaalinen kiitollisuuden tunne Saksaa kohtaan, joka käsitettiin suomalaisia moraalisesti velvoittavaksi. Kansainvälisessä politiikassakin oli noudatettava niitä jumalallisia velvoitteita, jotka sitoivat jokaista kunnian miestä. Yksityismoraali ja valtiollinen moraali eivät saaneet kulkea eri teitä, kuten eräs tunnettu pappismies kirjoitti kesällä 1944.⁷¹ Saksa oli epäitsekästä auttanut Suomea, josta syystä suomalaisten oli puolestaan osoitettava uskollisuutta Saksaa kohtaan viimeiseen saakka.

Toisaalta Suomea ja Saksaa yhdisti sängen monien kirkonmiesten käsi-

tyksen mukaan kaikista erottavista tekijöistä huolimatta eräs yhteinen päämäärä, taistelu kristilliseen perinteeseen nojaavan eurooppalaisen kulttuurin puolesta ateistisen bolševismin vaaraa vastaan, mikä oli käsitetty myös sodan ideologiseksi lähtökohdaksi. Selvimmin tämän käsityksen toi julki estetiikan prof. K. S. Laurila eräässä elokuun lopulla 1944 Kotimaassa julkaisemassaan kirjoituksessa. Laurila totesi mm., että Suomi ja Saksa olivat taistelutovereita siinä suuressa kamppailussa, jossa ei ollut kysymys vain niistä itseään vaan koko Eurooppaa koskevasta idästä uhkaavasta vaarasta ja sen torjumisesta. Siksi suomalaisten oli seisottava järkähtämättä paikallaan ja otettava vastaan apu, jota saattoi ja tahtoi antaa vain Saksa. Kysymys oli kristilliselle ja siveelliselle pohjalle rakentuvan elämän perusteista, niiden säilymisestä tai lakkaamisesta.⁷² Laurilan ratkaisevalla hetkellä, vain viikkoa ennen aselevon alkamista kirjoittamat sanat olivat osoituksena niistä uskonnollis-aatteellisista siteistä, joiden arvattavasti varsin monet katsoivat edelleen yhdistävän Suomea Saksaan ja erottavan vastaavasti bolševistisesta Venäjästä.

Tykkäänään oman ryhmänsä muodostivat ne kirkonmiehet, joita yhdisti kansallissosialistiseen Saksaan vahvat ideologiset ja persoonalliset siteet, ja jotka tästä syystä kokivat suomalais-saksalaisen yhteyden henkilökohtaisesti velvoittavana. Erityisesti heille väistämättömältä näyttänyt suhteiden katkeaminen Saksaan muodostui sangen vaikeaksi.⁷³

Kun Suomen eduskunta aloitti 2. 9. 1944 ns. rauhankeskustelut saatuaan sitä ennen Neuvostoliiton Tukholman lähetystön välityksellä tiedot Kremlin asettamista ennakkoehtoista rauhanneuvottelujen aloittamiseksi,⁷⁴ herrätti ennakkoehtoihin sisältynyt vaatimus suhteiden katkaisemisesta Saksaan epäilyjä erällä tahoilla eduskunnassa. Varsin määrätietsisesti asettui tätä vaatimusta vastustamaan tri Paavo Virkkunen. Hallituksen esitystä vastustaneessa puheenvuorossaan Virkkunen huomautti mm., ettei Ribbentrop-sopimuksen sisältämää sitoumusta, jonka mukaan Suomi taistelsi Saksan rinnalla tuleviin rauhanneuvotteluihin saakka, voitu sivuuttaa pelkien juriidisten selvitysten, so. presidentin henkilön vaihtumisen nojalla. Sitoumuksen velvoitus oli Suomen kansan sydämessä ja oikeudentunnossa, joka sitoi riippumatta siitä, kuka kulloinkin oli valtiolaivan peräsimessä. Annettu lupaus voitiin peruuttaa vain korrektien neuvottelujen tietä toisen asianosaisen, Saksan kanssa. Varsinkin pienen maan, joka ei voinut harjoittaa täysin riippumatonta ulkopoliittikkaa, täytyi täyttää omassa ulkopoliittisessa toiminnassaan eräs ehto: sen ulkopoliittikan oli oltava kunniallista. Suomen kansasta esitetty käsitys, että se kykeni kaikkeen, mutta ei milloinkaan kunniansa myymiseen, velvoitti myös Suomen eduskuntaa.

Virkkunen viittasi puheessaan edelleen siihen, miten Suomi oli kulkenut koko itsenäisyytensä ajan Saksan vanavedessä ja saanut siltä eri vaiheissa tukea. Kun tämä ulkopoliittinen asenne tuli olemaan Suomelle tulevaisuudessakin lähes elinehto, oli kohtalokasta, mikäli Suomi katkaisisi yhteydet Saksaan vain sen vuoksi, että se oli vakuuttunut Saksan häviöstä maailmansodassa. Toisaalta Virkkunen katsoi Romanian, Bulgarian ym.

tuoreiden esimerkkien osoittavan, että Suomi antautuessaan Neuvostoliiton armoille kulki kohti kansallista itsemurhaa. Siksi oli huomattavasti turvalisempaa, jos Suomen kohtalo ratkaistiin lopullisesti vasta yleisen maailmansodan rauhan yhteydessä eikä kahdenkeskisissä neuvotteluissa perivihollisen kanssa. Ken voitti aikaa, voitti paljon, ehkä kaiken. Samoin oli uskottava Jumalan hyvään johdatukseen, johon luottaen mahdoton saattoi käydä mahdolliseksi.⁷⁵

Virkkusen puheenvuorossa kertautuivat niiden kirkollisten piirien ajatukset, jotka olivat halunneet puolustaa veljeyttä viimeiseen saakka. He tarkastelivat suhdetta Saksaan kuvitellun oikeus- ja oikeudenmukaisuusidealismien kannalta. Aseveljeyden "pettäminen" soti kunniallista menettelyä ja kansan moraalista käsitystä vastaan. Tämän taustalla oli käsitys, että Saksa oli enemmän tai vähemmän epäitsekästä asettunut tukemaan Suomea. Pettäessään aseveljeyden Suomi ei tulevaisuudessakaan voisi nojautua ulkopoliittisesti Saksaan, mitä Suomen asema Virkkusen mielestä välttämättä edellytti. Siksi aseveljeyden yksipuolinen rikkominen ei ollut vain moraalisesti epäilyttävää vaan myös tulevaisuutta ajatellen poliittisesti kohtalokasta. Toisaalta Virkkusen puheenvuorossa kuvastui ajankohdalle luonteenomainen poliittis-maailmankatsomuksellinen epäluulo neuvostohallituksen todellisia tarkoituksia kohtaan. Kahdenkeskinen sopimus Neuvostoliiton kanssa merkitsi jättäytymistä bolševistisen Venäjän armoille.

Vaikka Virkkusen esittämät ajatukset eivät sellaisenaan saaneet kannatusta esim. valtiopäivillä olleiden toisten pappisedustajien taholta,⁷⁶ hänen perustelunsa vastasivat ilmeisesti sangen pitkälle suomalais-saksalaisista kirkollisista yhteyksistä edellisinä vuosina vastuussa olleiden kirkonmiesten ajatuksia. Tähän viittaa mm. arkkipiispa Kailan välittömästi suomalais-saksalaisten suhteiden katkeamisen jälkeen Heckelille lähettämä jäähyväiskirje, jossa hän esitti lämpimän kiitoksensa erityisesti Saksan kirkon Karjalan siirtoseurakuntien hyväksi antamasta avusta. Samalla arkkipiispa vakuutti, että se pimeys, mikä oli tuolloin laskeutunut uskon- ja aseveljeyden läheisesti toisiinsa yhdistämien kansojen välille, ei tulisi koskaan rikkomaan näiden keskinäistä uskon ja esirukouksen yhteyttä.⁷⁷

Myös vanha arkkipiispa, joka oli uskonut suhteitten vilpittömyyteen, koki aseveljeyden rikkoutumisen moraalisesti vaikeaksi ja pyrki omalta ja kirkkonsa osalta tekemään sen mahdollisimman kunnialliseksi. Samassa tarkoituksessa esittivät myös eräät johtavat kirkonmiehet henkilökohtaisen valittelunsa ministeri v. Blücherille hänen jättäessä paikkansa Saksan Helsingin lähetystön päällikkönä ja palatessa elokuun lopussa Saksaan.⁷⁸

Suomalais-saksalaisten suhteiden äkillisen katkeamisen synnyttämä ristiriitatilanne kuvastui ehkä kaikkein voimakkaimpana niissä kirjeissä, joita Heckelin henkilökohtaisena yhdysmiehenä toiminut Iis. Sentzke lähetti hänelle välittömästi aselevon alettua. Samalla kun Sentzke totesi aselevon ja suhteiden katkeamisen tulleen hänelle henkilökohtaisesti yllätyksenä, kuin salama kirkkaalta taivaalta, hän kertoi itsensä ja monien Heckelin suomalaisten ystävien viipyneen ajatuksissaan tämän luona Saksassa. Sentzken

mielestä ei sillä hetkellä voitu kieltää, että saksalaisten joukkojen poistumiskäskey Suomesta sekä diplomaattisten suhteiden katkeaminen Suomen ja Saksan välillä merkitsi heidän toiveittensa täydellistä romahtamista ja kaikkien heidän yhteisten suunnitelmiensa haihtumista hetkessä ilmaan. Syystä voitiin kysyä: "Quo vadis Finland?". Sentzke viittasi edelleen siihen, miten Heckel oli menneitten vuosien aikana uhrannut paljon voimia Suomen ja Saksan kirkkojen välisten suhteiden hoitamiseen ja tehnyt paljon työtä Suomen hyväksi. Poliittinen käänne oli kuitenkin tehnyt kaiken tämän yhdessä hetkessä tyhjäksi.⁷⁸

Sentzken sanoissa kuvastui syvä henkilökohtainen pettymys. Merkitsihän aseveljeyden katkeaminen samalla hänen talvisodan päivistä saakka innokkaasti ajamien suomalais-saksalaisten kirkollisten suhteiden ja sitä seuranneiden Kirchliches Aussenamtin suunnitelmien täydellistä luhistumista. Niin Sentzkeä kuin monia suomalaisiakin innoittanut ajatus Lutherin Saksan ja Agricolan Suomen ystävyysliitosta oli kärsinyt haaksirikon ja sen hyväksi tehty työ valunut hiekkaan.

Suurimman pettymyksen Suomen valitsema erillisrauhan tie aiheutti tietenkin Saksassa, vaikka esim. Heckel oli kesällä 1944 Hitleriä vastaan tehdyn attentaattirytyksen jälkiselvittelyissä vain vaivoin kyennyt säilyttämään asemansa Kirchliches Aussenamtin johdossa⁷⁹ ja tunsii arvattavasti yhä vähenevässä määrin lojaalisuutta kansallissosialistista Saksaa kohtaan. Hän samoin kuin Hampurin maapiispa Tügel esittivät kuitenkin harmistuneen valittelunsa Suomen tekemän valinnan johdosta ja ilmaisivat pelkonsa, että Suomi tällä tiellä menettäisi kaikkensa. Saksalaisiin kristittyihin lukeutunut Tügel näki kuitenkin lohduttavana piirteensä sen, että tämä kansa, jota itse Führerkin oli nimittänyt sankarikansaksi, oli tullut todella uhrivalmiutensa rajalle.⁸⁰ Tügel halusi näin säilyttää herooinen uskonsa ehjänä loppuun saakka.

Aselevon alkamishetkellä ja välittömästi sen jälkeen eräissä kirkollisissa piireissä sangen voimakkaana elänyt aseveljeyden tunne koki pahan kolauksen lähimpien sitä seuranneiden viikkojen aikana. Varsinkin näissä piireissä oli toivottu, että saksalaisten joukkojen poistuminen Suomesta voisi tapahtua rauhallisesti. Kun saksalaiset joukot ryhtyivät kuitenkin Pohjois-Suomesta perääntyessään hävittämään muun ohella myös kirkkoja ja papipiloita, oli pettymys sitäkin suurempi. Saksalaiset olivat jälleen kerran osoittaneet taitamattomuutensa hankkia ystäviä, kuten aiemmin saksalaismyönteisesti asennoitunut Kotimaan Seppä kirjoitti hävitystyöstä kertoessaan. Omalla käytöksellään saksalaiset helpottivat suomalaisten kääntymistä entistä aseveljeä vastaan. Tuomion päivänä ei kukaan tulisi korottamaan ääntään heidän puolestaan.⁸¹

Vaikka edellä mainitun tapainen kirjoittelu perustui osittain poliittisen käänteiden sanelemiin tarkoituksenmukaisuussyihin, Lapin hävitys mursi nähtävästi psykologisen perustan aina siihen saakka eläneeltä emotionaaliselta aseveljeyden tunteelta. Hävitysten myötä monet havahtuivat tajumaan, että aseveljeys ei ollut ihailluille liittokumppaneille merkinnyt syvää

myötätuntoa Suomea kohtaan vaan pelkkää tarkoituksenmukaisuuden sa-
nelemaa yhteistyötä. Samanaikaisesti alkoi Saksaan kohdistettu kritiikki
saada esim. kirkollisissa lehdissä myös muilta osin jalansijaa.⁸² Välikirjko oli
käynyt väistämättömäksi.

LÄHDEVIITTEET

Talvisodan perintö

(s. 9—25)

- 1 Kotimaa 22, 15. 3. 1940 pk.
- 2 Sanansaattaja 1940 s. 44 (K. V. Tamminen).
- 3 Kotimaa 22, 15. 3. 1940 "Alasimelta".
- 4 Ks. esim. Fbl 12, 20. 3. 1940 (v. Bonsdorff).
- 5 Ks. Kotimaa 22, 15. 3. 1940 ja 31, 23. 4. 1940. Fbl 12, 20. 3. 1940. Vartija 1940 s. 63—65.
- 6 v. Blücherin päiväkirja 4. 4. 1940 s. 40. *Krosby*, Suomen valinta 1941 s. 27.
- 7 Liittoutuneiden suunnitelmista ja toimenpiteistä ks. *Nevakivi*, Apu jota ei pyydetty.
- 8 *Jakobsson*, Diplomaattien talvisota s. 253—363. *Wahlbäck*, Veljeys veitsenterällä s. 331—335, 343—363. *Puntila*, Suomen poliittinen historia s. 170—171.
- 9 *Jakobson* s. 301—306. *Wuorimaa*, Lähettiläänä Hitlerin Saksassa s. 133—142. *Peltovuori*, Saksa ja talvisota s. 56—59, 151—156. v. *Blücher*, Suomen kohtalonaikoja s. 175—179.
- 10 Ks. esim. *Gulin*, Skandinavien och det finsk-ryska kriget s. 7—9. *Lehtonen*, Ubi crux, ibi lux s. 458. *Klemelä*, Suomen kirkko ja kirkot s. 90—93.
- 11 Ks. *Berggrav*, Til Finlands Erkebiskop. US 65, 7. 3. 1940 (Paavo Virkkunen). Kotimaa 14, 16. 2. 1940 "Kristillisten kirkkojen avustustoiminta". *Klemelä* s. 98—101.
- 12 *Murtorinne*, Risti hakaristin varjossa s. 288—291. *Sama*, Talvisota Suomen ja Saksan kirkkojen välisenä ongelmana s. 119—123.
- 13 Vartija 1940 s. 56. Kotimaa 24, 29. 3. 1940 "Alasimelta".
- 14 Fbl 12, 20. 3. 1940 pk. Kotimaa 22, 15. 3. 1940 "Alasimelta".
- 15 *Upton*, Väliroa s. 57—61. *Jalanti*, Suomi puristuksessa s. 53—55. *Korhonen*, Barbarossa-suunnitelma s. 34.
- 16 Ks. esim. Hengellinen Kuukauslehti 1940 s. 81—82.
- 17 Kotimaa 28, 12. 4. 1940 pk. Herättäjä 15, 12. 4. 1940 "Tien ohesta".
- 18 *Korhonen* s. 33—34. *Krosby*, Suomen valinta s. 31—32.
- 19 *Upton* s. 116—117. *Krosby* s. 32—33. *Jalanti* s. 66—69.

I Saksan ystävyys kysytyimmillään

(s. 14—25)

- 1 Kotimaa 33, 30. 4. 1940.
- 2 Sentzke v. Bonsdorffille 3. 6. 1940, AAB, MBA.
- 3 Kristeligt Dagbladın kannanottoja koskevat merkinnät, kevät 1940, KA, C I Finnland, Bd 2. Kristeligt Dagblad 13. 4. 1940. Ks. myös Sentzke Heckelille 23. 5. 1940, KA, C VII Finnland 10, Bd 2.
- 4 Kunila Heckelille 4. 5. 1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 5 Heckel Kunilalle 27. 5. 1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 6 Ks. Heckel Gyllenbergille 23. 5. 1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 7 Kunila opetusministeriölle 5. 6. 1940, UM, R 44, C.
- 8 Kunila Heckelille 7. 6. 1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 9 Ks. UM, R 44, C.
- 10 Heckel AA:lle 18. 6. 1940, KA, C I Finnland, Bd 2.

- 11 Ks. *Murtorinne*, Risti hakaristin varjossa s. 196—203, 258—259.
- 12 *Peltovuori* s. 226—228. *Wuorimaa* s. 201—202.
- 13 Ks. Kaila Heckelille 15. 6. 1940 ja Gyllenberg Heckelille 16. 6. 1940, KA, C I Finland, Bd 2. Lehtonen Virkkuselle 11. 6. 1940, HYK, PVA.
- 14 *Krosby* s. 32—33, 242—244. *Upton* s. 127—130.
- 15 *Krosby* s. 240. *Upton* s. 132—145. *Korhonen* s. 40—43. *Paasikivi*, Toimintani Moskovassa ja Suomessa II s. 63—69.
- 16 Kaila Heckelille 15. 6. 1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 17 Gyllenberg Heckelille 16. 6. 1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 18 *Kotimaa* 47, 28. 6. 1940.
- 19 Ks. *Krosby* s. 36—37. *Upton* s. 128—129.
- 20 Ks. esim. *Kotimaa* 36, 17. 5. 1940 ja 12. 7. 1940 "Alasimelta".
- 21 *Krosby* s. 243—244.
- 22 *Upton* s. 142.
- 23 Nordische Verbindungstelle oli kaikkien Pohjoismaissa ja Pohjoismaita silmälläpitäen toimivien saksalaisten yhdistysten ja seurojen yhdyselin, joka oli perustettu joulukuussa 1933. Sen tehtävänä oli huolehtia Pohjoismaissa tapahtuvasta "valistus"- ym. toiminnasta uuden Saksan näkemysten hengessä. *Jacobsen*, Nationalsozialistische Aussenpolitik s. 488—491. *Thulstrup*, Med lock och pock s. 22.
- 24 Kivimäki UM:lle 8. 7. 1940, UM, R 44, C.
- 25 Heckel Kailalle 24. 6. 1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 26 Heckel Gyllenbergille 29. 6. 1940, KA, C I Finland, Bd 2. Stange Gyllenbergille 8. 6. 1940, AAB, RGA. *Kotimaa* 48, 2. 7. 1940.
- 27 Ks. Kaila Heckelille 4. 7. 1940; Loimaranta Heckelille 7. 7. 1940 ja Gyllenberg Heckelille 7. 7. 1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 28 Wahlin muistio 20. 7. 1940, KA, C I Finland, Bd 2. Matkansa yhteydessä Kunila järjesti myös jumalanpalveluksen Berliinin suomalaiselle siirtokunnalle. Ks. Walter Horns dagbok 19. 7. 1940. Sota-arkisto.
- 29 Wahlin muistio 30. 7. 1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 30 Ks. em. muistio.
- 31 *Paasikivi* II s. 92—96, 112—113, 140—142. *Korhonen* s. 44—48. *Upton* s. 135—145. *Jalanti* s. 97—128.
- 32 Ks. *Upton* s. 146—147.
- 33 *Kotimaa* 53, 19. 7. 1940 "Pienet kansat suurten jaloissa" pk.
- 34 *Upton* s. 146—147.
- 35 *Kotimaa* 53, 6. 8. 1940 "Suomen asema".
- 36 Herättäjä 33, 16. 8. 1940 pk. (Eino Sormunen)
- 37 *Kotimaa* 55, 26. 7. 1940 "Alasimelta".
- 38 *Kotimaa* 56, 30. 7. 1940 pk. Fbl 31, 1. 8. 1940 pk.
- 39 Sentzke Heckelille 4. 8. 1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 40 Ks. *Wuorimaa* s. 153—155.
- 41 Ks. *Murtorinne*, Talvisota Suomen ja Saksan kirkkojen välisenä ongelmana s. 121—122, 128—129.

II Ystävyys ja yhteistyö hahmottuu

(s. 26—60)

- 1 *Krosby* s. 42—43, 249. *Korhonen* s. 49—50.
- 2 *Paasikivi*, II s. 74.
- 3 *Krosby* s. 46—53, 251—256. *Upton* s. 160—163. *Korhonen* s. 48—54. *Skyttä*, Ei muuta kunniaa s. 83—86. v. *Fieandt*, Oma tietään kulki vain s. 247—250. Walter Horns dagbok 27. 7., 31. 7., 16. 8. 1940, Sota-arkisto.

- 4 Krosby s. 56—58. Korhonen s. 66—68.
- 5 Krosby s. 59—61, 250.
- 5a Walter Horns dagbok 9.8.1940. Sota-arkisto. Hornin päiväkirjamerkinnän mukaan Thomas ... "sade sig aldeles nyss fått Görings och Keitels tillåtelse att understöda oss".
- 5b Krosby s. 62—63, 250—251.
- 6 Krosby s. 63—64, 258—259. Korhonen s. 82—84. Upton s. 177—180. Kivimäki s. 193—196. v. Fieandt s. 251—253. Hornin mukaan myös Ruotsin Berliinissä ollut sotilasasiamies eversti Dannfelt oli saanut jo 15.8. Thomasilta kuulla periaatteellisesta päätöksestä, että Suomi sai ostaa Saksalta aseita Ruotsin välityksellä. Walter Horns dagbok 17.8.1940, Sota-arkisto.
- 7 Krosby s. 64, 258—259. Horns dagbok 17.8., 19.8. ja 21.8.1940, Sota-arkisto.
- 8 Krosby s. 70—75, 264—265. Korhonen s. 92—95.
- 9 Kunila Lehtoselle 15.8.1940, HYEL, ALA.
- 9a Helsingin matkansa aikana Kunila tapasi mm. Suomen Beliinin sotilasasiamiehen Walter Hornin omaisia, joille hän välitti terveiset Berliinistä. Samassa yhteydessä Kunila mainitsi Hornin pojan saapuneen juuri Berliinistä. On mahdollista, että Saksan asenteen muutosta koskevat tiedot olivat tulleet tätä tietä suomalaisten tietoon. Olihan Horn jo 9.8. kuullut kenraali Thomasilta alustavia tietoja asekauppojen mahdollisuudesta, niin kuin edellä on jo kerrottu. Toinen mahdollisuus on, että Kunilaa itseään, joka palasi Berliinistä elokuun alkupuolella, käytettiin viestin tai kirjelmän välittäjänä. Milloin Kunila palasi Berliinistä, ei ole kuitenkaan tiedossa.
- 10 Sentzke v. Bonsdorffille 18.8.1940, AAB, MBA, Brevs. 43.
- 11 Kunila Lehtoselle 19.8.1940, HYEL, ALA.
- 12 Ks. Krosby s. 66—70. Upton s. 182—184.
- 13 Grüner Gyllenbergille 11.7.1940, AAB, RGA.
- 14 Kotimaa 64, 27.8.1940 "Saksassa annettu suurta tunnustusta".
- 15 Wahlén muistio 26.8.1940, KA, C I Finland, Bd 2. Klemelä s. 129.
- 16 Ks. Fbl 35, 29.8.1940 "Ekumenikens framtid" (W. Schmidt). Fbl 36, 5.9.1940 "Höggskolekurserna i Sondershausen" (R. Gyllenberg). Kotimaa 64, 27.8.1940 "Saksassa annettu suurta tunnustusta" (L. Pinomaa) ja "Nähtyä ja kuulua Saksan matkalla" (K. Korhonen).
- 17 Ks. Murtorinne, Risti hakaristin varjossa s. 248—254, 297—299.
- 18 Ks. Söderblom, En färd till Tyskland sommaren 19'0 s. 149—150. Odeberg, Från den teologiska samtiden s. 370—375. Klemelä s. 132—133. Ks. myös Runestam Eidemille, ULA, EEA, B I a:54.
- 19 Lehtonen Jokipiille 31.8.1940, VA, SKSKA, Ea 4.
- 20 Ks. Kaila Heckelille 28.8.1940; Kunila Heckelille 21.8.1940; Loimaranta Heckelille 20.8.1940; Lehtonen Heckelille 19.8.1940 ja Heckel Lehtoselle 28.8.1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 21 KA:s Arbeitsplan 10.7.1940, DZA, AA, Kult A, Bd 8, Ev. Angel. 15. Boyens, Kirchenkampf und ökumene 1939—45 s. 319—321.
- 22 Ks. Ehrenström, Die Bewegung für Internationale Freundschaftsarbeit s. 184—195. Murtorinne, Risti hakaristin varjossa s. 22—23, 58, 152—153, 231—232.
- 23 Murtorinne, Norden och Lutherakademien i Sondershausen s. 186—187.
- 24 Ks. esim. Zipfel, Kirchenkampf in Deutschland s. 226—235. Landesbischof D. Wurm und der nationalsozialistische Staat s. 18—23.
- 25 Boyens s. 196.
- 26 Ref. Fleissnerin muistio 28.8.1940, DZA, AA, KultA, Bd 8, Ev. Angel. 15.
- 27 Ks. Murtorinne, Norden och Lutherakademien s. 190—191.
- 28 Boyens s. 84—85, 321—322.
- 29 Ehrenström Eidemille 11.9.1940 ja sen liitteenä Visser't Hooftin muistio 18.8.1940, NEIA, Svensk korresp. 1940.

- 30 Tri Schönfeld toimi tässä vaiheessa varsin läheisessä yhteistyössä Kirchliches Aussenamtin kanssa. Ks. esim. *Bethge*, Dietrich Bonhoeffer s. 752—753.
- 31 Gerstenmaier Ehrenströmille 10.7.1940 ja Ehrenström Gerstenmaierille 26.8.1940, KA, C I 34.
- 32 Gerstenmaierin muistio 11.11.1940, KA, C I 34.
- 33 Ks. *Murtorinne*, Risti hakaristin varjossa s. 135, 187—191, 206—207.
- 34 Ks. Lehtonen Eidemille 26.9.1940, ULA, EEA, B I a:53.
- 35 Ehrenström Gulinille 7.9.1940, HYEL, SYTA.
- 36 Ehrenström Gulinille, Rosenqvistille ja Gyllenbergille 11.9.1940, NEIA, Nordisk. korresp. 1940.
- 37 Ks. Gyllenberg Lehtoselle 13.9.1940, HYEL, ALA.
- 38 Rosenqvist Ehrenströmille 17.9.1940, NEIA, Nordisk korresp. 1940.
- 39 Lehtonen Eidemille 26.9.1940, ULA, EEA, B I a:53.
- 40 Ks. *Aurola*, Ekumeniskt arbete i Norden år 1940 s. 23. Ehrenström Auralle 10.10.1940, HYEL, SYTA. Schönfeld Virkkuselle 29.9. ja 12.11.1940, HYK, PVA:16. Ehrenström Gyllenbergille 12.10. ja 15.11.1940, NEIA, Nordisk korresp. 1940.
- 41 Heckel Sentzkelle 12.9.1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 42 Kauttakulkua koskeva sopimus allekirjoitettiin 12.9. Ks. *Upton* s. 184.
- 43 Sentzke Heckelille 16.9.1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 44 Sentzke Heckelille 17.9.1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 45 Lehtonen Heckelille 14.9.1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 46 Sentzke Heckelille 7.10.1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 47 Kunila Lehtoselle 26.9.1940, HYEL, ALA.
- 48 Kunila Lehtoselle 1.10.1940, HYEL, ALA. Kunila Heckelille 1.10.1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 49 Sentzke Heckelille 7.10.1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 50 Sentzke, Entwurf der Richtlinien und Satzungen der Forschungsgemeinschaft 7.10.1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 51 Heckel Kailalle ja Lehtoselle 5.10.1940, KA, C I Finnland, Bd 2.
- 52 Ks. Kunila Lehtoselle 19.10.1940, HYEL, ALA. Sentzke v. Bonsdorffille 8.11.1940, AAB, MBA, Brevs. 43. Lehtonen v. Bonsdorffille 24.10.1940, AAB, MBA, Brevs. 26.
- 53 Muistio on säilynyt tri Paavo Virkkusen kokoelmassa. Virkkunen on saanut muistion kaikesta päättäen Schönfeldin 12.11.1940 Genevestä lähettämän kirjeen liitteenä. Muistion asiasisällöstä käy ilmi, että se on tarkoitettu ensisijaisesti piispa Lehtoselle, jonka kanssa Schönfeld oli keskustellut syyskuussa matkalla Ruotsista Suomeen. Schönfeld halusi kuitenkin lähettää kopion muistiosta myös Virkkuselle. Ks. Schönfeld Virkkuselle 12.11.1940 ja Schönfeldin päiväämätön muistio, HYK, PVA. Ks. myös *Klemelä* s. 141.
- 54 Schönfeldin päiväämätön muistio Lehtoselle ja Virkkuselle sekä Schönfeld Virkkuselle 12.11.1940, HYK, PVA.
- 55 Tällaisia suunnitelmia oli mm. Bremenin Saksalaisten kristittyjen uskonliikkeen ryhmällä. Bremenin maapiispa Weidemann ja hänen kanssaan yhteistyössä toiminut prof. Emanuel Hirsch pitivät mm. Uuden Testamentin levittämistä Saksan kansalle ilman erityistä esipuhetta ja selityksiä vastuuttomana tekona, koska juutalaisuus oli siinä päässyt tunkeutumaan luvattomalla tavalla kristinuskoon. Ks. *Heinonen*, Die Bremer Deutschen Christen s. 279—297, 310—359, 391—395.
- 56 Kotimaa 66, 3.9.1940; 68, 10.9.1940; 81, 25.10.1940. Sormunen julkaisi kirjoituksensa myöhemmin myös teoksessaan "Rajalla".
- 57 Ks. esim. *Upton* s. 194—198, 222—226.
- 58 Ks. *Upton* s. 231. *Korhonen* s. 139—140.
- 59 US 312, 16.11.1940 "Piispa Heckel". HS 312, 16.11.1940 "Saksan kirkko

- tukee". Uusi Aura 312, 16. 11. 1940 "Saksan ev.-luth. ulkomaanpiispa". AU 312, 16. 11. 1940 "Tysklands ev. kyrka".
- 60 Kotimaa 88, 19. 11. 1940 "Saksa kirkko tuntee hengenyyhteyttä".
- 61 Heckelin matkakertomus 5. 12. 1940, KA, C I Finland, Bd 2. Uusi Aura 313, 17. 11. 1940; 314, 18. 11. 1940; 315, 19. 11. 1940. Herättäjä 47, 22. 11. 1940.
- 62 Heckelin matkakertomus 5. 12. 1940, KA C I Finland, Bd 2. Uusi Aura 314, 18. 11. 1940.
- 63 Kotimaa 88, 19. 11. 1940 "Saksan kirkon tervehdys".
- 64 Uusi Aura 314, 18. 11. 1940 "Piispa Heckel".
- 65 Heckelin matkakertomus 5. 12. 1940, KA, C I Finland, Bd 2. Aamulehti 316, 20. 11. 1940 ja 317, 21. 11. 1940.
- 66 Heckel Lehtoselle 5. 12. 1940 ja Lehtonen Heckelille 19. 12. 1940, KA, C I Finland, Bd 3.
- 67 Heckelin matkakertomus 5. 12. 1940 ja v. Blücher AA:lle 27. 11. 1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 68 Kotimaa 89, 22. 11. 1940 pk.
- 69 v. Bonsdorffin puhe Heckelille 22. 11. 1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 70 Kotimaa 90, 26. 11. 1940 "Saksan kirkossa vilkasta elämää". Ks. myös HS 319, 23. 11. 1940 "Suomen kansa omaksunut".
- 71 Kotimaa 90, 26. 11. 1940 "Luther-Agricola seura perustettu". HS 320, 24. 11. 1940 "Luther-Agricola seura perustettu". US 320, 24. 11. 1940 "Luther-Agricola seura perustettiin eilen".
- 72 Ks. Luther-Agricola-seuran säännöt 1—4 §, LASA.
- 73 Tämänsuuntaisen tulkinan seuran tehtävästä esitti myöhemmin mm. Paavo Virkkunen eräissä sanomalehtikirjoituksissaan. Ks. US 327, 1. 12. 1940 "Luther-Agricola". Suomen tie 14. 3. 1941 "Martti Luther ja suomalainen kristillisyytys".
- 74 Heckelin muistio Pohjoismaisesta ekumeenisesta instituutista 7. 12. 1940, KA, C I 34.
- 75 Virkkusen puhe Heckelille 24. 11. 1940, HYK, PVA:21.
- 76 Heckel AA:lle 7. 12. 1940, KA, C I Finland, Bd 2. Poliittista roolia vältellen Heckel ei maininnut kertomuksessaan Auswärtiges Amtille käyntiään Rytin ja Kukkosen vastaanotolla. Sen sijaan hän mainitsi suomalaisten osoittaneen poliittisissa lausunnoissaan tilanteen huomioon ottavaa tahdikkautta.
- 77 v. Blücherin päiväkirja 25. 11. 1940 s. 1011, VA. Kukkosen saksalaisuymön-teisestä asenteesta ks. Krosby s. 93—94.
- 78 Ks. Upton s. 201.
- 79 v. Blücher AA:lle 7. 12. 1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 80 Vapaa Suomi 25, 29. 11. 1940 "Onko Suomen kirkko uudistuksensa kynnyk-sellä" ja 26. 12. 1940 "Luther-Agricola ja Paavo Virkkunen".
- 81 Suomen tie 14. 3. 1941 "Martti Luther ja suomalainen kistillisyytys".
- 82 Ehrenström Schönfelldille 11. 12. 1940, NEIA, Utländsk korresp. 1940—41.
- 83 Schönfeld Virkkuselle 17. 1. 1941, HYK, PVA:16.
- 84 Eidem Ehrenströmmille 21. 11. 1940, ULA, EEA, B I a:51.
- 85 Eidem Harry Johanssonille 16. 12. 1940, ULA, EEA, B I a:59. Heckel AA:lle 7. 12. 1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 86 Johanssonin muistio NEI:n ja KA:n suhteita koskevista neuvotteluista 11. 12. 1940 ja Ehrenström Schönfelldille 11. 12. 1940, NEIA, Utländsk korresp. 1940—41. Heckelin muistio NEI:sta 7. 12. 1940, KA, C I 34.
- 87 Johanssonin em. muistio 11. 12. 1940; Heckelin muistio 7. 12. 1940; Ehrenström Eidemille 14. 12. 1940 ja Runestam Johanssonille 16. 12. 1940, NEIA, Svensk korresp. 1940. Eidem Johanssonille 16. 12. 1940, ULA, EEA, B I a:59.
- 88 Gerstenmaierin muistio 20. 1. 1941, KA, C I 34. Gerstenmaier Johanssonille 21. 1. 1941, NEIA, Utländsk korresp. 1941.
- 89 Ks. Heckelin muistio NEI:sta 7. 12. 1940, KA, C I 34.
- 90 Eidem Johanssonille 16. 12. 1940, ULA, EEA, B I a:59.

III Kohti avointa yhteistoimintaa (s. 61—81)

- 1 Korhonen s. 142—146. Krosby s. 80—82. Jalanti s. 209—213.
- 2 Korhonen s. 156—159. Krosby s. 82—83, 278. Jalanti s. 215—220. Joulukuun kuluessa saksalaisten antamat vakuutukset menivät entistäkin pitemmälle. Niinpä Suomen Berliinin sotilasiasiamies Walter Horn saattoi kenraali Talvelan kanssa 16. 12. Halderin luona käymänsä keskustelun jälkeen todeta, että he tulivat Halderin Suomea koskevien sanojen johdosta lopullisesti vakuutetuiksi, että Saksa ei toivonut meidän tappiotamme. Ottaessaan Talvelan vastaan kaksi päivää myöhemmin Göring vakuutti puolestaan, että venäläiset jättävät nyt teidät rauhaan. Mikäli he vielä tahtovat Petsamoa tai Ahvenanmaata, he joutuvat tekemisiin meidän kanssamme. Viimeksi mainittu viittaus liittyi samana päivänä allekirjoitettuun Barbarossa-suunnitelmaan. Walter Horns dagbok 16. ja 18. 12. 1940, Sota-arkisto. Ks. myös Ziemke, German Northern Theater s. 124—126. Krosby s. 119—122.
- 3 Kaila Heckelille 31. 12. 1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 4 Lehtonen Heckelille 19. 12. 1940, KA, C I Finland, Bd 2.
- 5 Virkkunen Heckelille 14. 2. 1941, KA, C I Finland, Bd 2.
- 6 Wartburg 1/1941 s. 2—7. Ks. myös US 32, 5. 2. 1941.
- 7 Heckel Kailalle ja teologisten tiedekuntien dekaaneille 6. 2. 1941, KA, C I Finland, Bd 2.
- 8 Heckel Kailalle 15. 1. 1941 ja Sentzke Heckelille 27. 1. 1941, KA, C I Finland, Bd 2.
- 9 US 44, 15. 2. 1941 "Piispa Heckel". Ks. myös Kunila Heckelille ja Heckel Sentzkele 22. 1. 1941, KA, C I Finland, Bd 2.
- 10 Kunila Heckelille 30. 4. 1941, C I Finland, Bd 2.
- 11 Luther-Agricola-seuran johtok. ptk. 14. 12. 1940, 21. 1. 1941, 21. 4. 1941, LASA. Kotimaa 20, 14. 3. 1941 "Luther-Agricola seura". Klemelä s. 160—163.
- 12 Luther-Agricola-seuran johtok. ptk. 21. 4. 1941, LASA.
- 13 Kotimaa 2, 10. 1. 1941 ja 15, 25. 2. 1941. Heckel Kailalle 22. 1. 1941 ja 4. 3. 1941, KA, C I Finland, Bd 2.
- 14 Ks. Virkkunen Gyllenbergille 28. 3. 1941 ja Gyllenberg Virkkuselle 2. 4. 1941, HYK, PVA.
- 15 Lehtonen Heckelille 5. 3. 1941 ja Virkkunen Heckelille 10. 3. 1941 KA, C I Finland, Bd 2.
- 16 Ks. Gulin Lehtoselle 9. 12. 1940, HYEL, ALA.
- 17 Ryti Lehtoselle 15. 3. 1941, HYEL, ALA.
- 18 Suomen yleiskirkollisen toimik. ptk. 17. 3. 1941, 7 §, HYEL, SYTA.
- 19 Ks. Fbl 14, 3. 4. 1941 "Tre veckor i Tyskland". AU 26, 15. 3. 1941 "Stort intresse för Finland".
- 20 Heckel Sentzkele 7. 3. ja 15. 3. 1941, KA, C I Finland, Bd 2.
- 21 Ks. Kotimaa 6, 24. 1. 1941; 9, 4. 2. 1941, 11, 14. 2. 1941; 17, 7. 3. 1941. Fbl 2, 9. 1. 1941; 3, 16. 1. 1941; 5, 30. 1. 1941; 11, 13. 3. 1941.
- 22 Norjan kirkkostaistelusta ks. Christie, Den norske kirke i kamp s. 50—66. Berggrav, Da kampen kom s. 124—166.
- 23 Forsberg Rosenqvistille 23. 2. 1941, AAB, ORA, Brevs. 6.
- 24 Kaila Virkkuselle 3. 3. 1941, HYK, PVA.
- 25 Suomen yleiskirkollisen toimik. ptk. 17. 3. 1941, 6 §, HYEL, SYTA. Fbl 11, 13. 3. 1941. Kotimaa 19, 11. 3. 1941.
- 26 Heckel Sentzkele 7. 3. ja 15. 3. 1941, KA, C I Finland, Bd 3. Ks. myös Lehtonen Heckelille 5. 3. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 27 Heckel AA:lle 15. 3. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 28 Sotilaallisen yhteistyön kehityksestä ks. Krosby s. 119—130. Upton s. 280—296.

- 29 Heckel Kailalle 26. 3. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 30 Heckel Kivimäelle 26. 3. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3. Heckel Lehtoselle 26. 3. 1941, HYEL, ALA.
- 31 Kaila Heckelille 2. 4. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 32 Ks. Heckel Sentzkelle 18. 3. 1941; Sentzke Heckelille 31. 3., 2. 4. ja 23. 4. 1941; Kaila Heckelille 2. 4. 1941 sekä Lehtonen Heckelille 15. 4. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 33 Lehtonen Eidemille 5. 5. 1941, ULA, EEA, B I a:60.
- 34 Heckel AA:lle 24. 5. 1941, KA, C I Finnland, Bd. 3.
- 35 Heckelin puhe hotelli Esplanadissa 13. 5. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 36 Ks. Lehtonen Heckelille 23. 7. 1941, KA C I Finnland, Bd 3. Lehtonen, Suomen tulevaisuus kestäväälle pohjalle s. 4. Lehtosen myöhemmin esittämän kuvauksen mukaan Heckel oli antanut ymmärtää, että seuraava tapaaminen voisi olla jo Viipurissa. Ks. Lehtosen tervehdyspuhe Helsingin pappeinkokouksessa 15. 5. 1942, HYEL, ALA.
- 37 Heckel AA:lle 24. 5. 1941 ja Ahtolan esitelmä 16. 5. 1941, KA C I Finnland, Bd 3.
- 38 Lehtosen saarna Berliinissä 11. 5. 1941, HYEL, ALA.
- 39 US 145, 1. 6. 1941 "Nykyhetken Lutheria katsomassa" (Haapa). Wittenberger Tageblatt 19. 5. 1941 "Gäste aus Finnland".
- 40 Puhe suomalaisille vieraille 15. 5. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 41 Lehtosen saarna Wittenbergissä 18. 3. 1941, HYEL, ALA.
- 42 Lilje Lehtoselle 10. 5. 1941, HYEL, ALA.
- 43 Marahrens Lehtoselle 14. 5. 1941, HYEL, ALA.
- 44 Marahrens Lehtoselle 6. 6. 1941, HYEL, ALA.
- 45 Forell Eidemille 5. 6. 1941, ULA, EEA, B I a:58.
- 46 Ks. Kotimaa 37, 27. 5. 1941 "Suurta arvonantoa Saksassa". US 145, 1. 6. 1941 "Nykyhetken Lutheria katsomassa". Herättäjä 25, 20. 6. 1941 "Saksassa syksyllä suuret Luther-päivät".
- 47 Lehtonen Gyllenbergille 5. 6. 1941, AAB, RGA.
- 48 Eidem Forellille 21. 6. 1941, ULA, EEA, B I a:58.
- 49 Heckel AA:lle 29. 5. 1941 ja Finnish Lutheran Bishops in Berlin, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 50 v. Blücherin päiväkirja 27. 5. 1941 s. 1277, VA.
- 51 Ks. esim. Kivimäen raportti 16. 4. 1941, UM, R 5, C 5.
- 52 Suomen kirkon pappisliiton keskust. ptk. 20. 2. 1941, SKHLA, SKPLA. Virkkunen Heckelille 10. 3. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3. Lehtonen Eidemille 13. 2. 1941, ULA, EEA, B I a:60.
- 53 Virkkunen Berggraville ja Fuglsang-Damgaardille 10. 4. 1941, HYK, PVA.
- 54 Gerstenmaier Virkkuselle 27. 3. 1941; Eidem Virkkuselle 8. 3. 1941; Fuglsang-Damgaard Virkkuselle 19. 4. 1941, HYK, PVA.
- 55 Berggrav Virkkuselle 21. 4. 1941, HYK, PVA. Heinonen, Työ ja yhteys s. 87, 172.
- 56 Ks. Kotimaa 37, 27. 5. 1941. Herättäjä 23, 30. 5. 1941.
- 57 US 140, 27. 5. 1941 s. 11 "Arkkipiispa Eidem".
- 58 Herättäjä 21, 23. 5. 1941 "Tanskan kirkon toiminnalle".
- 59 Virkkusen puhe Gerstenmaierille 29. 5. 1941, HYK, PVA:21.
- 60 Ks. Kaila Heckelille 3. 6. 1941 ja Salomies Heckelille 2. 6. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 61 Kotimaa 39, 6. 6. 1941 "Papiston luentopäivien kolmas päivä".
- 62 Kotimaa 39, 6. 6. 1941 pk.
- 63 Gerstenmaierin matkakertomus 13. 6. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 64 Ks. US 147, 4. 6. 1941 "Kirkko nykyajan taloudellisten".
- 65 Boyensin mukaan Gerstenmaier toimi Bulgariaan ja Jugoslaviaan syksyllä 1940 tekemiensä matkojen yhteydessä paitsi kirkollisten yhteyksien luomi-

- seksi näihin maihin ja sikäläisiin kirkkoihin myös antibolševistisen aktion aikaansaamiseksi näiden kirkkojen piirissä. *Boyens* s. 88—89. von Schlabrendorff on puolestaan Gerstenmaierin toimintaa puolustaessaan selittänyt hänen toimineen sikäläisten kirkkojen vahvistamiseksi paitsi bolševismia myös natsismia vastaan. v. *Schlabrendorff*, Eugen Gerstenmaier im Dritten Reich s. 23—24. Kumpikaan ei ole kiinnittänyt huomiota siihen, että Gerstenmaierin toiminta tähtäsi ainakin osaksi Neuvostoliiton alueella myöhemmin tehtävään kirkolliseen valistustyöhön, mikä pyrkimys näyttää Gerstenmaierin Suomen matkan valossa ilmeiseltä.
- 66 Gerstenmaierin matkakertomus 13. 6. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 67 Virkkunen, Keskusteluja konsistoriaalineuvos tri E. Gerstenmaierin kanssa 7. 6. 1941, HYK, PVA:30.
- 68 Ks. *Krosby* s. 156, 315—316, 327—328. *Korhonen* s. 251.
- 69 Schnurren poliittisesta yhteydenotosta Suomessa ja Salzburgin neuvotteluista ks. *Krosby* s. 156—157, 160—171. *Korhonen* s. 253—255, 257—263. *Upton* s. 345—355. *Mikola*, Suomen puolustusvoimien saattaminen sodan kannalle s. 258—266.
- 70 Helsingin neuvotteluista ks. *Krosby* s. 174—181, 331—337. *Upton* s. 356—361. Gerstenmaierin Virkkuselle mainitsema korkea saksalainen upseeri, joka toivoi yhteyttä johonkin suomalaiseen kirkonmieheen, oli nähtävästi joko eversti Buschenhagen tai eversti Kinzel.
- 71 Ks. v. *Schlabrendorff* s. 24. Vrt. *Boyens* s. 89—90. Tällainen kansallissosialistien tavoitteista poikkeava toiminta saattoi olla mahdollista vain sellaisten läheisten ystävyssuhteiden perusteella, jollaisia Gerstenmaierilla tiedetään olleen Auswärtiges Amtin eräisiin antinatsistisiin virkamiehiin. Ks. *Bethge* s. 851.
- 72 Gerstenmaierin matkakertomus 13. 6. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 73 Sentzke Gerstenmaierille 20. 6. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 76 Ks. *Krosby* s. 211. *Upton* s. 366—372. *Voionmaa*, Kuriiripostia s. 36—38.
- 77 Virkkunen Eidemille 2. 6. 1941, ULA, EEA, B I a:60.
- 78 *Björkman*, Sverige inför Operation Barbarossa s. 39, 48, 62—64.
- 79 Kotimaa 43, 20. 6. 1941 "Alasimelta".
- 80 *Palmgren* Eidemille 21. 6. 1941, ULA, EEA, B I a:60.
- 81 Ruotsin poliittisen johdon saamasta tilannekuvasta keväällä 1941 ks. *Björkman* s. 231—242.

IV Aseveljinä yhteistä vihollista vastaan (s. 82—110)

- 1 Sodan alkamisesta ks. esim. *Clark*, Barbarossa s. 34—42.
- 2 *Domarus*, Hitler. Reden und Proklamationen 1932—1945 II s. 1729—31. — Jo toukokuun lopulla käytyjen poliittisten neuvottelujen yhteydessä ministeri Schnurre oli ensi kerran tehnyt suomalaisille tarkoituksellisesti selkoa Molotovin Berliinin neuvotteluissa esittämistä vaatimuksista, joilla tietysti oli suomalaisiin erinomaisen tehokas vaikutus. Ks. *Korhonen* s. 253—254.
- 3 Ks. *Krosby* s. 221—222.
- 4 Sotaan johtaneista tapahtumista ks. *Krosby* s. 215—222. *Korhonen* s. 322—355. v. *Blücher* s. 234—237. *Upton* s. 386—391. *Mikola* s. 264—269.
- 5 Kotimaa 44, 27. 6. 1941 "Kohtalomme hetkellä" pk.
- 6 Herättäjä 26, 27. 6. 1941 "Tien ohesta tempomia".
- 7 *Perko*, Aseveljen kuva s. 109.
- 8 Herättäjä 27, 4. 7. 1941 "Nyt".
- 9 US 177, 4. 7. 1941 "Uskonnon vastainen rintama" (Paavo Virkkunen). *Hengellinen Kuukauslehti* 1941 s. 147, 175—177 "Sota" ja "Vienan ja Aunuksen

- kotiinpaluu" (Matti Pesonen). Kotimaa 45, 1. 7. 1941 "Uusi tulevaisuutemme". Herättäjä 26, 27. 6. 1941 ja 29, 4. 7. 1941 "Tien ohesta tempomia". Sanansaattaja 15. 7. 1941 s. 188—189 "Kuulumisia ja havaintoja" ja 15. 8. 1941 s. 201—203 "Ristiretki" (E. J. Hakala). Länsi-Suomen Herännäis-Lehti 1941 s. 164—166 "Ajan merkkejä" (K. Kylänpää).
- 10 Fbl 29, 17. 7. 1941 "Korstäget mot bolsjevismen".
 - 11 Herättäjä 27, 4. 7. 1941 "Mennyt ja tuleva". Kotimaa 45, 4. 7. 1941 "Uusi tulevaisuutemme" pk. Herää Valvomaan 1941 s. 122—123, 254.
 - 12 Kaila Heckelille 27. 6. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
 - 13 Ahtola Heckelille 3. 7. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
 - 14 Lehtonen v. Blücherille 25. 6. 1941, HYEL, ALA.
 - 15 Lehtonen Heckelille 23. 7. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
 - 16 Kunila Heckelille 28. 6. ja 28. 7. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
 - 17 Heckel Kunilalle 17. 7. 1941, KA, C I Finland, Bd 3. Ks. myös Heckel Lehtoselle 17. 7. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
 - 18 PKP Tampere 21. 8. 1941 s. 5—6. PKP Kuopio 21—22. 8. 1941 s. 48—49.
 - 19 PKP Turku 21—22. 8. 1941 s. 11—12. PKP Kuopio 21—22. 8. 1941 s. 51. PKP Viipuri 21. 8. 1941 s. 5.
 - 20 PKP Tampere 21. 8. 1941 s. 7.
 - 21 PKP Oulu 21. 8. 1941 s. 9, 12.
 - 22 PKP Kuopio 21—22. 8. 1941 s. 55.
 - 23 Gerstenmaierin muistio 18. 8. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
 - 24 *Gul'n*, Elämän lahjat I s. 361—362.
 - 24a Ks. esim. Namenhauer v. Bonsdorffille 15. 8. 1941, AAB, MBA, Brevs. 33.
 - 25 Gulinin matkaltaan julkisuudessa esittämistä tiedoista ks. US 228, 24. 8. 1941 "Teologinen tutkimus Saksassa vireää". Fbl 41, 9. 10. 1941 "I Gustav II Adolfs spår i Tyskland".
 - 26 Kotimaa 53, 29. 7. 1941.
 - 27 Fbl 37, 11. 9. 1941 ja 42, 16. 10. 1941.
 - 28 Herättäjä 27, 4. 7. 1941 "Saksan evankelisen kirkon neuvosto".
 - 29 Ks. Landesbischof D. Wurm und der nationalsozialistische Staat s. 318—320.
 - 30 Ks. Kotimaa 52, 25. 7. 1941; 58, 15. 8. 1941; 59, 19. 8. 1941.
 - 31 Herättäjä 28, 11. 7. 1941 "Narripeliä".
 - 32 Ks. Virkkunen Stangelle 16. 7. 1941, HYK, PVA.
 - 33 Gerstenmaier Virkkuselle 17. 6. 1941 ja Virkkunen Heckelille 3. 7. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
 - 34 Gerstenmaier Virkkuselle 30. 7. 1941, HYK, PVA. US 206, 19. 6. 1941 "Suomalaisia kutsuvieraita Wittenbergin Luther-päiville".
 - 35 AA Helsingin lähetystölle 24. 6. 1941, DZA, AA, KultA, Bd 8, Ev. Angelegenheit 15. Namenhauer v. Bonsdorffille 18. 7. 1941, AAB, MBA, Brevs. 33.
 - 36 Ks. esim. Bring Rosenqvistilla heinäk. 1941, AAB, ORA, Brevs. 4. Jonzon Virkkuselle 29. 8. 1941, HYK, PVA. Jonzon Rosenqvistille 1. 7. 1941, AAB, ORA, Brevs. 10. Harry Johansson Rosenqvistille 28. 6. 1941, AAB, ORA, Brevs. 9. Béen Virkkuselle 15. 7. 1941, HYK, PVA.
 - 37 Eidem v. Bonsdorffille 24. 7. 1941, AAB, MBA, Brevs. 9.
 - 38 Eidem Kailalle 4. 8. 1941, ULA, EEA, B I a:59.
 - 39 Brillioth v. Bonsdorffille 21. 8. 1941, AAB, MBA, Brevs. 7.
 - 39a Palmgren Eidemille 10. 7. 1941, ULA, EEA, B I a:60.
 - 40 *Marand'i*, Naapurin silmin s. 32—34, 39—40, 58—59.
 - 41 Béen Virkkuselle 11. 8. ja 18. 8. 1941, HYK, PVA.
 - 42 v. Bonsdorff, Finland åter i kamp 1. 9. 1941, VA, VTA, Hf 4. Muina kirjoittajina esiintyivät mm. Kaila, Lehtonen, Virkkunen ja Björklund. Ks. VA, VTA, Hf 4 ja 5. *Klemelä* s. 211—212.
 - 43 Suomalaisten matkoista ks. Béen Virkkuselle 26. 8., 8. 9., 22. 9. ja 23. 9. 1941, HYK, PVA. Tunkelo Virkkuselle 10. 10. 1941, HYK, PVA. Virkkunen Béen

- nille 23.8. ja 17.9.1941, HYK, PVA. Gulin Béenille 11.11.1941, HYK, PVA. Kotimaa 58, 15.8.1941 "Ruotsissa Suomen avustaminen". Kotimaa 74, 10.10.1941 "Tanskan, Ruotsin ja Saksan kirkot". Fbl 48, 27.11.1941 "Hos hovpredikanten Isaac Béen". *Gulin*, Elämän lahjat I s. 366—367. *Klemelä* s. 216—218.
- 44 *Rosenqvist*, Från Finlands kyrka i oförestid s. 155—156. Fbl 45, 6.11.1941 "Det stora bibeljubiléet".
- 45 *Christie* s. 89—91.
- 46 Kotimaa 52, 25.7.1941 "Norjassakin ääniä bolševismia vastaan".
- 47 *Polvinen*, Suomi suurvaltojen politiikassa s. 60—62.
- 48 Kotimaa 46, 4.7.1941 "Alasimelta". Kotimaa 50, 18.7.1941 "Alasimelta" ja "Maailma tahtoo tulla petetyksi". Fbl 30, 24.7.1941 "Bolsjevistisk omvändelse". Herättäjä 29, 18.7.1941 (E. H. Rauha).
- 49 Lehtonen Rosenqvistille 14.7.1941, AAB, ORA, Brevs. 11.
- 50 Kotimaa 52, 25.7.1941 "Canterburyn arkkipiispa". Fbl 32, 29.7.1941 "Ärkebiskopen av Canterbury".
- 51 Kotimaa 52, 25.7.1941 "Suoraan asiaan". Kotimaa 53, 29.7.1941 "Ajan varrelta". Herättäjä 31, 1.8.1941 "Nyt". US 26.7.1941 "Moskovan uhrin" (Paavo Virkkunen).
- 52 Ks. *Polvinen* s. 64—67.
- 53 Kailan lausunto julkaistu mm. Kotimaa 55, 5.8.1941 "Mitä yhteistä". *Kristen Gemenskap* 1941 s. 134.
- 56 Ks. *Vilkuna*, Sanan valvontaa 1939—44 s. 136—137.
- 57 Kotimaa 54, 1.8.1941 "Alasimelta". Sama 55, 5.8.1941 "Liitto Venäjän kanssa". Sama 56, 8.8.1941 "Järkyttävä romahdus". Herättäjä 31, 1.8.1941 "Nyt". Sama 32, 8.8.1941 "Tien ohesta". Herää Valvomaan 1941 s. 180—182 "Vakava ajanmerkki". Hengellinen Kuukauslehti 1941 s. 189—190, s. 236—237. "Kuulumisia" (Matti Pesonen), "Englanti ja me" (Auk. Oravala). Länsi-Suomen Herännäis-Lehti 1941 s. 167—168 "Kansojen ahdistus" (M. Meri-virta).
- 58 Fbl 32, 7.8.1941 "Englands ärkebiskop och bolsievikerna" (V. Holmqvist).
- 59 Kotimaa 53, 29.7.1941 "Valvokaa ja rukoilkaa" (Yrjö Alanen).
- 60 Aro Lehtoselle 29.8.1941, HYEL, ALA.
- 61 PKP Tampere 21—22.8.1941 s. 10—11.
- 62 PKP Kuopio 21—22.8.1941 s. 51.
- 63 PKP Porvoo 21—22.8.1941 s. 4—5, 16. Kotimaa 61, 26.8.1941 "Vastalause Canterburyn arkkipiispalle".
- 66 v. Bonsdorff, Finland åter i kamp, VA, VTA, Hf 4, U-426. v. Bonsdorff, Från Finlands kamp. Kotimaa 61, 26.8.1941 "Vastalause Canterburyn arkkipiispalle". US 23.8.1941.
- 67 Kaila Eidemille 26.7.1941, ULA, EEA, B I a:59.
- 68 Béen Virkkuselle 18.8. ja 23.8.1941, HYK, PVA.
- 69 Bring Rosenqvistille 28.8.1941, AAB, ORA, Brevs. 4.
- 70 Kotimaa 60, 22.8.1941 "Tervehdys Suomen kirkolle Ruotsista".
- 71 Ks. *Murtorinne*, Risti hakaristin varjossa s. 260.
- 72 Eidem Kailalle 4.8.1941, ULA, EEA, B I a:59.
- 73 Kunila Heckelille 2.8.1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 74 Ks. *Murtorinne* s. 248—255.
- 75 Presseberichte 1941, DZA, RKM n:o 23748. Heckel Lehtoselle 1.9.1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 76 Sentzke Heckelille 20.8. ja 23.8.1941, KA, C I Finnland, Bd 3. Presseberichte 12.8.23.8. ja 22.9.1941, DZA, RKM n:o 23748.
- 77 Heckel Lehtoselle 1.9.1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 78 Fbl 34, 21.8.1941 "Den engelska förbönen". Kotimaa 61, 26.8.1941 "Englanti vastaa". Ks. myös Sentzke Heckelille 23.8.1941, KA, C I Finnland, Bd 3.

- 79 Canterbury arkkipiispan puhe on osittain julkaistuna Gulin I s. 343—344. Kristen Gemenskap 1941 s. 134.
- 80 Kotimaa 66, 12. 9. 1941 "Se on nyt sitten tapahtunut". Herättäjä 36, 5. 9. 1941 "Tien ohesta". Sama 38, 19. 9. 1941 "Englannin kirkon yleinen asennoituminen". Herää Valvomaan 1941 s. 181—183 (U. Muroma). Hengellinen Kuukauslehti 1941 s. 286—287 (Auk. Oravala). Länsi-Suomen Herännäis-Lehti 1941 s. 167—168 (M. Merivirta).
- 81 Tiililä, Ekumeenisen liikkeen kriisi s. 248—250. Kotimaa 80, 31. 10. 1941 "Oikeaa ekumeenisuutta" (O. Tiililä). Herättäjä 38, 19. 9. 1941 "Englannin kirkon" (A. Saarisalo). Hbl 235, 31. 8. 1941 "Den kristna enheten" (R. Gyllenberg).
- 82 Ks. Murtorinne s. 22, 220, 250. Boyens s. 152—153, 163—169.
- 83 Heckel Lehtoselle 1. 9. 1941 ja Heckel Sentzkelle 16. 9. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 84 Popp Kailalle 21. 9. 1941, Archiv AEKU, Generalia IX, Abt. 69, Bd 1, Mitteilug KA.
- 85 Arnold Werner (Svenska Ekumeniska Nämnden) Eidemille 16. 10. 1941, ULA, EEA, B I a:61. Bring, Finlands kamp och Finlands väg s. 241—244.
- 86 Eidem Wernerille 17. 10. 1941, ULA, EEA, B I a:61.
- 87 Valtion tiedotuslaitoksen välityksellä lähetettiin mm. seuraavat artikkelit: Der Gebettag des Erzbischofs von Canterbury, VA, VTA, Hf 4, U-465. Leh-tonen. Sowjetrusslands dämonischer Krieg gegen die christliche Kirche, VA, VTA, Hf 4, U-496.
- 88 Ks. esim. Herättäjä 50, 12. 12. 1941 "Nyt" ja "Tien ohesta".
- 89 Suomen ja Englannin välirikosta ks. Polvinen s. 67—70, 93—96,
- 90 Perko s. 110—111. Favorin—Heinonen, Kotirintama 1941—1944 s. 24—29,
- 91 US 174, 30. 6. 1941 "Päiväkäskey".
- 92 Ks. Perko s. 111—114.
- 93 Papiston osuudesta AKS:n toimintaan ks. Alapuro, Akateeminen Karjala-Seura s. 84—85, 148—149, 160—161. Klinge, Vihan veljistä valtiotalismisiin s. 167—170. Heinonen, Papiston osuus Isänmaallisen kansanliikkeen alkuvaiheissa s. 11—16, 49—55. Heimolähetystyksestä ks. Pesonen, Ystäviä läheltä ja kaukaa s. 79—97, 125—133. Sama, Ys ävien parissa s. 261—293.
- 96 Hengellinen Kuukauslehti 1941 s. 203—210 "Ylioppilaskotimme pojat Suur-Suomea luomassa". Sama 1941 s. 475—477, 200—202 "Vienan ja Aunuksen kotiinpäluu" ja "Herättäjä-Yhdistyksen heimolähetystyo" (M. Pesonen). Siionin Lähetyslehti 1941 s. 187 "Kristitty hyökkääjänä" (K. Hämäläinen). Sama 1941 s. 203 "Kääntykää Herran puoleen" (K. Hulkko). Senansättaja 1941 s. 202 "Ristiretki" (E. Hakala). Sama 1942 s. 42—43 "Kirje sureville ystäville" (S. Kytömäki). Vartija 1942 s. 156—157 "Veljeskansamme suuren koettelemuksen vuosi" (Yrjö J. E. Alanen).
- 97 Fbl 36, 4. 9. 1941 "Viborg är värt" pk.
- 98 Lehtonen Heckelille 31. 8. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 99 Kaila Heckelille 3. 9. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 100 Heckel Kailalle 31. 8. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3. Ks. myös Kotimaa 64, 5. 9. 1941 "Saksan kirkko". US 238, 3. 9. 1941 "Saksan evankelinen kirkko".
- 101 Heckel Saksan ev. maakirkkojen johtajille 3. 9. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 102 Heckelin kiertokirje KA:n stipendiaateille 10. 9. 1941, LKA Hamburg, B IX b 12, 6, Korrespondenz Tügel.
- 103 Ks. esim. Tügel Heckelille 9. 9. 1941, LKA Hamburg. A II z 23. LaBi Tügel.
- 104 Heckel Kailalle 13. 9. 1941, KA, C I Finland, Bd 3. KK 1941 ptk. s. 17—18.
- 105 Sentzke Heckelille 22. 9. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 106 Ks. Heckel Sentzkelle 13. 10. 1941, KA, C I Finnland, Bd 3.
- 107 Varsinkin eräät Suomen ruotsinkieliset kirkonmiehet olivat syksyn 1941 aikana huolestuneita Heckelin kirkkopoliittikan vaikutuksesta suomalaisiin

- ja toivoivat sen vastapainoksi Ruotsin kirkon aktiivista kiinnostusta Suomea kohtaan. Ks. esim. v. Bonsdorff Eidemille 16.10.1941, ULA, EEA, B I a:57. *Rosenqvist*, Från Finlands kyrka i ofärdstid s. 155—156. Tämän valossa on mahdollista, että samalta taholta olisi kiinnitetty huomiota myös Viipurin jälleenrakennustyötä koskevaan asiaan.
- 108 Sentzke Heckelille 6.10.1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 109 Tügel Heckelille 9.9.1941, LKA Hamburg, A II z 23.
- 110 Tügel Kunilalle 14.10.1941, LKA Hamburg, B IX b 12;6, Korrespondenz LaBi Tübel.
- 111 Herättäjä 44, 31.10.1941 "Saksan kirkoissa kerätään",
- 112 Kotimaa 79, 28.10.1941 "Saksan evankelinen kirkko".
- 113 Perko s. 102.
- 114 Gerstenmaier Sentzkelle 30.6.1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 115 Sentzken raportti Suomen ortodoksisen kirkon tilasta, heinäk. 1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 116 Idän alueiden hallintoa ja hoitoa koskevista suunnitelmista ks. *Myllyniemi*, Die Neuordnung der baltischen Länder s. 50—52, 58—59.
- 117 Gerstenmaier Sentzkelle 1.8.1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 118 Ko. kiistasta ks. SKSK:n diasporatoimikunnan pt. 22.8.1941, liite, VA, SKSKA, IV Ca. *Setälä*, Suomalaista kirkollista idänpolitiikkaa s. 121, 129—130. *Taivalsaari*, Evankelis-luterilaisen ja ortodoksisen kirkkokunnan vastakohtaisuudet Itä-Karjalan sotilashallintoalueella s. 25—30, 36—41. *Simojoki*, "Vapaa Karjala" 1941—1944 s. 70—72.
- 119 Sentzke Gerstenmaierille 5.8.1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 120 Gerstenmaier Sentzkelle 16.8.1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 121 Ks. v. *Schlabrendorff* s. 27—28.
- 122 Sentzke Gerstenmaierille 16.8.1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 123 v. Blücherin päiväkirja 27.8.1941 s. 1477, VA v. *Blücher* s. 250.
- 124 Ks. *Setälä* s. 124. *Taivalsaari* s. 21—24, 68—73.
- 125 Sentzke Gerstenmaierille 22.9.1941 ja Sentzken kertomus Itä-Karjalan uskonnollisesta tilasta 16.9.1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 126 Ks. esim. *Zipfel* s. 231.
- 127 Virkkunen Heckelille 29.10. ja 23.11.1941, HYK, PVA. Kunila Heckelille 12.11.1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 128 Heckel Virkkuselle 20.11.1941, HYK, PVA.
- 129 Ks. Visser't Hooft Virkkuselle 25.11., 2.12. ja 18.12.1941, HYK, PVA. Schönfeldt Virkkuselle 23.12.1941, HYK, PVA. Virkkunen Heckelille 4.12.1941, HYK, PVA.
- 130 Ks. esim. Heckel Kailalle 21.8.1941; Heckel Einar W. Juvalle 2.10.1941; Heckel Virkkuselle 25.8.1941; Leo Gummerus Heckelille 5.10.1941, KA, C I Finland, Bd 3. Kotimaa 66, 12.9.1941 "Piispa Heckel". Herättäjä 36, 5.9.1941 "Surunvalittelu". Sama 1, 3.1.1942 "Krusifiksi Tampereen piispantalon kappeliin". US 346, 21.12.1941 "Krusifiksi Tampereen piispantalon". Lehtonen Heckelille 13.12.1941, KA, C I Finland, Bd 3.
- 131 Ks. Kaila Heckelille 3.9.1941; Kunila Heckelille 12.10.1941; Heckel Kunilalle 31.10.1941; Heckel Sentzkelle 16.11.1941; Heckel Lehtoselle 31.10.1941, KA, C I Finland, Bd 3. Kansanaho Virkkuselle 30.9.1941, HYK, PVA. *Jokipii*, Panttipataljoona s. 386.

V Ystävyys joutuu koetukselle (s. 111—149)

1 Polvinen s. 85—88. *Favorin—Heinonen* s. 43.

2 Kotimaa 84, 14.11.1941 "Suomi suurvaltojen ristiaallokossa" pk.

- 3 Kotimaa 91, 9. 12. 1941 "Itsenäisyyspäivämme vietto" pk.
- 4 Herättäjä 50, 12. 12. 1941 "Nyt".
- 5 Kotimaa 91, 9. 12. 1941 "Englannin sodanjulistus". Sama 16, 13. 2. 1942 "Alasimelta". Sama 20, 13. 3. 1942 "Tiemme entistä selvempänä". Hengellinen Kuukauslehti 1941 s. 286—287 "Englanti ja me" (A. Oravala). Länsi-Suomen Herännäis-Lehti 1941 s. 167—168 "Kansojen ahdistus" (M. Merivirta).
- 6 Ks. *Christie* s. 103—106.
- 7 *Christie* s. 108—112, 118—132.
- 8 *Christie* s. 155—156.
- 9 Ett budskap i fastetid, Julkaistu mm. Kristen Gemenskap 1942 s. 1—2.
- 10 Valtioneuvoston tarkastuselimen ohje 3.3. ja 4.3. 1942, VA, VTEA, Da 2. *Vilkuna* s. 129—130.
- 11 Fbl 51, 18. 12. 1941 "Biskopsämbetet i Norge". Sama 3, 15. 1. 1942 "Norges biskopar".
- 12 Kotimaa 16, 27. 2. 1942 "Piispa Berggrav eronnut". Sama 17, 3. 3. 1942 "Norjan kaikki piispat eroavat". Sama 25, 31. 3. 1942 "Joutuuko Norjan kirkko". Sama 27, 10. 4. 1942 "Norjan papisto". Sama 29, 17. 4. 1942 "Piispa Berggrav".
- 13 Kotimaa 22, 30. 3. 1941 "Yhteiskunnan henki" pk.
- 14 Gulin selosti Nystedtin kanssa käymäänsä keskustelua mm. Lehtoselle. Gulin Lehtoselle 16. 1. ja 9. 2. 1942, HYEL, ALA.
- 15 Eerikäinen Lehtoselle 8. 4. 1942, HYEL, ALA.
- 16 Beronka Loimarannalle 29. 12. 1941; Beronka Virkkuselle 2. 2., 18. 2. ja 7. 4. 1942; Loimaranta Virkkuselle 14. 1. 1942 ja Virkkunen Beronkalle 12. 2. ja 10. 3. 1942, HYK, PVA.
- 17 Jääskeläinen, Tietoja Länsi- ja Itä-Inkerin suomalaisista v. 1942, SKSK:n diasporatoimikunnan pt. 25. 2. 1942, liite, VA, SKSKA, IV Ca.
- 18 Protokoll vid NEI:s arbetsutskotts sammanträde 20. 11. 1941, 3 §, NEIA.
- 19 Rosenqvist Lehtoselle 1. 1. 1942, HYEL, ALA. Lehtonen Rosenqvistille 2. 1. 1942, AAB, ORA, Brevs. 11.
- 20 Gulin Lehtoselle 16. 1. 1942 HYEL, ALA.
- 21 Suomen yleiskirk. toimikunta NEI:lle 10. 2. 1942, HYEL, SYTA. Rosenqvist Johanssonille 20. 1. 1942, NEIA, Utländsk korresp. 1942.
- 22 Ks. Rosenqvist Lehtoselle 1. 1. 1942, HYEL, ALA.
- 23 Kotimaa 27, 10. 4. 1942 "Nordens enhet och den nordiska lutherdomen". Fbl 15, 9. 4. 1942 "Inför det ekumeniska mötet".
- 24 Kotimaa 27, 10. 4. 1942 "Norjan papisto".
- 25 NEI:n edustajien vierailuohjelma Helsingissä 11—12. 4. 1942, HYEL, SYTA. *Nordström*, Den nordiska ekumeniska konferensen i Finland s. 100—102.
- 26 Lehtonen v. Bonsdorffille 16. 2. 1942, AAB, MBA, Brevs. 23.
- 27 Kaila Eidemille 18. 2. 1942, ULA, EEA, B I a:65.
- 28 Kaila Virkkuselle 8. 4. 1942, HYK, PVA.
- 29 Lehtonen v. Bonsdorffille 9. 3. 1942, AAB, MBA, Brevs. 26.
- 30 Ks. Kaila v. Bonsdorffille 21. 4. 1942, AAB, MBA, Brevs. 23.
- 31 *Nordström* s. 101.
- 32 Protokoll vid styrelsens för NEI sammanträde 10. 4. 1942, 2 §, NEIA.
- 33 Protokoll... 10. 4. 1942, 23 §, NEIA.
- 34 Ks. Berggrav v. Bonsdorffille 19. 3. 1942, AAB, MBA, Brevs. 3. Lehtonen Rosenqvistille 23. 4. 1942, AAB, ORA, Brevs. 11.
- 34 Kotimaa 29, 17. 4. 1942 "Norjan kirkko vaikeuksissa"
- 34a Fbl 16, 16. 4. 1942 "Den nordiska allmänkyrliga konferensen". Sama 17, 23. 4. 1942 "Vår nordiska gemenskap".
- 35 Ks. *Vilkuna* s. 130—131.
- 36 Suomen Sosialidemokaatti 99, 14. 4. 1942 "Taisteleva kirkko" pk.
- 37 M. Pesonen, Taisteleva kirkko s. 116—118.
- 38 Ks. Gulin Rosenqvistille 16. 4. 1942, AAB, ORA, Brevs. 7. Runestam Ro-

- senqvistille 15. 5. 1942, AAB, ORA, Brevs. 11. Johansson Rosenqvistille 21. 4. 1942, AAB, ORA, Brevs. 9. *Gulin I* s. 363—369.
- 39 Jonzon Rosenqvistille 3. 6. 1942, AAB, ORA, Brevs. 10.
- 40 Sentzke Lehtoselle 27. 1. 1942, HYEL, ALA.
- 41 Rintelen'in muistio 25. 2. 1942 ja Büttner puoluekanslialle (Krüger) 25. 2. 1942, AA, Inland I-D, 3/5, Auslandsreisen von Bischof Heckel und Dr. Gerstenmaier.
- 42 Ks. Franz, Kurt Gerstein s. 97—98. Kirjeen lähettäjäksi mainittu "Pfarrer S" on sekä asiayhteytensä että Sentzken juuri tuolloin tekemän Saksan matkan perusteella Sentzke.
- 43 Puoluekanslia Büttnerille 8. 3. 1942, AA, Inland I-D, 3/5, Auslandsreisen von Bischof Heckel und Dr. Gerstenmaier.
- 43a Heckel Ribbentropille 28. 4. 1942, AA, Inland I-D, 3/5, Auslandsreisen von Bischof Heckel und Dr. Gerstenmaier. *Boyens* s. 187, 343—344.
- 44 Sentzke Virkkuselle 20. 3. 1942, HYK, PVA.
- 45 Virkkunen Fendtille (päiväämätön kutsukirje) ja Virkkunen Bringille 30. 4. 1942, HYK, PVA. Lehtonen v. Bonsdorffille 23. 4. ja 29. 4. 1942, AAB, MBA, Brevs. 26.
- 46 Bring Rosenqvistille 20. 4. 1942, AAB, ORA, Brevs. 4. Bring Virkkuselle 5. 5. 1942, HYK, PVA. Ks. myös Stolzmannin muistio 27. 3. 1942, AA, Inland I-D, 3/5.
- 47 Ks. Lehtonen v. Bonsdorffille 30. 4. 1942, AAB, MBA, Brevs. 26. Wollmer v. Bonsdorffille 14. 1., 25. 4. ja 30. 4. 1942, AAB, MBA, Brevs. 54.
- 48 Wollmerin asenteesta ks. Kyrkor under korset 1941 s. 203, 237, 253—257. *Nygren*, Sanningen om "kyrkonazismen" s. 40—41. *Ljunggren*, Svenska kyrkokollekter s. 529—536.
- 49 Ks. Wollmer v. Bonsdorffille 30. 4. 1942, AAB, MBA, Brevs. 54. Sentzke v. Bonsdorffille 22. 4. 1942, AAB, MBA, Brevs. 43.
- 50 HS 123, 14. 5. 1942 "Piispa Heckel". Sama 130, 17. 5. 1942 "Suuri pappeinkokous". Deutsch-Evangelisch in Finnland Okt. 1942 s. 4—5. Kotimaa 37, 19. 5. 1942 "Kaukaisia todistajia".
- 51 Lehtonen Rosenqvistille 23. 4. 1942, AAB, ORA, Brevs. 11.
- 52 Lehtosen tervehdyspuhe Helsingin pappeinkokouksessa 15. 5. 1942, HYEL, ALA.
- 53 Virkkusen puhe Heckelille 15. 5. 1942, HYK, PVA: 21.
- 54 Herättäjä 21, 22. 5. 1942 "Saksassa uskonnollinen elämä" ja "Piispainkokous koolla". Kotimaa 38, 22. 5. 1942 "Luther-Agricola Seuran". Deutsch-Evangelisch in Finnland, Okt. 1942 s. 5.
- 55 Heckel AA:lle 5. 6. 1942, AA, Inland I-D, 3/5, Auslandsreisen von Bischof Heckel und Dr. Gerstenmaier.
- 56 Heckel AA:lle 5. 6. 1942, AA, Inland I-D, 3/5, Auslandsreisen. *Boyens* s. 344—347.
- 57 Heckelin puheet Suomessa 17. ja 19. 5. 1942, Heckel AA:lle 5. 6. 1942, liite 1 ja 2, AA, Inland I-D, 3/5, Auslandsreisen.
- 58 Heckelin muistio 29. 5. 1942, KA, C I 34, Nordisch-oekumenische Institut.
- 59 Turun vierailun jälkeen Heckel jatkoi matkaansa Tampereelle, missä hän oli piispa Lehtosen vieraana useita päiviä, sekä sieltä edelleen Porvooseen piispa v. Bonsdorffin luokse. Ks. Deutsch-Evangelisch in Finnland, Okt. 1942 s. 5.
- 60 Heckel AA:lle 5. 6. 1942, AA, Inland I-D, 3/5, Auslandsreisen. *Boyens* s. 346—347. v. Blücher in päiväkirja 25. 5. 1942 s. 1953. VA.
- 61 Bring Eidemille 7. 6. 1942, ULA, EEA, B I a:64.
- 61a Ks. *Boyens* s. 197, 251—252.
- 62 Heckel AA:lle 5. 6. 1942 ja v. Blücher AA:lle 30. 5. 1942, AA, Inland I-D, 3/5, Auslandsreisen. v. Blücherin päiväkirja 25. 5. 1942 s. 1958. VA. *Boyens* s. 346.

- 63 Heckel AA:lle 5. 6. 1942, AA, Inland I-D, 3/5, Auslandsreisen.
- 64 Heckelin kiertokirje 9. 6. 1942, Archiv EKU, Generalia IX, Abt. 69, Bd I.
- 65 Heckel Tügelille 3. 6. 1942, LKA Hamburg, A II z 23, KA der DEK.
- 66 Tügel Heckelille 11. 6. 1942, LKA Hamburg, A II z 23, KA der DEK.
- 67 Ks. Heckelin kiertokirje 25. 3. 1943 ja v. Bonsdorff Tügelille 1. 11. 1942, LKA Hamburg, A II z 23, KA der EKD.
- 68 Perko s. 131—132.
- 69 Ks. esim. Eidem v. Bonsdorffille 24. 4. 1942 ja 31. 8. 1942, AAB, MBA, Brevs. 9.
- 70 Ks. Runestam Rosenqvistille 15. 5. 1942, AAB, ORA, Brevs. 11. Johansson Aurolalle 20. 7. 1942, HYEL, SYTA. Jonzon Rosenqvistille 3. 6. 1942, AAB, ORA, Brevs. 10. Kaila v. Bonsdorffille 21. 4. 1942, AAB, MBA, Brevs. 23.
- 71 Eidem Lehtoselle 15. 5. 1942, HYEL, ALA.
- 72 Gulin Kailalle 21. 6. 1942 (jälj.), HYEL, ALA. Gulin v. Bonsdorffille 7. 7. 1942, AAB, MBA, Brevs. 17.
- 73 Bring Eidemille 7. 6. 1942, ULA, EEA, B I a:63.
- 74 v. Blücherin päiväkirja 3. 7. 1942 s. 2034, VA.
- 75 SS:n ja turvallisuuspoliisin kehityksestä ks. *Jacobsen* s. 461—463. v. *Blücher* s. 300—301.
- 76 Ks. v. *Schlabrendorff* s. 27—28. *Boyens* s. 333—340.
- 77 Heydrich v. Ribbentropille 2. 4. 1942, AA, Inland I-D, 3/5, 6, Sonderheft I. v. *Schlabrendorff* s. 28—30.
- 78 Martin Bormannin kiertokirjeen on julkaissut mm. *Zipfel* s. 512—514.
- 79 Ribbentrop v. Weizsäckerille 1. 6. 1942, AA, Inland I-D, 3/7, Sonderheft III, Bischof Heckel.
- 80 Weizsäckerin muistio 19. 6. 1942, AA, Inland I-D, 3/7, Sonderheft II, Bischof Heckel.
- 81 v. Blücherin päiväkirja 25. 5. 1942 s. 1958, VA.
- 82 v. Blücher pelkäsi, että eestiläisen piispan kutsuminen raamattujuhlaan kytkettäisiin eräiden eestiläisten esittämään toivomukseen, että Viro liitetäisiin sodan päätyttyä Suomeen, jollaista suunnitelmaa saksalaiset olivat asettuneet vastustamaan. Ks. v. *Blücher* s. 289. Samoin eestiläisen piispan kutsuminen olisi voitu tulkita mielenosoitukseksi Saksan Virossa harjoittamaa politiikkaa vastaan, mikä oli herättänyt Suomessa paheksumista.
- 83 Sentzke Lehtoselle 18. 8. 1942, HYEL, ALA.
- 84 Heckel AA:lle 17. 9. 1942, AA, Inland I-D, 3/5, Auslandsreisen von Bischof Heckel und Dr. Gerstenmaier.
- 85 Turvallisuuspoliisin päällikkö lähetystöneuvos Büttnerille 1. 10. 1942, AA, Inland I-D, 3/5, Auslandsreisen von Bischof Heckel.
- 86 Kotimaa 80, 16. 10. 1942. Deutsch-Evangelisch in Finnland, Nov. 1942 s. 6.
- 87 v. Blücher AA:lle 21. 10. 1942, AA, Inland I-D, 3/5, Auslandsreisen von Bischof Heckel.
- 88 v. *Blücher* s. 300.
- 89 Ks. Tiede- ja kulttuuriministeriö AA:lle 22. 6. 1942, AA, Inland I-D, 3/1, Luther Akademie (Prof. Stange).
- 90 Ks. esim. Stange Rosenqvistille 6. 5. 1942, AAB, ORA, Brevs. 18.
- 91 Puoluekanslia (Krüger) tiede- ja kulttuuriministerille 29. 5. 1942, AA, Inland, I-D, 3/1, Luther Akademie (Prof. Stange).
- 92 *Murtorinne*, Norden och Lutherakademierna s. 187—190.
- 93 AA (Kollep) tiede- ja kulttuuriministeriölle 18. 9. 1942, DZA, AA, Inland I-D, XII 572/42.
- 94 Luther-akatemian kursseja koskeva muistio lähetystöneuvos Büttnerille 4. 7. 1942, AA, Inland I-D, 3/3, Luther-Akademie.
- 95 Nachrichten der Luther-Akademie 1942, s. 1—2. Virkkunen, Saksan kirkollisesta asemasta, syysk. 1942, HYK, PVA: 30.
- 96 Ks. Nachrichten der Luther-Akademie 1942, s. 2—3. Virkkunen, Saksan

- kirkollisesta asemasta, syysk. 1942, HYK, PVA: 30. Kolrepin muistio 15.8. 1942, AA, Inland I-D, 3/3, Luther-Akademie.
- 97 Nachrichten der Luther-Akademie 1942 s. 7—8.
- 98 Stange, Der 11. Studiengang der Luther-Akademie, AA, Inland I-D, 3/3, Luther-Akademie. Nachrichten der Luther-Akademie 1942 s. 2.
- 99 Esitelmässään "Lutherin reformaatio ja nykyaika" Stange tähdensi mm., miten luterilaisuudelle oli aina ollut ominaista nationalismi ja johtajavaltaisuus vastoin kalvinismin edustamaa demokratiaa ja kansainvälisyyttä. Stange, Die Reformation Luthers und die Gegenwart, AA, Inland I-D, 3/3, Luther-Akademie.
- 100 Kolrepin muistio 15.8.1942 ja Kolrep turvallisuuspoliisin päällikölle 10.11.1942, AA, Inland I-D, 3/3, Luther-Akademie. Schubertin muistio 1.10.1942, KA, C I 18, Bd 2.
- 101 Ks. HS 234, 16.8.1942 "Ekumeeniset yliopistopäivät" (Voipio). Hbl 240, 30.8.1942 "Lutherakademien" (Gyllenberg). Kotimaa 66, 28.8.1942 "Saksan Luther-tutkimus vireää".
- 102 Ks. Heckel Virkkuselle 7.7. ja 30.7.1942, HYK, PVA. Schubertin muistio 1.10.1942, KA, C I 18, Bd 2. Virkkunen, Saksan kirkollisesta asemasta, syysk. 1942, HYK, PVA:30.
- 103 Virkkunen, Saksan kirkollisesta asemasta, syysk. 1942, HYK, PVA:30.
- 104 Ks. Schubertin muistio 1.10.1942, KA, C I 18, Bd 2. Fendt Virkkuselle 15.7.1942, HYK, PVA. Virkkunen Heckelille ja Gerstenmaierille 17.9.1942, HYK, PVA.
- 105 Kotimaa 66, 28.8.1942 "Saksan Luther-tutkimus vireää".
- 106 Ks. Virkkunen Heckelille 17.9.1942, HYK, PVA.
- 107 Bormannin kiertokirjeestä ja sen vuotamisesta julkisuuteen ks. Zipfel s. 512—516.
- 108 Kivimäen raportti 14.9.1942, UM, R 5, C 5.
- 109 Kristen Gemenskap 1942 s. 151—153.
- 110 Vatikaanin lähetystön raportti (Stenius) 21.12.1942, UM, R 5.
- 111 *Mannermaa*, Kansa ja kirkko sotakautena s. 53—57, 64—65.
- 111a Arkkipiispa Kailan esitys Turun arkkihiippakunnan pappeinkokoukselle 6.10.1942, PKP Turku 1942, liite 2 s. 87—93. Ks. myös *Loimaranta*, Viipurin hiippakunta vuosina 1937—1942 s. 4—5, 123. PKP Viipuri 6—8.10.1942 s. 51.
- 112 *Stenwall*, Stat och moral i kristen belysning s. 150—151.
- 113 PMP Borgå 1942 s. 30—32.
- 114 PMP Borgå 1942 s. 33—34.
- 114a Lehtonen, Puhe pappeinkokouksessa Helsingissä, marrask. 1942, HYTEL, ALA.
- 115 Ks. Haugg v. Weizsäckerille 11.3.1943 sekä Büttner puoluekanslialle ja turvallisuuspoliisin päällikölle 12.11.1942, AA, Inland I-D, 12/1, 2, Schweden.
- 116 Heckel AA:lle 15.10. ja 23.10.1942, AA, Inland I-D, 12/1, 2, Schweden, Auswärtiges Amt kirkollisministeriölle 27.10.1942, DZA, RKM 21909.
- 117 Lähetystösiht. Lutherin muistio 16.10.1942, AA, Inland I-D, 12/1, 2, Schweden.
- 118 Wiedin prinssi AA:lle 23.10.1942, Inland I-D, 12/1, 2, Schweden. Ks. myös Tukholman lähetystö AA:lle 4.9. ja 15.9.1942, AA, Inland I-D, 12/1, 2, Schweden. *Boyens* s. 190—191.
- 119 AA:n muistio 22.10.1942, AA, Inland I-D, 12/2, Schweden.
- 120 Kolrepin muistio 14.10.1942, AA, Inland I-D, 12/1, 2, Schweden.
- 121 *van Roon*, Neuordnung im Widerstand s. 193—194, 253—254.
- 122 Ks. esim. Gerstenmaier Virkkuselle 7.12.1942 ja Virkkunen Gerstenmaierille 23.1.1943, HYK, PVA.

VI Kohtalonyhteys sitoo kirkkoja (s. 150—175)

- 1 Hengellinen Kuukauslehti 1942 s. 139—140.
- 2 Ks. Mielialakertomus 30/10. 8. 1942, VA, VTA, Dg 1. *Favorin-Heinonen* s. 129—134.
- 3 Mielialaraportti 43/30. 11. 1942, VA, VTA, Dg 1. *Perko* s. 155.
- 4 Kotimaa 93, 1. 12. 1942 "Kolme vuotta sitten ja nyt".
- 5 Ks. *Polvinen* s. 148. *Perko* s. 160—161. *Kivimäki* s. 225—226. *Voionmaa* s. 198—199.
- 6 Herättäjä 3, 15. 1. 1943 "Tien ohesta".
- 7 Hengellinen Kuukauslehti 1943 s. 44, 99, 118.
- 8 Kotimaa 11, 9. 2. 1943 "Viimeinenkö ponnistus?"
- 9 Ks. Gyllenberg Virkkuselle 9. 1. 1943 ja Virkkunen Gyllenbergille 12. 1. 1943, HYK, PVA. Gyllenberg v. Bonsdorffille 11. 1. 1943, AAB, MBA, Brevs. 18.
- 10 Ks. esim. Uttrag ur brev, som biskop Berggrav skrivit under fängelsetiden, AAB, ORA, Brevs. 9.
- 11 Ks. Kristen Gemenskap 1942 s. 118—133, 183—190.
- 12 *Christie* s. 267—269. Kristen Gemenskap 1942 s. 191—194.
- 13 Ohje 30. 11. 1942, VA, VTEA, Da 2.
- 14 Fbl 50, 10. 12. 1942 "Meidän täytyy ottaa vakavasti".
- 15 Fbl 2, 7. 1. 1943.
- 16 Valtiopäivät 1942 ptk. II s. 1715—17.
- 16a Kotimaa 8, 29. 1. 1943 "Uskonmieltä tarvitaan". Herättäjä 5, 29. 1. 1943 "Tien ohesta".
- 17 Béen Virkkuselle 3. 12. ja 10. 12. 1942, HYK, PVA.
- 18 Bring v. Bonsdorffille 25. 8. 1942, AAB, MBA, Brevs. 7.
- 19 Kristen Gemenskap 1943 s. 30. Kaila Lehtoselle 27. 11. 1942, HYEL, ALA. Eidem v. Bonsdorffille 31. 8. 1942, AAB, MBA, Brevs. 9.
- 20 Kotimaa 33, 4. 5. 1943 "Kirkkojen kohtalonyhteys".
- 21 Kotimaa 96, 11. 12. 1942 "Alasimelta".
- 22 Herättäjä 49, 4. 12. 1942 "Neljännesvuosisata".
- 23 Yhdysvaltain välitysyriyksestä ks. *Polvinen* s. 138—148. Ruotsin lehdistön kannanotoista ks. *Marandi* s. 160—169.
- 24 Kotimaa 20, 12. 3. 1943 "Alasimelta". Sama 12, 12. 2. 1943 "Mielentyyneyttä myrskysäässä". Herättäjä 9, 26. 2. 1943 "Nyt". Sama 11, 12. 3. 1943 "Tien ohesta".
- 25 Kotimaa 47, 2. 7. 1943 "Alasimelta".
- 26 Kotimaa 44, 1. 6. 1943 "Ihmeellisiin tuloksiin". Sama 47, 2. 7. 1943, "Alasimelta". Herättäjä 9, 26. 2. 1943 "Nyt" ja "Tien ohesta". Sama 15, 9. 4. 1943 "Nyt". Hengellinen Kuukauslehti 1943 s. 214—215.
- 27 Kotimaa 32, 30. 4. 1943.
- 28 Ks. Kotimaa 47, 2. 7. 1943. Sama 53, 23. 7. 1943. Sama 54, 27. 7. 1943. Herättäjä 18, 30. 4. 1943.
- 29 Ks. Kotimaa 53, 23. 7. 1943 "Stalinin verisillä jäljillä". Sama 54, 27. 7. 1943 "Winnitsan joukkomurhien".
- 30 Neuvostohallituksen uudesta kirkkopoliitikasta ks. *Curtiss*, Die Kirche in der Sowjetunion s. 274—286. Ks. myös Kotimaa 47, 2. 7. 1943 "Alasimelta". Sama 68, 14. 9. 1943 "Venäjän uusi patriarkka".
- 31 Ks. Kotimaa 37, 18. 5. 1943 "Prof. Hallesby vangittu". Fbl 10, 4. 3. 1943 "Kyrklig avspänningspolitik i Norge". Sama 28, 12. 8. 1943 "Världens nöd och kyrkans uppgift".
- 32 Kotimaa 54, 27. 7. 1943 "Winnitsan joukkomurhien".
- 33 Kivimäen raportti 12. 2. 1943, UM, R 5, C 5.
- 34 Rundschreiben der NSDAP 22/26. 4. 1943, Document Center, 245 Partei und Kirche.

- 35 Heckel Weizsäckerille 30.1.1943, AA, Inland I-D, 12/1, 2, Schweden.
- 36 Oikeusneuvos Haugg Weizsäckerille 11.3.1943 ja Prikaatijoht. Frenzelin muistio 12.4.1943, AA, Inland I-D, 12/1, 2, Schweden.
- 37 Kolrep Heckelille 28.5.1943, AA, Inland I-D, 12/1, 2, Schweden.
- 38 Ks. Suomen kirkon pappisl. keskust. ptk. 10.3.1943, 4 §, HYKL, SKPLA. Virkkunen Heckelille 11.4.1943, HYK, PVA. Kaila Heckelille 14.5.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 39 v. Blücher AA:lle 17.4. ja 5.5.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 40 Puoluekanslia AA:lle 21.5.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 41 Kolrep Heckelille 29.5.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 42 Heckel SS-ylijohtaja Six'ille 2.6.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 43 v. Blücher AA:lle 2.6.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 44 v. Blücherin sähke AA:lle 5.6.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 45 Braunin muistio 7.6.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 46 Frenzelin muistio 7.6.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 47 Ks. US 58, 15.6.1943 ja 160, 17.6.1943. HS 158, 15.6.1943 ja 161, 18.6.1943. Hbl 157, 13.6.1943 ja 159, 15.6.1943. SS 156, 13.6.1943.
- 48 Kotimaa 44, 18.6.1943 "Historialliset piispanvihkiäiset". Heckelin matkakertomus Suomen matkasta 13—24.6.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 49 Kotimaa 44, 18.6.1943 "Pappisliiton opintopäivillä".
- 50 Kotimaa 44, 18.6.1943 "Historialliset piispanvihkiäiset". Heckelin matkakertomus Suomen matkasta 13—24.6.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 51 Heckelin puhe Luther-Agricola-seuran kokouksessa, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 52 Heckelin matkakertomus Suomen matkasta 13—24.6.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 53 Ks. esim. Kotimaa 47, 2.7.1943 "Alasimelta". Herättäjä 25, 18.6.1943 "Nyt". Sama 26, 26.6.1943 "Tien ohesta".
- 54 Ks. edellä mainittu Heckelin matkakertomus.
- 55 Ks. Mielialaraportit 4.2.1943 ja 13.2.1943, *Favorin—Heinonen* s. 167—169.
- 56 Thorner AA:lle 23.8.1943, AA, KultA, Generalia 1/1.
- 57 Zechlin AA:lle 25.6.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 58 Kolrepin muistio 28.6.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 59 Puoluekanslia (Krüger) AA:lle (Frenzel) 30.6.1943, 44, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 60 Ks. Stange Büttnerille 15.1. ja 30.1.1943; Stange AA:lle 13.3.1943, AA, Inland I-D, 3/6 Prof. Carl Stange, Band 2/1943. Gyllenberg Virkkuselle 9.1.1943, HYK, PVA.
- 61 Luentokurssien osanottajaluettelo 1943, AA, Inland I-D, 3/6.
- 62 Nachrichten der Luther-Akademie 1943 s. 25—29. Stange Büttnerille 15.1.1943, AA, Inland I-D, 3/6, Prof. Carl Stange, Band 2/1943.
- 63 Ks. Kotimaa 60, 17.8.1943 "Suomalaisia vieraita". Fbl 32, 23.9.1943 "Luther-akademien".

- 64 US 231, 29.8.1943 "Vaikutelmia Sondershausenin Luther-akatemia kursseilta". Hbl 229, 27.8.1943 "Sondershausen".
- 65 Tilanteen ja mielialojen kehityksestä ks. *Polvinen* s. 181—184. *Perko* s. 163—169. *Favorin—Heinonen* s. 190—194, 205—210.
- 66 Ks. *Polvinen* s. 192—197. *Vilkuna* s. 130—132. *Myllyniemi* s. 238—242.
- 67 Kotimaa 64, 31.8.1943 "Tanska julistettu poikkeustilaan".
- 68 Fbl 28, 12.8.1943 "Världens nöd och kyrkans uppgift".
- 69 Fbl 35, 14.10.1943 "Danmarks biskopar".
- 70 Herättäjä 40, 1.10.1943. "Tien ohesta".
- 71 Herättäjä 41, 8.10.1943. "Tien ohesta".
- 72 Herättäjä 41, 8.10.1943 "Nyt".
- 73 Herättäjä 43, 26.11.1943 "Tien ohesta".
- 74 Herättäjä 30, 23.7.1943 "Tien ohesta". Sama 31, 30.7.1943 "Nyt".
- 75 Eidem v. Bonsdorffille 3.8.1943, AAB, MBA, Brevs. 9.
- 76 Eidem v. Bonsdorffille 8.10. ja 1.12.1943, AAB, MBA, Brevs. 9.
- 77 Ks. esim. Brilioth v. Bonsdorffille 6.10.1943 ja Bring v. Bonsdorffille 11.9.1943. AAB, MBA, Brevs. 7. Bring Rosenqvistille 21.12.1943, AAB, ORA, Brevs. 4.
- 78 Ks. *Marandi* s. 166—168.
- 79 Protokoll för vid styrelsens för NEI sammanträde 25.9.1943, 3 ja 18 §. NEIA.
- 80 *Viitala*, Rauhanoppositio s. 136—140, 148—149. *Perko* s. 184—185.
- 81 Kotimaa 64, 31.8.1943 "Keille kansan luottamus" pk. Sama 65, 3.9.1943 "Alasimelta". Sama 72, 28.9.1943 "Kaksi vastausta" pk.
- 82 Fbl 29, 26.8.1943 "De stupades minne" pk.
- 83 Rauhanvälitysyhtymästä ks. *Polvinen* s. 168—176.
- 84 Kotimaa 71, 24.9.1943 "Alasimelta".
- 85 *Polvinen* s. 214—224. *Perko* s. 191—193. *Favorin—Heinonen* s. 204—205, 210.
- 86 Herättäjä 43, 22.10.1943 ja 45, 5.11.1943 "Tien ohesta".
- 87 Kotimaa 87, 19.11.1943; 91, 3.12.1943 ja 93, 10.12.1943 "Alasimelta". Ks. myös Kotimaa 84, 9.11.1943 "Moskovan varjo" pk. Herättäjä 46, 12.11.1943 "Nyt".
- 88 *Perko* s. 190.
- 89 Ks. *Viitala* s. 110, 124, 137. *Människövännen* 35, 15.9.1943. Österbottningen 23.11.1943.
- 90 Ks. Kotimaa 84, 9.11.1943 "Moskovan varjo" pk. Herättäjä 43, 22.10.1943; 45, 5.11.1943; 50, 10.12.1943 "Nyt".
- 91 Kotimaa 99, 31.12.1943 "Päättävä vuosi" pk.
- 92 Ks. Kotimaa 72, 28.9.1943 "Saksan kirkollinen elämä syventynyt". Sama 63, 27.8.1943 "Perheitten terveydenhuolto". Herättäjä 29, 16.7.1943 "Kristillinen harrastus kohoamassa". Sama 43, 22.10.1943 "Saksassa 9000 evankelisen kirkon pappia".
- 93 Kotimaa 63, 14.9.1943 "Venäjän uusi patriarkka". Sama 76, 12.10.1943 "Venäjän kirkko" pk. Fbl 34, 7.10.1943 "Religion en bricka". Herättäjä 37, 10.9.1943 "Nyt".
- 94 Nachrichten aus der DEK 50, 1.11.1943, AA, Inland II A/B, 10/2. Kotimaa 73, 1.10.1943 "Huomattava vieras". Sama 75, 8.10.1943 "Anna palava liekki".
- 95 Hengellinen Kuukauslehti 1943 s. 249.
- 96 Ks. Herättäjä 42, 15.10.1953 "Terveellisiä sanoja". Kotimaa 75, 8.10.1943 "Anna palava liekki".
- 97 Frenzelin muistio 8.10.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 98 Kolerep Krügerille (puoluekanslia) 9.10.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.

- 99 v. Blücher AA:lle 12.10.1943, AA. Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III.
- 100 Ks. Mitteilungen des KA:s 20.10.1943, Archiv EKU, Generalia IX, Abt. 69, Bd I.
- 101 Heckelin matkakertomus Auswärtiges Amtille 29.10.1943, AA, A. 2679.
- 102 v. Blücherin päiväkirja 26.10.1943, VA.
- 103 Heckelin matkakertomus Auswärtiges Amtille 29.10.1943, AA, A. 2679. v. Blücherin päiväkirja 26.10.1943, VA.
- 104 *Linkomies*, Vaikea aika s. 288—289.
- 105 v. Blücher AA:lle 29.10.1943, AA, Inland I-D, 3/7, Bischof Heckel, Sonderheft III. Ks. myös US 248, 24.10.1943 "Piispanvihkimys", HS 248, 24.10.1943 "Heckel jälleen Suomessa".

VII Aseveljeyden illuusio särkyy

(s. 176—196)

- 1 Polvinen s. 222—224.
- 2 Polvinen s. 217—220, 227—230. Tanner, Suomen tie rauhaan s. 178. Gripenberg, London—Vatikanen—Stockholm s. 194—198.
- 3 Polvinen s. 230—234. *Linkomies* s. 310—315. Gripenberg s. 203—214. Tanner s. 204—223.
- 4 Polvinen s. 236—238. *Linkomies* s. 323—332. Tanner s. 239—245.
- 5 Ks. *Favorin—Heinonen* s. 224—225, 230—236.
- 6 Päivälehtien kirjoittelusta ks. *Perko* s. 207—212.
- 7 Ks. Ohjeet 15.2.1944, 23.2.1944, 10.3.1944 a, 28.3.1944, VA, VTEA, Da 2.
- 8 Kotimaa 10, 8.2.1944 "Nykyinen asemamme" pk.
- 9 Herättäjä 1, 7.1.1944 "Eilisen tuomaa".
- 10 Kotimaa 11, 11.2.1944 "Lujuutta ja yksimielisyyttä". Ks. myös Sama 9, 4.2.1944 "Kokenut kaikki tietää".
- 11 Herättäjä 6, 11.2.1944 "Tien ohesta".
- 12 Kotimaa 16, 29.2.1944 "Varoittava esimerkki" pk. Sama 28, 14.4.1944 "Sota vai rauha" pk. Sama 37, 19.5.1944 "Alasimelta" Fbl 6, 10.2.1944 "Från mörker till ljus". Herättäjä 3, 21.4.1944 "Eilisen tuomaa".
- 13 Vartija 1944 s. 32.
- 14 Palmgren Eidemille, 21.3.1944, ULA, EEA, B I a:73.
- 15 Kotimaa 15, 25.2.1944 "Alasimelta". Sama 39, 14.3.1944 "Toiveajattelu ja voittava usko". Sama 22, 21.3.1944 "Vääriä dogmeja ja oikea usko". Herättäjä 8, 25.2.1944 "Tulevaisuutemme". Sama 20, 19.5.1944 "Sopimuksia". Vartija 1944 s. 33—34.
- 16 Kotimaa 22, 17.3.1944 "Pienten kansojen oikeus".
- 17 Kotimaa 25, 31.3.1944 "Jumalan johdatus — tulevaisuutemme lupaus".
- 18 Juva, P. E. Svinhufvud II s. 666—668. *Linkomies* s. 319—321.
- 19 Kotimaa 17, 3.3.1944 "P. E. Svinhufvud" ja "Alasimelta". Sama 38, 10.3.1944 "Ukko Pekka ja nuoriso". Sama 39, 14.3.1944 "Toiveajattelu ja voittava usko". Hengellinen Kuukauslehti 1944 s. 65—66.
- 20 Kotimaa 19, 10.3.1944 "Väärä ja oikea pelko". Juva II s. 676—677. *Linkomies* s. 321.
- 21 *Korpiaakko*, Sortuuko Suomi s. 12.
- 22 Juva II s. 666—668. *Linkomies* s. 239—241.
- 23 Hengellinen Kuukauslehti 1944 s. 66 "Suomen tie". Kotimaa 19, 10.3.1944. Ks. myös *Linkomies* s. 316—319. Malmivaaran Pihkalalta saamiin vaikutteihin viittaa mm. se, että Pihkala esitti samassa Hengellisen Kuukauslehden numerossa (1944 s. 63—66), jossa Malmivaaran vetoamus julkaistiin, oman vetoamuksensa. Lisäksi Pihkala joutui Svinhufvudin testamentin vuoksi

- liikkumaan juuri Oulun tienoilla. Ks. *Juva* II s. 668 (alanootti).
- 24 Kotimaa 13, 7.3.1944 "Huomioon otettava asia".
- 25 Kotimaa 28, 14.4.1944 "Sota vai rauha".
- 26 Vartija 1944 s. 66—67.
- 27 Nachrichten der DEK 53/54, März-April 1944. Sentzke v. Bonsdorffille 9.3.1944, AAB, MBA, Brevs. 11. Virkkunen Heckelille 20.4.1944, HYK, PVA. Heckel Rosenqvistille 26.4.1944, AAB, ORA, 8.
- 28 Kotimaa 28, 4.4.1944 "Piispa Heckel". Fbl 16, 20.4.1944 "Bischof Heckel".
- 29 Ks. *Sormunen*, Finnland und Deutschland s. 19. Herättäjä 19, 12.5.1944 "Luther-Agricola-seura".
- 30 Aulén, Kyrkan och nationalsocialismen s. 9—17.
- 31 TA 1944 s. 235—237.
- 32 Fol 2, 13.1.1944 "Kaj Munk". Kotimaa 5, 21.1.1944 "Alasimelta". Herättäjä 2, 14.1.1944 "Tien ohesta".
- 33 Ks. Kotimaa 39, 14.3.1944 "Seurakuntatiedekunta lopettanut". Herättäjä 3, 21.1.1944; 9, 3.3.1944 ja 15, 14.4.1944 "Tien ohesta". Fbl 4, 20.1.1944 "Från Norge". Sama 6, 10.2.1944 "Norsk frikyrkorna". Sama 9, 2.3.1944 "Birkoparna i Norge".
- 34 Kotimaa 30, 21.4.1944 "Me ja muu maailma" pk. Ks. myös Sama 22, 21.3.1944 "Toiveajattelu ja ihmeusko".
- 35 Kotimaa 24, 28.3.1944 "Maailman sota ja meidän sotamme".
- 36 Kotimaa 37, 18.5.1944 "Vasallivaltio" ja "Alasimelta".
- 37 Ks. Heckel v. Bonsdorffille 25.4.1944, AAB, MBA, Brevs. 18.
- 38 Kotimaa 5, 21.1.1944 "Ruotsin piispat tervehtivät". Sama 12, 18.2.1944 "Arkkipiispa Eidem". Fbl 4, 27.1.1944 "Svensk biskopshälsning". Sama 7, 17.2.1944 "Sverige-Finland". Herättäjä 7, 18.2.1944 "Miekka käy sydämemme lävitse". Sama 8, 25.2.1944 "Tien ohesta". Béen Bonsdorffille 26.2., 15.3. ja 8.5.1944, AAB, MBA, Brevs. 3. Eidem v. Bonsdorffille 8.2. ja 10.3.1944, AAB, MBA, Brevs. 9.
- 39 Ks. Béen v. Bonsdorffille 10.4.1944, AAB, MBA, Brevs. 3. Bring v. Bonsdorffille 10.4.1944, AAB, MBA, Brevs. 7. Eidem v. Bonsdorffille 16.2.1944, AAB, MBA, Brevs. 9.
- 40 Protokoll fördd vid styrelsens för NEI sammanträde 24.4.1944, 1, 15 §, NEIA.
- 41 Ks. Johansson Rosenqvistille 3.6. ja 4.7.1944, AAB, ORA, Brevs. 9.
- 42 Polvinen s. 262—263.
- 43 Korhonen, Toisen maailmansodan aika s. 632—641. Kuussaari, Venläisten suurhyökkäys Karjalan Kannaksella kesällä 1944.
- 44 Suomalaisten mielialoista ks. *Favorin—Hénnonen* s. 241—246.
- 45 Palmgren Eidemille 19.6.1944, ULA, EEA, B I a:73.
- 46 Ruotsin lehdistön ja hallituksen asenteista Suomen erillisrauhaan ks. *Marandi* s. 170—180. *Tanner* s. 201—215. *Gripenberg* s. 203—213.
- 47 Herättäjä 24, 16.6.1944 "Tien ohesta". Ks. myös Sama 25, 22.6.1944 "Nyt".
- 48 Kotimaa 45, 20.6.1944 "Suoraan asiaan". Sama 46, 23.6.1944 "Siniristilipun päivänä" pk.
- 49 Ziemke, The German Northern Theater of Operations 1940—1945 s. 272—273. *Polvinen* s. 263—264. *Mikola*, Poliittiset ratkaisut sodan loppuvaiheissa ja välirauhan solmiminen s. 23—25.
- 50 *Polvinen* s. 264.
- 51 Ks. Sentzke v. Bonsdorffille 6.6.1944, AAB, MBA, Brevs. 43. Kotimaa 33, 12.5.1944 "Luther-Agricola-seura". Herättäjä 19, 12.5.1944 "Luther-Agricola-seura".
- 52 Ks. v. Blücher s. 376.
- 53 v. Blücherin päiväkirja 13.6.1944, s. 3085, VA.
- 54 Kotimaa 44, 16.6.1944 "Ajan vakavuus taustana".
- 55 Kotimaa 46, 23.6.1944 "Suoraan asiaan".

- 56 Kotimaa 46, 23. 6. 1944 "Suomalainen uskonnollisuus" ja "Jumalanpalvelukset Saksassa".
- 57 *Polvinen* s. 269—271.
- 58 *Perko* s. 216.
- 59 Kotimaa 49, 4. 7. 1944 "Taistelumme" ja Suoraan asiaan".
- 60 Kotimaa 49, 4. 7. 1944 "Sopimus aseellisesta avunannosta" pk.
- 61 Ks. *Marandi* s. 233—235. *Polvinen* s. 271—272.
- 62 Kotimaa 50, 7. 7. 1944 "Meidän taistelumme" pk.
- 63 Herättäjä 27, 7. 7. 1944 "Nyt" (Aatos Alanen).
- 64 Herättäjä 25, 22. 6. 1944; 27, 7. 7. 1944 ja 31, 4. 8. 1944 "Tien ohesta".
- 65 Ks. Kotimaa 50, 7. 7. 1944 "Meidän taistelumme". Sama 54, 21. 7. 1944 "Alasimelta".
- 66 Jonzon Rosenqvistille 22. 6. 1944, AAB, ORA, Brevs. 10. Bring Rosenqvistille 18. 7. 1944, AAB, ORA, Brevs. 7. Eidem v. Bonsdorffille 18. 8. 1944, AAB, MBA, Brevs. 9. Fbl 24, 29. 6. 1944 "En hälsning till Finland".
- 67 Kristen Gemenskap 1944 s. 138—141.
- 68 Kotimaa 60, 14. 8. 1944 "Prof. Rosenqvist". Sama 61, 18. 8. 1944 "NKY:n maailmanliiton".
- 69 Johansson Eidemille 8. 8. 1944, ULA, EEA, B I a:78.
- 70 Ks. Kotimaa 55, 25. 7. 1944 "Suoraan asiaan". Sama 57, 1. 8. 1944 "Eräs englantilainen lehti". Herättäjä 25, 22. 6. 1944 "Tien ohesta". Gulin Lehtoselle 28. 6. 1944, HVEL, ALA.
- 71 Kotimaa 43, 13. 6. 1944 "Mikä on Jumalan Suomen kansalle uskoma tehtävä". Ks. myös Sama 66, 1. 9. 1944 "Alasimelta".
- 72 Kotimaa 64, 25. 8. 1944 "Mistä lohtu ja voima".
- 73 Kurkialan ym. sähkö SS:n valtakunnanjohtajalle 7. 8. 1944, AA, Inland II G, Finnland 2.
- 74 Uusien rauhanneuvottelujen alkamisesta ks. *Polvinen* s. 276—279. v. *Blücher* s. 410—418. *Gripenberg* s. 259—265.
- 75 Valtiopäivät 1944 ptk. III s. 69—72.
- 76 Lähimpänä häntä oli käsityksissään past. Antti Rantamaa. Ks. Valtiopäivät 1944 ptk. III s. 74.
- 77 Mitteilungen des KA:s 9. 12. 1944, Archiv EKV, Generalia IX, Abt. 69, Bd I.
- 77 Ks. v. *Blücher* v. Bonsdorffille 6. 9. 1944, AAB, MBA, Brevs. 5. Gulin v. *Blücherille* 5. 8. 1944, v. *Blücherin* päiväkirja, VA.
- 78 Sentzke Heckelille 3. 9. ja 10. 9. 1944, KA, C VII Finnland 10, Bd 2.
- 79 Ks. *Boyens* s. 195—196.
- 80 Tügel Heckelille 10. 9. 1944, LKA Hamburg, B IX b:12/7.
- 81 Kotimaa 78, 13. 10. 1944 "Alasimelta". Sama 80, 20. 10. 1944 "Kirkotkaan eivät säästy Lapissa" Herättäjä 41, 13. 10. 1944 "Tien ohesta".
- 82 Ks. esim. Kotimaa 78, 13. 10. 1944; ja 90, 24. 11. 1944 "Alasimelta".

LYHENTEET

AA	Auswärtiges Amt
Abt	Abteilung
AKS	Akateeminen Karjala-Seura
ALA	Aleksi Lehtosen arkisto
DEK	Deutsche Evangelische Kirche
DZA	Deutsche Zentralarchiv
EEA	Erling Eidems arkiv
EKU	Evangelische Kirche der Union
Fbl	Församlingsbladet
Hbl	Hufvudstadsbladet
HS	Helsingin Sanomat
HYEL	Helsingin Yliopiston Ekumeniikan laitos
HYK	Helsingin Yliopiston Kirjasto
HYKL	Helsingin Yliopiston Kirkkohistorian laitos
HYHL	Helsingin Yliopiston Historian laitos
KA	Kirchliches Aussenamt
KultA	Kulturabteilung
LaBi	Landesbischof
LASA	Luther-Agricola-seuran arkisto
LKA	Landeskirchenamt
MBA	Max v. Bonsdorffs arkiv
NEI	Nordiska Ekumeniska Institutet
NEIA	Nordiska Ekumeniska Institutets arkiv
NSDAP	Nationalsozialistische deutsche Arbeiterpartei
ORA	G. O. Rosenqvists arkiv
pk	pääkirjoitus
PKP	Pappeinkokouksen pöytäkirja
PMP	Prästmötets protokoll
ptk	pöytäkirja
PVA	Paavo Virkkusen arkisto
RGÄ	Rafael Gyllenbergs arkiv
RKM	Reichskirchenministerium
SKHS	Suomen Kirkkohistoriallinen Seura
SKPLA	Suomen Kirkon Pappisliiton arkisto
SKSKA	Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton arkisto
SS	Schutzstaffel
STKSA	Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran arkisto
SYTA	Suomen Yleiskirkollisen Toimikunnan arkisto
TTK	Teologisen Tiedekunnan kirjasto
ULA	Uppsala landsarkiv

UM	Ulkoministeriön arkisto
US	Uusi Suomi
VA	Valtionarkisto
VT	Valtioneuvoston tiedotuselinten arkisto
VTEA	Valtioneuvoston tarkastuselinten arkisto
AAB	Åbo Akademis Bibliotek
AU	Åbo Underrättelser

AA	Auswärtiges Amt
Abt	Abteilung
AKS	Aktensamling, Kungälv-Skara
Ala	Alte Leichen arkisto
DEK	Deutsche Evangelische Kirche
DEA	Deutsche Zentralbibliothek
EFA	Evangelische Kirche der Elbe
EKL	Evangelische Kirche der Elbe
FEL	Församling, Elbe
HFA	Hamburgische Elbe
HS	Hamburgische Elbe
HYL	Hamburgische Elbe, Elbe, Elbe
HYL	Hamburgische Elbe, Elbe, Elbe
HYL	Hamburgische Elbe, Elbe, Elbe
HYL	Hamburgische Elbe, Elbe, Elbe
KA	Kirchliche, Auswärtiges
KAL	Kirchliche, Auswärtiges
LAL	Landesbibliothek
LAL	Landesbibliothek, Auswärtiges
LKA	Landeskirchenrat
LKA	Landeskirchenrat, Auswärtiges
NEA	Nordische Elbe, Auswärtiges
NEA	Nordische Elbe, Auswärtiges
NSAP	Nordische Elbe, Auswärtiges
ORA	O. O. Rosengarten, Auswärtiges
pl	pl, Auswärtiges
PKP	PKP, Auswärtiges
PAP	PAP, Auswärtiges
pl	pl, Auswärtiges
PVA	PVA, Auswärtiges
RGA	RGA, Auswärtiges
RKM	RKM, Auswärtiges
SKH	SKH, Auswärtiges
SKPA	SKPA, Auswärtiges
SKKA	SKKA, Auswärtiges
SK	SK, Auswärtiges
SKSA	SKSA, Auswärtiges
SYA	SYA, Auswärtiges
TTK	TTK, Auswärtiges
LEA	LEA, Auswärtiges

LÄHDE- JA KIRJALLISUUSLUETTELO

1. Painamattomat lähteet

Berliini

Archiv der Evangelischen Kirche der Union (EKU)

Generalia IX Abt. 69

Document Center

Akten Parei und Kirche

Bonn

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (AA)

Inland I-D, 3/3

Inland I-D, 3/5

Inland I-D, 3/6

Inland I-D, 3/7

Inland I-D, 3/9

Inland I-D, 12/1

Inland I-D, 12/2

Inland II A/B, 10/2

Inland II G

KultA, Generalia 1/1

Frankfurt

Archiv des Kirchlichen Aussenamtes (KA)

C I Finnland Bd 2-3

C I 34 Nordische oekumenische Institut

C I 18 Luther-Akademie

C VII Finnland 10, Bd 2-3

Hamburg

Archiv des Landeskirchenamtes Hamburg (LKA)

B IX b 12/7

A II z 23

Helsinki

Valtionarkisto (VA)

v. Blücherin päiväkirja (mikrofilmi)

Valtioneuvoston tiedotuselinten arkisto (VTA)

Dg 1 Mielialaraportit

Hf 4–5 Tiedotustoimintaa koskevia esitelmiä

Valtioneuvoston tarkastuselinten arkisto (VTEA)

Da 2 Tarkastusohjeita

Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliiton arkisto (SKSKA)

EA 4

IV Ca Diasporatoimikunnan pöytäkirjat

Helsingin Yliopiston Kirjasto (HYK)

Paavo Virkkusen arkisto (PVA)

Kirjeitä Virkkuselle

Virkkusen kirjekonsepteja

Puheita, muistioita 16, 21, 30

Sota-arkisto

Walter Horns dagbok 1–3

Ulkoministeriön arkisto (UM)

R 44 C

R 5 C 5

Helsingin Yliopiston Ekumeniikan laitoksen arkisto (HYEL)

Aleksi Lehtosen arkisto (ALA)

kirjeenvaihtoa

puheita ym.

Suomen Yleiskirkollisen toimikunnan arkisto (SYTA)

pöytäkirjat

kirjeenvaihtoa

Helsingin Yliopiston Kirkkohistorian laitos (HYKL)

Suomen Kirkon Pappisliiton arkisto (SKPLA)

keskustoimikunnan pöytäkirjat

kirjeenvaihtoa

Luther-Agricola-Seuran arkisto (LASA)

pöytäkirjoja

Potsdam

Deutsches Zentralarchiv (DZA)

Auswärtiges Amt

KultA Bd 8

Inland I-D XII

Reichsministerium für die kirchlichen Angelegenheiten (RKM)

Generalakten 23748, 21909

Sigtuna

- Nordiska Ekumeniska Instutts arkiv (NEIA)
 - Styrelsemötets och arbetsutskotts protokoll
 - Nordisk korrespondens 1940—44
 - Utländsk korrespondens 1940—44

Turku

- Åbo Akademis Bibliotek (ÅAB)
 - Max von Bonsdorffs arkiv (MBA)
 - Korrespondens 1940—44
 - Rafael Gyllenbergs arkiv (RGA)
 - Korrespondens 1940—44
 - G. O. Rosenqvists arkiv (ORA)
 - Korrespondens 1940—44

Uppsala

- Uppsala landsarkiv (ULA)
 - Erling Eidems arkiv (EEA)
 - Korrespondens, svensk
 - Korrespondens, utländsk

2. Painetut lähteet

Pappeinkokousten pöytäkirjat

- Turussa 21—22 päivänä elokuuta 1941 pidetyn Turun arkkihiippakunnan pappeinkokouksen pöytäkirja. Turku 1941
- Turussa 6—8 päivänä lokakuuta 1942 pidetyn Turun arkkihiippakunnan pappeinkokouksen pöytäkirja ynnä liitteet. Turku 1943.
- Protokoll fört vid synodalmötet med prästerskapet i Borgå stift den 21. augusti 1941. Borgå 1941.
- Protokoll fört vid lagtima synodalmötet med prästerskapet i Borgå stift den 6—8 oktober jämte tilläg. Borgå 1943.
- Pöytäkirja, joka laadittiin Tampereen hiippakunnan papiston pappeinkokouksessa Tampereella elok. 21 p:nä 1941 sekä liitteet. Tampere 1941.
- Pöytäkirja tehty Tampereen hiippakunnan papiston lakimääräisessä pappeinkokouksessa Tampereella lokak. 6—8 p:nä 1941 ynnä liitteet. Tampere 1942.

Pöytäkirja tehty Viipurin hiippakunnan pappeinkokouksessa Mikkeliissä 21 päivänä elokuuta 1941. Mikkeli 1941.

Pöytäkirja Viipurin hiippakunnan lakimääräisessä pappeinkokouksessa Mikkeliissä lokakuun 6—8. päivänä 1942. Sortavala 1942.

Pöytäkirja tehty Kuopion hiippakunnan papiston ylimääräisessä pappeinkokouksessa Kuopiossa elokuun 21 ja 22 päivinä v. 1941 sekä liitteet. Kuopio 1941.

Pöytäkirja tehty Kuopion hiippakunnan ensimmäisessä lakimääräisessä pappeinkokouksessa Kuopiossa lokak. 6—8 p:nä sekä liitteet. Kuopio 1943.

Pöytäkirja tehty Oulun hiippakunnan papiston pappeinkokouksessa Oulussa elokuun 21 päivänä 1941 sekä liite. Oulu 1941.

Pöytäkirja tehty Oulun hiippakunnan papiston kahdeksannessatoista lakimääräisessä pappeinkokouksessa Oulussa lokakuun 6—8 p:nä 1942 sekä liitteet. Oulu 1943.

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon neljännentoista varsinaisen kirkolliskokouksen pöytäkirjat ja liitteet. Turku 1941.

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon vuoden 1942 ylimääräisen kirkolliskokouksen pöytäkirjat. Turku 1943.

Muut painetut lähteet

Aulén, Gustaf, Kyrkan och nationalsocialismen. Kyrkan och statslivet. Stockholm 1944.

Aurola, Verner J., Ekumeniska arbete i Norden år 19'0. Kristen Gemenskap 1941.

Berggrav, Eivind, Da kampen kom. 2.oppl. Oslo 1946.

Berggrav, Eivind, Til Finlands erkebiskop. Kirke og Kultur 1940.

von Blücher, Wipert, Suomen kohtalonaikoja. Muistelmia vuosilta 1933—44. Suom. Lauri Hirvensalo. Porvoo—Helsinki 1950.

von Bonsdorff, Max, Från Finlands kamp. Kyrkor under korset 1941.

Bring, Ragnar, Finlands kamp och Finlands väg. Kyrkor under korset 1941.

Ett budskap i fastetid. Kristen Gemenskap 1941.

Domarus, Max, Hitler. Reden und Proklamationen 1932—1945. II. München 1943.

Favorin, Martti—Heinonen, Jouko, Kotirintama 1941—1944. Helsinki 1972.

von Fieandt, Rainer, Oma tietään kulki hän. 2 p. Helsinki 1970.

Gripenberg, G. A., London—Vatikanen—Stockholm. Helsingfors 1961.

Gulin, Eils, Elämän lahjat. Edellinen osa 1893—1945. Porvoo—Helsinki 1967.

Gulin, Elis, Skandinaviens och det finsk-ryska kriget. Kristen Gemenskap 1940.

Kivimäki, T. M., Suomalaisen politiikan muistelmät. Porvoo—Helsinki 1965.

Korpijaakko, Otto, Sortuuko Suomi. Helsinki 1944.

Landesbischof D. Wurm und der nationalsozialistische Staat 1940—1945. Eine Dokumentation. Stuttgart 1963.

Lehtonen, Aleksi, Suomen kirkko ja kansamme vapautustaistelu. Avajaispuhe Tampereen hiippakunnan synodaalikokouksessa elokuun 21. p. 1941. Tampere 1941.

Lehtonen, Aleksi, Suomen tulevaisuus kestäville pohjalle. Helsinki 1941.

Lehtonen, Aleksi, Ubi crux, ibi lux. Vår Lösen 1939.

- Linkomies, Edwin*, Vaikea aika. Suomen pääministerinä sotavuosina 1934—44. Helsinki 1970.
- Ljunggren, Åke*, Vart går kyrkokollekten. Tiden 9/1944.
- Mannermaa, J. A.*, Kansa ja kirkko sotakautena. Oulun hiippakunnan papiston lokakuun 6—9 p. 1942 pidettävälle synodaalikokoukselle. Oulu 1942.
- Nachrichten der Luther-Akademie in Sondershausen*. Oktober 1942 ja Oktober 1943.
- Loimaranta, Yrjö*, Viipurin hiippakunta vuosina 1937—1942. Viipurin hiippakunnan pappeinkokoukselle lokak. 6—8 p:nä 1942. Mikkeli 1942.
- Nordström, N. J.*, Den nordiska ekumeniska konferenssen i Finland. Kristen Gemenskap 1942.
- Odeberg, Hugo*, Från den teologiska samtiden. Svensk Teologisk Kvartalskrift 1940.
- Paasikivi, J. K.*, Toimintani Moskovassa ja Suomessa 1939—41. Porvoo—Helsinki 1958.
- Pesonen, Matti*, Taisteleva kirkko. Hengellinen Kuukauslehti 1942.
- Pesonen, Matti*, Ystäviä läheltä ja kaukaa. Muistelmia. Helsinki 1954.
- Pesonen, Matti*, Ystävien parissa. Muistoja varhaisesta nuoruudesta vanhuuden rajoille. Lapua 1952.
- Rosenqvist, G. O.*, Från Finlands kyrka i ofärdstid. Kristen Gemenskap 1941.
- Salaiset keskustelut. Eduskunnan suljettujen istuntojen pöytäkirjat 1939—1944. Toim. Atos Wirtanen. Lahti 1967.
- von Schlabrendorff, Fabian (Hrsg.)*, Eugen Gerstenmaier im Dritten Reich. Eine Dokumentation. Stuttgart 1965.
- Sormunen, Eino (Hrsg.)*, Finland und Deutschland, Der Einfluss Deutschlands auf die finnische Kultur. Schriften der Luther—Agricola Gesellschaft in Finnland 7. Helsinki 1944.
- Sormunen, Eino*, Rajalla. Rajahiippakunnan piispan kokemuksia tapahtumista rikkailta kuukausilta. Porvoo—Helsinki 1940.
- Stenwall, Edvin*, Stat och moral i kristen belysning med särskild hänsyn till staten och den kristnes samvete. Vasa 1942.
- Söderblom, Anna*, En färd till Tyskland sommaren 1940. Kristen Gemenskap 1940.
- Tanner, Väinö*, Suomen tie rauhaan 1943—1944. Helsinki 1952.
- Tiitilä, Osmo*, Ekumeenisen liikkeen kriisi. Vartija 1941.
- Voionmaa, Väinö*, Kuriiripostia 1941—1946. Toim. Markku Reimaa. 2. p. Helsinki 1971.
- Valtiopäivät 1942. Pöytäkirjat II. Helsinki 1943.
- Valtiopäivät 1944. Pöytäkirjat III. Helsinki 1945.
- Wuorimaa, Aarne*, Lähettiläänä Hitlerin Saksassa. Helsinki 1967.

3. Sanoma- ja aikakauslehdet

Aamulehti
 Deutsch-Evangelisch in Finnland
 Församlingsbladet
 Helsingin Sanomat
 Hengellinen Kuukauslehti
 Herättäjä
 Herää Valvomaan
 Hufvudstadsbladet
 Kotimaa
 Kristeligt Dagblad
 Kristen Gemenskap
 Kyrkor under korset

Länsi-Suomen Herännäis-Lehti
 Människövänner
 Sanansaattaja
 Siionin Lähetyslehti
 Suomen tie
 Suomen Sosialidemokraatti
 Svensk Teologisk Kvartalskrift
 Teologinen Aikakauskirja
 Uusi Aura
 Vapaa Suomi
 Uusi Suomi
 Wartburg
 Vartija
 Wittenberger Tageblatt
 Åbo Underrättelser
 Österbottningen

4. Kirjallisuus

- Alapuro, Risto*, Akateeminen Karjala-Seura. Ylioppilasliike ja kansa 1920- ja 1930-luvulla. Porvoo—Helsinki 1973.
- Bethge, Eberhard, Dietrich Bonhoeffer*. Theologe-Christ-Zeitgenosse. München 1967.
- Björkman, Leif*, Sverige inför Operation Barbarossa. Svensk neutralitetspolitik 1940—1941. Stockholm 1971.
- Boyens, Armin*, Kirchenkampf und Ökumene 1939—1945. Darstellung und Dokumentation. München 1973.
- Christie, H. C.*, Den norske kirke i kamp. 2. oppl. Oslo 1945.
- Clark, Alan*, Barbarossa. The Russian-German Conflict 1941—1945. 1965
- Curtiss, John C.*, Die Kirche in der Sowjetunion 1917—1956. München 1957.
- Ehrenström, Nils*, Die Bewegung für Internationale Freundschaftsarbeit und für praktisches Christentum 1935—1948. Geschichte der Ökumenischen Bewegung 1917—1948. II. Ed. Rouse—Neill. Göttingen 1958.
- Franz, Helmut, Kurt Gerstein*. Aussenseiter des Widerstandes der Kirche gegen Hitler. Zürich 1964.
- Halila, Aimo, Väinö Voionmaa*. Helsinki 1969.
- Heinonen, Reijo*, Die Bremer Deutschen Christen. Ein Beitrag zur Theologie und Kulturpolitik der Deutschen Christen im dritten Reich. Diss. Tübingen 1972. (painamaton).
- Heinonen, Reijo*, Papiston osuus Isänmaallisen Kansanliikkeen alkuvaiheissa vuosina 1932—36. Painamaton pro gradu-työ. 1965. TTK.
- Heinonen, Reijo*, Työ ja yhteys. Suomen Kirkon Pappisliitto 1918—1968. Pieksämäki 1969.
- Jacobsen, Hans-Adolf*, Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933—1938. Frankfurt-Berlin 1968.
- Jakobson, Max*, Diplomaattien talvisota. Suomi maailmanpolitiikassa 1938—40. Porvoo 1955.
- Jalanti, Heikki*, Suomi puristuksessa 1940—1941. Helsinki 1966.
- Jokipii, Mauno*, Panttipataljoona. Suomalaisen SS-pataljoonan historia. Helsinki 1968.
- Juva, Einar W., P. E. Svinhufvud*. II. 1917—1944. Porvoo—Helsinki 1961.
- Klemelä, Esko*, Suomen kirkko ja kirkot 1939—1941. Painamaton pro gradu-työ 1970. TTK.
- Klinge, Matti*, Vihan veljistä valtiotalismiin. Yhteiskunnallisia ja kansallisia näkemyksiä 1910- ja 1920-luvuilta. Porvoo 1972.

- Korhonen, Arvi, Barbarossa-suunnitelma ja Suomi. Jatkosodan synty. Porvoo—Helsinki 1961.
- Krosby, Hans Peter, Nikkelidiplomatiaa Petsamossa 1940—1941. Suom. Markku Järvinen. 2. p. Helsinki 1966.
- Krosby, Hans Peter, Suomen valinta 1941. Suom. Erkki Ihalainen. Helsinki 1967.
- Kuussaari, Eero, Venäläisten suurhyökkäys Karjalan kannaksella kesällä 1944. Suomen sota 1941—1945. VII. Kuopio 1957.
- Marandi, Rein, Naapurin silmin. Suomen jatkosota 1941—1944 Ruotsin sanoma-lehtikeskustelussa. Suom. Heikki Eskelinen. Porvoo—Helsinki 1964.
- Mikola, K. J., Suomen puolustusvoimien saattaminen sodan kannalle ja alkuryhmytykset. Suomen sota 1941—1945. I. Kuopio 1965.
- Murtorinne, Eino, Norden och Lutherakademien i Sondershausen 1932—1943. Nordisk lutherdom över gränserna. Skrifter utgivna av Nordiskt Institut för kyrkohistorisk forskning 2. Lund 1972.
- Murtorinne, Eino, Risti hakaristin varjossa. Saksan ja Pohjoismaiden kirkkojen suhteet Kolmannen valtakunnan aikana 1933—1940. Helsinki 1972.
- Murtorinne, Eino, Talvisota Suomen ja Saksan kirkkojen välisenä ongelmana. Investigatio memoriae patrum. SKHS Toim. 93. Helsinki 1975. Toim. Pentti Laasonen.
- Myllyniemi, Seppo, Die Neuordnung der baltischen Länder 1941—1944. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. Dissertationes historicae II. Historiallisia tutkimuksia 90. Helsinki 1973.
- Nevakivi, Jukka, Apu jota ei pyydetty. Liittoutuneet ja Suomen talvisota 1939—1940. Helsinki 1972.
- Nygren, Anders, Sanningen om "kyrkonazismen". En granskning av "svenska landskommitténs" verksamhet. Stockholm 1946.
- Peltovuori, Risto, Saksa ja talvisota. Painamaton listyö 1970. Helsingin Yliopiston Historian laitos.
- Perko, Touko, Aseveljen kuva. Suhtautuminen Saksaan jatkosodan Suomessa 1941—1944. Porvoo—Helsinki 1971.
- Polvinen, Tuomo, Suomi suurvaltojen politiikassa 1941—1944. Jatkosodan tausta. Porvoo—Helsinki 1964.
- Punttila, L. A., Suomen poliittinen historia 1809—1966. 5. p. Helsinki 1971.
- van Roon, Ger, Neuordnung im Widerstand. Der Kraissauer Kreis innerhalb der deutschen Widerstandsbewegung. München 1967.
- Setälä, Voitto, Suomalaista kirkollista idänpolitiikkaa 1917—1944, SKHS Toim. 82. Helsinki 1970.
- Simojoki, Lauri, "Vapaa Karjala" 1941—1944. Painamaton pro gradu-työ 1966. Helsingin Yliopiston Historian laitos.
- Skyttä, Kyösti, Ei muuta kunniata. Risto Rytin kujanjuoksu 1939—1945. Helsinki 1971.
- Taivalsaari, Eero, Evankelis-luterilaisen ja ortodoksisen kirkkokunnan vastakoh-taisuudet Itä-Karjalan sotilashallintoalueella 1941—1944. Painamaton pro gradu-työ 1968. Helsingin Yliopiston Historian laitos.
- Thulstrup, Åke, Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933—45. Stockholm 1962.
- Ziemke, Earl F., The German Northern Theater of Operations 1940—1945. Wash-ington 1960.
- Zipfel, Friedrich, Kirchenkampf in Deutschland 1933—1945. Religionsverfolgung in der nationalsozialistischen Zeit, Berlin 1965.
- Upton, Anthony F., Vällirauha. Suom. Sirkka Upton. Helsinki 1964.
- Wahlbäck, Krister, Veljeys veitsenterällä. Suomen-kysymys Ruotsin politiikassa 1937—1940. Suom. Maija-Liisa ja Asko Vuorjoki. Porvoo—Helsinki 1964.
- Viitala, Heikki Mikko, Rauhanoppositio. Tutkimus poliittisesta oppositiosta Suo-messa vuosina 1940—1944. Helsinki 1969.
- Vilkuna, Kustaa, Sanan valvontaa. Sensuuri 1939—1944. Helsinki 1962.

HENKILÖHAKEMISTO

- Agricola, Mikael, uskonpuhdistaja 24, 43, 51, 52, 53, 55, 56, 63
- Ahtola, Albert, tuomiorov. 51, 55, 67, 69, 75, 85, 117
- Alanen, Yrjö J. E., prof. 167, 178
- Aleksanteri, ortod. piispa 80
- Althaus, Paul, saks. prof. 136, 137, 157, 158, 170, 171
- Aro, K. K., esittelijäsieht. 94, 95
- Aulén, Gustaf, ruots. prof. 183
- Ausfeld, F., saks. eversti 85
- Badoglio, Pietro, it. sotamarsalkka 165
- Béén, Isaac, ruots. hovisaarnaaja 90, 91, 96, 152, 153, 162, 186
- Bell, George, engl. piispa 132, 133
- Berggrav, Eivind, norj. piispa 11, 59, 65, 88, 90, 112, 113, 114, 118, 119, 120, 121, 122, 152
- Beronka, Johan, norj. pappi 115, 116
- Björklund, Johannes, kenttäpiispa 122, 172
- Björkqvist, Manfred, ruots. tri, reht. 59, 117, 119, 192
- von Blücher, Wipert, Saksan Helsingin lähettiläs 10, 19, 20, 26, 27, 57, 58, 73, 80, 85, 108, 109, 129, 130, 131, 134, 136, 137, 138, 150, 153, 159, 166, 171, 172, 173, 175, 188, 189, 194
- Boheman, Erik, Ruotsin ulkom. kabinettisieht. 176
- von Bonsdorff, Max, piispa 14, 15, 30, 52, 53, 54, 55, 89, 90, 92, 95, 96, 117, 118, 120, 133, 153, 167, 173, 186
- Bormann, Martin, saks. puoluekanslian päällikkö 135, 144, 145, 156
- Brillioth, Yngve, ruots. piispa 90, 171, 173, 175
- Bring, Ragnar, ruots. prof. 96, 99, 100, 124, 125, 127, 129, 130, 133, 153
- Büttner, R., saks. lähetystöneuvos 148
- Canterburyn arkkipiispa (Cosmo Lang) 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 121, 122, 146
- Churchill, Sir Winston, Englannin pääministeri 92, 176
- Dibelius, Otto, saks. kenraalisuperintendentti 72
- Draeger, Hans, saks. Nordische Verbindungsstellen joht. 19
- Eden, Sir Anthony, Englannin ulkoministeri 153
- Erikäinen, Onni, kirkkoherra 114, 115
- Ehrenström, Nils, ruots. past., Pohjoism. ekumeenisen instituutin johtaja 36, 37, 38, 58, 59, 117
- Eidem, Erling, Ruotsin arkkipiispa 37, 59, 60, 65, 67, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 81, 89, 90, 96, 100, 118, 129, 132, 133, 159, 162, 167, 168, 178, 186, 187
- Enckell, Carl, Suomen ulkoministeri 177
- Fabricius, L. P., tansk. kirkkoh. 74, 75
- Fendt, Leonhard, saks. prof. 124, 125, 127, 143
- von Fieandt, Rainer, pankkimies ja poliitikko 29
- Fjellbu, Arne, norj. tuomiorov. 112, 113, 114
- Forsberg, Erik, past. 65
- Forell, Birger, ruots. Berliinin lähetystöpast. 72, 73
- Frenzell, saks. SA-prikaatijoht. 160
- Fuglsang-Damgaard, Hans, tansk. piispa 59, 62, 74, 153, 166
- von Galen, Clemens August, saks. kat. piispa 145
- Gerstenmaier, Eugen, saks. teol. tri, konsistoriaalineuvos 36, 37, 38, 40, 59, 63, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 87, 101, 105, 106, 107, 108, 109, 134, 135, 136, 143, 148, 149
- Goldammer, H., saks. pappi 140
- von der Goltz, Rüdiger, saks. kenraali 68
- von Grundherr, Werner, saks. ulkomin. osastopäällikkö 68
- Gulin, Helmi, professorin rouva 133, 192
- Gulin, Elis, prof. 87, 89, 91, 114, 115, 117, 120, 122, 186, 191, 192
- Gummerus, Jaakko, piispa 63
- Gyllenberg, Rafael, prof. 18, 39, 55, 64, 117, 139, 140, 164
- Göbbels, Joseph, Saksan propaganda-ministeri 82
- Göring, Hermann, Saksan valtakunnanmarsalkka 28

- Haapa, Esko, past. 63
Hansen, Kristian, norj. toimistopääl-
likkö 119
Harjunpää, Toivo, merimiespast. 132,
133
Heckel, Theodor, saks. ulkomaanpiispa
14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 24, 25, 30, 31,
35, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49,
50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60,
61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73,
74, 85, 86, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105,
109, 110, 123, 124, 125, 126, 127, 128,
129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136,
137, 142, 143, 147, 148, 151, 157, 158,
159, 160, 161, 162, 163, 164, 170, 171,
172, 173, 174, 175, 182, 183, 185, 188,
189, 190, 194, 195
Heljas, Lennart, kirkkoh., kansaned.
152
Henriod, Henry-Louis, engl. ekumee-
nikko 36
Herman, ortod. arkkipiispa 80, 106, 107
Heydrich, Reinhard, SS:n turvallisuus-
poliisin päällikkö 134, 135, 136, 141
Himmeler, Heinrich, SS:n valtakunnan-
johtaja 134, 141
Hirvonen, Toivo, kirkkoh., päätoim.
166, 167, 191
Hitler, Adolf, Saksan valtakunnan-
kansleri 18, 23, 27, 28, 58, 61, 70, 73,
76, 82, 83, 88, 92, 98, 104, 111, 114, 133,
141, 144, 149, 156, 188, 189, 190, 195
Horn, Walter, eversti, Suomen sotilas-
ed. 28
Hölderlin, Friedrich, saks. runoilija 51
Johansson, Gustaf, arkkipiispa 167
Johansson, Harry, ruots. past. 59, 117,
192
Jokipii, A. E., kirkkoh. 75
Jonzon, Bengt, ruots. piispa 117, 122
Jääskeläinen, Juhani, past. 116
Kaila, Erkki, arkkipiispa 11, 16, 18, 20,
21, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 51, 55, 56,
61, 62, 65, 66, 67, 75, 76, 77, 80, 86, 90,
91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 104,
107, 115, 117, 118, 119, 127, 129, 130,
131, 143, 146, 158, 159, 161, 170, 171,
172, 194
Kansanaho, Erkki, past. 110, 139
Kares, K. R., rov. kansaned. 83, 84, 111,
112
Karlström, Nils, ruots. past. 119, 191
Katila, Mikko, past. 139
Keitel, Wilhelm, sotamarsalkka, Sak-
san yleisesikunnan päällikkö 28
Kerri, Hans, Saksan kirkollisministeri
63
Kilpi, Eino, päätoim. 121, 122, 132
Kivimäki, T. M., Suomen Berliinin lä-
hettiläs 19, 20, 26, 27, 29, 62, 144, 145,
156, 182
Kollontay, Aleksandra, Neuvostoliiton
Tukholman lähettiläs 176
Kolrep, Walter, saks. SS-upseeri, esit-
telijä 157, 171
Korhonen, Kusti, teol. yo. 31
Korpiaakko, Otto, past. 180, 186
Koskenniemi, V. A., prof. 68, 172
Kullberg, John, ruots. piispa 104
Kukkonen, Antti, opetusministeri 52,
57, 58, 118, 125, 179
Kunila, Johannes, past., arkkipiispan
siht. 15, 16, 20, 21, 22, 29, 30, 44, 49, 62,
85, 86, 91, 97, 104
Kuosma, Venni, tuomiokirkon urkuri
67
Kuuliala, V. K., teol. tri 55
Laurema, Edvin, teol. yo. 164
Laurila, K. S., prof. 164, 165, 193
Lehtonen, Aleks, piispa, 29, 32, 39, 42,
43, 44, 45, 46, 47, 52, 55, 61, 63, 66, 67,
68, 69, 70, 71, 72, 73, 85, 86, 92, 94, 95,
97, 102, 114, 117, 118, 119, 120, 126, 127,
130, 132, 147, 152, 153, 173
Lilje, Hanns, saks. teologi 71, 72
Linkomies, Edvin, Suomen pääminis-
teri 173, 174, 175, 190
Ljunggren, Gustaf, ruots. piispa 117
Loimaranta, Yrjö, piispa 115
Louhivuori, Verner, (Seppä) past.,
toimitussiht. 9, 24, 81, 153, 154, 155,
156, 168, 169, 170, 195
Luther, Martti, saks. uskonpuhdistaja
11, 15, 24, 31, 34, 35, 48, 49, 51, 52, 53,
56, 62, 70, 75, 124, 164, 183
Malmivaara, Väinö, piispa 171, 173, 181
Mannerheim, Carl Gustav Emil, Suo-
men marsalkka 82, 83, 101, 188
Mannermaa, J. A., piispa 86, 87, 145
Marahrens, August, saks. lut. maa-
piispa 71, 72
Meiser, Hans, saks. lut. maapiispa 71,
72
Molland, Einar, norj. prof. 186, 192
Molotov, Vjatšeslav, Neuvostoliiton
ulkoministeri 49, 50, 56, 58, 61, 82
Munk, Kaj, tansk. past. 184
Mussolini, Benito, Italian diktaattori
165, 167

- Müller, Ludwig, saks. valtakunnan-piispa 142
- Namenhauer, F., Helsingin saks. seurakunnan kirkkoh. 55
- Niemöller, Martin, saks. tunnustuskirkon past. 191
- Nordström, N. J., ruots. baptistijoht. 117
- Nystedt, Olle, ruots. tuomiorov. 114
- Ohly, Emil, Tukholman saks. seurakunnan kirkkoh. 147, 148
- Paasikivi, Juho Kusti, valtioneuvos 26, 176, 177
- Palmgren, Folke, Helsingin ruots. lähetystöpast. 81, 90, 178, 187
- Pajari, Aaro, eversti 52
- von Paulus, Friedrich, saks. sotamarsalkka 150
- Pesonen, Matti, kouluneuvos 121, 122
- Pihkala, Ensio, past. 63, 110
- Pihkala, Martti, johtaja 181
- Pinomaa, Lennart, teol. tri 31, 56, 127
- Popp, Ph., Kroatian saks. piispa 99
- Puukko, Antti Filemon, prof. 55, 127, 172
- Quisling, Vidkun, Norjan pääministeri 65, 88, 91, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 130, 152
- Ramsay, Henrik, Suomen ulkoministeri 188
- Rhedin, Ivar, ruots. kirkkoherra, päätoim. 96
- von Ribbentrop, Joachim, Saksan ulkoministeri 27, 29, 124, 134, 135, 171, 190, 191, 193
- Roosevelt, Franklin, Amerikan presidentti 176
- Rosenberg, Alfred, saks. valtakunnanjohtaja 23, 24
- Rosenqvist, G. O., prof. 38, 39, 43, 65, 91, 116, 117, 119, 120, 126, 128, 186, 191, 192
- Rudberg, Gunnar, ruots. reht. 117
- Runestam, Arvid, 60, 117, 119, 122
- Ryti, Risto, Suomen presidentti 24, 26, 27, 52, 63, 64, 80, 137, 162, 168, 190
- Saarenheimo, Eila, teol. yo. 164
- Salomies, Ilmari, prof., sittemmin piispa 55, 66, 67, 69, 75, 122, 160, 161, 173
- Schmidt, Wolfgang, teol. tri 31, 55, 164, 165
- Schmitt zur Netten, saks. kirkkopresidentti 147
- Schubert, Fr., saks. ylikirkkoneuvos 141, 143
- Schultz, Walther, saks. maapiispa 147, 159, 160
- Schönfeld, Hans, saks. pappi ja eku-meenikko 36, 37, 38, 39, 40, 46, 47, 48, 54, 59, 110
- Sentzke, Geert, Turun saks. seurakunnan past. 14, 15, 16, 20, 21, 24, 25, 30, 36, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 52, 55, 56, 64, 66, 80, 97, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 119, 124, 125, 136, 137, 146, 147, 159, 194, 195
- Siljamäki, Aaro, filkand. 31
- Simojoki, Martti, past. 164
- Sommerlath, Ernst, saks. prof. 87
- Sormunen, Eino, piispa 48, 49, 55, 87, 89, 95, 183
- Sorolainen, Erik, suom. ortodoksian ajan piispa 55
- Stalin, Josef, Neuvostoliiton johtaja, generalissimus 128, 133, 154, 161, 162, 173, 176
- Stange, Carl, saks. prof., Luther-akatemian joht. 20, 31, 138, 139, 140, 151, 164, 165
- Stenius, Göran, Suomen Vatikaanin lähettiläs 145
- Stenwall, Edvin, past. 146, 147
- Svinhufvud, P. E., Suomen ent. presidentti 179, 180
- Tanner, Väinö, ministeri 26, 181
- Tarvainen, Olavi, teol. tri 183
- Temple, William, Yorkin, sittemmin Canterburyn arkkipiispa 92, 123, 133
- Terboven, Josef, Norjan valtakunnan-komissaari 114
- Thomas, Georg, saks. kenraali 28
- Thulin, Oskar, saks. prof. 70, 71, 188, 189
- Tiililä, Osmo, prof. 164, 183, 184
- Tunkelo, Eino, toiminnanjoht. 91
- von Twardowski, Fritz, saks. ulkoministeriön osastopäällikkö 21, 45, 68
- Tügel, F., saks. lut. maapiispa 104, 131, 195
- Wahl, Hans, saks. ylikirkkoneuvos 21, 22, 142
- Wainio, H. teol. yo. 31
- Vallinmaa, Y. A., piispa 160, 171
- von Weizsäcker, Ernst, Saksan ulkoministeriön valtiosiht. 26, 27, 28, 63, 135, 136, 157
- Veltjens, Joseph, saks. eversti 28, 29, 30
- Wiedin prinssi, Saksan Tukholman lähettiläs 148

Visser't Hooft, Willem Adolf, ekum. neuuoston pääsiht. 36, 110
 Virkkunen, Paavo, teol. tri, kansanedustaja 46, 47, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 67, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 88, 90, 91, 101, 105, 106, 115, 118, 124, 125, 126, 130, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 151, 152, 153, 163, 164, 179, 186, 193, 194
 Witting, Rolf, Suomen ulkoministeri 19, 26, 27, 73, 78, 80, 134
 Wobbermin, Georg, saks. prof. 137, 147

Woermann, Ernst, saks. ulkoministeriön virkailija 26, 27
 Voipio, Aarni, prof. 139, 140
 Wollmer, Lars, ruots. teol. tri 125
 Wurm, Theophil, saks. lut. maapiispa 71
 Zechlin, Saksan Helsingin lähetystön lähetystösiht. 160, 162, 163
 Zöllner, Wilhelm, saks. kenraalisu-perintendentti 86, 142
 Yden, ruots. kirkkoherra 125

DAS VERHÄLTNIS DER KIRCHEN FINNLANDS UND DEUTSCHLANDS ZUEINANDER WÄHREND DES ZWEITEN WELTKRIEGES 1940-44

Der Winterkrieg und die Monate unmittelbar nach ihm bedeuteten für Finnland eine schwere politische Krise. Trotz dem allgemeinen Mitgefühl der Welt hatte Finnland während des Krieges die ersehnte Militärunterstützung nicht erhalten. Es war gezwungen den Krieg allein anzufangen und ihn allein zu beenden. Nach Beendigung des Krieges verstärkten einerseits die schnellen Veränderungen der militärpolitischen Lage Europas und andererseits die Unkenntnis der wirklichen Absichten der Sowjetunion dieses Gefühl der Einsamkeit und Schutzlosigkeit, das in Finnland schon während des Krieges geherrscht hatten. Nachdem Deutschland im April 1940 Dänemark und Norwegen besetzt hatte, fühlten sich die Finnen vollkommen der Gnade der zwei Grossmächte des Ostseegbietes, Deutschlands und der Sowjetunion, ausgeliefert. Die Besetzung der baltischen Länder seinerseits verstärkte die Befürchtungen unter den Finnen, dass die Sowjetunion inbezug auf Finnland entsprechende Pläne nährte.

Trotzdem, dass die von Deutschland während des Winterkrieges betriebene "eiskalt"-Politik die Gefühle der Finnen Deutschland gegenüber gekühlt hatte, zwang die Furcht vor den Absichten der Sowjetunion die Finnen in dieser Lage sich aktiv um die Stütze Deutschlands zu bemühen. Dieses traf auch auf die finnischen Kirchenführer zu, die das bolschevistische Russland als eine Gefahr, die besonders die Kirche bedrohte, betrachteten und, trotz allen Enttäuschungen Deutschland, als dem Mutterland der Reformation, mehr vertrauten. Schon Juni-Juli 1940 konnten die finnischen Kirchenführer zu ihrer Freude auch feststellen, dass die Kirche Deutschlands sie nicht ganz vergessen hatte. Ein Zeichen hiervon war das Versprechen des Leiters des Kirchlichen Aussenamtes, Bischof Heckel, das er den Finnen gegeben hatte, dass die Kirche Deutschlands die finnische Kirche in ihrer Wiederaufbauarbeit mit einer Literatur- und Geldspende unterstützen werde. Auch das Auswärtige Amt gab seine Genehmigung zur Spende der deutschen Kirche. Der offiziellen deutschen Politik nach forderte es jedoch, dass wegen Sowjetrussland in diese Phase keine Mitteilung von der Spende in der Öffentlichkeit gemacht würde.

Der Prinzipbeschluss Hitlers zum Monatswechsel Juli-August 1940 über den Angriff auf die Sowjetunion, der in der deutschen Finnlandpolitik eine Veränderung hervorrief, spiegelte sich auch unmittelbar im Verhältnis der finnischen und der deutschen Kirche untereinander wider. In ihrem Willen die Finnen im Widerstand gegen die erhobenen Forderungen der Sowjetunion und gegen ihre eventuellen Angriffsabsichten zu ermutigen, benutzten die Deutschen die Kirche als einen Kanal zur Beeinflussung der Gesinnung und zur Ermutigung der Finnen. So bekamen die finnischen Kirchenführer schon im August 1940 eine Ahnung davon, dass in der Finnland-Politik Deutschlands eine Veränderung geschah. Etwas später machte Bischof Heckel durch Vermittlung des Pfarrers der deutschen Gemeinde zu Turku, Liz. Sentzke, den Vorschlag zur Gründung einer gemeinsamen finnisch-deutschen Forschungsgesellschaft zwecks Erforschung der Reformationszeit. Der Vorschlag gründete sich auf das kirchliche Programm des "neuen Europa", das Heckel im Sommer 1940 skizziert hatte und das darauf hinzielte die Kirchen des europäischen Kontinents zu näherer Zusammenarbeit mit der Kirche Deutschlands in einer neuen politischen Lage zu führen.

Heckels Plan zur Entwicklung der finnisch-deutschen kirchlichen Zusam-

menarbeit führte schon im Herbst 1940 zu Ergebnissen, was parallel mit der politischen und militärischen Annäherung Finnlands und Deutschlands geschah. Im Zusammenhang mit Heckels Finnlandsbesuch im November 1940 wurde zur gemeinsamen Erforschung der Reformationszeit die Gründung der Luther-Agricola-Gesellschaft beschlossen. Obwohl formell die Aufgabe der Gesellschaft war die Erforschung der gemeinsamen Traditionen aus der Reformationszeit zu wahren, symbolisierte sie faktisch die beginnende finnisch-deutsche kirchliche Gemeinschaft ganz allgemein. Im Zusammenhang mit Heckels Besuch in Finnland wurde auch die übrige Zusammenarbeit unter den Kirchen Finnlands und Deutschlands endgültig vereinbart, sowie der Austausch von Stipendiaten, der Besuch von Rednern, die Vorträge halten sollten usw. Der Freundschaftsbund der Kirchen Finnlands und Deutschlands, den die Finnen als willkommenes Zeichen des politischen Interesses Deutschlands für Finnland auslegten, war hiermit entstanden. Die Entstehung des finnisch-deutschen Freundschaftsbundes bedeutete gleichzeitig eine Verschwächung der traditionellen skandinavischen Beziehungen der finnischen Kirche zu Gunsten der vorerwähnten Beziehungen. Als Heckel nicht im Stande war entsprechende Beziehungen zur Kirche Schwedens herzustellen, war er auch bewusst bestrebt, nach Möglichkeit, die Kirche Finnlands aus ihren schwedischen Beziehungen zu lösen.

Der während Heckels Besuch in Finnland geschlossene Freundschaftsbund wurde im Winter und im Frühjahr 1941 immer stärker, die Entwicklung geschah parallel mit der Annäherung auf dem militärischen und dem politischen Sektor. Ein Zeichen hierfür war u.a. der Stipendiatenaustausch und der Beginn anderer Zusammenarbeit sowie der Gegenbesuch einer finnischen kirchlichen Delegation in Deutschland im Mai 1941. Die Aufmerksamkeit, die seitens der deutschen Wirte der finnischen Delegation erwiesen wurde, sowie die Reden, die an die finnischen Gäste gehalten wurden wiesen schon klar auf die kommende militärische Zusammenarbeit zwischen Finnland und Deutschland hin. Am klarsten gab diesem jedoch Ausdruck der Gehilfe Heckels, Konsistorialrat Dr. Eugen Gerstenmaier Ausdruck, der am Monatswechsel Mai-Juni 1941 Finnland besucht hatte. In privaten Gesprächen mit dem finnischen Reichstagsabgeordneten und Vorsitzenden des Pfarrerverbandes Dr. Paavo Virkkunen hob Gerstenmaier den Schleier des Geheimnisses und erzählte von der nahenden Schlussabrechnung zwischen Deutschland und der Sowjetunion. Gleichzeitig legte Gerstenmaier seinen Plan zur Neuordnung der kirchlichen Arbeit im Ostraum vor, zu dieser Arbeit wünschte er auch den Einsatz der finnischen Kirche, besonders den Einsatz der finnischen orthodoxen Kirche. Das Ziel war zunächst die Wiederbelebung der Wirksamkeit der orthodoxen Kirche Russlands in den besetzten Gebieten, worauf Gerstenmaiers frühere Wirksamkeit unter den orthodoxen Kirchen des Balkans hingeeilt hatte.

Der Beginn des Feldzuges im Osten, von Seiten Deutschlands, und Finnlands Anschluss an den Krieg an der Seite Deutschlands bedeutete auch für die zwischenkirchliche Zusammenarbeit ihre endgültige Verwirklichung. Der Kampf gegen den atheistischen Bolschewismus, der mit seiner Zerstörungsarbeit besonders die christlichen Kirchen bedroht hatte, wurde als gemeinsame Aufgabe betrachtet. Besonders gegen den Hintergrund des Winterkrieges betrachtet fand der von der deutschen Propaganda gehegte Gedanke über den Ostfeldzug "als Kreuzzug" gegen den atheistischen Bolschewismus kräftigen Widerhall in den kirchlichen Kreisen Finnlands und führte viele zu der Auffassung des Krieges geradezu als ideologischen Krieg zur Verteidigung der christlichen abendländischen Kultur gegen die Gefahr des Bolschewismus. Aus diesem Grunde stellten sich die finnischen Kirchenführer stark abweisend zu den Bestrebungen Englands und besonders der englischen Kirche Zusammenarbeit mit der Sowjetunion zu errichten. Als der Erzbischof von Canterbury in gewissen Äusserungen im Sommer 1941 die Zusammenarbeit verteidigte, erweckte

dies eine starke Reaktion unter den finnischen Kirchenführern, die es als reinen politischen Opportunismus bezeichneten, dass England sich mit dem bolschewistischen Russland verbündete. Der Leiter des Kirchlichen Aussenamtes, Bischof Heckel war seinerseits bestrebt den echten Verdruss der Finnen über die Spannung zwischen der Kirche Finnlands und den westlichen Kirchen zu vergrössern um die finnische Kirche zu stärkerer Zusammenarbeit mit der deutschen Kirche zu führen. Zum selben Ziel strebte auch die vom Kirchlichen Aussenamt eingeleitete Hilfsarbeit zum Besten des Wiederaufbaus der Domkirche zu Wiborg. Die finnischen Kirchenmänner fassten ihrerseits Deutschland als Retter Finnlands auf und fühlten ihrerseits echte Dankbarkeit Deutschland gegenüber, besonders weil Finnland mit Hilfe der deutschen Wehrmacht die im Winterkrieg verlorenen Teile Kareliens wiedergewinnen konnte.

Die ungebrochene Zusammenarbeit der finnischen und der deutschen Kirche, die unmittelbar nach dem Kriegsausbruch geherrscht hatte, wurde jedoch schon in der ersten Hälfte des folgenden Jahres auf die Probe gestellt. Eine der Ursachen hierzu war der in Norwegen ausgebrochene Kirchenkampf. Die Nachricht von den Konflikten der nationalsozialistischen Quisling-Regierung und der Kirche Norwegens verbreiteten sich über Schweden und die schwedische Kirche auch bald in Finnland und erweckten Misstrauen gegen den "Waffenbruder" Deutschland. Die schwedischen Kirchenführer erhofften sogar, dass auch die finnische Kirche in der Öffentlichkeit ihren Protest gegen die Ereignisse in Norwegen eingeleitet hätte. Obwohl die finnischen Kirchenführer aus politischen Gründen sich nicht öffentlichen Protesten anschliessen zu können meinten, erschütterten doch die Nachrichten über die kirchliche Lage in Norwegen und die negativen Angaben über das Wirken der deutschen Besatzungstruppen anderswo den moralischen Grund, auf dem die finnisch-deutsche kirchliche Zusammenarbeit aufgebaut war. Die Unruhe, die der norwegische Kirchenkampf zusammen mit einer nordischen Beratung, die das Nordische Oekumenische Institut zu Ende des Winters 1942 in Finnland angeordnet hatte, schienen in dem Grade das Vertrauen der Finnen zu erschüttern, dass Heckel es notwendig fand im Frühjahr 1942 einen Beruhigungsbesuch in Finnland zu machen. Heckels Besuch, während dem er u.a. eine Geldspende übergab, die er für die kirchliche Wiederaufbauarbeit in Karelien gesammelt hatte, wirkte anscheinend beruhigend auf die Finnen. Er konnte jedoch nicht verhindern, dass gewisse skandinavisch orientierte Kreise in der Kirche Finnlands in zunehmendem Grade sich zu einer finnisch-skandinavischen kirchlichen Zusammenarbeit gezogen fühlten, was Heckel nach bestem Können verhindern wollte. Die Kirche Finnlands erlebte stärker als früher den Widerspruch zwischen der finnisch-deutschen Freundschaft und den traditionellen finnisch-skandinavischen Beziehungen.

Vielleicht noch entscheidener als der norwegische Kirchenkampf wirkte die negative Einstellung der nationalsozialistischen Partei und der SS in Deutschland der Kirche und dem Wirken des Kirchlichen Aussenamtes gegenüber auf finnisch-deutsche kirchliche Zusammenarbeit ein. So befahl Aussenminister Ribbentrop im Sommer 1942, auf Drängen der SS hin, dass die Zusammenarbeit, die früher zwischen dem Auswärtigen Amt und dem Kirchlichen Aussenamt geherrscht hatte, aufzuhören hätte. Der diesbezügliche Beschluss wirkte auch entscheidend auf die Pflege der Beziehungen zu Finnland seitens des Kirchlichen Aussenamtes, da man Heckel keine Reiserlaubnis nach Finnland geben wollte. Als die finnischen Kirchenführer auf anderen Wegen noch dazu Kenntnis von dem Anwachsen der kirchenfeindlichen Politik der nationalsozialistischen Partei in Deutschland erhielten, war dies geeignet das Vertrauen der Finnen der finnisch-deutschen kirchlichen Zusammenarbeit und Deutschland gegenüber zu erschüttern.

Die deutschen militärpolitischen Misserfolge beim Jahreswechsel 1942/1943,

besonders die Stalingrad-Katastrophe, bedeuteten eine Wendung im Verlauf des Weltkrieges und erschütterten auch den Glauben vieler Finnen an einen endgültigen Sieg Deutschlands. Dies betraf auch viele finnische Kirchenmänner, unter welchen die von den Nationalsozialisten betriebene Kirchenpolitik in Deutschland und in den von Deutschland besetzten Gebieten schon früher Misstrauen dem "Waffenbruder" gegenüber erregt hatte. Das gemeinsame Kriegsziel und die Furcht vor dem bolschewistischen Russland liess doch viele finnische Kirchenleute ihre Augen vor dem Ernst der militärpolitischen Lage schliessen und die fernere Waffenbrüderschaft mit Deutschland als einzige, wirkliche Möglichkeit für Finnland betrachten. Falls Finnland eine friedliche Lösung mit der Sowjetunion anstrebte, wäre es in Wirklichkeit der Gnade des Bolschewismus ausgeliefert. Die Schicksalsgemeinschaft verpflichtete die Kirchen ihre gemeinsame Zusammenarbeit fortzusetzen.

Andererseits erleichterten die militärpolitischen Misserfolge Deutschlands wenigstens rein äusserlich die Aufrechterhaltung der Verbindungen der finnischen Kirche mit der deutschen. So musste die nationalsozialistische Partei in der veränderten Lage ihren früheren Standpunkt überprüfen und im Namen aussenpolitischer Vorteile Bischof Heckel die Reiseerlaubnis nach Finnland erteilen. Während zweier im Verlauf des Jahres 1943 unternommener Reisen versuchte Heckel auch die bestehende Waffenbrüderschaft zu stärken und wies auf den gemeinsamen Kampf gegen den Bolschewismus hin, der die Kirchen Finnlands und Deutschlands vereinte. Die zunehmend kirchenfeindliche Wirksamkeit der Nationalsozialisten bewirkte jedoch, dass auch Heckel klarer denn je in seiner Doppelrolle dastand. Gleichzeitig während er z.B. im Zusammenhang mit seiner Reise nach Finnland im Herbst 1943 in seinen Reden öffentlich die Waffenbrüderschaft Finnlands mit Deutschland im gemeinsamen Kampf gegen den Bolschewismus betonte, beklagte er sich u.a. in privaten Gesprächen mit Staatsminister Linkomies über die kirchenfeindliche Wirksamkeit der nationalsozialistischen Regierung in seinem Vaterlande. Die Zusammenarbeit der deutschen und der finnischen Kirche zerfiel deutlicher denn je von innen her. Viele finnischen Kirchenmänner fassten es ihrerseits als ihre Aufgabe auf die mit Schwierigkeiten kämpfende Mutterkirche der Reformation zu stützen und sahen es als ihre Pflicht an, auch aus diesem Grunde, die Verbindungen mit der deutschen Kirche aufrechtzuerhalten.

Die schon im Vorjahre erschwerte "Waffenbrüderschaft" wurde 1944 endgültig auf die Probe gestellt, nachdem Finnland schon im ersten Halbjahr Verhandlungen über einen Sonderfrieden begonnen hatte. Trotzdem dass viele finnische Kirchenleute schon früher der deutsch-finnischen Zusammenarbeit zweifelnd gegenüberstanden, stiessen die Verhandlungen über einen Sonderfrieden in bestimmten kirchlichen Kreisen auf recht starken Widerstand. Ein Grund des Widerstandes war die Furcht, dass Finnland beim Abschluss eines Sonderfriedens vielleicht der Gnade des bolschewistischen Russland ausgeliefert wäre. Aus diesem Grunde wäre es angemessener den Kampf an Deutschlands Seite bis zum Ende fortzusetzen. Andererseits sahen viele Kirchenmänner im Sonderfrieden einen Verrat an der finnisch-deutschen Waffenbrüderschaft und verhielten sich aus diesem Grund abwartend hierzu. Als in den von Moskau vorgeschlagenen Friedensbedingungen namentlich die Forderung der Internierung der deutschen Truppen oder ihre Vertreibung aus dem Lande enthalten war, waren viele der Meinung, dass dies besonders gegen den moralischen Grundsatz des Krieges versties. Auch die Auffassung des Krieges als eines gemeinsamen ideologischen Kampfes für die christliche, abendländische Kultur gegen den ateistischen Bolschewismus verpflichtete, nach der Ansicht einiger Kirchenmänner Finnlands bis zum Ende an Deutschlands Seite zu stehen. Um die Ansichten gegen den Sonderfrieden in der Kirche Finnlands zu stärken, bekam auch Heckel noch einmal im Frühjahr 1944 die Erlaubnis nach Finn-

land zu reisen, wo er zum letzten Mal an der Jahresversammlung der von ihm gegründeten Luther-Agricola Gesellschaft teilnahm.

Unbesehen der Ansichten, die dem Sonderfrieden entgegenstanden, wurden in Finnland auch in den Kreisen der Kirche Finnlands mit der Veränderung der Lage auch andere Gedanken immer stärker. Ein Zeichen hierfür war u.a. dass finnische kirchliche Zeitungen recht entschlossen Rechtsverletzungen, die in von Deutschen besetzten Gebieten geschehen waren, kritisierten. So versuchten auch gewisse skandinavisch orientierte Kirchenmänner zielbewusst Beziehungen zu den skandinavischen Schwesterkirchen zu errichten. Diese Beziehungen waren, besonders zu Anfang des Krieges klar im Schatten der finnisch-deutschen kirchlichen Beziehungen verblieben. Als die Erschwerung der militärpolitischen Lage im Frühjahr 1944 die Finnen erneut zwang einen Weg zum Sonderfrieden zu suchen, fanden diese Bestrebungen auch jetzt noch bis zu einem gewissen Grad Widerstand in gewissen stärker deutschorientierten kirchlichen Kreisen. Wie schon im Winter 1944 beriefen sich die in Frage stehenden Kirchenmänner auf die moralischen Verpflichtungen, die die Waffenbrüderschaft und der gemeinsame Kampf gegen den Bolschewismus stellten. Die Deutschland gegebenen Versprechungen könnten nur auf dem Wege korrekter Verhandlungen widerrufen werden, wie Dr. Virkkunen in der Debatte über den Sonderfrieden Finnlands im Reichstage hervorhob. Andererseits waren bestimmte finnische Kirchenmänner immer den Befürchtungen ausgesetzt, dass ein Sonderfriede eine Auslieferung Finnlands an die Gnade der Sowjetunion bedeutete und waren der Ansicht, dass Finnland auch in Zukunft sich aussenpolitisch auf Deutschland stützen müsste, weshalb es uns nicht erlaubt war die Waffenbrüderschaft zu verraten.

Die Haltbarkeit der finnisch-deutschen kirchlichen Beziehungen bewies z.B. das, dass Erzbischof Kaila, noch nach Abschluss des Waffenstillstandes in seinem Brief an Heckel versicherte, dass Abbruch der politischen Beziehungen nicht die Gemeinschaft im Glauben und in der Fürbitte brechen würde, die zwischen dem finnischen und dem deutschen Volk herrschte. Erst der Krieg, der zwischen den Deutschen und den Finnen in Nord-Finnland ausbrach und die Zerstörung der dortigen Kirchen und Pfarrhäuser durch die Deutschen, wandte die Ansichten der finnischen Kirchenmänner kräftiger gegen Deutschland.

Heinz Stude

52.	<i>Ramus virens</i> in honorem Aarno Maliniemi	6:-
53.	<i>Paunu</i> , Torsten Thure Renvall	5:-
54.	<i>Niemi</i> , Suomalaisen virsikirjan uudistaminen vuoden 1886 viralliseksi virsikirjaksi	5:-
58.	<i>Pirinen</i> , Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla	10:-
59.	<i>Nokkala</i> , Tolstolaisuus Suomessa	12:-
60.	<i>Parvio</i> , Isaacus Rothovius	10:-
61.	<i>Juva</i> , Valtiokirkosta kansankirkoksi	15:-
62.	<i>Pirinen</i> , Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa	10:-
63.	<i>Näsman</i> , Baptismen i svenska Österbotten 1868–1905	10:-
64.	<i>Lempiäinen</i> , Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun	10:-
65.	<i>Kuoppala</i> , Suomen papisto ja työväenkysymys 1863–1899	10:-
66.	<i>In arce et vigilia</i> . In honorem Ilmari Salomies	8:-
67: 1.	<i>Blomstedt–Matinoli</i> , Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1809 (Ahlainen–Hailuoto)	7:-
68.	<i>Murtorinne</i> , Papisto ja esivalta routavuosina 1899–1906	10:-
69.	<i>Lempiäinen</i> , Kastekäytäntö Suomen kirkossa 1500- ja 1600-luvulla	10:-
70.	<i>Parvio</i> , <i>Canon Ecclesiasticus</i>	10:-
71.	<i>Ojanen</i> , Kirkko ja kansanelämä Länsi-Hämeessä 1800-luvulla	10:-
72.	<i>Laasonen</i> , Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri Ruotsin vallan aikana	15:-
73.	<i>Lempiäinen</i> , Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isovihaa	20:-
74.	<i>Raittila</i> , Lestadiolaisuuden matrikkeli ja bibliografia	18:-
75.	<i>Tamminen</i> , Kansakoulun uskonnon opetussuunnitelma vuosina 1912–1939	15:-
77.	<i>Widén</i> , Prästmötet i Åbo stift 1629–1864	20:-
78.	<i>Iisalo</i> , Suomen koulujen uskonnonopetus 1843–1883	20:-
79.	<i>Veikkola</i> , Teologinen lauantaiseura kirkon puolustajana suurlakon aikana 1905–1914	15:-
80.	<i>Virkkala</i> , Emil Teodor Gestrin ja satakuntalainen pyhäliike (SLEY)	
81.	<i>Salminen</i> , Johannes Raumannus	15:-
82.	<i>Setälä</i> , Suomalaista kirkollista idänpolitiikkaa 1917–1944	15:-
83.	<i>Laasonen</i> , Vanhan kirkollisuuden hajoaminen Pohjois-Karjalassa	18:-
84.	<i>Rimpiläinen</i> , Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isovihaa	25:-
85.	<i>Jääskinen</i> , The Icon of the Virgin of Konevitsa	30:-
86.	<i>Murtorinne</i> , Risti hakaristin varjossa	26:-
87.	<i>Rajainen</i> , Luterilaisuus Venäjän valtakunnan alaisena	12:-
88.	<i>Sandholm</i> , Kyrkan och hospitalshjonen	30:-
89.	<i>Mielonen</i> , Suomen papisto ja alkoholikysymys 1859–1886	25:-
90.	<i>Lempiäinen</i> , Turun hiippakunnan tarkastuspöytäkirjat isonvihan ajalta	15:-
91.	<i>Rajainen</i> , Naisliike ja sukupuolimoraali	15:-
92.	<i>Heininen</i> , Marcus Henrici Helsingius	30:-
93.	<i>Investigatio memoriae patrum</i> , <i>Libellus in honorem Kauko Pirinen</i>	50:-
94.	<i>Murtorinne</i> , Veljeyttä viimeiseen saakka	

Näitä teoksia saadaan kirjakaupoista. Seuran jäsenet saavat julkaisut alennuksella. Kirjatilauksia ottaa vastaan Seuran sihteeri teol.lis. Esko Koskenvesa (Kierretie 47, 01650 Vantaa 65), jolle myös jäseneksi pyrkivät voivat ilmoittautua. Samfundets publikationer erhållas via alla bokhandlar. Samfundets sekreterare är teol.lic. Esko Koskenvesa (Skruvgängsvägen 47, 01650 Vanda 65).

Eino Murtorinne, Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian vt. professori, valaisee tässä urauurtavassa tutkimuksessa Suomen kirkon suhdetta Saksan kirkkoon välirauhasta jatkosodan päättymiseen. Tämä teos avaa aivan uusia näkökulmia keskusteluun, jota on käyty Suomen liittymisestä jatkosotaan Saksan rinnalla. Myös kirkkojen väliset suhteet ja kirkkojen perinteiset yhteydet vaikuttivat suomalais-saksalaisen aseveljeyden syntyyn ja hajoamiseen sekä yleisen mielipiteen muodostukseen. Toinen keskeinen ongelmaryhmä tässä teoksessa on Suomen kirkon asema ja asenteet siinä ideologisessa ristikkäispaineessa, minkä synnyttivät kommunistiseen Neuvostoliittoon, kansallissosialistiseen Saksaan ja länsivaltoihin kohdistuneet pelot, epäilyt ja odotukset.

Tämä kiinnostava tutkimus liittää Suomen historian tärkeänä osana koko Euroopan poliittiseen historiaan aikakautena, jona Saksa ja kansallissosialismi mullistivat maailmaa. Teos täydentää merkittävästi tekijän aiempaa, suurta huomiota herättänyttä teosta "Risti hakaristin varjossa".

KIRJAYHTYMÄ
Suomen Kirkkohistoriallisen
Seuran toimituksia 94
92.73

Kansi: Erkki Poutiainen

ISBN 951-26-1000-0 (Ky)

ISBN 951-9021-12-4 (SK HS)